ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ТОМИ 26—43

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 35

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ
ПРАЦІ
(1903—1905)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1982

У1
Ф83

Редакційна колегія

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
Ф. Є. Лось
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактор тому

П. Й. Колесник

Упорядкування та коментарі

Н. О. Вишневської
М. С. Грицюти

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{4803000000\text{-}131}{\text{M221(04)-82}}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1982

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

ІВАН ГУШАЛЕВИЧ*

Коли читати некролог пок[ійного] Гушалевича, поміщений в «Галичанинѣ»* (ч. 113 із д[ня] 4 червня н. ст. 1903 р.), то можна думати, що «на галичім небі нова зоря згасла», що вмер великий поет і великий, видний діяч народного відродження. Ще в 1848 р. він, тоді слухач духовної семінарії, виступив із першою своєю піснею, що відразу зробилася немов національним гімном русинів («Мир вам, браття») і «с русскою прекрасною рѣчею, которая загрѣла семинаристов к дальшему плеканью родного языка». Тоді вже часть галицько-руської суспільності признала його виїмкове становище: його іменовано членом Ставропігійського інституту* всупереч виразному приписові статуту, який «не допускает членов духовного сословія», так що він до своєї смерті був одиноким духовним членом сього інституту. В р. 1849 він був редактором двох руських газет*; пізніше ще кілька разів вертав до редакторського заняття; був гімназіальним катехитом, послом до сейму й до ради державної, написав цілий ряд поетичних і наукових творів, поезій і драм, із яких деякі «пользуются заслуженным успѣхом на сценѣ галицко-русского театра»; з його пісень деякі «сдѣлались до того популярными, що до сих пор поются не только галицко-русским народом, но и поляками»; спеціально щодо пісні «Мир вам, браття» некролог аж три рази підносить, що її співають не лиш русини, а й поляки. Значить — видний діяч, видний поет, незвичайна сила.

Та коли разом із сими похвалами некролога пригадаємо, що той незвичайний діяч у своїй власній партії* вже від яких 30 літ не мав ніякого голосу, що його письменська діяльність навіть у його сопартійників не будила майже

ніякого співчуття, що він цілі десятиліття жив і ходив по вулицях Львова зовсім забутий тими, хто по смерті так величає його, що останній його літературний успіх — се була одержана ним у р. 1883 з рук якогось польського патріотичного комітету мізерна премія за похвальний вірш на честь Яна Собеського* і віденської побіди 1683 р.*, і що той вірш був звісним русиноїдом Платоном Костецьким* перекладений на польське та виданий тоді ж для звеличання польського патріотичного свята,— то в нашій душі поневолі родиться питання: що ж се за діяч і яка була його діяльність? Який був її напрям і які плоди? І що ж се за партія, що за табір, що вміє в день смерті так шумно величати своїх діячів, яких за життя довгі десятиліття зовсім ігнорує?

Се остатнє питання, без сумніву, дуже інтересне, то нам годі тут вдаватися в його розв'язку. Гушалевич не був одиноким здібним і талановитим чоловіком, якого — ще вжию вульгарного вислову — пожвякало і виплювало наше москвофільство. Яків Головацький*, Іван Наумович*, Ізидор Шараневич*, Антін Петрушевич* і многі інші зазнали сеї долі. Die Todten reiten schnell[1]; напрям, що має метою умертвити живого духа та живий національний рух серед нашого народу, мертвить, ломить і деправує поперед усього своїх чільних діячів. Немов упир, він висмоктує з них живі соки, а відриваючи їх від живого грунту, засуджує їх на неминучу духову загибель. Виссаних, здеправованих ветеранів він не може потребувати, бо йому треба чимраз свіжих сил; та не може й шанувати, бо у них нема того, що все і всюди збуджує пошану, нема ореолу ідейності, характерності та власного почуття чесної праці для високого, живого діла. Їх сопартійники хвалять їх pro foro externo[2]; але їх творів не читають, не критикують, не розбирають, знаючи добре, що нічого навіть для піддержання і розвою власного напряму з них не видушать. Отсе була також доля і сумна трагедія Івана Гушалевича.

Бажаючи в отсій студії подати нарис його літературної діяльності, я не маю претензії ані вичерпати вповні сю тему, ані вияснити психологію чоловіка, що відбилася в характері письменської праці поета. Для повної студії у мене замало матеріалу. Та з другого боку, самі твори Гушале-

---

[1] Мерці мчать швидко *(нім.)*.— *Ред.*
[2] Про людське око *(лат.)*.— *Ред.*

вича, опубліковані ним за життя, в зв'язку з деякими рукописними джерелами, доступними мені завдяки щасливим випадкам, дають такий багатий і досі так мало визисканий матеріал для студії, що, надіюсь, я не пропущу ніякого важнішого моменту, потрібного для оцінки сеї появи, у високій мірі характерної для розвою Галицької Русі в другій половині XIX віку.

I

Іван Гушалевич (родився д[ня] 4 грудня 1823 р. в селі Паушівці, Заліщицького пов[іту]) був селянським сином. Із-під селянської стріхи він виніс добре знання народної мови, та, на жаль, виявляв се знання лише в розмові. Школа (гімназію кінчив у Бучачі, а «філософію» і теологію у Львові) відбила його, здається, від інтересів і потреб селянського життя і вчасно скривила його душу так, що він від першого свого виступу на поле письменства якось ані руш не може писати тою мовою, якою говорить, а конче силкується писати «висшим стильом» і попадає в дивачну язикову рутенщину. Чи маємо звалювати на тодішню школу також повне вигашення живого чуття у Гушалевича, тої щирості та безпосередності, що так і ясніє з кождого рядка писань М. Шашкевича?* Може, се було би несправедливо, бо ж і Шашкевич переходив таку саму школу. Та, не вдаючися в делікатне питання, відки що взялося, ми мусимо сконстатувати зараз на вступі, що любові до рідної селянської стріхи, якихось сердечних споминів про батьківську хату, прихильності до селянства Гушалевич не виніс зі шкіл, а бодай не виявив ніде в своїх поезіях, навіть у тих, що трактують безпосередньо про селян.

Серед яких обставин плили його шкільні часи, яка була його духова освіта перед 1848 роком, сього також не знаємо. Судячи по його творах, писаних у тім році або трохи швидше, ми мусимо зазначити повну безідейність Гушалевича. Він знає, що він русин, знає, що русини були колись сильні і славні, що поляки довго кривдили їх — і на тім кінець. Знає, що положення русинів погане, але чим, властиво, воно погане, і як йому зарадити, і що робити русинам, на се в його тодішніх писаннях і не ждіть відповіді.

Невважаючи на такий скупий духовий багаж, його перший літературний виступ був дійсним тріумфом. Ми не

знаємо, який був щодо часу написання його перший твір, але ім'я Гушалевича вилетіло на Галицьку Русь і ще далі уперве разом із піснею «Мир вам, браття». Ми можемо досить докладно зміркувати, коли була написана ся пісня. Коли правда те, що подає його некролог, що сю пісню співано уперве на семінарськім обході цісарських іменин, тобто дн[я] 7 (по новому стилю 19) мая 1849 р., а в пісні згадано вже про «свободу молодую», тобто правдоподібно про знесення панщини, яке доконано патентом із 16 н. ст. цвітня*, то будемо мати означені межі, в яких повстала ся пісня, що сталася в 1848 р. немов девізом русинів, їх національним гімном, здобула собі відразу широку популярність, була навіть окремою карткою видана і роздана в Празі руською делегацією на слов'янський з'їзд* іншим представникам слов'янства, присутнім на тім з'їзді[1]. Придивімся ж тій пісні, що, полишаючи на боці її поетичну вартість, має значення як історичний документ.

Мир вам, браття, всім приносим,
Мир то наших отців знак,
Мира з неба всі днесь просим,
Чи багатий, чи бідак.
Мир да буде вовік з нами,
Бо де мир єсть, там і бог,
Мир нас злучит з небесами,
Сил ізліє на нас мног!

Отсе писав руський «поет» у цвітні чи в початку мая 1848 р., в пору, коли весь світ кипів і хвилювався, коли кождий день приносив несподівані новини про революції, перевороти та розрухи, коли руське селянство завляки не мирові, а революційним бурям входило в нову фазу свого життя! Кожде слово того гімну, як на ту пору, було кричучою брехнею. Ані русини не приносили нікому миру, бо самі, уперве збудившися, мусили своїм хоч би найскромнішим рухом заважати іншим та гальмувати потроху їх рухи; ані мир не був знаком наших отців, які, власне, лише війною та боротьбою здобули собі те, чим були, а миром та застоєм утратили все; ані, врешті, русини не мали причини просити миру, бо мир мусив би знов приспати їх ледве що розбуджені сили. Правда, були такі елементи, що бажали

[1] Се зазначено в примітці до першого галицького видання тексту пісні в книжечці «Стихотворенія Ивана Гушалевича. Перемышль, 1848».

миру, ті самі елементи, що жили й панували через визиск народної маси і наглими та невгамовними рухами тої маси чули себе захитаними в своїх привілеях, у своїм пануванні та дармоїдстві. Ті народні п'явки — бюрократія та теократія — справді жахалися всякого руху і бажали якнайглибшого, якнаймертвішого миру. Їх бажання й знайшли вираз у Гушалевичевій пісні; її строфи, несені повільною, лінивою, мов хід робучих волів, мелодією, поплили по Галицькій Русі, мов відвар дурійки, мов холодний подув реакції, що швидко мала запанувати в цілім краю.

Була ще й друга провідна нота в тій пісні:

Разом руки си подаймо
І як браття ся любім,
Одни другим помогаймо,
К общой меті поспішім.

Згода! Спільна мета! Дуже гарна річ. Але, на жаль, галицькі русини 1848 р. не знали, в чім, властиво, лежить їх спільна мета, а до згоди почали швидко простягатися найрізніші брудні руки, що під покришкою миру і згоди раді б були потягти русинів за собою. Повиринало багато спеціалістів від роблення миру і згоди, багато підлих спекулянтів, кар'єровичів, інтригантів. І кождий русин мусив поневолі запитувати себе: невже й з усім тим хробацтвом треба мати мир і згоду, а не ворогування й боротьбу? Слова Гушалевича, що пропагував безоглядну згоду, не питаючи, з ким та за яку ціну, були не словами дійсного віщуна народного, а безмисним белькотанням чоловіка, що не знав дійсного життя і його задач і повторяв на віру пусті фрази, зачуті з інших уст.

Свій поклик до миру і згоди Гушалевич виголошує якось незалежно від місця і часу. Ледве неясно натякає він на реальні обставини, серед яких залунав його поклик:

І свободу молодую
Повитаймо як весну —

се нагадує нам ту «весну народів»*, у якій русини одержали свободу з панщизняного ярма. Гушалевич, очевидно, не відчував важності ані значення тої події для селянства й для цілої руської нації. Яке значення вона може мати для селянства, про се у нього нема ані згадки; з на-

ціонального боку йому здавалося, що русини вже дістали все, чого могли жадати.

Що ж нам нині на заваді?
В с е в ж е щ е з л о — тепер час!

Отже, всі завади щезли. Які вони були, чому щезли і чи справді щезли — авторові байдуже. Щезли, та й годі! Тепер лише робити, згодою та ладом добиватися кращої долі. Автор не сумнівається, що русини добудуть її.

Тогди світ ся весь дізнає,
Що рід руский ще жие,
Рідну віру в серци має
І над землю ю взнесе.

Чи справді Гушалевич був настільки наївний і вірив, що всьому світові те тільки й інтересно на русинах, чи вони мають у серці «рідну віру» і куди думають її «взносити»? Якось не віриться. Далеко правдоподібніше, що він сказав сю і многі подібні фрази так собі, з браку дійсної думки, для заповнення вірша. Вже в сьому першому стихотворі він виявив сю кардинальну прикмету своєї техніки — посвячувати для вірша і граматику, і думку; йому нічого не значило скомпонувати собі для рими зовсім небувалу язикову форму («сил ізліє на нас м н о г» — що то за слово і що за форма сей «мног»?) і латати вірші пустими, а «благозвучними фразами», хоч позбавленими смислу.

Що ж за секрет був у тім вірші, що він від першого разу так трафив до серця галицьким русинам і зробився на довгі роки, на цілі десятиліття їх національним гімном, майже аж до появи «Який-то вітер шумно грає» та «Не пора»?* На се легко відповісти. Гушалевич сим разом оказався рідною дитиною свого часу — не бурливого 1848 року, а гнилої доби попередніх літ, а виступивши серед бурі 1848 р., оказався навіть віщуном, віднайшов у серці руського інтелігента грубі поклади інерції, тупості та апатії і відізвався до сих темних сил відповідним для їх смаку т е м н и м словом, піснею, якої кождий рядок виглядав так, немовби мав якийсь смисл, хоч і не мав його; удавав із себе щось високе та поважне, хоч направду висловлював лише бездонну духову мізерію; міг видаватися чимось відчутним, щирим, хоч направду був лише холодно склеєною збіркою пустих фраз. Се був перший голос реакції, що, мов

темна хмара, висіла над розбурханим обрієм 1848 р., гімн рутенського фарисейства, що під шумними фразами любить ховати зовсім не блискучі, дрібні, самолюбні та брудні заходи, того самого рутенства, що разом із «молодою свободою» підняло у нас свою голову і швидко показало себе силою, забруднило та висмоктало народний рух і верствою рідкого болота покрило всю історію Галицької Русі на довгі десятиліття. Сам Гушалевич був одним із пильних продуцентів і одною з жертв того болота. Для нього особисто був у тій ролі певний трагізм, остільки, що коли інші старалися фруктифікувати сей чисто галицький продукт, вивозячи його на заграничні ринки, де був на нього попит, де платили за безхарактерність, ренегатство та шпіонство, зразу у Відні, а далі в Петербурзі й Москві вижебрували для себе посади, пенсії, пособія та дарунки, Гушалевич служив поганій справі зовсім безкористовно, доки болото не дійшло йому до горла і не задушило його моральної істоти.

Ми повторили за некрологом звістку, що рівночасно з першим відспіванням пісні «Мир вам, браття» на семінарськім празнику д[ня] 7 мая 1848 р. Гушалевич, тоді слухач четвертого року, виступив із палкою промовою, якою «загрів семінаристів до дальшого плекання руської мови». Ся промова заховалась нам; се не була дійсна, під безпосереднім враженням хвилі виголошена бесіда, як би можна було думати зі слів некролога; се був скомпонований наперед принагідний вірш, надрукований у тім же виданні 1848 р., що починається піснею «Мир вам, браття». Сей «Стих в семинаріи д. 7 мая голошенный», то один із курйозів нашого письменства і вельми характеристичний документ для письменської творчості Гушалевича. Се не гаряча імпровізація, не виплив сильного чуття, як би можна думати, а механічно, з трудом склеєні вірші, до тої міри механічно, що автор навмисно набгав у них цілу купу важких, церковних або московських слів, які тут же в нотах перекладає на руcько-народні або польські, знаючи, що вони не будуть зрозумілі його читачам, та проте не важучись усунути їх із тексту; очевидно, йому не важні були думки, висловлені у віршах, а самі вірші яко язикова екзерциція.

Але й щодо свого змісту сей вірш важний для нас: він малює нам «у весь ріст» духовий портрет галицького рутенця, такого, який уперве виступив на сцену 1848 р., та, на

лихо наше, не вимер і досі. Вірш починається, як і слід, від «прийдіте поклонімося»:

Всѣм вам извѣстно, братія любими,
Якій нас голос разом скликал нынѣ,
Бо всѣх доволно лице оглашає,
Що благородна грудь в собѣ скрыває,
И где же Руссин (sic!) такій обрѣтеся,
Бы без утѣхи возмöг споминати
Сынöв Габсбургских? И кто ж обöйдеся
Без чувств, згадавши на их благодати?
Досыть кöлькома словы напöмкнути
Не що сдѣлали, бо всѣм днесь на явѣ,
Але що видим, що возгласно чути
О Фердинанда любивой державѣ.
Он тое сердцем усильным желає
Умное свѣтло в народах пöдняти,
Того то ради помощ засилає,
Бы всюда щасте истинне розляти.
И мы щастливы три разы ся звемо,
Коли нам солнце свѣтити зачало;
Пöд его крильми знов жити зачнемо
Во рöдной вѣрѣ, як давно бувало.
Так и наш заклад всѣм днесь повѣдає
О Фердинанда любой, доброй воли:
Каждый из нас ся тутка просвѣщає,
Бы ползувати своих землян доли,
Се ест, бы божу вѣру утвердити,
Всказати стезю, як щасливо жити.
Велике дѣло стоит перед нами!
З Австріи вѣтер нам пріязиый вѣе,
На еѣ нѣдрѣ благими часами
И на галицкöм окрузѣ заднѣе.
Токмо нам, браття, руки прикладати
Да подобает; тогда отвѣщати
Любивой воли кесара будемо,
Когда ся добрым дѣлом розвинемо.
Що ж человѣка человѣком робит,
Як не благій плöд, що ним ся изродит?

Завважте характерні деталі: автор починає поклоном «синам Габсбургским»*, а за що — йому байдуже. «Досить кількома слови напöмкнути» їх добродійства: розбирати їх докладно, критично не годиться чи, може, не оплатиться. До того ж він не сповнює й тої своєї скромної обіцянки, не хоче чи не вміє вказати ані одного добродійства. Про знесення панщини ані слова, а зате неясна згадка про якесь піднімання «умного свїтла», про якісь концесії для «рідної віри» та для «нашого закладу», себто для руської духовної семінарії, хоч, на жаль, у всім тім цісар Фердінанд ані його уряд перед і під час року 1848 був зовсім не винуватий.

Отже, ігнорування, переоцінення конкретного факту величезної ваги а безпричинові поклони перед властю за видумані добродійства. Та й що йому конкретні факти і їх об'єктивна оцінка! Автор носом чує, що «з Австрії вітер нам приязний віє»; разом з ним се, певно, чули тоді й многі інші рутенці, лагодячися стати «тірольцями сходу»*. Автор з емфазою голосить, що «велике діло стоїть перед нами», але його розуміння того великого діла дуже невелике: утвердити божу віру та й жити так, щоб «отвіщати волі кесаря», зглядно вельможного пана старости, директора поліції та намісника. Та се пункт неприємний і непоетичний, і автор спішить шмигнути від нього на широке море загальників. «Що чоловіка чоловіком робит?» — запитує він і дає відповідь, яку дуже добре можна би приложити до бульби, буряків, яблінки або й кропиви: доброта овочів, які він наплодить. І далі він пускається в філософію, по думці його власній і його слухачів, певно, дуже високу а по-нашому, дитиняче-наївну: як то чоловік із маленького робиться великим, як усяке діло з дрібних початків росте й змагається.

Из запотопных часов выплывае
Рѣка дѣл людских, малая в началѣ,
Плыне поволи, зараз ся взмагае,
Во кождом годѣ ступаючи далѣ.
Не раз крутыи пути си обере,
Сказал бысь, що ся под землевь згубила,
Сказал бысь, що вже сей свѣт опустила,
Але знов плыне, плыне рѣка тая,
Котора была в началѣ малая.

Покрутившися ще якийсь час над тою рікою, автор доходить до пірамідально високої думки:

Истинно высоки суть на земли горы,
Але ще высши справы чоловѣка!

Тут йому робиться недобре від надмірної висоти, і він вертає назад на землю, і йому кидається в очі руська мізерія.

Руска доля то жадоба,
Она в шимѣ (?) не сѣдит;
От колыски ажь до гроба
Горко чогось лишь тужит.
Нещастливый ты молодче,
Котрый всуе щастя ждеш:
Сильно горнеш що солодше,
Але духом своим спиш.

Автор з жалем бачить, що десь по інших краях

Там вже нѣчь згибла, зоря завитала,
Лише в нас темно, глухо, як в первости (?),

що у нас «рідним іменем стидаються». Та замість обернутися до живих з гарячим покликом, автор поперед усього обертається до небіжчиків, до «любих мощей праотцев наших», а перепросивши їх чемненько, що сміє тривожити їх тихий спокій, просить їх:

Повстаньте горе, горе заридати,
Бо ваши дѣти — ах, тяжко сказати,—
Уже сами ся себе отцурали,
Ваши могилы ногою стоптали.

Ну, для такого діла не стоїло будити мерців, і автор, сконстатувавши ще раз занедбання предківської мови і думки, що лишилася лише в «курнѣ хатинѣ», і бачачи, що мерці не встають, махає рукою в сей бік і обертається в інший:

Вже що ся стало, то ся не розстане,
Безденне море ничог' не вертає;
Але нещастный, кто в себе не гляне
И кто упавши встати не гадає.
Кто дорогую память не хоронит
Праотцев своих хоть во рѡднѣ мовѣ,
Над того гробом никто не уронит
Слезу печальну во тужливом словѣ.

Чи пишучи отсі слова, незугарно стилізовані, хоч виїмково вірні, Гушалевич почував, що пише велику правду, що повинна була справдитися й на ньому самому? Сумніваюся. На сих словах, так само як і на всьому вірші, лежить печать несерйозності та нещирості. Нашому авторові не ходить про те, щоб у віршах вилити щось таке, що наболіло у власному серці, торкнути живу струну в душах слухачів, справді допомогти їм, змусити їх ввійти в себе, посіяти в душі імпульс до живого діла. Він шукає лише поетичних сюжетів, гучної фрази. Фраза про занедбання рідного слова, яке він без найменшої запинки насилує й калічить у тому самому своєму вірші, родить дальшу фразу:

Браття, нас руска мати породила!

Ну, розуміється, тут перед його фантазією зараз і встає та «руска мати» — абстрактна патріотка, що, колишучи своїх дітей, дає їм заповіт:

Бы-сьте обрядов своих ся тримали
И свою мову всегда почитали.

Діти, хоч іще в колисці, присягають чинити се, але —

Але скоро-сьмо рóдную хатину
Болѣзневь в груди тяжковь попрощали,
Всѣ ся змѣнило, а тую годину
Мы в свѣта звуцѣ во все не згадали,
Що еще гóрше, аж грѣх днесь псмнути,
Обы ся було тóлько тое стало!
Многих зблудило из благого пути
Многих во душной темнотѣ пропало!

Зразу читаючи сі слова, я думав, чи не тремтить у них легесенький докір сумління самого автора, що й він так основно забув свою рідну хату, свій селянський стан. Але ні! Автор і тут бавиться лиш ефектовними словами. Він — провідник, що докоряє іншим, але так загально, щоб по змозі не вразити нікого з присутніх. Се не про нас мова, вірних своєму обрядові і мові наших прадідів (не батька й матері!), а про тих, що змінили обряд, поробилися поляками або, що гірше, пропали зовсім, вимазані з книги живота, зблудивши з «благого пути» та вмішавшися в злочинні революційні змагання. Що найбільше можна закинути присутнім, так се занебдання в просвіті:

И як поглянем на небо чужое,
Всюди вже сонце умы просвѣщае,
Всѣм поле родит, лишь наше пустое,
Єго плугатор глибоко дрѣмае.

В тім лише почуває себе винуватим автор за себе й за своїх слухачів і кличе до них, щоб отряслися з того гріха і взялися до праці, а все буде добре. А яка се має бути праця, в якім напрямі, се для автора байдуже, зовсім як у тім польськім гумористичнім куплеті:

Każdy przy swej robocie:
Bocian chodzi po błocie,
Słowik śpiewa i śpiewa,
Stach się skrobie i ziewa[1].

Глянемо ще на дальший зміст тої першої книжечки Гушалевичевих віршів із р. 1848, бо вона характерна і містить, можна сказати, найкращі виплоди його музи, все те, що довгі літа жило в пам'яті галицьких русинів, та й то

[1] Кожний за своєю працею: бусел ходить по болоті, соловей співає та співає, Стах чухається і позіхає *(польськ.)*.— *Ред.*

жило, треба додати, не завдяки власній вартості, а завдяки музиці Лаврівського*, Рутковського* та Вербицького*. Отже, маємо тут ряд пісень: «Красна зоре», «Бурлак», «Туга за юностев», віршик під лад народної коломийки «Вдовец», вірш «Вѣрность козака», в якому треба бачити незугарне наслідування Шашкевичевої «Погоні», два рефлексійні вірша «Пѣлнѣчная гадка» і «Чувство» і політичну байку «Хованец». Пісні Гушалевича звучні, мелодійні, але зовсім холодні, без сліду якогось власного чуття; автор добирає слова і фрази, дбаючи лише про те, щоб із них не виходили цілковиті абсурди; решта його не обходить; та й то серед звучних строф попадаються й такі високопоетичні, як отся:

Але рѣчка не вертає
До горы водицевь,
Ино борше утѣкає,
До моря землицевь.

Рефлексії автора дитинячі та туманні. Згадуючи опівночі своїх братів, автор кличе:

Пѣвноче тиха, свѣтами буваєш:
Вызнай, ах вызнай, можесь их видала?

Хоча автор і заявляє, що має на думці «рідних братів», себто тих, що лишилися в Паушівці, але з вірша бачимо, що він говорить про якихось абстрактних братів, та й до того померлих та похоронених. Автор кличе їх на поміч проти тих «людей без серця, без душі, завзятих, що руску долю хтіли би втопити» а коли вони не встають, нахваляється колись «храм велій над ними здвигнути». У вірші «Чувство» автор, оглядаючи схід сонця, доходить до молитви:

О боже, боже, со свѣми свѣтами
Наше смиренне сердце солучаєм;
О велелѣпный, душевь и словами
Неувядаєми вѣнци ти сплѣтаєм.

У вірші «Вѣрность козака» автор хоче змалювати щось страшне і впадає в коміку.

Чом сумуєш, мѣй козаче?
Час вже сѣсти на коня.
Там гдесь люба ревно плаче
За тобою у врага.

Козак їде визволяти свою милу.

Борзо як вѣтер жене, ажь ся курит,
Искры ся сыплют густыи за ним.
Страшно, коли ся козак тяжко журит,
Птаха бо сего не спинишь нѣчим.

Козак спочив, нагодував коня і їде далі. Але на роздоріжжі «оужасный надыбле го ляк»; на кургані щось біліє «и щось возгласно землею гудит», але козак, як другий Фарис Міцкевичів*, «нагайку вхопил, вус подкрутил си и стрѣлил очима» та й поїхав далі. Знов нові страхи:

На роздорожу, когут нижь запѣе,
Бореся с бѣсом козак, ажь упрѣл.

Та зараз потім він спить і ві сні бачить свою любку в неволі; та коли догонив татарина, його мила лежала вже в могилі, і він, не много думавши, лягає обік неї і вмирає. Страшно, та й годі!

Але правдивою перлиною сеї збірки треба вважати політичну сатиру «Хованец». Ось вона вся:

Вы мали-сьте колись чути,
Що где бѣда раз явится,
Тяжко дуже еѣ збути,—
А то казкою ствердится.
Был человѣк та й робучій,
Любили го бог и люде;
Был он собѣ и маючій,
Каждый гадал: с него буде
Добрый газда и хорошій,
Бо мал также троха грошій.
Бѣда го ся напытала,
Непрошеный гость до хаты,
В день и в ночи все сѣпала...
Пек ти, с лихом що дѣлати?
Зачал не раз промышляти.
Кличе людей на пораду,
Пытаеся, що такого?
Ни спокою, ани ладу,
А все не видит нич злого.
В тяжкôм потѣ, що му прійде,
Сам не знае, як одôйде.
Одии кажут: знаеш, брате,
То хованец буде, певне.
Другій кричат: так, так, свате,
Иди до церкви, проси ревне,
Най священник прійде живо
И выкурит лихе диво.
Той гнет прійшол со дяками,
С братством и с святов водою,—

Скоро зачал молитвами,
Зараз зойку, непокою
Повно всюды наробило,
Як бы з злости ся казило.
Одни з страху повтѣкали,
Други взялися хрестити,
А трети ся поховали,—
Газда бѣдный стал як врытый.
Всѣ сказали: ой, небоже,
Порадити бог лишь може.
Так сарака в своєй хатѣ
С дѣтьми, с жёнковь жил в неволи,
Придивлялся згубѣ, стратѣ;
Где лишь выйшол на торг, в поле,
Все му пакость выробляло
И нигде ся не лишало.
Всё но що мал, стратил вскорѣ
И в городѣ, в пасячинѣ (sic!),
И на гумнѣ, и в оборѣ,
И в коморѣ, и в хатинѣ.
Та й прійшло му раз до гадки:
И на боже дай остатки,
И чекає, що ся стане.
Але дома было тихо,
А где выйде, где спогляне,
Не строит вже пакость лихо.
И зачал ся дорабляти
И на ноги знов ставати,
А нижь кôлка лѣт минуло,
Подостатком вже мал всего,
Втрое знов му ся вернуло,
Що бул стратил через него,
Бо й сусѣды го любили,
Не мало ся причинили.

Ми хованця також маєм:
Влѣз на русскую землицю
И толочнт нам пшеницю.
Але мы ся сподѣваєм,
Що го колись словом божим
В нашой земли переможем.

Хованцем називає народне вірування демона, якого чоловік буцімто сам може собі виховати з яйця, якого держить у хаті, годує несоленою стравою і який за те помагає йому в господарстві, робиться джерелом його багатства. Тільки розсерджений кимось, такий хованець робить своєму господареві шкоду; та він держиться того, хто його виховав, у чужу хату не йде. Як бачимо, Гушалевич чув щось про хованця, але дійсного народного вірування або не знав, або навмисно сфальшував його, зробивши з руського хованця німецького демона-шкідника кобольда*.

Та як же ж незугарно обробив він тему! Ані сліду казкового тону. Він оповідає так, як би оповідала найзабобонніша баба, що свято вірить в існування таких демонів. Ні, він оповідає ще гірше: як хитрий дячок або давній темний піп, що піддержує народні забобони навмисно на те, аби використувати їх для своєї кишені. Хованець існує і робить шкоду чоловікові; просте посвячення дому (такса 1—5 зр.), не помагає нічого, але ще більше лютить нечисту силу; аж коли бідний чоловік здобувся на резигнацію і дав «на боже» остатки, прим., остатню пару воликів, тоді молитви того самого попа, що зразу не мали ніякої сили, набирають більшої ваги і відразу відвертають лихо, а в надгороду за жертволюбність селянина йому щастить потім; сусіди обдаровують його, і він дороблюється ще ліпшого гаразду, ніж мав уперед. Замість казки дав Гушалевич у тім «популярнім» оповіданні ілюстрацію до одного параграфа т[ак] зв[аної] хлопістики, спеціальної науки одурювання селян і витягання від них якнайчисленніших і найщедріших датків, науки, що не скодифікована на письмі, вироблена довговіковою традицією, держалася серед нашого духовенства і знаходила щирих прихильників та теоретиків у духовній семінарії. В нашій літературі 50-х років минулого віку, плеканій переважно духовними і призначеній для духовних, можна би зібрати значну в'язанку казуїстики з сеї нашої традиційної науки; знайдете там і оповідання про дяка, що ворожить із псалтирі, і оповідання про попа-чудотворця, що вміє «на твердо» освятити воду і прогонює нею демонів та лічить хороби, і повісті про те, що фальшива присяга веде за собою необхибну смерть або тяжке каліцтво. І се не були причинки до етнографії, записи людових вірувань. Автори, списуючи такі речі, або справді самі вірять у всю ту чортівщину, у всі ті чуда, або бодай удають, що вірять, аби інші, простіші люди вірили в неї. Такими віруваннями та забобонами вони силкувалися впливати на народ, послугувалися, прим., при пропаганді тверезості; пок[ійний] Остап Терлецький у своїй студії про тодішнє письменство* зібрав купку таких «дивних річий», але зовсім не вичерпав теми. Вірш Гушалевича про хованця — се, мабуть, перший друком оголошений specimen[1] літератури, що належить до сеї теми. Зібрання

[1] Взірець *(лат.)*.— *Ред.*

в одну купу всіх причинків того роду, всіх таких писань наших інтелігентів, що мали метою підтримувати народні забобони і погані звичаї з метою запевнення з них користі для духовних, зібрання тої «хлопістики» дало би дуже важний причинок для характеристики духового розвою Галицької Русі в другій половині XIX в.

Але Гушалевича вірш про хованця — то, властиво, байка і то політична байка! Його хованець — то алегорія; характеризуючи того хованця, він, властиво, має на думці іншого демона, того, що вліз у нашу хату і робить нам шкоди. Він не договорює виразно, що се за демон, велить нам догадуватися, але догадатися нетрудно.

Правда, повної паралелі він не переводить. Що се за така відправа, яка за першим разом не могла прогнати хованця? Які се «остатки» дав зубожілий господар «на боже»? Що се за «слово боже», яким автор надіється з часом перемогти того хованця, що нищить руську землю? Коли Гушалевич справді мав на думці руcько-польські відносини в Галичині, то їх освітлення в «Хованці», навіть у езопівській алегорії, випало крайньо неясним, а остатні слова з показом на будуще увільнення русинів з-під польської переваги показують, що автор або дуже недокладно думав про способи того увільнення, або несміло натякав на якусь таку річ, якої навіть у алегорії не важився виявити ясніше. Ми знаємо, що се не було випадкове явище. Ся навмисна чи мимовільна неясність, ті півслівця і натяки і недоговорювання стягали на тодішніх галицько-руських діячів із польського боку більшу ненависть, ніж які собі хочете їх реальні заходи та явні вчинки. Поляки, що самі мали нечисте сумління, вітрили за тими неясними фразами русинів бог зна які скриті цілі і попросту дерлися по стінах із лютості. Досить буде прочитати в звісній книзі Калінки* «Galicya i Kraków pod panowaniem austryackiem» ті уступи, де говориться про русинів, про Руську раду головну* та руську агітацію, щоб переконатися, до якої шевської пасії могло довести поступування руських проводирів навіть такого розумного та від терену боротьби досить далекого чоловіка, як краков'янин Калінка. І не забуваймо, що в тім самім 1848 році поляки, невважаючи на свої революційні заходи, фактично дійшли до верховодства в Галичині, вхопили в руки керму правління як австрійські урядники (губернатори Залеський, а потім Голуховський*)

і аж надто швидко і легко знайшли нагоду мститися на русинах за свій страх перед ними і за свою сердитість.

Отсе був перший літературний дебют Гушалевича. Його книжечка з 1848 р. швидко розійшлася і належить тепер до бібліографічних рідкостей; сим нехай буде виправдана трохи ширша розмова про неї на отсих сторінках. Від сього першого кроку Гушалевич зробився, сказати б, офіціальним поетом Галицької Русі, одним із наших «домашніх соловіїв» і не потребував дороблятися популярності так довго, як, прим., Наумович, Дідицький* на інші. Та при тім треба сказати, що ся книжечка була відразу й найбільшим його літературним тріумфом; усе, що він писав і видавав пізніше, не дорівняло сьому першому тріумфові. Він зложив іще кілька пісень, що завдяки своїй музиці здобули собі популярність, але другого «Мир вам, браття», другого «До зорі», «Бурлака» йому вже не судилося написати; ся перша проба дала публіці всю сметанку його духу; що лишилося насподі, се було трохи кисляку, а найбільше сироватки.

II

Рік 1848 застав русинів неприготованих до публічного життя. Була велика посуха на людей, а обставини вимагали їх багато. Не диво, що, не знаходячи справді визначних, вироблених людей (їх не мали й інші, далеко щасливіші народи в Австрії стільки, скільки було треба), хвиля бурливого року викидала наверх усякі мірноти та ставила їх на становищах, до яких ніщо не кваліфікувало їх. Вистарчила одна в пору сказана промова, одна гучна фраза, сама фігура та постава, щоб із невідомого нікому чоловічка зробити «історичну особу». Історія 1848 року роїться від таких осіб. Їх духова мізерність була виплодом попереднього часу меттерніхівського режиму*; їх коротка «історична» діяльність у р. 1848 була неперерваним пасмом помилок і джерелом пізнішого лихоліття, що не скінчилося для Австрії й досі.

До таких щасливців, винесених хвилевим успіхом на висоту, належав і Гушалевич. Безідейна, а в основі своїй реакційна пісня «Мир вам, браття» зробила його відразу поетом руської нації в Австрії, отворила йому дорогу до публічної діяльності. Правда, ся діяльність наразі була скромна, та проте досить характеристична. Сам Гушале-

вич полишив про неї деякі спомини, і ми покористуємося тут ними. З особливою приємністю він згадував свій перший дебют, той пам'ятний день 7 мая, день уродин цісаря Фердінанда, коли він у семінарії дав себе пізнати ширшій публіці як оратор і поет. «В семінарії був звичай,— оповідає він,— святкувати врочисто день уродин цісаря Фердінанда. На се свято приходили представники духовної власті з нашим єпископом, видніші урядники з крайової губернії і всі університетські професори. В тім році, одначе, професори-поляки не прийшли, лише самі німці і один чех Ґануш*. Музеї були оздоблені цвітами. Зійшлися всі питомці зі своїми настоятелями. «Промова буде по-руськи!» — рідкий факт у семінарській літописі. Першим дуктором був у тім році Іван Гушалевич, на нього випало сказати промову до питомців. Ми слухали кождого слова і зрозуміли оратора[1]. Він не обертався в давно утертих фразах, якими вихваляв добродійства уряду (ми бачили ті фрази в попереднім розділі, та Гушалевич, пишучи се в 1887 році, певно, або сам забув, що його промова була друкована, або числив на те, що ніхто з молодшої генерації не читав і не буде читати її), але «приводил в память под образами русскіи преданія и поощрял слушателей к любвѣ народа теплѣйшими словами». Все те зробило глибоке враження на присутніх, між якими були і «представители русскіи». (Що се значить, не зовсім ясно, та правдоподібно автор має на думці когось із репрезентантів російського уряду, що тоді пробував у Львові, бо ж про репрезентантів русинів не треба би було ще раз окремо згадувати). По скінченій промові многі достойники поздоровляли оратора, а професори-німці заявили, що руська мова звучить дуже приємно з уст родовитого русина, і заохочували до розвивання тої мови. Таке незвичайне признання з боку вчених і серед нашої молодежі шанованих достойників привело питомців у захват. Бо в нашій семінарії завсіди швидше приймалося те, що похваляли чужі люди. Питомці з четвертого року богословія, що не входили в склад співацького хору, проводили гостей із музею в сад на семінарську площу і мали нагоду прислухуватися похвальним словам. Втім, виступив хор на галерію перед

[1] Треба завважити, що Гушалевич оповідає се анонімно і для надання своєму оповіданню більшої об'єктивності вдає з себе одного з публіки, не ідентичного з тим, про кого говорить. Таке поступування побачимо у нього й далі.

музей і заспівав голосно новозложену пісню «Мир вам, браття». Посипались оплески з боку гостей. Настрій у цілій семінарії був повний захвату, ентузіастичний. Гушалевича вхопили і підняли на руки і носили по саду. Гості відізвалися: «Добре так, добре, він заслужив»[1].

Швидко по тім, іще в семінарських мурах, Гушалевич виступив безпосередньо на публічній арені. Ось як він оповідає про той свій виступ, зрештою, дуже маловажний для тодішньої історії. Діялось се в маї чи в червні 1848 р. «Граф Стадіон* уже встиг утратити свою голосну популярність (серед поляків), осягнену через призволення гвардії народової*: поляки почали вважати його своїм найнебезпечнішим ворогом, звалювали на нього ініціативу різних заряджень, якими тодішній уряд перепиняв їх рух. Йому приписували «винайдення руського народу в Галичині», або, як сказано би сьогодні, «поставлення руського питання на деннім порядку». Не входимо в те, для яких причин тодішній уряд, якого репрезентантом був Стадіон, сприяв русинам: чи було се почуття справедливості, чи політичний маневр; незбитий факт лишається той, що русини одержали тоді багато приналежних їм прав і почували глибоку вдячність для графа Стадіона. Швидко надійшла добра нагода засвідчити сю вдячність ділом. Вибирано представників з кождого факультету до університетської ради. Ми, богослови, вибрали трьох. Кождого дня один по черзі мав провід. І ось станув головою з-поміж руських питомців Гушалевич. Зразу дебатовано про маловажні справи, але коли польські голоси підняли питання, аби кождий факультет вибрав одного депутата до цісаря, які б мали прилучитися до депутації польської Ради народової, що мала жадати відкликання графа Стадіона, Гушалевич відібрав бесідникові голос і заявив сам зборові: «Бачачи, що університетська рада займається питанням, що не входить в обсяг її діяльності, він віддає провід іншому, сам виступає з університетської ради і подає до загальної відомості, що руські питомці в дальших народах не будуть брати участі». Після сього ми вийшли зі збору, супроводжені глибокою мовчанкою і здивованими зорами зачудованих польських студентів.

---

[1] «Воспоминания старика-очевидца из семинарской жизни 1848 года» («Временник Ставропигийского института на 1888 год»*, Львов, 1887, стор. 113—114).

Зараз другого дня прийшло до семінарії двадцять студентів-гвардистів, уоружених шаблями. Ми думали, що вони хочуть битися з нами, поробили всякі приготування, щоб киями відбити напад. Але діло скінчилося миром: вони з усієї сили переконували нас, аби ми взяли участь у депутації до цісаря Фердінанда, що мала домагатися усунення графа Стадіона. Щоб спекатись їх, ми заявили, що без дозволу духовного начальства не можемо робити ніяких кроків у тім напрямі, а коли буде дозвіл, то й наші депутати поїдуть. Ще того самого дня вислали ми до єпископа Яхимовича* відпоручників з донесенням про жадання університетської ради. Єпископ, вислухавши, сказав із властивою йому рішучістю: «Прилучитися до депутації кождому вільно, але по повороті з Відня він не має чого приходити до семінарії. А коли скінчив уже богословський курс, то не буде висвячений задля недостачі звання». Сказав і, поклонившися, вийшов до бічного покою на знак, що аудієнція скінчена і остатнє слово в тій справі сказане. Рішення єпископа, згідне з поглядами більшості питомців, викликало у нас нетаєну радість, хоча не можна промовчати, що многі були сердиті, називаючи єпископа знарядом уряду, реакціонером і т. і.» («Временник», loc. cit., 115—116). Вже сей епізод показує, куди лежали симпатії Гушалевича і з якого боку він надіявся добра — чи для народу, чи наразі для себе самого, в те не будемо входити. В тім дусі виступив він також на ширшу арену публічної діяльності. Ще яко семінарист він підписав «Відозву до руского народу» з д[ня] 10 мая, видану Руською радою головною, відозву, пам'ятну тим, що в ній русини уперве признали себе прилюдно частиною 15-мільйонного руського народу і пробували висловити свою програму («Зоря галицька»*, 1848, ч. 1). Один уступ в тій «Відозві» являється немов відгуком Гушалевичевої пісні «Мир вам, браття»: «Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час! Вставайте, але не до звади і незгоди, но двигнімся разом, щоби піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи». Натяк на зваду і незгоду, се було чисто рутенсько-фарисейське кивання в сторону поляків. Русини знали дуже добре, що їх виступлення як окремої нації, з претензіями на рівноправність, буде сіллю в оці полякам, буде вважатися ними як casus belli[1].

[1] Привід для війни (*лат.*). — *Ред*

Замість признати ясно сей стан і відразу розбити всякі ілюзії, русини вважали потрібним весь час 1848 року виступати в кожушині смирного баранчика, який нікому не закаламутить води і нічого не бажає, як тихо-смирно напитися водиці там, де п'ють інші. Розуміється, сим вони нікого не здурили, а лише внесли у власний табір значну дозу деморалізації та непевності, яка швидко потім тяжко помстилася на них, заставивши їх із превеликої скромності та почуття власної нікчемності покинути одиноку ясну думку, висловлену в «Відозві», думку про їх приналежність до окремої українсько-руської нації.

В одинокім у 1848 р. руськім органі «Зорі галицькій» помістив Гушалевич декілька віршів політичного змісту. Їх поетична вартість ніяка, мова хоч зближена до народної, але нечиста, вислів недотепний, думки крайньо наївні. У вірші «Слово ангела» (ч. 2) поет, сумуючи над тим, що «вже гине моя мова рідна під недолею тяжкою», бачить ангела, який потішає його й заохочує до ділання.

В тôм на галицкôм небѣ облак ясный
Повисл легонько — зараз розтворився,
Дивлюся, виджу, а лев наш прекрасный
Як ранне сонце на небеснôм поли
З дрѣмоты тяжкой зачався будити.

Тоді ангел заповідає русинам, що «поволи, поволи будутся взносити», а поетові говорить:

Дивися, як руска родина
Смирно ся збирає в одную злуку.
Пôйди скажи сынам нещаснои хаты,
Най ся лиш купы тримают;
Бог всемогущій хоче их пôдняти,
Да му все вѣрніи бувают.

Ну, для такої мудрості не треба було аж ангела скликати з неба. Але Гушалевич уважав, мабуть, такі візії конечними причандалами поетичного ремесла. Хоч і які банальні та пусті думки, а як вложити їх в уста якій надприродній істоті, то вони наберуть якоїсь надзвичайної сили. Тим самим методом зроблений вірш «Голос могылы» в ч. 7. Автор любується ніччю.

О як же мило тепер погадати
О рускôй доли, що мнѣ так припала
До серця довгым болем наповненным;
О рускôм щастю, котре очунѣло.
И як зôрничка свѣтлом ще смиренным.
В боязни блудит далеко, несмѣло,

Я наоколом покотив очима
И вознêс мольбу плачьливу до бога:
О боже, божеl довго жь так гôркыма
Слезы стелитись буде нам дорога?
Ци нам на вѣкы прыйдесь загыбати?
Коли и що жь мы в свѣтѣ провинили?
Чому ж нам тяжко нынѣ ся пôдняти?
Може про вѣру, що-сьмо сохранили?»

На сі питання, висловлені, мабуть, у великому екстазі, бо з занедбанням граматики та логіки, не відповідає ніхто, і автор впадає в пароксизм:

Зараз замовкли уста розпалени,
Очи густою кровлевь закипѣли—
Гадки метали мною безчеслени
И головоньку зжурену присѣли.
Дух в мнѣ заперлся... бѣгем сам не знаю
Куда, аж впавем без сил на могылѣ.

З тої могили серед реву землі зразу незвісно чиє нарікання, що «вѣкы менули, мы ждали и ждали» на руського патріота, але дарма, «всѣх заслѣпило чужое щастє», вони бігли в чужу службу, кривдили своїх «нужденных братей», «и вѣру святую чужим спродавши з ними ю ганьбили». Голос грозить тим відступникам божою карою. По перерві могила заговорила другий раз, знов грозячи синам «ôдродним» і обіцяючи їм прощення, аж тоді,

Когда житье вам такое змерзѣе,
Кости в грôб темный буде складати...

Нарешті, третій раз озивається той сам голос, кличучи руських дітей:

Вдарив час, вдарив бы-сьте воскреснули,

Голос заповідає їм перешкоди з боку ворогів, але заповідає русинам побіду, бо «бог и часу дух буде помагати». Сей «дух часу», то була улюблена в 1848 році фраза; Гушалевич також вірить, що він наплодить на Русі «не одного сына, котрый ю грудев полюбит незмѣннов». Аж тоді «новая весна завытає, в храмах зазвонит предвѣчного слава», немовби вона не дзвонила й досі. Нарешті, в вірші «Звон святоюрскій» (ч. 10) автор описує якусь страшну хуртовину, так що «Пропасть, пропасть и загыбель! Мір кричит отвсюда». Всі дзвонять «на розщибель», а русин і собі ж

ударив у святоюрський дзвін. Наслідком того нарід руський збудився —

И в дôм божій поспѣшае руская родина,
И молитву засылае до божого сына.

Буря тим часом лютує:

Потоп свѣта, рѣсна туча нивы заливае,
Рѣкы рвутся, в гору пнутся, оужасно сказати,
Нема мѣсця, де бы можна спочинку добрати.

Під таку пору руський «нарôд з церквы летит хутко, починає дѣло; кто лишь вѣрит, далѣ прутко, с розмислом и смѣло». Нарешті, випогодилося, «а на небѣ Галичины троха сь прояснило», і знов «звôн голосит, в божій храм скликає», а «рука в руку руски дѣти весѣлье обходят, оустроєни в красни цвѣты всѣ пляси выводят». Очевидно, що ся недоладна галіматія, то має бути алегоричний опис хуртовини 1848 року та руського народного розбудження; але не менш очевидно й те, що ані історичної ваги тої бурі, ані задач та характеру руського руху Гушалевич не розумів ані в зуб і дивився на все не очима живого чоловіка, але хіба серцем — святоюрського дзвона.

Ми майже зовсім не знаємо внутрішньої історії руського руху в 1848 р. Знаємо лише глухо (прим., з оповідань пок[ійного] Борисикевича* та з деяких натяків у тодішніх публікаціях), що в тодішнім святоюрськім таборі не все йшло так гармонійно, як би могло здаватися, що й там були різниці думок, а може, й різниці напрямів, бували суперечки та спори. Ми знаємо, прим., що Гушалевич у другій половині 1848 р. зовсім не брав участі в «Зорі галицькій» і виступив у тім році ще лиш раз як поет на ославленім з'їзді стодвадцятьох руських ученых*. На однім засіданні того з'їзду він виголосив вірш «До моей родины». Вірш написаний зглядно чистою народною мовою, але неможливо напушений та фразеологічний, при тім без жодної ясної думки, хіба що хто хоче вважати думкою такі поклики:

Гей же! родино моя, очутися
Пѣснев, як громом,
Як свѣта ломом,
Вдарь... и отозвися!

А з початком 1849 року Гушалевич до спілки з секретарем Руської ради головної Павлом Леонтовичем починає видавати часопис «Новины». Намір зробити конкуренцію

«Зорі галицькій» був очевидний; се відчула поперед усього Ставропігія*, що друкувала у себе «Зорю галицьку», яка з часом зробилася її власністю, і не захотіла друкувати «Новин»; вони виходили з друкарні М. Поремби. Які були мотиви тої конкуренції—не знаємо; в своїх коротеньких споминах, написаних кілька літ перед смертю для Ів. Ом. Левицького*, Гушалевич нічого не згадує про те, що змусило його розпочати видавання другого руського політичного часопису в дусі зовсім такім, як була «Зоря галицька». Чи редактор сеї остатньої А. Павенецький* робив своє діло зле? Гушалевич в усякім разі робив його не ліпше. «Новины» — се було письмо без програми, без ясно висловлених яких-будь принципів; замість вступних статей давало вірші, а далі йшли коротенькі політичні вісті, іноді дописи з краю, які часом замість віршів друкувалися на вступі, а на кінці бував знов якийсь вірш або коротенька, з кількох рядків, увага про сучасні руські справи. У всіх виданих 26 числах «Новин» (вони виходили лише до 11 лат[инського] цвітня і перестали виходити наслідком новозаведеного пресового закону, який за політичний часопис вимагав кавції) маємо таких коротеньких нотаток із руського життя всього 5; про те, що М. Устиянович виготовив переробку* драми Коженьовського* «Каграссу górale» і сю переробку мають виставити аматори (ч. 2); про повітання руської депутації, висланої до цісаря, причім автор додає: «Всѣх вôд Пôдгорець аж до Дунайця оживляе оден дух народный. Провадь же их, боже, щасливою дорогою ко дальшому добру своей родины» (ч. 3). Інтересна нотка в ч. 5: «Поволе приходим до себе, хотя й ще далеку маєм перед собою дорогу, але чей господь бог всему допоможе ділу. От так вчера 26 с[ього] м[ісяця] началося в нормальнім училищі при лат[инській] кафедрі приспособленіе учителей будучих в нашій рідній мові во всіх приспособляющих предметах. Дай, боже, рускому народови з тих трудів жизноносній плоди збирати!» На якій підставі, з якими оговорками заведено ті руські виклади, як та на яких книжках учаться кандидати, хто їх учить — про се наш редактор не вміє сказати ані слова: йому аби зачати з богом і скінчити з богом. Можна би сказати, що се пише сільський дячок про річ, якої зовсім не розуміе, а не інтелігент та й ще «руський соловій». Інтересна нотка в ч. 12 під рубрикою «Всячина»: «Лікари правлят, що денеколи мрака людем на груди хорим здорова ест. Такими лікарами душевними били єзуїти, поручающи чоло-

вічеству мраку невіжества і неудольности яко превиборное средство на слабії голови». А се відки тут узялося, в органі «невіжества та неудольности»? Хтось зробив собі збитка та ввіткнув сю квітку вільного, паризького або віденського антиєзуїтського дотепу в мізерну рутенську кропиву, бо ж, певно, в голові редактора вона не зацвіла та й загалом у галицько-руській публіцистиці тих років являється, мабуть, унікатом. Ще нотатка про смерть Вацлава Залеського (ч. 14), про розв'язання сейму в Кромержі та надання тимчасової конституції (ч. 17), декілька коротеньких нотаток на вступі поодиноких номерів під рубрикою «Львів»[1] — та й годі, та й уся редакційна праця. Поза тим коротесенькі звістки про біжучі політичні справи, про війну в Італії та в Угорщині, про заграничні події, про сейм у Кромержі, кореспонденції (декілька цікавих про напади угорських повстанців на нашу Верховину) — та й усе. Белетристичну часть репрезентують лише вірші — найкращі Луки з Ракова* (Данкевича), найдовший Могильницького* «Ученим членам Матици руської* Нового року 1849», далі Прокопчиця, Гр. Савчинського*, Б. Дідицького і самого Гушалевича. Нам інтересний лише перший, неначе програмовий вірш, поміщений на чолі першого числа, не підписаний, але, очевидно, пера Гушалевича. Він має титул «На новий рік».

Повалилися времена старії,
Мовбито гори в небеса стремлящи,
Когда ся ломят їх скали твердії,
Із верхниць в пропасть спадают гулящи.

---

[1] Зазначуємо зміст важніших: ч. 2 — згадка про смерть крил[ошанина] Василя Созанського — декана і совітника консисторського, який «належав також до того товаришення, котре під покровом е. пр. митрополита теперішного, а бившого єпископа в Перемишли тогди часописьмо руске видавати предприняло». Остатня увага хибна; товариство бажало лише видавати гомілетичні* та катехітичні* і загалом популярні книжки. В тім самім числі доноситься, що «декрет Доблгофскій о запровадженню тимчасовім язика польського по наших училищах теперішнє міністерієм уничтожило, а кромі того замисляє в віденськім всеучилищи катедру руского язика вітворити; також повеліло, щоби кождісенький урядник на Руси по-руски добре умів. Се плоди трудів рад наших. Щасть, боже, і далі». По тім неминучім кінцевім молебні, яким завершено торбу пустих обіцянок, пізнаємо руку Гушалевича. Ч. 3 — про празник водосвятія у Львові; ч. 10 — полеміка з органом польської аристократії «Polska», але така неясна, що зовсім не можна розуміти, чого хоче полеміст; ч. 12 — полеміка з «Allge-

Автор бачить «літо новоє» і кличе землякам:

О витайте ж го, витайте щиренько,
Най щасте зляє на нашу землицю,
На руский нарід, казнений тяженько,
На князів наших прекрасну столицю.

Він бажає, «най нові гадочки свободи божой серце проникають», але що се за «свобода божа» — не каже. Кінчиться вірш звичайним молебствієм:

Дай же нам, вишний, того ще діждати,
О що тя денне смиренно благаєм:
Дай нам Австрії щасте оглядати,
А в ні і наше разом повитаєм.

Остатні два рядки — се найпростіша, можна сказати, класична формула рутенського патріотизму. Наше щастя можливе лише при щасті Австрії, а в чім бачити те щастя Австрії та як його осягнути, про се не наша річ і не наша голова журитися; про се знає і дбає die hohe Regierung[1]. На тій думці стояв Гушалевич, стояв майже весь загал галицьких русинів не лише в 1848 році, але ще й довго по тім, коли блискучі обіцянки з бурливих літ давно були забуті, коли й сліпому можна було побачити, що австрійський уряд то не Австрія, а Австрія, то не спеціально руська мати. Не прозріла значна часть тих рутенців ще й тоді, коли уряд замість цукерків у формі посад і авансів для одиниць почав давати широким масам рани і скорпіони і нарешті устами Байста* заявив: «Ob und inwieweit die

---

meine oesterr. Zeitung», яка в кореспонденції зі Львова доносила, що львівські ліцеалісти зробили бунт, коли їм прочитано декрет міністерський з 1 січня (м[а]б[уть], про заведеиня руської мови); ч. 13 — звістка про руський бал, що відбувся 18 лютого в палаті митрополітальній на честь руської депатації, що їздила до цісаря; ч. 15 — звістка про концерт Аполінарія Контського*; згадано тут про Кароля Липинського*, якого автор називає «наш Липинський, бо истинно єсть він нашим руско-українським гусляром. Родився він і зростав на Руси, підслухував чудесні рускі співанки нашого люда, исповнений їх красотою складав їх в согласную цілість». Цінна тут не лише згадка про Липинського, але й термін «руско-український», що тепер так дуже псує кров нашим москвофілам і так часто окричується як иовотвір «сепаратистів». Ч. 20 — згадка про похорон Вацлава Залеського, «незабвенного для нас ізберателя руско-народних пісней».

[1] Високий уряд *(нім.)*.— *Ред.*

Ruthenen in Galizien zu existieren haben, das wird der galizische Landtag entscheiden»[1].

Рани і скорпіони в заміну за сподіване щастя почалися, зрештою, досить вчасно, і дізнав їх на собі швидко сам часопис Гушалевича. Ще в ч. 21 (21 марта) редакція «Новин» запрошує публіку присилати передплату на другий квартал, а вже в ч. 26 (11 цвітня) часопис наслідком нового пресового закону, що від політичного письма вимагав значної грошевої кавції, мусив перестати виходити. І знов ані слова протесту, ані тіні якоїсь дискусії про потребу чи оправдання, чи загалом значення такого пресового закону, що, мов косою, косить усю бідну, а незалежну пресу, даючи можність існування лише багатій. Редакція спокійно завішує своє видавництво і заповідає від 3(15) мая нове, неполітичне видання «Пчола», присвячене головно поезії «во всѣх галузях». «Тая бо єсть,— додає редакція,— свойством души народа нашого, мов золотая нитка, тягнучася вôд непам'ятных времен его житьем,— ба и в опасных годинах она одная солодила єго тяжкоє горе, охраняючи щиронародное чувство аж до найновійших часів». Крім поезії, редакція обіцяє також «оумнительніи разсмотренія и росправы», а з огляду на конечну потребу пізнання, «чим были-сьмо, яке-сьмо мѣсце занимали на зрѣлищи свѣта и чого ся нынѣ выстерегати маем, щобы ся в преждную недолю не попасти», обіцює також систематичний виклад історії нашого народу. Надто зазначує виразно, що «Пчола» виходити буде «типом красным гражданьским», бо «Новины» друкувалися кирилицею.

В своїй згаданій уже автобіографічній записці Гушалевич ось що каже про своє редакторство 1849 р.: «До «Галицкой зори» писал Гушалевич многіи статьи прозою и лирическіи стихи. На литературном собранію познался всѣ галицкіи писатели того времени и связались словом в каждом направленію русскій язык подносити, щобы тѣм способом и народ просвѣщати. Кроме «Галицкой зори», явилась газетка «Новины» под редакцією Гушалевича, но понеже Гушалевич не желал подрывати «Зори» и постоянно своим трудом в ней участвовал, а «Новины» для нашого народа подавали за малую цѣну извѣстія в короткости, то оставил он трудитись в «Новинах»» Богдану Леонтовичу*. На же-

[1] Чи і наскільки мають існувати українці в Галичині, це вирішить галицький сейм *(нім.)*.— *Ред.*

ланіє многих прекратились «Новины», и мѣсто сей газетки издавал Гушалевич сам уже «Пчолу» белистричного (sic!) литературного содержанія». Се признання цінне, хоч недокладне. Цінне особливо заперечення, що Гуш[алевич] не бажав підривати «Зорі»,— значить, видавництво «Новин» таки потроху мало сей намір. Недокладне оповідання про завішення «Новин»: вони упали не «на желаніє многих», а, як ми бачили з заяви самої редакції, наслідком нового пресового закону. Навпаки, в тій самій заяві («Новины», ч. 26) читаємо, що власне «на желанія вöд всюда нас доходящіи» починається видання «Пчолы». Неправда й те, буцім Гушалевич при кінці здав «Новины» зовсім на Леонтовича. В редагуванні їх видно від початку до кінця одну руку, а кінцеву заяву писав, очевидно, сам Гушалевич, бо виразно ідентифікує редакцію «Новин» з редакцією будучої «Пчолы», про обі пишучи «ми». Значить, фраза про небажання підривати «Зорю галицьку» являється посереднім свідоцтвом того, що Гушалевич чогось був невдоволений із тої газети, і коли мусив завісти «Новины», то замість зарезервувати свої сили для «Зорі», зараз починає видавати новий часопис. Мотивів сього поступування не знаємо.

Гушалевичева «Пчола» був перший в Галичині неполітичний, літературно-науковий часопис. Гушалевич чув, мабуть, у душі, що він не політик; у його політичних віршах, а тим менше в прозі не видно ані тіні якоїсь власної думки, якогось оригінального звороту, не видно нічого такого, що зраджувало б нам, що його дух чи то в самотній тиші, чи в шумі дебат працює над політичними питаннями, силкується вияснити їх собі та уняти в конкретні, образові, поетичні форми, надихати гарячим чуттям власної душі. Шаблонові погляди, шаблонові фрази, незугарне віршування,— можливо, що в глибині душі Гушалевич був невдоволений із тих своїх віршів і бажав утворити собі такий закуток, де би міг друкувати те, що йому любо, не піддаючи своїх творів чужій цензурі. Новий часопис «Пчола» мав бути тим тихим закутком, куди би не доходив шум політики, яка, зрештою, тепер у половині 1849 р. при очевидній побіді реакції в державі починала робитися невигідним і навіть небезпечним ремеслом. А Гушалевича здавна тягло до «миру», до спокою та скромної, смирної праці, до філософування у дусі Гоголевого Кіфи Мокійовича* та до оспівування щоденних явищ природи. Зрештою, його «Пчола» мала деякі і то навіть широкі претензії. Гушалевич хоч

у інтенції, коли не в виконанні пробував сягнути поза межі Галичини, бажав мати в своїй «Пчолі» всеукраїнський орган. У вступнім вірші «До Пчоли» він кличе до тої своєї «сквапливої мушки»:

Своими лугами пчôлко пролетися,
С обножевь домоньку пчôлко повернися:
Росовь украинсковь з берегôв Днѣпровых,
И росовь галицковь з берегôв Днѣстровых,
З-над Прута, з-над Сяна, з Бескидôв высоких,
Оживляйся, пчôлко, в трудах одиноких.

Правда, виконання не відповідало тій інтенції. Співробітників з України «Пчола» не мала та й ледве чи була кому там звісна. Зрештою, Гушалевич силкувався сповняти те, що обіцяв у «Новинах»; окрім віршів та іншої белетристики, подавав «Отечественную историю», себто коротко і зовсім безкритично переповідані факти з Початкового літопису* до Мономаха* включно, а далі виривки літописних текстів, що доторкалися Галицької Русі. Надто поміщено тут пару історичних праць Петрушевича: «Польща, Русь і Ромыны» та відомості про Унівський монастир* — найцінніше з усього, що було друковане в «Пчолі». Передруковано з якогось «господина Ковалевского» статтю про Чорногору* і, мабуть, із якогось московського часопису статтю про Нестора-літописця* (вона анонімна). З літературного поля була лиш одна стаття — Головацького про Котляревського*, з доданим до неї текстом «Оди до князя Куракіна»*, яка тут уперше появилася друком[1].

[1] Може, не від речі тут буде зібрати докупи всі ті вислови в Гушалевичевих часописах 1849 року, що виявляли думку про Україну. В вірші Могильницького «Ученым членам Матици рускои» («Новины», ч. 10) говориться про Русь «вôд Сяна до Дона», згадується, що «гомонят славовь Днѣпрови пороги», голосять «славу козацку стєпови могили». Там же в ч. 12 полемізує редакція з поляком-кореспондентом віденської газети, який «называє мову руску мѣшаньцем мовы польскои и россыйскои, а буквы наши хиньскими», і додає: «видко, читав Максимовича* и Добровского*». Згадку про Липинського та русько-український характер його музики (ч. 15) наведено вище. У ч. 19 «Новин» передруковано з «Вітки» Єремії Галки* його вірш «Пѣсня моя». В ч. 3 «Пчоли» поміщено згадану вже статтю Головацького про Котляревського та уривок із п'ятої часті «Енеїди», а в ч. 16 «Оду до князя Куракіна». Нарешті, в ч. 13 у віршованім посланії Ів. Наумовича до Ів. Гушалевича читаємо

Возьму всѣ пѣсни, возьму в крилинята,
Ген-ген рознесу долго и ширенько
В стронѣ Бескида, в степы Украины,
Куда Русска мати, куда Русски сыны.

Була мета в Гушалевича також «надати талантам способность розобщенія (м[а]б[уть], розповсюднення) их плодов» у «Пчолі», але таких талантів якось у ній не бачимо. Найбільший тоді белетристичний талант, Микола Устиянович, пішов в урядову службу і став редактором руського урядового часопису «Галичо-рускій вѣстник»*, який і редагував, треба признати, дуже добре. Другий видний талант старшої генерації Антін Могильницький лагодив до друку свою поему «Скит Манявський» і дав до «Пчоли» лише виривок із неї. Із письменників старшої доби бачимо тут іще Осипа Шухевича* вірш «Подорожний», без підпису автора, якогось Михайла з Ценева та Григорія Савчинського з Виспи — все такі фігури, що пізніше не здобули собі виднішого становища навіть у галицько-руській літературі. Уперве виступають тут з більшими працями лиш два письменники, що мали пізніше відіграти видну роль в Галичині: Іван Наумович із переробкою Мольєрової комедії «George Dandin», п[ід] н[азвою] «Гриць Мазниця, або Муж заманеный», і Богдан Дзедзіцький* з віршованим переспівом «Слова о полку Ігоревім». Правда, деякі віршики сього письменника з підписом «Богданко» були вже в «Новинах»; тут він уперве виступив зі своїм повним підписом ще в спольщеній формі: переклад староруської поеми у нього вийшов препоганий.

Сам Гушалевич давав головно вірші — бодай жодна з прозових статей, крім «Отечественной истории», не підписана його іменем. У тих віршах він іде далі шляхом, який зазначив уже в першім томику своїх «Стихотвореній». Маємо тут філософічну лірику: «До мои мысли» (ч. 2) — незугарне наслідування Шіллерового «Die Macht des Gedankens»:

Мысле моя, небесами пустися, пустися,
Божим огнем розпалися,
И по всем свѣтѣ блыскавковь шпурнися —

Як бачимо, крім Головацького, який, зрештою, свої відомості про Котляревського черпав із «Москвитянина»*, ніхто з галичан не мав, здається, про Україну докладнішого поняття, ніхто не відчував потреби ближчих, особистих та літературних зносин із українцями; Україна, її степи, козацтво та пісні були для них лише поетичною декорацією. Як невисоке було розуміння України у Гушалевича, доказує поміщена в ч. 17 «Пчоли» «Розлука козака с любовь, пѣснь украинска» — очевидний галицький фабрикат на тему звісної дворацької пісні «Козак коня напував, Дзюба воду брала».

Та туда, моя мысле, де темрявой ночи
Густая ткань свѣтло закрывае,
Туда пролѣтай,
Розтопляй
Узи тяжкіи,
Твоевь силовь обоймай
Времена змерли, времена новіи.

Розуміється, що дитиняча «мисль» поета в тім цілім просторі не вміє знайти нічого, крім якогось, зовсім неясного «царства божого»:

Вже бачу, як в глубинѣ темной
Слабая искра начала сіяти,
Жарится — и величественно
Начала з чорных хмар ся продерати.
Узи падут, царство боже засѣдае,
Нове житье процвитае.

В тім самім роді, немудрим наслідуванням Шіллерової «Lied von der Glocke» є також «Пѣснь життя» (ч. 6), де змальовано життя чоловіка в різних моментах у супроводі пісні: дитині співає мати, молодому парубкові співають при шлюбі, мужові не хочеться пісні, а старому співають, коли його несуть до гробу. Характеристики тих поодиноких моментів життя іноді гумористичні в своїй шумній фразеології та незугарній формі, прим.:

В молодця сердци огонь палае,
Горы и моря своими гадками
Одным мигом обоймае —
Лицарь, богатырь вже и с небесами,
Гай, и с самым пеклом боротись желае;
А серце кѣпяче,
Горяче
С всѣма дружится,
Лести не боится.

Сей тон і ся форма, видно, дуже подобалися Гушалевичу, і він раз у раз вертає до них. У вірші «Кара» (ч. 8) читаємо:

На чорной хмарѣ, де громы снуются,
Де воркотит,
Де клекотит,
Де, як зміи, огни вются,
Там твое мѣстце, одродный сыну.
Ты свою матьерь, ты свою родину
Доптал'есь,
Поругал'есь!

Щастя позбавлял'есь!
Най громы тя розщибают
И по хмарах розкидают,
Чей покинешь раз грѣшити,
Твою матьерь соромити.

Які, властиво, були гріхи того «одродного сина», автор не каже. Але його праведний гнів розпалений дуже: в хмарах між громами замало кари для такого грішника, «туда тя не пущу» (а якби пустив?); він хоче лишити його на землі:

В ямѣ межи зміями,
В вертепах межи звѣрами,
Най тя глоджут, кавальцуют,
Скверным тѣлом ся годуют.

Але ні, і того ще мало для грішника, і фантазія автора, не вміючи дібрати гірших страховищ, відсилає його в пекло, де «на огни вѣчнôм вѣчне горѣтиме», а як схоче заридати, то ті сльози пектимуть його ще гірше. І за що така люта кара, ми так і не дізнаємося. Очевидно, автор не мав на думці ніякого конкретного факту, не виливав на папір нічого такого, що наболіло; його фантазію порушила якась чужа фраза, прим., костомарівське «Не втечеш од мене, зрадник» (костомарівську «Вітку» він мав у руках і передрукував із неї в «Новинах» вірш «Пісня моя»), і він виробив на сю тему свою чисто риторичну вправу. Таку саму чисто риторичну вартість має вірш «Молитва перед битвою», який можна вважати вільним перекладом Кернерової* «Lied vor der Schlacht». Досить навести одну строфку сеї молитви, щоб переконатися, як автор пісні «Мир вам, браття» холодно, механічно, без іскри власного чуття складав свої вірші з оклепаного, шаблонового фразеологічного матеріалу:

Отче, провадь мя! С мечем волю
Впасти в борбѣ, дабы мою
Рôдную землю спасти,
И народа славу взнести,
Єсли се воля святая твоя,—
Отче небесный, провадь мя!

Таке саме значення холодної риторичної вправи має вірш «Пляси бури с вѣтром», навіяний, очевидно, Міцкевичевим описом бурі в поемі «Pan Tadeusz». Та коли у Міцкевича всюди видно конкретні образи місця і пори, у Гуша-

левича нема нічогісінько такого. Схоластичним способом він персоніфікує бурю, вітер, сумрак і т. і.

Небо чорне, ночь надходит,
Час бури гуляти,
Лишь сама ся короводит,
Кого в танец взяти.
В том примчался вѣтер зимный,
Всюдась розглядає;
Зараз сумрак благочинный
Бурю намавляє,
Бы с вѣтром спряглася...

Описи гуляння бурі з вітром зразу на морі, потім і лісах, далі в селах і містах дуже комічні, та я не буду наводити їх; для мене цікавий кінець вірша, де знов автор вплітає народне вірування і знов таким способом, що замість поетичної оздоби виходить огидлива хлопістика. Описавши, як буря валить хати та вбиває людей, автор пише далі:

В тôм дѣвчата
И дитята
Кричат,
Пищят,
А старыи ся збѣгают
И над средством промышляют:
Як бы того ся позбути,
Бурю с вѣтром отвернути?
И гнеть огень розложили
Та священный цвѣт спалили
И іорданьскою водою
Кроплят хату и обору,
Город й воздух над собою.
Скорѣ буря тоє взрѣла,
Зараз с вѣтром ся розбѣгла;
Та их бôльше не выдати:
Пойшли, пойшли спочивати.

Очевидно, автор сам вірить у те, що бурю можна втишити димом із свяченого зілля та йорданською водою, а бодай пише так, як коли би вірив; се не етнографічна деталь, якою користується освічений поет задля його поетичного змісту; се бабське вірування, яке перейняв живцем темний, забобонний чоловік або наводить хитрун на те, щоб піддержати в інших темних людей віру в такі забобони.

Маємо в «Пчолі» ще два вірші Гушалевича, держані в тоні народної пісні-коломийки: «Пѣснь остатна лирвака» (ч. 18) і «Мати и донька» (ч. 11). Перший із них зовсім пустий: старий лірвак сумує, що молодість минула, і вмирає без ніякої причини; в другім мати відраджує доньці йти

заміж за пана, а радить їти за бідного — незвичайний феномен між матерями. Маємо тут далі «політичну» байку «Гуси и бузьки», де «голоколінці» бузьки виявляють претензію панувати над гусьми і деяких із-поміж них перетягають на свій бік. Та патріотичні гуси ждуть зими і тоді велять бузькам забиратися геть.

Тіи абы ся гусем в знаки дали,
Перекиньчиков гнеть пороздерали.

Де і як заобсервував автор щось подібного в природі, що могло би дати привід до зложення такої байки? Та йому байдуже про внутрішню правдоподібність основи; йому аби до чого пристебнути мораль:

Никто не выйшол добре ще на здрадѣ,
Лучше ся своих трымати в громадѣ —

мораль, що в тій формі може бути звернена і против дійсного зрадника, і против усякого поступового змагання та новаторства, що вибігає поза рами того, що принято вважати тривким і непорушним у громаді. І скільки-то разів Галицька Русь, власне, таких новаторів та поступовців клеймила назвою зрадників та в ім'я патріотизму накликала на них небесні, а то й зовсім конкретні адміністраційно-поліційні громи!

Закінчимо сей огляд поетичної продукції Гушалевича в «Пчолі» згадкою про його вірш «До свободы» (ч. 19). Цікаво, як автор, що пережив свобідні пориви 1848 року, під їх свіжими враженнями говоритиме про те «найвище, найсвятіше право народів», як звикли були тоді говорити ентузіасти. Ну, ентузіастом свободи, політичної свободи, що полягає на запевненні звісних прав людини й корпорацій, Гушалевич не був ніколи, а бодай ніколи не виявив хоч трохи ясного її розуміння. І тепер, у вересні 1849 року, він співає про абстракційну свободу, таку, яку мав на оці Шіллер*, говорячи емфатично:

Der Mensch ist frei erschaffen, is frei,
Und wär' er in Ketten geboren[1].

[1] Людина, вільно створена, є вільна, хоча вона й народилась у кайданах *(нім.).— Ред.*

Сю кульгаву думку Гушалевич роздуває так само абстракційно, навіть не пробуючи дати їй якийсь конкретний зміст, роздуває до повного абсурду:

Свободо премила! чи тебе небесна сила
В началѣ свѣта сотворила?
Чись сама собою
От первовѣка
Зродилась, повстала
И ясновь зорою
В грудь человѣка
Утром завитала?
Ты, як время, старая,
Як май, молодая,
И як вселенна, далека, широка,
Велика, глыбока —
Одного бога маешь над собою —
Але жь и бог есть свободо тобою —
Ты в бозѣ, ты с богом
Землю новую,
Землю святую
Творишь, огрѣваешь,
Що жь ты не здѣлаешь?

Повнішої безмислиці в шумних словах годі собі здумати. Ані одної чуттєвої нотки, ані одного справді відчутого образу! Фраза на фразі, і одна пустіша від другої — ось і зміст Гушалевичевої оди до свободи.

«Пчола», так само як і «Новины», не мала успіху у публіки. Редактор числив на 600 пренумерантів і обіцював при більшім числі побільшати об'єм (ч. 3); тим часом до червня зголосилося лише 310 охочих одержувати «Пчолу», а до вересня се число змаліло на 125, так що редакція була змушена залишити дальше видавання часопису. Отак упав перший галицько-руський літературно-науковий часопис. Чия була вина? Певна річ, публіка руська була неосвічена, вбога, не відчувала потреби читання. Але не менше певне й те, що редакція зробила все можливе зі свого боку, щоб охолодити й той запал, який був спочатку, відбити охоту до читання «Пчоли» і в тих 310 людей, що зразу простягли були до неї руку.

Редакторство Гушалевичеве було невдатне, хоч і не потягло за собою таких матеріальних жертв, які не раз мусили поносити пізніші галицько-руські редактори. Тим часом його особиста кар'єра була хоч скромна, але запевнена. Завдяки своєму першому виступові в 1848 році він не мусив іти на село та терпіти нужду як сотрудник, але

одержав місце суплента при львівській академічній гімназії, де вчив у 6 класах руської мови, а в 7 і 8 закону божого. Для потреби гімназіастів він зладив видання тексту «Слова о полку Ігоревѣ»* з короткими поясненнями, а надто «Русько-німецьку граматику»* для народних шкіл і «Біблійну історію»* також для народних шкіл. Певно, багато допоміг йому в тім Гр. Шашкевич*, що в р. 1849 став був міністеріальним радником і референтом для руського шкільництва у Відні. З його листів до Гушалевича, опублікованих мною в «Записках Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка»* (шість листів галицьких «старорусів» з рр. 1853—1863, ч. I і II), видно, що він високо цінив Гушалевичів поетичний талант і дбав про його розвій на рідним грунті. Шашкевич заохочував Гушалевича до праці над шкільними підручниками, за які плачено добрий гонорар, помістив Гушалевичів вірш у альбомі, виданім на пам'ять шлюбу цісаря, і бажав запевнити йому тривке місце в руськім шкільництві. Гушалевич обняв учительське місце, очевидно, без ніякої кваліфікації, без ніякого іспиту. Се було зовсім натурально: руська мова до 1848 р. була виключена від середніх шкіл і університетів, значить, ніде було й добути кваліфікації на її вчителя; для Гушалевича вистало за кваліфікацію «Мир вам, браття». Інша річ була з катехітурою: тут треба було на конкурс, розписаний консисторією, предложити писану працю. Гушалевич предложив таку працю ще 1850 р., та хоча консисторія признала її найліпшою з усіх присланих на конкурс, то проте крайова власть шкільна (намісник Голуховський!) признала її, як каже делікатно Шашкевич, «in formell wissenschaftlicher Beziehung wenig entsprechend»[1], і міністр не захотів затвердити Гушалевича на посаді гімназіального катехіта, жадаючи, щоб він задля сього здав відповідний екзамен. Шашкевич заохочував Гушалевича взятися до праці і завважував дуже вірно, що «для репутаціи Вашои и вобще руского духовеньства бо̂льше причинится, если непріятелѣ и завистники не будут могли говорити, що руски катехиты не показали о̂тповѣдного их становищу вѣдомственного изобразованя, а лиш ex misericordia[2] або через протекцію получили свои мѣстця» («Записки», т. XLVIII, miscellanea[3], стор. 8).

[1] У формально науковому відношенні мало відповідною *(нім.)*.— *Ред.*

[2] З милосердя *(лат.)*.— *Ред.*

[3] Всяка всячина *(лат.)*.— *Ред.*

Та Гушалевич не послухав сеї ради, покинув гімназію і подався на парафію. І тут йому пощастило: він не лише відразу дістав добру парафію (Іванівку з Княжівським коло Калуша), але консисторія зробила його надто відразу завідателем перегинського деканату, аванс, можна сказати, нечуваний для молодого священика, що ледве перед п'ятьма роками скінчив духовну семінарію. Можливо, що сим способом консисторія хотіла задемонструвати проти губернії за те, що признала Гушалевичеву конкурсову працю недостаточною для осягнення катехітури.

Яко декан розвинув Гушалевич пожиточну діяльність. За його заохотою духовенство сього деканату взялося до пропаганди тверезості серед народу. Яко декан Гушалевич був також інспектором народних шкіл і, як каже в своїй рукописній автобіографії, «школы, бывшіи в запустѣнію, поднеслись, так що реченый деканат под управленіем тогда еще молодого декана Гушалевича повліял и на сусѣдніи деканаты». Обік сеї урядової праці, він не покидав пера, написав «Пастирське богословіе» та томик поезій. Коли в 1859 р. розгорілася пам'ятна війна за азбуку*, «Гушалевич написал от имени деканального духовенства и руского сельского народа протест на нѣмецком языцѣ к императору и обвинял в том письмѣ министерскую безтактность, которою роздражняет русскій народ. Тот протест подписало все духовенство горских и подгорских приходов. Министр Тун* отступил от своей попытки» — розуміється, не наслідком сього протесту.

В р. 1860 почалася нова доба в діяльності Гушалевича. Його вибрано послом до сейму крайового. Йому судилося першому в тім сеймі забрати голос по-руськи, а коли в 1864 році поляки зняли формально питання про те, чи слід допустити в сеймі вживання руської мови, Гушалевич як генеральний речник руських послів у просторій промові мотивував права руської мови і то мотивував — цитатами з Volumina legum[1], так що поляки говорили: «Гушалевич виніс бомби з нашого арсеналу і побідив нас»[2]. Чи трапили полякам до переконання Гушалевичеві аргументи, про що можна сумніватися, чи тисла на них якась вища сила, до-

---

[1] Томів законів *(лат.)*.— *Ред.*

[2] М. М. К[лемертович]. Иван Гушалевич, биографический очерк («Временник Ставроп[игийского] инст[итута] на 1893 год», стор. 163).

сить, що генеральний бесідник із польського боку зрікся голосу, і руській мові признано в сеймі право обік польської. В р. 1867 він був вибраний сеймом на репрезентанта руської часті краю до Ради державної. Поляки дуже не хотіли вибирати його. Вони мали інших репрезентантів Русі: двох неписьменних селян — Боднара і Манастирського та трьох перекинчиків: Баревича, Савчинського та Полянського. Гушалевич перейшов більшістю одного — свого власного — голосу. У Відні в бурливих нарадах, де рішалися питання нової конституції, Гушалевич сам один із галицької репрезентації стояв проти федеральної перебудови Австрії через розширення автономії країв коронних, а за централізмом, надіючись від нього вкорочення польського верховодства в Галичині та добродійств для русинів. Федералісти були в меншості і виступили з Ради державної. Правительство завело безпосередні вибори до Ради державної, і вірний його прихильник Гушалевич відтоді вже не бачив Відня.

Я лише коротко згадую про політичну діяльність Гушалевича. Вона вимагала би окремого трактування в зв'язку з загальним розвоєм політичних відносин Австрії і Галичини 60-х років XIX віку. Гушалевич не був ані добрим оратором, ані визначним політиком. Витривала оборона прав руської мови в Галичині — се була головна його заслуга; в інших справах він не мав ясно вироблених поглядів.

Покинувши політичну діяльність, він знов перейшов до Львова, до тої самої академічної гімназії, яку покинув був 1854 року. Здавши екзамен на катехіта, він дістав сю посаду, на якій прослужив до повної пенсії. Учитель з нього був дуже добродушний; учив не багато і екзаменував не гостро; на конференціях та класифікаціях обстоював за учениками і мав серед них велику симпатію. Доказом сього може послужити голос такого в усякім разі непідозреного свідка, як М. Павлик*, що, бувши в 1874 році учеником акад[емічної] гімназії, іменем «вдячних учеників 8 класу» написав і надрукував вірш на іменини Гушалевича п[ід] н[азвою] «Батьку наш, Соколе!»[1]. В його викладах

[1] З огляду, що сей вірш пізнішого видного діяча галицько-руського радикалізму лишився невідомий бібліографам, та й виявляє деякі інтересні прикмети серця й думок молодого автора, подаю тут його опис і докладну копію. Вірш надрукований на пів-

та екзортах не було нічого спеціально клерикального та фанатичного, хоча пізніше, в половині 70-х років, коли серед гімназіальної молодежі пішли шепти про соціалізм, дарвінізм та раціоналізм, він уважав конечним при всякій нагоді виступати проти всяких новаторств. Аргументів добирав при тім популярних, часто вдоволявся грубою лайкою

аркуші паперу малого fol., без означення місця ані друкарні, хоча з дереворитних оздоб видно, що був виконаний у друкарні Ставропігійській. Друковано вірш по одній стороні, в дереворитній рамці, в дві шпальти. Нагорі луком зложено напис: «В торжественный день именин»; нижче під друкарським орнаментом: «О. И. Гушалевичу». Сам вірш, написаний досить чистою народною мовою, прибрано, як коня в гусяче ярмо, в поганий псевдоетимологічний правопис, очевидно, для догоди строгому етимологові-ювілятові. Ось він:

Батьку наш, Соколе!
Чи громом вдарени, що встали?
Чи пятьсотлѣтню нѡчь проспали? —
Протерли очи, подивились,
Дивились, вѣры не имили.
Пѡлсонно и пѡлтемно в свѣте:
На небѣ — се луна блѣдая,
А в поли чи огонь палае?
То зѡронька свободы свѣтит:
Зубами нѡчь заскреготала,
Далеко — зойкнула — пропала!..
На счастье сердце слѡв не мае,
У счастью сердце занѣмае;
Тогды як соловѣй, Спѣваче,
Ты миром заспѣвал святым
И рѡдным словом золотым,
Ты слово серденьку впѣлил!
И пѣснь по Руси полинула:
О! любо стало всѣм, неначе
Прадѣдня доля повернула;
Народ уголос гомонѣл,
Проклял ѡн тьму, поклял неволю
И нагадал про рѡдну долю;
Та й прояснилось на житье —
Гей сонечко зѡйшло святе...
Сгадаешь Ты и нишком сплачешь
Слезою радости, неначе
Ты батьку, видишь лѣта тіи,
Лѣта счастливои надѣи;
Сгадаешь Ты, як то було,
Утопишься в своих гадках,
Як в вдохновенію плыло
Веселе счастье у думках;
Як сердце вдарило весною,
Як вчул Ты радѡсть, рай учул,
Огнем Ты око запалало —

замість доказу; і так ніколи не говорив інакше, як «той дурень Дарвін»*, викликаючи сим серед своїх слухачів гомеричний сміх.

Се счастье людем не поняти,
Ни словом свѣтови сказати;
Се счастье бог тобѣ вдунул:
Ой чую серденько любвою
И в счастью сердце утопало...
Пригадай, батьку, лѣта тіи,
Лѣта счастливои надѣи,
Счастливои... бо що-сь хотѣл,
То Ты на свѣтѣ совершил;
О чѣм Ты так було думаешь,
То днесь минувшим за Тобою,
Минувшим любим... погадаешь:
И сплачешь вѣчности слезою.
И мы надѣевь живемо,
В будучнóсть с нею идемо —
Но кто жь свою будучнóсть знае?
Не один цвѣты золотыи,
Не один може найкрасши надѣи,
Не один свѣт свóй в могилѣ сховае:
В земли сирóй по вѣк поляже —
И гróб за него ничь не скаже!..
А нас, що в свѣтѣ будем жити,
Борьба тяжка, кровава жде:
Но будем за народ стояти,
Най прийде кров и сердце дати,
Най прийде душу положити
За руску долю, за житье!

Благослови жь Ты нас в дорогу —
А мы будем молитись Богу,
А мы где будемо на свѣтѣ;
Будем про Тебе все молити,
Щоб долго Ты межь нами жил
И молодыи сердця грѣл...
Не скажешь слова, але серце
И око молодця, що рвется,
Нуряе в сердця глубину —
Пóзнае думоньку Твою,
Якою в груди сердце бье,
Хоть не раз хмара насувае,
Укрые брови и лице —
И свѣт думок Твоих не знае!

О щоб Ты в счастю проживал
И Руси доленьки дóждал:
Повеселѣл на гожу долю —
Батькам, що полягли за волю,
У гróб пѣснь радости пóслал —

III

В передмові до видання збірки Гушалевичевих поезій із р. 1861 (Поезіи Іоанна Гушалевича. Часть первая. Львов, 1861, стор. VII і д[алі]) писав Дідицький ось які слова про сього свого «друга-поета»: «Никому из нас, поетов руских, не досталось стôлько чести, стôлько высокой надгороды за многіи пѣсни, скôлько одному Гушалевичу за тіи два лише поетическіи творенія (себто за пісню «Мир вам, браття» і байку «Волк, баран, лис»). И если нас прочих родимцѣ наши иногда пріятно ч и т а ю т ь, то одного Гушалевича у ч а т с я часто — же так скажем — н а и з ъ у с т ь даже тіи, котры и читати не знают. Из всѣх нас один Гушалевич утвердился стихом своим в памяти и в сердцу найчисленнѣйшой публики. Явленіе то чудне и весьма рѣдкое; но оно походит от одного великого дару души, якого не пріобрѣтешь ніякою наукою, если не имѣеш намащенія с Высше. Дар той состоит — в природной стихов м е л о д і й н о с т и». І далі Дідицький згадує про поетів, наділених тим даром,— француза Беранже*, німців Бюргера* і Гайбля* (Гейне* ні!), поляка Богдана Залеського*, великоруса Кольцова*, і ставить Гушалевича в однім ряді з ними.

Мелодійність у Гушалевича! Мелодійність у віршах, із яких ані одного не знайдете свобідного від кованих, перекручених та хибно акцентованих слів, ані в однім нема чистих римів, ані в однім думка (не говорю вже про чуття) не пливе

А нас, о Батьку нашь, Соколе!
Помяни тихим, щирым словом.

Львôв, дня 7(19) януарія 1874 Михаил Павлик.

Вдячныи ученики 8 кл. академической гимназіи.

Хоч і як невисоко будемо цінити вартість сього вірша з його дивоглядними зворотами вроді «зубами ніч заскреготала», «сплачеш вічності слезою», «утопишся в гадках», «серце вдарило весною», а все-таки треба сказати, що з неї віє вже подих нового духу, того безоглядного та консеквентного народолюбства, якого в Гушалевичевій поезії не почуваємо ніде так сильно. Щоправда, про надто близькі, сердечні зносини вчителя з учениками з вірша не можемо дізнатися; навпаки, зі слів «не скажеш слова, але серце і око молодця... пізнає думоньку твою» можна догадуватися, що Гушалевич не багато входив у розмови зі своїми учениками поза рамами шкільного припису.

натурально! Мелодійність у віршах, як, прим., отся строфа — беру першу-ліпшу:

Много и долго ты в молчаньи
Як я, о пѣвче, тожь страдал,
И грудь твою сред отчаяній
Глубоко лютый червь глотал.
На похоронах днесь прошедших дней
Грудь разорви, полну страстей.

Мабуть, мусив мати інакше зорганізований, ненормальний слух, хто в тих і в масі інших Гушалевичевих віршів міг дочутися мелодійності. Правда, деякі його вірші с п і в у ч і, надаються під музику і музиці завдячують свою популярність. Але співучість їх окуплена п о в н и м і н о д і б р а к о м с м и с л у: автор добирає слова і фрази з тим одним наміром, аби зложити гладкий вірш, не клопочучись про зміст тих слів. Ми вже бачили се в пісні «Мир вам, браття»; ще краще видно се на другім побіднім гімні, що також держиться досі в репертуарі концертів завдяки ефективній музиці Вербицького.

Кто за нами, бог за ним!
Дѣло наше есть святым;
Мы на бога положились,
Силою его скрѣпились,—
Кто за нами, бог за ним!
Дѣло наше есть святым.

Наша отчина свята,
Наша мати дорога,
Не она ли нас родила?
Не она ли выкормила?
Наша мати дорога,
Наша отчина свята.

Не погибнем нынѣ мы,
Правовѣрны русины,
Поки кровь в нас руска грае,
Рускій крест на церквах сяе,
Не погибнем нынѣ мы,
Правовѣрны русины.

Всякій ворог у нас был,
А таки нас не згубил,
Хоть желѣзом нас палили,
Кожу дерли, кость ломили,—
Всякій ворог у нас был,
А таки нас не згубил.

Перебыли мы бѣду,
Перебудем не одну.
А таки мы русинами,

Правовѣрными сынами;
Перебыли мы бѣду,
Перебудем не одну.

Мы родилися на свѣт,
Щоб страдати много лѣт,
Но, помимо всѣх терпѣній,
Бодро мы жіем до нынѣ,
Хоть родилися на свѣт,
Щоб страдати много лѣт.

З нас испаде наконец
И той терновый вѣнец,
И над нашой головою
Свѣт заблысне нам звѣздою,

З нас испаде наконец
И той терновый вѣнец.

Завважимо відразу — се один із найкращих віршів Гушалевича, свобідний від многих його звичайних хиб, та прошу лиш трохи докладніше придивитися його змістові, його будові, його деталям! Зараз перший рядок — повний абсурд. Хто за нами, знач[ить], хто в якійсь партійній боротьбі стає по нашім боці, за тим буде й бог; наше діло святе, значить, ми в нашій боротьбі не можемо помилятися, маємо монополь божої опіки. Відки знає се автор? Ах, відти, що «ми на бога положились» (завважте мимовільну пластику сього образу!). Але ж се ще не рація! Не один покладається на бога, молиться йому, хоч його діло зовсім не святе. Наш автор, мабуть, почуває недоладність сеї своєї догми і підпирає її другою: «Наша отчина свята». В чім треба бачити її святість — бог його знає. Авторові се байдуже, навіть коли б та «святість» його «отчини» була пустою фразою; а щоб доповнити строфу, він позичає пару рядків із Шашкевичевого вірша*:

Руска мати нас родила,
Руска мати нас кормила —

та, розуміється, пильнує дуже, щоб не позичити ще й дальшого рядка «Чом же мова єй не мила?» І з того, що наше діло святе і що у нас свята мати, по логіці Гушалевича виходить, що ми сьогодні не загинемо; ся певність, зрештою, обіймає лише правовірних русинів, а не єретиків, а тим менше невірних; запорука тої певності не лише кров руська в наших жилах, але також руський хрест на церквах; ану ж, борони боже, його не стане або він як-будь перепольщиться, тоді й Русі капут. Автор обертається в минувшину,

щоб скріпити свою віру: всякі вороги били нас і мучили, а ми таки не пропали. Автор знає, що наше лихо не скінчилося: перебули ми біду, перебудемо ще не одну (що для розміру вірша треба було викинути слівце «ще», на якім тут лежить головний натиск, се для мелодійного поета байдуже!) —

А таки ми русинами,
Правовѣрными сынами —

чиїми? І при чім тут правовір'я? Чи неправовірні не перебували ніяких бід? Та автору про се байдуже: він заглядає в книгу призначення, він знає, що

Ми родилися на свѣт,
Щоб страдати много лѣт.

Відки він се знає? Правда, наші селяни при катехізації на питання «нащо тебе бог сотворив?» відповідають іноді: «На біду та на нужду»,— але отці-катехіти, звичайно, з обуренням поборюють такий погляд. А тим часом ади — у самого катехіта о. Гушалевича віднаходимо сей погляд живісінький, та й то ще в популярнім гімні. Чи се таке наслідування популярного тону, чи щирий відгук фаталізму, який власні терпіння та невдачі звалює на божий присуд замість на власні помилки, чи просто гучна фраза, укована припадком, без ніякої глибшої застанови, не беруся рішати. Досить, що, заглянувши таким робом у книгу призначення, автор пророкує, що «з нас ізпаде, нарешті, терновий вінець і над нашими головами заблисне зоря». Що за значення мають ті символічні віщування? Чи значать вони, що ми на основі своєї правовірності і святості нашої матері по смерті підемо до неба, чи, може, тут на землі доживемо такого стану, в якім не буде ніякого терпіння — хто його знає! Досить, що вірш гучний; а що в його основі лежить повна неясність поглядів і пустота серця, се для нашого автора байдуже.

Вернемо ще на хвильку до поезій з 1861 р. Окрім 16 ліричних віршів, помістив там Гушалевич 31 байку і одну «казку для дітей» «О том, як Лихій на азбуку нападал». Дідицький дуже високо ставить Гушалевичеві байки. «Розвил он в многих своих баснях такое богатство остроумных мыслей, так велику вправность в характеризованню природы, наконец, такую легкость свойственного басням слога, що... устоит и при найсильнѣйшом сопернику — бае-

словѣ» (стор. IX.) Дідицький порівнює його з Езопом* і Криловим* і бачить у його байках «гумор веселый, що так назвем, козацкій». Ми вже бачили зразки Гушалевичевих байок; збірка з 1861 справді будить не раз сміх, але не «остроуміем», а бездонною недотепністю автора. Прошу полюбуватися! Лис відрубав собі хвіст, прийняв песю службу, а ставши у господаря за пастуха до гусей, поїв усі гуси.

А в концѣ як птиц не было,
Всѣ познали лиса дѣло.

Старий пес звалює вину на господаря, інші пси «нрав ругали перекиньчій, проклинали хитрецов», а мораль із того така:

Всяк най добре испытае,
Яку должность принимае.

«Лис-мудрослов» учить звірів миролюбності, любові та добрих обичаїв і в кінці велить їм поскидати шкіри. На се

З четвероногих каждый отвѣтил:
Такій ты лисе, такій мудрослов,
Любви нас учишь, где тоя любовь?

Кому би в тих байках було замало остроумія та бистрої обсервації природи, нехай прочитае «Пес, волк и лис». Стрілець набив багато дичини, а не можучи всеї вмістити в бордюг, повісив два заяці на високу гілку. Лис, занюхавши заяців, бігав довкола гілки, ждучи, аж вони впадуть. Пес пильнуе заяців, надіючись дістати з них і собі часть. Лис починае сварити на нього:

Начал с всѣх сил лис клеветати,
Погнулся лѣс от клеветы.

(Що за мелодійність! Що за пластика слова!) Пес і собі ж відповідае. Та втім орел злетів і вхопив одного заяця.

И вторый межи тѣм сорваный
Возставшим вѣтром, близко пса
Упал, а пес оклеветаный
Словил другого заяца.

Лис починае примилюватися до пса, але пес думае: «Ой брате, знаю, як ложныи слова твои». Се мае бути вістря проти клеветників! Ще страшніший концепт у байці «Измѣна межь мышами». Бачите, жили собі миші щас-

ливо, поки в полі було збіжжя, а як стало збіжжя менше, одна мишка почала міркувати, що кіт за зраду добре заплатить. Ось вона й пішла до кота й обіцялась йому «за кусень хліба, кусень сала» показати домівку мишей. Та кіт не дурний, ухопив доношицю і з'їв. За першою пішла друга, далі третя і так далі. Тоді стара мати, маючи лиш одну дочку, замість пильнувати її дома, прокляла її тому, бо

И ты дорогою такою
Пойдешь за подлою сестрою!

Наклявши їй сатаною,

Бѣдна мати мышь стара
Невѣрной дочери дала
На знак своей послѣдней ласки
Еще вкусити бѣлой паски.
И в той тяжкій розстанья миг
З мышей дѣры порхнул лилик.

Се мала бути кара за зраду, хоча проклята мишка не поповнила ніякої зради. Справді, не знати, що тут більше подивляти: чи глупоту самого концепту, чи недотепність оброблення, чи недоладність визискання народної повірки, що з миші, яка покоштує свяченої паски, робиться лилик, чи засліплення критика, що міг таку мазанину ставити обік Езопа та Крилова.

Нарешті, про казку «Як Лихій на азбуку нападал» каже Дідицький: «Сказка та єсть первою пробою дѣйствованія его на сем поприщѣ (се неправда, ми бачили вже його «Хованця» з 1848 р.), есть однако ж пробою столь удачною, що справедливо домагаесь для себе о признаніе совершенства» (стор. X—XI). Ну, ну, ну! Що се за совершенство? Давай приглянемося йому!

Садовѣтся, дѣти, близше,
Я вам сказочку сбаю;
Тѣлько будьте тихше, тихше,
Хоть я говор ваш люблю.
Сказочок у нас есть много,
Рукавом лишь потрясу —
От из времени нового
Дам вам сказочку-красу.
Но отколь вам ю начати,
В том-то лишь моя бѣда:
Боюсь, в снѣ буде страдати
Вам головка молода.
Перед всѣм перекрестѣтесь,
И спасителя крестом
От лихого оградѣтесь
Правым и большим перстом.

Після такого не то старобабського, не то розкольницького («двуперстное сложеніе») вступу йде рівно дотепна характеристика чорта: літаючи опівночі понад Русь, він бачив церкви, а в них повно народу на всеночнім. Чорт лютиться, кричить, хоче спалити Русь своїм огняним хвостом, але не може. Далі надумався «добратися до ей святынѣ» — не знати чого.

И тихцем, тихцем подкрался
Под церквей и школ стѣну (яка конструкція!),
И в густую закудрялся
Непрозриму пелену.

Та в церкві, власне, йшла відправа, народ співав «С нами бог», а почувши се,

Чорт вздрогнулся
Мовь водою весь облит,
Ахнул, зойкнул и поткнулся,
Як стрѣлою в грудь пробит.

Та хоч сей раз прогнаний, він не покидав своїх хитрощів, і поет остерігає дітей перед ним і знов наказує:

Сновь теперь перекреститесь,
Начинайте «Отченаш!»
И к сладчайшему молитесь —
Он защитник сильный ваш.

Як бачимо, казка з церковними церемоніями. Тепер надходить найстрашніше. Чорт хоче забрати русинам азбуку із школи.

И коли ночь чорно-темна
Розложилась по хатам,
Хмара бурею бременна
Пролетала сям и там,
Мір весь в сон заколысанный
Близко пропасти вже был:
В хмару мѣсяц закутанный
Як пустинник сам бродил,—
От тогда до школы с лихом
Каглою діявол влѣз.

Засвітивши там своїм огняним хвостом, він побачив «на паперѣ чистôм» усю азбуку й кинувся на букви — не звісно, що бажаючи зробити з ними. Та ось

Як на первую в мгновенью
Напирає, в том она
Отозвалась в притисненью:
Я е с м ь а з — а сатана
Пал на землю и заплакал.

Що се за чудо, поясняє автор ось яким монументальним способом:

Знайте, дѣти, сотворитель
О собѣ сам возвѣстил:
А з е с м ь! От тогда буритель
Потерял не мало сил.
Все теперь то, мовь грозою,
Пролетѣло пред лихим,
Аз потряс его душою,
Мнил: сам бог стоит пред ним.
Он помнул, що бог от вѣка
А з е с м ь к міру говорил,
Що аз божий чоловѣка
И всѣх духов сотворил.
Он помнул як самознанья
В человѣцѣ блысне свѣт,
А з е с м ь скаже он, и званья
Свого высшу цѣль узрит.
Он помнул: когда розвитый
Стане в силѣ вже народ,
Аз свое сознавши в свѣтѣ,
Любит край свой и свой род,
Любит все свое домашне,
Що досталось от отцов...

Коротко мовивши, чорт, побачивши руську азбуку, притадав собі, хоч недокладно, III гл., 14 зач[ало] біблійної книги Ісхода (там і тільки там бог говорить, і то не до цілого світу, а до Мойсея: «Я той, що есть»), пригадав ще й Декартове* «Cogito ergo sum»[1] та Фіхте* «Reden an die deutsche Nation», і з того всього витягнув рівно недотепний як безпідставний внесок, що займенник «аз» ідентичний з богом, творцем світу, а бог ідентичний з першою буквою кирильської азбуки. Справді, концепт гідний тої схоластичної загадки: In Deo sum, Dei initium sum, sine me non est Deus, attamen non sum Deus[2]. Можливо, що Гушалевич позавидів лаврів авторові тої загадки і на взір його дефініції букви Д скомпонував свою дефініцію «аза», тільки своїм звичаєм незугарно. Зміркувавши таку глибину премудрості в першій букві кирильської азбуки, лихий дійшов до того, що

Он поблѣд, пожолк, посинѣл,
Почорнѣл весь, як смола,
Губы з лютости заслинил,
Слина жгуча з уст текла.

[1] Я мислю, отже, я існую (*лат.*).— *Ред.*

[2] Я е бог, я е початок бога, без мене нема бога, а все-таки я не е бог (*лат.*).— *Ред.*

И в той лютости зубами
Клевцнул, свой язык продер.
Смотрит, под его ногами
Бездна, пропасть, тьма печер.

Туди й запався чорт і відтоді вже на «азбуку не кидается святу» — де ж пак, коли перша її буква — сам бог! З того автор виводить глибокоумну науку для дітей:

Все любѣте бога, вѣру,
Русь святую и царя,
Жійте по отцев примѣру,
Хоть явится зла пора.

Справді, ся казка «домагаесь для себе о признаніе совершенства» — але лише в ідіотизмі замислу й виконання. Глупішого твору не викаже, мабуть, навіть галицько-москвофільське письменство.

І ще раз нам треба вернути до передмови Дідицького. При кінці її він завважує, що в новішій (коло р. 1860) поезії Гушалевича видно більше вироблену форму, особливо менше прогріхів супроти руського наголосу, і вважає се корисною зміною супроти його давніших віршів. Якою мірою він міряв сей поступ, не вмію сказати. Я ніякого поступу не бачу, знаходячи ось які наголоси: з пестры́х цвѣтов (ст. 7), пространнѣйших мі́ров (ст. 8), помне́ (в знач[енні] тямить, не по мне, ст. 9), искры посыпа́лись (10), громы́ за гро́мами скачались (10), куды ты плы́неш (11), странству́я (13), но́чный мрак и но́чны мглы (14), стопа́ма (15), коршу́н (16), из ко́стей их змѣй выползе́ся (16), лобзали их крыльца́ (17), меркну́ло солнце (19), не́слись (19), нѣжи́ли (19), преда́но их (20), струйка́ сребря́нная ливнула (21), персто́м на ню указыва́ли (21), где слезы ей пада́ли (21), цвѣты выгрѣвшись там росли (23), про́снится (24), сѣдый о́тец (25), стане гля́дѣти (25), встрѣтя́т (26), не росте цвѣтка́ цвитуча (27) і т. д. і т. д. У автора, очевидно, переплуталися галицько-руські наголоси з російськими, але домінують у тій плутанині — польські.

IV

Все те Гушалевичеве віршарство, в якім нам доводилось бабратися досі, належить до ідилічної доби галицького москвофільства, себто до часу перед 1860 роком, навіть видання Дідицького, що вийшло в початку 1861р. Передмова, писана, очевидно, по надрукуванні решти

книжки, датована днем св. Василія, 1861, значить, книжка була надрукована вже під кінець 1860, а остатній її твір, казка про азбуку, натякає на славну азбучну війну 1859 р. і мусив бути готовий уже в початку 1860 р. Москвофільство було тоді пануючим напрямом чи, радше, пануючим настроєм галицьких русинів. Правда, були між ними відтінки: від чорно-жовтих рутенців, клерикально-урядових святоюрців, аж до радикально-москвофільської групи Зубрицького, але всі ті струни були настроєні на один камертон, усіх серця хилилися до Росії, і то не до тої, що лежала тут зараз за Збручем та Бродами, а до тої, що царювала в Москві й Петербурзі, душила Польщу, нівечила турків, мірялася з Англією й Францією під Севастополем, здмухнула мадярське повстання і величалася своєю «твердою вірою» та своїми «сорок сороков церков». Від тої Росії, як від якого чудотворця, ждали одні вкорочення польської та жидівської переваги, інші привернення давньої краси і слави руському обрядові, ще інші обдарування галичан літературою, наукою і навіть мовою. А дожидаючи, одні обмежувалися на тім, що сердито бурчали на теперішні відносини та зітхали до будущого раю, а інші пробували потроху пересаджувати до Галичини російщину, спроваджуючи російські книги і газети, передруковуючи з неєличкими змінами російські статті або підладжуючи власні писання під російський лад. І так 1852 р. видано (чиїм заходом?) антологію російських поезій*, пробувано видавати по-російськи часописи («Лада»* та «Семейная библиотека»* Шеховича) або передруковувати російські твори в «Зорі галицькій» (трагедія «Немира», повість «Говор»)*. Правда, ті радикально-москвофільські заходи розбивалися, з одного боку, о байдужість публіки, яка ані руш не хотіла засмакувати в тій, переважно і щодо змісту обскурній літературі, а з другого боку, о опір властей. Ми знаємо з недавно виданої монографії Бр. Лозінського* про Голуховського, що сей губернатор уже 1857 р. денунціював у Відні Головацького за те, що яко професор університету ширить москвофільство ex cathedra[1], і готовився, зіпхнувши його з кафедри, посадити на ній свою креатуру, перевертня Жигмонта Савчинського. Знаємо також, що радикальному язиковому москвофільству противний був митрополит Яхимович, який після одної вечірки, на якій гостив

[1] З кафедри *(лат.)*.— *Ред.*

у себе більшу компанію таких москвофілів, мав сказати з нехіттю: «Тьфу! Прийшли, наштокали, накакали, аж хата смердить!» А єпископ Литвинович* пішов ще дальше і 25 падолиста 1858 р. видав просторий лист пастирський, виразно вимірений проти московщення галицько-руського письменського язика. «Зроблено сумне спостереження,— так починається сей лист,— що в остатніх літах у галицько-руській літературі виявилося в многих поглядах змагання вводити наріччя, незрозуміле для народу. Се новаторство не обмежилося на самі плоди преси, яких число тепер чимраз дужче меншає, але знайшло також відгомін у многих руських проповідників і катехітів, що, збаламучені виплодженим у непрактичних головах зовсім хибним поняттям про відносини літургічної мови до людової, в проповідях, екзортаціях і шкільних викладах уживають церковнослов'янських форм з занедбанням людового наріччя». Але Литвинович не обмежується на тім, а вказує тенденцію тих церковнослов'янщиків — зближувати наш язик до «російського наріччя» і остро забороняє таку діяльність[1]. Ще перед тим директор львівської поліції Хоминський* (також русин і по-своєму москвофіл) розпорядженням із 28 мая 1857 р. звернув увагу нового цензора для руських книжок, концептового практиканта Івана Бачинського на те, щоб звертав пильну увагу на «die auftauchenden Tendenzen der Verschmelzung des literarischen Lebens der österreichischen Ruthenen mit jenen Russlands durch Anschluss ihrer literarischen Bestrebungen in sprachlicher Hinsicht an jene des russischen Staates»[2] (див. «Зоря», 1886, стор. 19*). Але все те були перешкоди зверхні, більшеменше припадкові і неорганічні; внутрі руського народу москвофільство не мало поважних противників; д у ш е ю тягли до Росії і зубрищани, і святоюрці, і чорно-жовті* з Хоминським, і навіть прихильники народної мови в пись-

[1] Текст сього прецікавого листа в польськім перекладі зі своїм просторим вступним словом надрукував Євзебій Черкавський* в тижневнику «Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej»*, N 22, dnia 28 maja 1859 п[ід] н[азвою] «List pasterski o języku halicko-ruskim». Оригінал був виданий по-німецьки (№ 194 Ord., друковано в Ставропігії); руський переклад із рукопису, уділеного Яковом Савчинським, подало у фейлетоні «Діло»* в 1886 році.

[2] Виникаючі тенденції до злиття літературного життя австрійських українців з літературним життям Росії через зв'язок їх літературних домагань у мовному відношенні з домаганнями російської держави *(нім.)*.— *Ред.*

менстві, такі як Лозінський, Козанович, Могильницький і т. і. Ми знаємо, що архісвятоюрець Куземський* пішов до Росії на холмського єпископа, що Могильницький готов був податися туди ж, що в другій половині 60-х років пішли туди навіть деякі молодші народовці, не догадуючися навіть і не питаючи, що йдуть служити поганій справі.

Як ставився Гушалевич до сього москвофільства 50-х років, до якого відтінку належав душею, а до якого признавався coram publico[1], не знаємо докладно. Знаємо лише, що приятелював з Головацьким і Дідицьким, значить, мав зносини з кружком «Погодінської колонії»*; його офіціальне становище декана, посла, а потім гімназіального катехіта робило йому неможливим занадто явне виступування в дусі радикального москвофільства. Була навіть хвиля, коли він — також ідучи за прикладом Дідицького — виявляв деякі симпатії українофільському рухові в Росії. Коли Куліш* помістив у «Слові»*, 1861 р. (ч. 71) вірш «З-за Дунаю», де обертався до галичан із зазивом, Гушалевич написав віршований «Отвѣт з-под Бескида на голос з-за Дунаю» (ч. 76), де говорить:

Ой лети, соколе, та на Украину,
А з ôттам к Бескиду понад Галичину.
Славна колись була, славна Галичина,
Ту е рôдны, люди и рôдна родина.
Гей, гей, жалься, боже, та над нашой долей,
Та над вашим горем, вашою неволей![2]

Так як уся поезія Гушалевича, так і сей принагідний вислів жалю над неволею російських українців не мав ніякого підкладу в чутті й поглядах автора, був пустою фразою. А тим часом у Галичині обставини змінилися, ідилічна доба москвофільства минула. З упадком бюрократичного абсолютизму повіяло і в Галичині вільнішим духом. Сюди донеслася голосна пісня Шевченка і розбудила серед молодого покоління народолюбство зовсім іншого роду від того, яке уявляв собі Гушалевич та подібні йому старші діячі. На галицькім грунті почалися свари вже не лише між русинами і поляками та польськими перекинчиками, але між самими русинами, що одні й другі вважали себе

---

[1] Публічно *(лат.)*.— *Ред.*

[2] На сей скік Гушалевича в українофільство звернув увагу пок[ійний] проф. Огоновський* у своїй «Історії руської літератури», часть II, відділ 2, Львів, 1889, стор. 601.

руськими патріотами, а проте різнилися основно в розумінні руськості і патріотизму. В тій голосній суперечці Гушалевич довго не забирав голосу; від видання його поезій 1861 р. минуло цілих 18 літ; новий, україно́фільський напрям у Галичині перейшов за той час кілька фаз, пускав коріння чимраз глибше, обхапував чимраз ширші простори думки. Аж ось 1879 р. відізвався Гушалевич знов віршованим словом і перший раз заговорив щиро, пристрасно, хоч і тепер не покидаючи свого способу — одягати кожну думку в можливо невиразні та загальні фрази. В р. 1879, зараз по голосних процесах перших галицько-руських соціалістів, виходять «Поэзіи И. Н. Гушалевича, часть вторая» — очевидно, нав'язані до видання Дідицького з 1861 р. як першої часті. Та й заговорив же тут Гушалевич! Поперед усього язиком — страхіття! Такої дикої мішанини московської, церковної, галицько-руської та польської мови не бачив світ і корона польська. Віршова форма — не менше страхіття. Щокрок ви наскочите на найдивоглядніші рими, прим., враги исконны — для нас преклонны, роса — глазка́ (accus. plur.[1]), в душѣ немножко взволнова́нно — незримо, тайно; пучины — на розвали́нѣ, облако́ — своего́; лѣта весенны — нам плынули несмущенны, поро́знь — нож, труд — зуб, прогна́н — избалова́н; руки́ — груди, спасти́ — всѣ, злыи — прочныи, нам жизнь измѣнна — обмерзнула, коротко — пригорько, быстрота — ложеса, конца — нельзя, моря волнуются в жлобинах — нить паутинна; бодрость — молодость, день — поломень (полум'я!); сидѣвшій — пиши і т. д. Та все те байка. Читаючи ті вірші Гушалевича, декуди приходиться забувати про їх язик та форму, а власне там, де він перший раз у своїй письменській діяльності виявив дійсне своє чуття. Цікаво! Автор пісні «Мир вам, браття» заговорив тут язиком такої дикої, людоїдської ненависті, власне, супроти молодого україно́фільського покоління, сипнув на нього такою лайкою, такими прокляттями, до яких досі не знижувалося і чей же ніколи не знизиться українське слово.

С голодных змій, скорпьонов бичи
На вас, измѣнники, на вас!
Матерны просьбы, братски кличи,
Вам переданныи от нас,

---

[1] Знахідний відмінок множини *(лат.)*.— *Ред.*

Вашего сердца не смягчили,
Ни совѣсти не пробудили;
Броженій вашего ума
Не прогонила истина,
Ни братски толки, наставленья,
Вы эхиднины порожденья!

Автор закидає тим «измѣнникам», що вони не зважають на довгі страждання рідного народу, якого

горькіи печали
Они ни разу не трогали
Нероскаянной души,—

що вони «от страдальцев отвращались, тяжелым мукам их ругались», що з серць народу виривають «воспоминанья, завѣтны мысли и чувства, свои народныи преданья, дары самого божества»; що вони «бродили» на могилі батьків і «святы мѣста опозорили», хоч і не сказано, як; що вони

в наши жилища мирныи
Кидали во родинный круг
Ненависть, злость и лжи ночныи
И споры межь народных слуг.

Та найгірше те, що ті зрадники

наших юношей безвинных
Питая ядом их сердца,
Здоровы их умы, говѣнны
Ловля в погубныи сильца
Намѣренно вы испорчали —

а рівночасно також

обрызгали клеветами
Наших мужей и стариков,
Послѣ смѣялися над нами,
Предметом злобных языков —

і, нарешті, що вони

давныи наш язык почтенный
В желѣзны вергнули цѣпья,
И хочете, щоб ежедневны
Роздоры, споры и борьба
Єго звук милый заглушили
И нашу пѣсню утомили.

Він бажає їм за те цілу літанію всякого безголов'я: громів, огнів геєни, всіх пекельних мук, гніву неба і прокляття, погибелі та «разоренья», «жилища с сатаною», всіх кар ада, всіх «смут и печали» нарешті, пригадавши

собі, що він гр[еко]-католицький священик і читав колись Євангеліє, він називає їх «друзьями» і, поцілувавши їх отак Юдиним поцілуєм, віщує їм, що їм «измѣна не оплатится» і що їм не минути божого суду. Можна сумніватися про логіку, про правдивість докорів, піднесених Гушалевичем, але про одно не можна сумніватися — про щирість його ненависті до тих домашніх ворогів, що своєю критикою розбивали його старе рутенство, своїми різкими, смілими голосами, а іноді й реготом бентежили його супокій та його переконання про величину власної заслуги й поваги. Так гаряче та щиро він досі не мав нагоди ненавидіти нікого. А ще коли у наймолодшого покоління він почав добачати прихильність до поглядів того «дурня Дарвіна», в якім у його уяві зосереджувалися всі єресі та богохульства! Він рипів до тих «лжепророків»:

Що мерещится перед вами,
Що вам мерещится в очах?
Вы низки вашими дѣлами,
Высокопарны на словах,
Пророки новы, вѣрны други
Измѣн, предательств, хитрой лжи,
Разврата сердца и души;
Вы стоите им на услуги,
Их посѣвая сѣмена,
Цвѣты исторгнув благородны
И плоды их от кореня
Святых начал — а преисподны
Дают вам духи покрѣпленье
На искры божой пригнетенье.
Шумите, болтайте, шатайтесь,
Брызгайте желчью и кипѣт,
Подспудным трудом подвизайтесь,—
Вам правый не повѣрит свѣт.

Натякаючи на емігрантство Драгоманова*, що тоді для людей, подібних до Гушалевича, був синонімом антихриста, автор висловлює певність, що, йдучи за його теоріями, праведний рутенець

Навѣрно б несчастливым стался,
Изгнанником земли родимой,
Стоя над пропастной глубиной.

І ще раз, збираючи весь свій пафос, автор кличе:

Прочь с вашей ложной проповѣдью!
Пред ней мір уши затворил,
Она земли лишь на обиду,
Проклятье, сором ей удѣл!

Коли б то був знав бідний Гушалевич, як сердечно реготалися з тих його безсильних громів, із тої беззубої люстості молоді еретики, в тім числі й многі його ученики! «Стара торба в ролі Єзекіїля!*» — говорили вони, декламуючи з «оужасним» галицько-рутенським виговором його інвективи «Измѣнникам», «Лжепророкам», «Нашим ни теплым, ни студеным» або філософічну діатрибу «К мыслям» з її незрівнянною реалістичною строфою:

От гніющих багон, болот,
От гнусных скверн и нечистот,
Груди гдѣ отдохнуть не можно,
Гдѣ огенки свѣтятся ложно,
Взор путника на час прельщают,
За ними в пропасть он идет,
Они его обманывают,
Пока он не падет,—
Не вам мирная там обытель,
Гдѣ все яд гибельный ширит,
Гдѣ червей мерзкій рой кишит,
Земнаго труда истребитель.

Від сеї декламації ми аж лягали зо сміху. А назва «стара торба» була також власною креацією поета; так він любив лаяти немилих собі учеників і так вони охрестили його самого. Але Гушалевич, мабуть, прив'язував більше значення до тих своїх віршованих блювотин; він уявляв собі, що сповнив акт великої горожанської заслуги, здемаскувавши страшну «язву», і що йому з боку подразнених та могутніх ворогів грозить якесь переслідування. Першим об'явом того переслідування було те, що книжка його поезій лежала на складі: крім знайомих, яким він пороздаровував екземпляри, ніхто не хотів її читати, а тим менше купувати. І ось він за посередництвом одного свого знайомого, що мав зв'язки з російською журналістикою, обертається до Росії, пише сам похвальну рецензію на свої вірші, малює себе великим панмосковським і панслов'янським патріотом та мучеником, а свою книжку — відгуком найглибших думок і бажань галицько-руського народу. Чи знайшла ся рецензія щастя в Росії — не знаю; можливо, що в переробці була друкована де в «Московских ведомостях»*; Гушалевичів автограф дістався до моїх рук, і я подаю його тут у дипломатичній копії як інтересний причинок до характеристики сього «соловія Руси» в добі його повного упадку.

Для русских внѣ Австріи Галицкая, Угорская и Бувинская (sic!) Русь до сих пор почти terra incognita[1]. Обо всем пишется и вспоминается в Росіи, только о трех милїонах русских в Австріи, нѣт; а однако они чувствуют себя членами великой родины Руси и заявляют это вездѣ и всегда, несмотря на гоненїя и запрещенїя, произходящи так от правительства, как и от частных людей. Всѣ враждебныя стихїи свалилися на Австрїйскую Русь. В Венгрїи мадяры и католичество с еврейством; в Галиціи поляки с католичеством и еврейством, а в настоящее время присоединяются к ним и нѣмцы, какого они не были бы политического убѣжденїя; в Буковинѣ нѣмцы и румыны, меже ними послѣдни настойчивѣе стараются их от русской оттолкнути народности, нижели первы, страшась, чтобы рускїи, становля большинство населенїя, не дали повода для Русской державы заявить своє притязанїе на это малоє герцогство.

Ни в одном з этых коронных краєв Австрїи не могуть русскїе добиться до соотвѣтнаго числа своих представителей. Вездѣ убо устав конституціонный не допускает их, хотя бы всѣ напружили свои силы, избрать столько депутатов и в краєвыє сеймы или в думы державны, чтобы могли почтенную и вліятельную партїю составить и в союзѣ с коєю то другой перевести рѣшенїя на законодательном пути в пользу своєй русской народности.

Болѣе прочих численны русскіе галичане: их бо есть сплошно обытающих $2^1/_2$ милїона, когда поляков в этом краѣ с еврейством, нѣмцами и орменами едва можь насчитать на 2 милїони. По этой цифрѣ казалось бы, что русскіе галичане имѣют своє соотвѣтнное заступничество так в вѣнском парламентѣ, как и в львовском сеймѣ. Так не єсть. Уже австрійскій конституціонный устав постарался своими октрїованными (sic!) параграфами, что в Львовѣ и в Вѣнѣ русских депутатов рѣчи прозвучат без вниманїя, ибо они всегда в меншенствѣ. В настоящее время в львовском сеймѣ засѣдает только 15, а в вѣнском рейхсратѣ едва 18 депутатов. Поляки в первом розполагают 175, а во втором 40 голосами. По той причинѣ не дивно, что русских галичан опутали, связали законами так, что не могут

[1] Невідома земля *(лат.)*.— *Ред.*

двигнуться ни вперед ни взад. Все им законным и легальным рѣшенiем отобрано: народныя училища, самоуправленiе в общинах, даже и церковные дѣла подчинено надзирательству польському, понеже исконно русских подозрѣвают, что они стремлят к уничтоженiю навязанной им унiи.

Русскiй язык прогнано вездѣ в Австрiи из училищ, а єсли єще в нѣскольких училищах он терпится, то єдинственно для того, чтобы имѣть доказательство своєй либеральной польсько-австрiйской терпимости.

Администрацiя, судовничество и автономiя закрѣпостили в Галицiи русских так, что они, смотря на своє безвиходноє состоянiе, находятся в отчаянiи. Тоє вкратцѣ предпослав, передаєм перечень «Поэзiй» И. Н. Гушалевича, изданных в Львовѣ 1879. В них встрѣчаєм мы коренаго галичанина. Хотя кажется, что эти поэзiи печатаны в том порядкѣ, в каком они сочинены были, то мож их роздѣлить на политическаго, дидактическаго и повѣствовательнаго содержанiя. Предовсем заботятся галичане с прочими австрiйскими нашими братьями, чтобы вѣра в святую Русь удержалась меж народом и чтобы он себя сознавал русским. Гушалевич начинает свои поэзiи пѣсню:

Гдѣ Русь живет, там наша жизнь,
Там наш народ, там наша пѣснь
(Стор. 7).

и кончит єє:

Мы любим Русь, для ней живем,
Терпѣнiй крест для ней несем.
С ней не розлучит нас огонь,
Ни роковой судьбы удары,
Гоненья, муки, грозы, кары,
Ни нашего житья урон.

Но той любвѣ измѣнили в прошедшем и настоящем многи, особенно з вельможь; они опустили народ свой, приняли католичество за польскаго владычества и, как прежде, так и теперь, сталися гонителями Руси, перешедши в польский табор. Таких измѣнников ненавидит галичанин. Он изображает себѣ справедливо, что они причиною многих бѣдствiй и народных смут. На стор. 13 и проч. изливаєт стихотворец своє и народа негодованiе: С голодных змiй (і т. д. до «Эхиднины порожденья», цитовано висше, стор. 105).

Галичане понимают, что єсли таким путем, как тепер, пойдут их народные дѣла, то они принуждены будут все потерять, даже и тую землю, которую они додержали

сред различных напоров; тое отчаятельное состоянїе своих земляков передает Гушалевич на стор. 17 слѣдующим стихом:

Падите скалы и розбїйте
На брезги череп головы,
Больную грудь когтом розрыйте
И острым клювом, вы орлы.
Пусть мўки в муках раз кончатся,
Пусть смолкнут вопли на устах,
Пусть сердца стоны утишатся,
Погаснут слезы, свѣт в очах!
Никто не внемлет и не слышит,
Люди без чувств и без сердец,
Страданье наше их лишь тѣшит
И наш страдальческій вѣнец и проч.

Чтобы своим землякам высказать страданїя, их воспоминанїя историческіи и несмотря на настоящее их положенїе, слабый лучь надежды возбудить в их отчаянной душѣ принужден стихотворец употребить алегорїи. В стихѣ «Чудная дѣва», стор. 98, представлена Галицкая Русь. Горы карпатскія задумались; по их челѣ не сверкали веселья лучи от многих лѣт. Под сѣрой скалой этых гор сѣдит чудная дѣва (Галицкая Русь) и передает свои горкїя печали шуму вѣтра. Она зрит з гор просторонную русскую землю. Воспоминанья возбуждаются в ея души и под их влїянїем она вглубляется в задумчивость, в которой налѣтает на нее сон с своими видѣнїями. Геній Руси в видѣ ангела являється ей и поясняет дѣвѣ явленїе Олега, Великаго князя Володимїра, просвѣтителя Руси, о которого княженїи замѣчательное видѣнїе на стор. 101.

Шумит народ на княжеском дворѣ,
Собрались старики — межь ними
Засѣл и князь в вѣнцѣ на головѣ —
Народ кипит необозримый.
Ведут о важном дѣлѣ речь старцы:
Яка для Руси лучша вѣра?
Якому богу им поклон нести,
Гдѣ он, всего владѣтель міра?
Сѣдыя ломят головы на прах,
Предразсужденье обветшало:
Так ломит в крѣпких великан цѣпях
Цѣпья, и молот, и ковало.

Ярослава зрит дѣва, как он

держа в рукѣ булат,
В досугах книги разбирает,
Их хоронит во княжескїй бархат,
Он, как алмаз, их сберегает.

Является и к[нязь] Володарь с своими рядами и покоряет врагов Галицкой Руси. О Осмомыслѣ говорится слѣдующе:

С Карпатских гор
Взвились густою хмарой стрѣлы;
В тревогѣ угров ложится табор;
Им ворота загородили
Желѣзны Осмомысловы полки,
Подперли копіем твердини
Розкинутых Карпат — на их хребтѣ
И на их вѣчно твердой спинѣ
Они желѣзной станули стопой.

В том милом сновидѣнїи зрит чудная дѣва князей Романа, Даніїла Романовича и Льва, основателя города Львова. Всѣ они мелькают в снѣ яко защитники завѣтной русской земли и вѣры. Послѣ того выплывает ужасное видѣнїе. Настают времена польского владычества. Розхищают русскую землю и дѣлят межь себя и попирают православїе.

Безнаказанно божи храмы жгли,
Служителей их обругали,
От матерных грудей дѣтей влекли,
Они не люди, а шакали!
В груди дѣвицы тѣсно — вся дрожит,
Проснуться убѣгнуть не может —
И руки ломит, бѣдна, и кричит,
А злобѣ нѣт конца — о боже!
Товарищ ангел легкое крыло
Понад ней распростер. Спасенья
Слезами просит у него —
Не слышны звуки утѣшенья.

Здѣсь представляется, что под крылом генїя Руси Галицкая Русь напружает свои силы, дабы могла спасти свою народность, но среди злоб и под гнетом она не находит потѣшенїя. Якая ж этой несчастной страны представляется судьба? Вот картина будущаго:

Голубка бѣдна, пустившись в лет
Пред хищной птицею в испугѣ,
Когда прїютну крышу отыщет,
К ней прилѣпится как к подругѣ,
Не ростается с ней, пускай манит
Испугану разгул свободы,
Она за милым другом лишь грустит,
Лишь смотрит, смотрит в неба своды.
Єще судьбою жребій не вержен,
Какой надѣлит дѣву долей —
Голубки друг далек ил близок он,
Она под крылом божой воли.

В этой картине опять Галицкая Русь принимает вид голубки, которая под крыла генїя Руси убѣгает как под пріютную крышу, не опускает оную, страшась хищной птицы (врагов Руси), но остается там, несмотря на призывы свободы (австрійскую конституцію), и смотрит в свое будущее, которое она ожидает от своего милаго (русских братей, русского народа).

Здѣсь мы должны примѣтить, что галичане принуждены скрывать свои завѣтныя надежды под алегорїею и что только в таком видѣ возможно им охраниться от полиційских строгих наказанїй и от прасовых судебных тяжб, обыкновенно кончащихся в их некористь. Приведенная а л е г о р ї я деклямируется на русских концертах — всѣ русскіе понимають ее, а поляки и нѣмцы не могут вглубиться в ея смысл, иначе как ея автора, так и декляматоров подвергли бы полиційскому штрафу.

З своего Галицкаго тѣснаго кружка вырывается галичанин к своей любимой идеи — Руси — Великой Руси. Он наблюдает ея движенїя. Радуется, если его матери счастливы блиснут дни, радуется ея всѣми подвигами. Тое высказует автор поезїй в стихѣ под заглавїем: «Три подвиги», сторона 106—137. На простонародной галицкой сказкѣ розвивает он три главнѣйшїи подвиги русской армїи и народа русскаго в новѣйшей восточной борбѣ. Именно переход через Дунай — взятїе Плевны и переход чрез Балканы. Царь русскій и герой русскїй (армїя и народ), как и доч царя (Болгарїя), отыгривают в этой сказочной алегорїи головную роль. В концѣ этого алегорическаго разсказа прибавлено поясненїе в слѣдующем стихѣ:

О вы, минуты восторжены,
Взволнованных славян сердец,
Вы нам святы и незабвенны,
Когда славянска Русь-борец
Подвиги славны совершала,
Ломала вѣковы цѣпья
Своих братей, в коих держала
Их люта бисурман толпа,
Когда сам царь-освободитель
Могущественною рукой
Свободы первый возвѣститель
Побѣдоносну Русь на бой
Повел — и словом правосудным
Он наказал врагов креста,
Подвигам доблестным и трудным
Дая признательность отца;
Тогда презрѣла наша муза

Гоненна и презрѣна тут
В любвѣ родиннаго союза
Припомнула свой родный звук...
Вы богатыри и соколы,
Вы незабвенныи сыны
Святыя Руси — вас на полѣ
Всѣх битв сопровождали мы
С Галицкой Руси и страдали
И вмѣстѣ тѣшились, як вы,
Царя и вас мы обожали
Славян и наша гордость — вы!

На стор. 91 сказка под заглавїем «Завѣтный клад» начинается словами:

За Чорным морем, за водами,
Куда пускалися лодями
Аскольд и Дир, с давных давен
Там царскій клад похоронен.

В этой сказкѣ отыгривает роль русскїй великан. Он идет тот клад освободить з рук злаго духа — на него собираются всѣ друзья сатаны (время Крымской войны). Но ничего не могут великану сдѣлать и даже в єго земли не могут вторгнуться. Великан растет и в концѣ освобождает завѣтный клад в восточной настоящей войнѣ. Так галичане скрывают свои задушевныя мысли об єдинствѣ с прочею великодержавною Русью то под алегорїи, то под сказки, то под темныя, лишь им только понятныя стихи, иначе их бы наклеймив измѣной подвергнули бы их всякаго рода гоненїям, которы они и в настоящую минуту не могут избѣгнуть.

В стихах: «Орел», «Славянская кровь», «Славянскій глагол» и «Славянская хоругов», стор. 70—79, высказуются могущество, жертволюбїе Руси и указует сочинитель, что славяне только в єдиненїи могут достигнуть своєго величїя и назначенїя в мірѣ.

От этих патріотических стихотворенїй возвращается сочинитель к своим мѣстным, чисто галицким сценам. В повѣсти «Панщизняки», стор. 137—190, рисует он плачливое состоянїе галицкого земледѣльца за времен барщины. И в этой трогательной повѣсти, полной хороших, а иногда потрясающих картин, не оставляет он єдинительной мысли с прочею Русью, и гдѣ только может без ущерба своєй повѣсти, там он высказывает єє. Так, описывая богоявленское водосвятїе в горских сторонах, говорит следующе:

Вездѣ в тот день, о Русь святая,
Воспоминаеш свой Іордан,
Во всѣх углах доказывая,
Братскій союз неразорван
Межь близкой далекой страною,
Хотя злопамятны вѣки
Єго враждебною рукою
Росторгнуть кусятся вездѣ...
Но ты всегда благоговѣнно
Исконный свой храниш завѣт,
Іордан твой волной нездержимой
Катится дивно и катит.

Єще в концѣ прибавляется мелодрама в 3-ох дѣйствіях под заглавіем «Подгоряне». Эта пьеса 13 лѣт тому назад составлена сочинителем для русскаго львовскаго театра и с чрезвычайным успѣхом от того времени єжегодно во всѣх городах Галиціи бывает сыграна кочующею трупой акторов. Музику к ней сочинил Вербѣцкій, русскій галичанин на мотивах галицких народных пѣсней, котора минувшаго года выпечатана любителями музыки. Наведена мелодрама сталася любимою галицкаго народа. Єсли довѣдаются в дальных деревнях, что в каком то мѣсточку будет она сыграна, то 17 и болѣе верств приѣзджают, чтобы слышать удачныє пѣсни и видѣть свою народную жизнь, в образкѣ представлену.

Хотя мог Гушалевич надѣяться, что єго «Поэзіи» будут всѣми русскими галичанами с изъятіем украинофилов радушно приняты, однако он в стихѣ «На прощанье», стор. 237, предвидит судьбу своєго стиха. В этих коротких словах рисует он почти цѣлое состояніе Галицкой Руси:

Пускаю в свѣт тебя, мой стих и проч.

Примѣчаніе. Подаєм только матеріял к оцѣнкѣ поэзій Гушалевича и просим з Вашей стороны нѣсколько братских слов.

.

В галицько-москвофільськім письменстві, багатім на всякі курйози, ледве чи знайдеться курйозніший продукт від отсеї автокритики. Не знати, чому тут більше дивуватися, чи безграмотності галицько-руського «соловія», чи його безмежній наївності, з якою він виставляє напоказ перед чужими людьми такі свої погляди та прикмети, що замість симпатії та поваги мусили збудити обридження та погорду до нього навіть у найтупіших російських реакціо-

нерів, чи врешті тій безсоромності, з якою він дурить тих своїх сподіваних протекторів, малюючи їм положення галицьких русинів у такім безнадійно-темнім світлі, яким воно направду не було в ту пору (русини мали тоді ще 15 послів у сеймі, а 18 у Відні!), та впевняючи росіян, що галицько-руський народ не має іншої думки й іншого діла, як стогнати під ярмом ляхів та німців і визирати помочі від «державної» Росії. Все те навіть із становища москвофіла були безсовісні брехні та «надувательства», і російське правительство дуже добре робило й робить, не ймучи віри подібним брехням наших москвофілів, повторюваним іще від 1849 року.

Та для нас Гушалевичева автокритика дорогоцінна ще з одного погляду, як документ загального москвофільського світогляду. Безграмотність, наївність та безсоромна брехливість характеризують його індивідуально, показують, до якого ступеня духового й морального упадку дійшов наш «соловій», віддавшися москвофільській течії. Але коли в його поезіях і в його коментарії ми не знаходимо ані слова, ані натяку на якусь органічну, позитивну працю русинів на галицькім грунті, коли одинокою дошкою рятунку малюється російська поміч, що буцімто дасть народові все; коли задля сеї помочі Гушалевич іменем усього руського народу готов відцуратися свободи, тобто австрійської конституції, то ми бачимо в тім прояви загального москвофільського світогляду, тої шаленої програми, яка думала спровокувати інтервенцію Росії, вмішання її в австрійські діла ненастанним плачем та криком на польсько-німецько-жидівсько-румунсько-мадярські кривди та утиски, а для піддержання і оправдання того крику рада була кождій дійсній чи хоч би лише мнимій кривді і роздувала її до неможливих розмірів, нехтуючи, промовчуючи або навіть руйнуючи все добре та корисне, що осягнули русини в Австрії чи то з ласки правительства, чи завдяки власній праці. Чим гірше, тим ліпше — се був девіз тої партії; чим гірше загалові, народові, тим ліпше для нас, тим ближча російська інтервенція! Скільки лиха нароблено нашому розвоєві сим принципом від самого 1867 року! Скільки добрих зародів та починів здушено! Скільки підлоти та деморалізації наплоджено! Скільки брехень нагороджено! Ось дивіть хоч би на Гушалевича! Сей чоловік, якому, можна сказати, всміхалася доля від самого семінарського порога, що зробився учителем без екзамену, національним соло-

віем без поетичного дару, без чуття і без фантазії, послом без розуміння політичної азбуки, той чоловік говорить про якісь переслідування, яких він ніколи не зазнавав ані тіні, і свою поетичну імпотенцію прикриває буцімто конечністю — крити свої сердечні думки перед ворожим оком, ховати їх у алегорії, хоча його дерев'яні концепції навіть не алегоричні, а попросту дерев'яні, і запевняє, що якби вороги знали правдивий смисл тих буцімто глибоких алегорій, то трохи чи не розп'яли б його, хоча інтенція тих «алегорій» видна навіть зовсім не бистрому оку і сам Гушалевич зовсім недвозначно, хоч звичайно недотепно витолковує її. Дивне москвофільство, що полягало (і полягає) на систематичнім обдурюванні того улюбленого москаля! Нещире й неморальне в своїй основі, воно тягло за собою дволичність і в інших відносинах. Той сам Гушалевич, що бажає якнайшвидше увільнити себе і свій край з-під власті Австрії, не перестає проповідувати вірності та послуху для австрійського царя; той сам соловій, що вважає поляків відвічними, найстрашнішими ворогами Русі, преспокійно пише польську оду на роковини Собеського і виявляє в ній жаль rodaków[1] за великим королем.

«Поэзіи» з 1879 р. не були завершенням віршарської діяльності Гушалевича. Навпаки, тепер неначе міх розв'язався, і він почав плодити велику масу такої самої мертвечини. Його опанувала манія віршування. Прочитавши Шараневичеву книжку про Гальшку Острозьку*, він перекладає її на свої страховинні вірші*; те саме робить з белетристично-історичним оповіданням поляка Антонія Ролле про Івана Підкову* — уступ за уступом гарну польську прозу перетарабанює на свої вірші, безформні, безсочні та незугарні, як рідка смола. Ідуть томики за томиками тої макулатури, нікому не цікавої і не потрібної. Все, до чого доторкнеться наш автор, хоч би се була й жива тема (прим., події 1848—1849 рр., мадярське повстання і напади мадяр на Галицьку Русь, що послужили темою найдовшої поеми Гушалевича «Галицко-рускіи горцы», див. його «Галицкіи отголосы», Львов, 1880, стор. 7—150); все під його рукою робиться мертве, безідейне, глупе, карикатурне. Докладніше заманіфестувати свою повну нездібність до поезії, як тими останніми своїми творами, Гушалевич не міг.

---

[1] Родичів *(польськ.)*.— *Ред.*

Кінчу. Літературна діяльність Гушалевича, хоч йому й судилося лишитися поза порогом дійсної літератури, має в собі дещо цікавого і навчаючого. Чи був у нього поетичний талант, чи ні, ми тепер не можемо сказати; з його віршів ані першої доби (до 1861), ані пізнішої сього не видно. Але добрий вірш, особливо ліричний, може удатися й не поетові. Моментальний прилив чуття і рідна мова можуть окрилити й найпрозаїчнішу вдачу. Маємо на се приклади у всіх письменствах, маємо і в своїм. От Володимир Навроцький*, юрист і економіст, чоловік ясного і тверезого ума, критик із сильним саркастичним забарвленням, кинений на Мазури*, виливає зовсім безпретензіональну ліричну пісню «Добраніч родині», а смерть улюбленої жінки витискає йому віршик «До ластівки» — оба віршики повні щирої туги та грації, між іншим, і завдяки їх мові, чистій і ясній, хоч не багатій. І що ж, у цілій многотомовій мазанині Гушалевича, руського соловія ex officio[1], ви не знайдете ані одного твору, що міг би і з погляду на форму, і з погляду на чуттевий зміст мірятися з тими припадковими продуктами родовитого прозаїка, яких сей навіть не думав публікувати за життя. Або візьміть ще ближчий до Гушалевича приклад — Якова Головацького. На що вже прозаїчна натура, учений і публіцист («Zustände der Russinen»[2]), а йому під впливом подій 1848 року, при моментальнім приливі щирості удалося кілька непоганих віршів («Чом річенько домашняя», «Заполонілось небо довкола»). Кардинальна хиба всього Гушалевичевого віршарства — с е б р а к ч у т т я, б р а к щ и р о с т і. Всі його вірші — се були риторичні вправи на теми більш або менше далекі від його серця. Найліпші з них ті, де його риторикою кермує рідна, народна мова та лад народної пісні («Бурлак», «Думи мої, думи», «До Кобзаря»). Але ми бачили, що він від самого свого виступу поводився з народною мовою дуже невважливо, нагинав її до потреб свого ніби «вищого стилю», а швидко проміняв її на російську, якої не знав і ніколи не вивчився і яку немилосердно калічив. Розрив із народною мовою був смертельним засудом на поета; навіть ті слабі проблиски чисто віртуозівської здібності підладжування пісні під чужий тон і виспівування чуття, якого не було в серці, того, що німець називає das Anempfinden[3],

[1] За посадою *(лат.)*.— *Ред.*
[2] «Становище українців» *(нім)*.— *Ред.*
[3] Відчуттям *(нім.)*.— *Ред.*

навіть сей сурогат правдивої поезії пропадає у нього безслідно і з-під його пера ллється рідка, тягуча смола, в якій нема не то поезії, але часто навіть ніякого смислу. І рівночасно з тим він калічить свою душу, доходить до дикої ненависті й злоби проти тих нових явищ нашого народного життя, що не підходили до його заскорузлих поглядів, доходить до того огидливого і негідного стану, який нам малює його автокритика. «Ну, що б, здавалося, слова»*,— мовляв Шевченко. Що б, здавалося, народна мова, «говор пастухов», і що б, здавалося, легше, як виемансипуватися від неї, вилетіти на широке «общерусское» поле, кинутися в обійми генієві Великої Русі! А отже, підіть та й погляньте, як удався сей експеримент Гушалевичеві! Чоловік добрий, чуттям не глибокий і розумом не широкий, натура, мов сотворена на те, щоб на подобу легкого човника перепливати понад найнебезпечніші підводні скелі, а отже, й він, викинувши зі свого човна той перший фундаментальний баласт— рідну мову, помалу позбувається й чисто формальних прикмет душі й сумління, доходить при живому тілі до повної моральної гнилизни. Наші молоді «москалики-соколики», що так і рвуться повторяти сей експеримент, повинні би пильно вчитуватися в твори Гушалевича старшої і пізнішої його доби. Можливо, що вони відкрили б їм очі на небезпеку для їх моральної істоти — розуміється, оскільки вона у них есть і оскільки вони на подобу різних Вергунів* не починають свій шлях тим, чим закінчив Гушалевич,— моральними трупами.

В СПРАВІ ВІРШІ Д. ПАВЛИКА НА ЧЕСТЬ ГУШАЛЕВИЧА*

В справі вірші д. Павлика на честь Гушалевича, передрукованої мною в книжці за вересень у статті про Гушалевича*, одержала редакція від д. Павлика ось який лист: «Вдячний д-ру Ів. Франкові за опублікування моєї вірші в день іменин Ів. Гушалевича з 7(19) січня 1874 р., друкованої справді у Ставропігійській друкарні (яко рукопис), я мушу завважити дещо на додану д. Франком увагу, що, мовляв, мою віршу «прибрано, як коня в гусяче ярмо, в погану псевдоетимологічну правопись, очевидно, для догоди строгому етимологові-ювілятові» (стор. 185). Не знаю, на якій основі твердить остатне д-р Франко. В дійсності ніякої догоди тут не було, бо ж і я, і мої товариші-русини — ученики 8 кл[асу] академічної гімназії з 1874 р.— були переконані етимологи, і вірша моя надрукована докладно тою правописсю, якою я її, з переконання, написав. Аби я того часу робив що-небудь против власного переконання, сього не можуть чей же сказати, з одного боку, тодішні мої учителі, живі ще й досі, а з другого — й сам д-р Франко, з яким я зійшовся через кілька місяців після написання тої моєї вірші в редакції москвофільського «Друга»*, де й переконані фонетики-українці вживали не лиш етимології чи, кажучи словами д-ра Франка, «поганої псевдоетимології», але й досить поганого язичія. Я став переконаним фонетиком аж у 1876 р. під впливом Драгоманова. З поважанням *М. Павлик*».

До сього листа додам лише те, що, говорячи про «погану псевдоетимологію» в вірші д. Павлика, я мав на думці не самий правопис взагалі, але такі форми, як: пôлсонно, пôлтемно, заспѣвал, гомонѣл, вчул, дôждал, пôслал і т.д., де народна форма слова, очевидно, аж кричить про-

тив правописного скалічення. Що д. Павлик мав тоді «етимологічні переконання», я знав, але припускав, що ті переконання держалися в межах одобреної для шкіл граматики Осадці* 3-го видання, де допущено форми: пôв, ходив і т. ін. Отим-то ті тверді форми я вважав концесією для Гушалевича. Коли я в сьому помилився, то щиро перепрошую д. Павлика. Нарушити його переконання та його характер я певне не мав наміру.

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ АПОКРИФ ПРО 72 ІМЕНІ БОГА

У дуже повчальній замітці видавця цього часопису «Про 72 імені божих» (див. вище, 13, 444—450) я знайшов коротку увагу, що західноєвропейська молитва з 72-ма іменами божими проникла також до росіян і румунів[1]. У ній автор цитує тільки румунського вченого і не приступає ближче до слов'янських текстів. Це дає мені підставу заповнити цю прогалину моїм повідомленням.

У церковнослов'янському покажчику, тобто у так званому «Словѣ о книгах истинных и ложных», міститься у багатьох рукописах також апокриф під назвою «Семьдесятъ именъ богу»[2]. Фактично Тихонравов надрукував у своєму збірникові (2, 339—334) такий апокриф із рукописного збірника XVI або XVII ст. Московської духовної академії, що перед тим належав Волоколамському монастиреві, який я подаю тут у дослівному перекладі.

Сиа знамениа егда видиши и сиа имена егда прочитаеши, непобѣжьден будеши в рати,и от всѣх враг избавлен будеши, и от напрасния смерти, и от страха нощьнаго, и от дѣиства сотонина, знамением честнаго и животворящаго креста

[1] [До с. 445[1] подаю за: F. v. A n d r i a n. Über Wortaberglauben. Korrespondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, 27, 124 (1896) і за F. G i e s e b r e c h t. Gottesname, 1901, S. 76—82. До с. 445[2] пор. іще S t e i n s c h n e i d e r. Zeitschrift der deutschen morgenländischen Geselschaft, 57, 474 до 507.— J. B o l t e.]

[2] Ник. Т и х о н р а в о в*. Памятники отреченной русской литературы. (Том I), Петербург, 1863 (російською мовою), с. VI. На жаль, Тихонравов не відзначив, у яких саме рукописах, що містять названі індекси, згадується цей апокриф. У багатьох індексах, у тому числі і в обох опублікованих мною (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, 1, 5 і наступні), його немає.

ограждаем и всѣми имени господными 72 и всѣми чудъними и неислѣдимыми знамении прѣславние и честныи матере господа нашего Ісусу Христа, ему ж слава в вѣкы амінь. А сие имена господня числом 72, да еже их имат и носить с собою честно, от всякаго зла избавлен будет: Власть. Сила. Слово. Живот. Милость. Люби Мудрость, Осотир. Пандократор. Параклит. Свѣт. Трапеза. Пастырь. Овча. Цвѣт. Камень. Путь. Дом. Риза Основание. Глава. Чист жених. Владыка. Истинна. Сын человѣческый. Еммануил. Начаток. Пръворожденный. Мессиа. Отець. Творець. Саваоф. Кириос. Святый дух. Милосердный. Заступник. Вождь. Солнце. Христос. Исцѣлитель. Благоутробный. Милостивый. Прѣвечный. Афанафос. Создатель. Агнець. Лев. Телец. Образ. Слава. Аз есмь иже есмь. Правда. Источник. Уста. Истинна. Радость. Началник. Елеон. Иерѣй. Пророк. Дверь. Вѣчный. Оправдание. Богѣ. Троица нераздѣлима. Цар над всѣми царьми.

Почто наречеся с л о в о? Яко от отца родися, яко слово от душе рождается, и тако и сын от отца родися.— Почто нарицается ж и в о т? Яко мертвых сущих нас воскрѣси.— Почто наречеся с в ѣ т? Яко от тьми нас прѣмѣни.— Почто наречеся т р а п е з а? Яко ямь его, восприемле таин.— Почто наречеся п а с т ы р ? Яко нас пасет.— Почто наречеся о в ч а? Яко о нас пожреся и оцѣщение бысть.— Почто наречеся к а м е н ь? Да навыкнеши тврьдое и непоколѣбимое вѣры.— Почто наречеся п у т ь? Яко тѣм къ отцу пріидохом.— Почто наречеся р и з а? Яко облачюся вонь, крестився.— Почто наречеся ц в ѣ т? — Яко в нем цвѣтем.— Почто наречеся о с н о в а н и е? Да навыкнеши, яко вся носит.— Почто нарицается г л а в а? Яко уд его бых.— Почто наречеся ч и с т о с т ь? Яко дѣву ме сотвори, и яко храм его бываю.— Почто наречеся ж е н и х? Яко невѣсту ме украсѣ.— Почто наречеся нарицается в л а д ы к а? Да навыкнеши, яко рабы его есмы.— И не довлѣет едино име представити вся тьмами имени наречеся нарицается, да навыкнѣм, что о бозѣ понѣ мало, понеже существо божие нетлѣнное, ты же человѣк еси тѣлу сприплетен. Величьствию его нѣсть конца, премудрость его числа не имать, судьбы его неислѣдованныи и пути его истинныи. «Славящеи мя прославлю», рече господь. Не убо глаголи, но и вещьми прославляимь Христа, яко тому слава и дрьжава, честь и покланяние, со отцем и святыим духом, и нынѣ и присно и в вѣкы вѣком. Амінь.

А сеи имена прѣсвятыеи богородице, числом 72: Купина. Жезл. Корѣнь. Земля святаа. Огь камень. Маслина. Кивот. Прѣстол. Дверь. Сион. Мати. Носило. Одр. Свиток. Книга. Клеща. Дѣваа. Пророчица. Царица. Искрьняа. Невѣста. Сестра. Врьтоград. Дѣщи. Обрученна. Облак. Зрение. Илектро. Небо. Восток. Запад. Солнце. Град. Плинфос. Мѣсто. Руно. Жена. Блажена. Мариа. Панданаса. Влахерьна офиса. Карлиофисса. Епискепъси. Каръдиовастазуса. Гора господня. Свѣща неугасима. Злата кадилница. Прѣчистаа. Безмужнаа. Истинна. Богородица. Яблоко. Благовонна. Цвѣт неувѣдаемый. Святаа святых. Скрижаль завѣта. Рай. Тимиан. Крин. Измирна. Хоругви царствиа. Прѣстол херувимьский. Трапеза святыяа. Богоприемница. Истинный чрьтог. Сѣнь святаа. Втораи. Дом божий. Жрьтовъник. Ручка. Рог, в нем помазаниа миро. Священничь жезл. Багреница царева. Тебе ради с нами бог, и подобна сим, еликыми сию славни пророчици духом во образих и таинниизрениих прозоръливѣ именують.

Сиирѣч купину, якож глаголет Моисий: «Прѣшед вижду видѣние сие великое, что яко горить купина и не согораем».— Ж е з л, якож рече Исаиа: «Изыдет жезл ис корѣне Іесеова, и цвѣт от корѣне проидет».— К о р е н ь: «И будет Іесеов, и въстае обладае людми, нань языци уповають». — З е м л я с в я т а а: «Моиси[и], Моисии, разрѣши сапог ногу твоею, земля бо на неи же ты стоиши, земля святаи ест».— Ю г: «Бог от юга пріидет и святыеи от горы присѣнные (?) части».— К а м е н ь: «Отсѣчеся камень от горы кромѣ рук».— М а с л и н а: «Аз же, яко маслина плодовитаа в дом божий».— К и в о т: «Въскресны, господи, в покой твой, ты и кивот святыни твоеи».— П р ѣ с т о л: «Видѣх господа Саваофа сѣдяща на прѣстолѣ высоцѣ и прѣвознесеннѣ, и исполнь храм славы его».— Д в е р ь: «И рече господь ко мнѣ: «Врата сии затворена будуть и не отвръзутся, и никто ж пройдет скрозѣ ных, и господь бог ісраилев внидет и изыдет ими, и будут затворена».— С и о н: «Приидет от Сиона, възывая, и отвратит нечьстие от Іакова».— М а т и: «И откуду мнѣ се да прійде мати господа моего ко мнѣ?» — Н о с и л о: «Носило сотвори себѣ царь Соломон от дрѣвес ливановѣх».— О д р: «Се одр Соломонь, шестьдесят силных окрест его от силных ісраилев».— С в и т о к: «И се рука прострьта ко мнѣ, и в ней свиток книжен, и бѣ в нем написано прѣднаа и заднаа».— К н и г а: «И будет по глаголѣх сиих, глаголет господь, яко сло-

веса книгы сиее запечатлѣнные, ему же, аще дадется человѣку вѣдущу писаниа, глаголюще: «Прочти сию», и речет: «Не могу прочести, запечатлѣнна бо ест книга».— К л е щ е: «И послан бысть ко мнѣ един от серафим, и в руцѣ своей имѣяше угль горещь, его ж клещами възят от олтара, и коснуся устом моим».— Д ѣ в а а: «Се и дѣваа въ чрѣве приимет и родить сына, и нарекуть имя ему Еманоил».— П р о р о ч и ц а: «И приступих къ пророчици, и въ чрѣвѣ приат и роди сына, и ре[к] господь ко мнѣ: «Наръци имя ему скоро и спроверзи напрасноплени (?).— Ц а р и ц а: «Предста царица одѣсную тебѣ в ризах позлащенно одѣанна преипрещъенно».— И с к р ь н а я: «Вся еси добра, и порока нѣст в тебѣ; вниди и прiйди, искрьнаа моя».— Н е в ѣ с т а: «Гряди от Ливанна, невѣста! Грядии, прiидеши и проидеши от начала вѣры (?). Сетои искапають устнѣ твои, невѣсто, мед и млѣко под языком твоим, и воня риз твоих, яко воня Ливанова».— С е с т р а: «Что украсистася очи твои, сестра моя?» — В р ь т о г р а д: «Врьтоград заключен».— Д ъ щ и: «Слыши, дъщи, и виждь и приклоне ухо твое, и забудiи люди твоя и дом отца твоего, і вожделѣет царь добротѣ твоей».— О б р у ч е н ъ н а я: «Послан бысть аггел Гаврел от бога въ град галилейскый, ему же имя Назареф, къ дѣвѣи, обрученънѣй мужеви, ему же имя Иосиф».— О б л а к: «Се господь сѣдит на облацѣ легъцѣ, и приидет въ Єгиипет, и потресутъсе рукотвореniа єгиипетьскаа».— З р ѣ н і я: «Зрѣх видѣниє огнено, и свѣт его окрест видѣниа, дуга егда будет на облацѣх в день дожъда».— И л е к т р о с: «И видѣх, яко видѣние илектрас, видѣние огнено, внутрь его видѣние от пояса даже до долу».— Н е б о: «С небесѣ призрѣ господь видѣти вся сыны человѣчьскиие».— В о с т о к: «Царствиа земльнаа, пойте богу, воспойте господеви, вошедшому на небо небесное на востокы».— З а п а д: «Путь сотворите възшедшому на запады; господь имя ему». С о л н ц е: «В солнце положи селение свое и тъй яко жених исходя от чрьтога своего».— Г р а д: «Пр ѣславнаа глаголашеся о тебѣ, граде божий».— П л и н ф о с: «Сын человѣчь, возми себѣ Плинфос [цеглину] и положи его прѣмы себѣ и напиши в нем град и сотвориши о нем ограждение».— М ѣ с т о: «Яко страшно мѣсто сиеl Нѣсть сие, но дом божий, сийи врата небеснаа».— Р у н о: «Сѣнидет, яко дождь на руно, яко капля, каплющиа на замлю».— Ж е н а: «Благословеннаа ты в женах, и благословен плод чрѣва твоего».— Б л а ж е н а: «И блажена,

и вѣровавшиа, яко будет совершениа глаголанным ей от господа».— М а р и а: «Не бойся, Мария, обрѣте бо благодать пред господом, и се зачнеши въ чрѣве и родиши сына и наречеши имя ему Іисус», и прочаа.— И кто убо по достоянию изречет, аще и тьмами имен представиши тое благородие, иже на толику высоту възвышеную, яко и матерь быти божию! Сиа есть богородица, Мариа, общие всѣх христиан прибѣжище, прьваго паденіа възъведение, херувимьскый прѣстол, прѣвышшиа небесных дверей. Веселися о ней, небо, ликоствуй тое ради, земле, и мы недостойными устнами радостное Гавриилова приглашение ръцѣм: «Радуйся, благодатнаа, господь с тобою, благословеннаа вы в женах, и благословен плод чрѣва твоего, Христос, бог наш, ему ж слава и дръжава съ отцем и святыим духом в нѣпрѣходимие вѣкы вѣком амінь.

Не важко виявити в цьому тексті компіляцію із чотирьох різних складників, а саме: двох молитов і двох коментарів, які, очевидно, укладено різними переписувачами і за різними методами. Перша молитва засвідчує, що й самі імена, і їхня послідовність виразно споріднені із західноєвропейськими редакціями; вона походить, очевидно, із тих самих грецьких або візантійських джерел, на що вказують грецькі імена Осотир (Сотер), Пантократор, Параклет, Атанатос, Кириос. Згодом вона (молитва) мала існувати в латинській редакції («Enchiridion Leonis papae»), з якої процитував її у французькому перекладі Больте (вище, 13, 447). Коментар має більше пояснювальний характер: цікаво, що його, як видно з деяких моментів, укладено жінкою.

Молитва до божої матері складена в такий самий спосіб, як і попередня, тобто подано епітети і символи як із Старого, так й із Нового завітів і їх приписано божій матері, часто притягуючи за волосся (пор. Сіон, Ноші, Ліжко, Сувій, Книга, Кліщі, Сестра, Дочка, Хмара, Лице, тощо). Коментар подає місця в Біблії, з яких узято ці назви.

Де і в який час ця друга молитва могла виникнути — важко сказати. Дещо промовляє про Візантію і про VII—VIII століття, час, коли грецькі церковні книги були складені в тій формі, в якій перекладені в IX—X століттях на церковнослов'янську мову. На таку думку мене наводить та обставина, що ми знаходимо в церковнослов'янській горології (часослові), а також у церковній відправі на пер-

ші денні години уривок гімну на честь божої матері, що його можна розглядати як уривок молитви з іменами божої матері, і що він узгоджується з наведеними вище в тексті іменами; проте в коментарі виявляється інша версія, яка вказує на структуру, аналогічну молитві з іменами божими. Тут подається цей уривок у тій формі, як його співають в українській церкві: «Як називаємо ми тебе, о благодатна, як називаємо ми тебе? Ми називаємо тебе небом, бо ти зійшла як сонце правди.— Як називаємо ми тебе, о благодатна, як називаємо ми тебе? Ми називаємо тебе раєм, бо ти принесла з собою квіт Нескороминущого.— Як називаємо ми тебе, о благодатна, як називаємо ми тебе? Ми називаємо тебе дівою, бо ти зосталася непорочною.— Як називаємо ми тебе, о благодатна, як називаємо ми тебе? Ми називаємо тебе пречистою матір'ю, бо ти держала на своїх руках сина, бога всіх людей, і попроси його, щоб він спас наші душі».

Далеко цікавішим є інший текст нашої молитви, який зберігся в старому пергаментному кодексі південноруської версії, що ймовірно належить XII або XIII століттю, в так званому Ганкенштейніанському кодексі* (Codex slavicus 37 Віденської цісарської бібліотеки), в замітці на полях, написаній, мабуть, пізніше (с. 5а — 8а). Проф. Смаль-Стоцький*, який описав цей кодекс, опублікував також і цю молитву[1]; я ще раз звірив його текст із оригіналом і подаю дослівний переклад цього дивовижного пам'ятника: «Молитва господові богові нашому для вигнання всякого лиха і всіх ворожих духів, що завдають шкоди і вдень і вночі, чи під час нового місяця, чи під час старого місяця. І коли хтось із вірою називатиме ці божі імена, він на три дні залишиться чистим від всілякої скверни, а коли він прочитає цю молитву богові, то ще на три дні залишиться чистим і бог дасть йому все, що він проситиме, і зробить його незримим для всякого лиха [і для всякої] спокуси. Амінь!

Отче наш, благослови! Я розшукую мою дружину (?), я висловлюю своє прохання, я визнаю свій гріх перед богом моїм спасителем і я стримую свої думки перед богом, я шукаю молитви для себе, я схиляюся в своїх молитвах

[1] St. Smal-Stockji. Über den Inhalt des Codex Hankensteinianus. Wien, 1886, S. 73—77 (=Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 110, 2, 601).

перед велелюбним і щедрим богом. Хто може висловити божу відвагу? Хто може порівняти з чимсь твої страшні діяння (?), о господи? І твоя правиця простягла 7 скарбів і 7 небес зверху, і ти підніс їх у височінь, що не має кінця. І так у висоті над усім здіймається трон твоєї слави, і хто може почути твою хвалу, бо ти створив 7 земель і дав їм 7 скарбів. Ти поставив землю на нічим, бо ти страшний і міцний. Ти знаєш [усе], і ти оберігаєш усе, ти бачиш на [землі і] на морі всі чудеса, і хто може збагнути твої тайни? Адже ти розверз прірву темряви і всі таємниці розверсті перед тобою в твоєму слові і в подиху твоїх ніздрів. І ти створив небеса і все небесне воїнство, і всі людські думки лежать написані перед тобою, і жодне слово не залишається таємним для тебе. Нема ніякого забуття перед троном твоєї честі. Слава тобі, слава твоєму імені: адже ти любиш своє ім'я і твоє ім'я є в мені. Прекрасне в тебе твоє ім'я, як і твоя слава. Нема на небі і на землі нічого, крім [твого імені і твого царства]. Страшне, почесне, благословенне ім'я твого царства во віки віків.

Я заклинаю... твоїм святим, страшним іменем, яке представлено 70 іменами і 2 іменами, в ім'я Адонай. Цібаос. Акеумац. Рацарія. Діїкареноза. Кадика. Дія. Аброна. Абогрона. Баброрія ☩ Ахотріель. Адонай Цібаос: святе страшне ім'я Шадодай. Зеашіїр. 5. 5. 8. Оіель. Еофіель. Афофаель. Маркобіель. Гібезаель. Тандіель. Татріель. Табітабіель.

Згадай, господи, про твою милість і твою щедрість, що були одвічні. Господь бог милостивий і нас милує, він сидить у найвищих скарбницях. Я вступаю під покрівлю мого спасителя. Благодать моя від бога, який створив небо і землю. Зверни на мене світло твого лиця, о господи! Свят, свят, свят господь Цебаот (Сафаоф), небо і земля сповнені його славою. Довготерпеливий і милосердний, правдивий, зберігає він своє милосердя на тисячу віків. Благословіть бога, його ангели, відважні сили, що здійснюєте його слово. Для сильних він сила, для нас наш бог. Милосердний господь для всіх, його любов для всякого створіння, милосердний у своїй силі в день скорботи. Бог є надійний, правдивий, без облуди. Хто такий, як ти, о господи ангельського воїнства? Хто такий сильний, як ти, о господи в твоїй святості? Бо добрий бог, вічний у своїй доброті. Справедливий ти і справедливі твої вироки. Ми знаємо, о господи, що ти справедливий на своєму суді. Благословенна божа честь

від цього місця. Бог моя міць, моя сила. Я кажу богові: моя надія і моя оборона — це бог, сила Христова є в мені, на допомогу і на твою милість покладаю я надію, о господи. Бог справедливий, бог живий, перед його гнівом зникають усі мої вороги і всі ті, що мене ненавидять, здригаються, падають ниць, зомлівають переді мною. Поспіши з твоєю милістю, бо мені дуже скрутно: прийми від мене мою молитву. Я заклинаю тебе цими божими іменами: Адонай. Цібаос. Адіріфон. Мітатрон. Мінігон. Зігрон. Зенагрон. Зіафуфієль. Зафрієль. Паціпеціель. Етатія. Топлана. Асасія. Паціпіцая. Маціmацая. Цафойціфая. Црахоцрахая. Аболібія. Хазана. Рабораб'ія. Табтофана. Табтомана. Цафоціфана. Сильний є бог на небі. Скільки твоїх благодіянь, о господи! Божа свічка — душа людини, а бог справедливий. На всіх путях є божа благодать і справедливість. Справедливий бог на всіх своїх путях. Небеса свідчать про божу славу; про творіння його рук проголошує — земля. Хваліть боже ім'я, бо сильне його ім'я. Бо скаже він і так і станеться, він пообіцяв і все це здійснилося. Благословен бог во віки, наш господь бог. Бог єдиний. Бог підтримує все, що падає, господь підіймає все, що скинуто. Близький бог для всіх, хто закликає його своєю правдою; близький бог для тих, хто зажурений у своєму серці, і він рятує тих, хто принижений у своєму дусі. Господь визволяє душі своїх рабів, усі, хто надіються на нього, не будуть присоромлені. Це його ім'я на віки віків — Адонай».

Встановити щось певне щодо джерел цієї молитви я не спромігся, крім того, що тут ми маємо справу з темною кабалістичною компіляцією з різних пророків і псалмів, а також інших різноманітних елементів. Серед імен ми можемо виділити єврейські і грецькі, здебільшого в дивовижно перекручених формах, а також чимало зовсім чужорідних, імовірно зовсім фантастичних. Багато з них можна було б знайти в середньовічній магічній і некропантичній літературі. Це я можу тепер стверджувати принаймі про одне з наведених тут імен, а саме про ім'я Татріель, що його в формі Тафріель можна знайти в книзі «Magia naturalis et innaturalis» або потрійне закляття пекла доктора Фауста[1].

[1] Пор. Karl Kiesewetter*. Faust in der Geschichte und Tradition. Mit besonderer Berücksichtigung des okkulten Phänomenalismus und des mittelalterlichen Zauberwesens. Leipzig, 1893, S. 271, 273.

Це ім'я наводить нас на дальший слід використання нашої молитви також і в поляків. У 1898 році в 5-му томі «Етнографічного збірника» Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові (ст. 233—237) я опублікував з одного належного мені рукопису польську формулу заклинання, в якій заклинається серед інших згадуваних там таємничих божих імен ангел Тафрієль, що йому заклинач наказує з'явитися до нього і видати йому не більше і не менше як 999 999 дукатів. Цей невеличкий твір виявляється перекладом із німецької мови і має навіть апробацію (підтвердження) Й. Еразма з Інгольштадта в Баварії, відомого професора математики, а також провінціального інспектора Станіслава Егеде від І серпня 1758 року. Про те, що це справді перекладено з німецької мови, свідчить більше, ніж ця виразна апробація, одне мимовільне непорозуміння перекладача, який німецькі слова Beschwörung, beschwören (закляття, заклинання, заклинати, закляти) скрізь прочитав як Beschwerung, beschweren і відповідно переклав польськими obiciążenie, obciążam. У сьомому заклинанні ми читаємо:

«Я заклинаю тебе... цими великими словами Адонай ✝ Агла ✝ Тетраграмматон verbum caro factum est et habitavit in nobis ✝ Quis ut Deus ✝ Ego sum qui sum ✝ vita ✝ veritas ✝ et via»[1].

У восьмому заклинанні заклинач ще раз повертається до цієї молитви і між іншим так заклинає Тафрієля:

«його [Христа] словами: Ях Єсту ✝ Ехеє ✝ Ієгова Єссе Асса ✝ Гелікая ✝ Турготе Азерліхее ✝ Адонай Абба ✝ Атанатос ✝ Море ✝ Альфа і Омега ✝ Тін Гаре».

Приналежність цієї групи імен до цитованої паном видавцем одразу кидається в вічі. Мабуть, варто було б в інтересах дослідження зв'язків нашої молитви з окультною літературою знайти німецький оригінал цього польського закляття шукача скарбів.

---

[1] Слово стало плоттю і було в нас ✝ Хто як бог ✝ аз єсмь кто єсмь ✝ життя ✝ істина ✝ і шлях *(лат.)*.— *Ред.*

ЛИСЕНКОВЕ СВЯТО В АВСТРІЇ

В днях 6—13 грудня гостила австрійська частина українсько-руської землі, а власне Східна Галичина й Буковина, незвичайного, дорогого гостя і при незвичайній нагоді. Гостила Миколу Віталійовича Лисенка з нагоди ювілею його 35-літньої праці як українського композитора й організатора співацьких хорів.

Деталей того незвичайного свята не будемо подавати; велика часть наших читачів бачила їх на власні очі та чула на власні вуха; інші читали їх у щоденних газетах далеко ширше і докладніше, ніж ми могли б передати їх тут. Ми задовольнимося тим, що подамо загальну характеристику тих празників та висловимо про них деякі свої уваги, на які в щоденних часописах не було або часу, або місця, або, може, й охоти.

Справді, Галичина й Буковина привітали Лисенка величаво, як не вітали досі нікого. Від самих Підволочиськ, від самого вступлення на галицько-руську землю аж до від'їзду з Новоселиці за російську границю був наш дорогий гість предметом ненастанних шумних та щирих овацій, промов, угощень та всякого роду вшанувань. А спеціально львівські ювілейні празники д[ня] 7 і 8 грудня і загалом гостина Лисенка у Львові — се було таке велике і чисто руське свято, якого ще не бачила стара столиця Льва. Маршалок гр[аф] Ст. Бадені*, що одинокий із польської нації пильно слідив за ходом того свята, бачачи в театрі залу філармонії, щільно обсаджену руською публікою, і чуючи, що ще друге стільки лишилося без білетів і жде концерту до другого дня, мав сказати до одного з аранжерів празника: «Хоч я й знав, що вас, русинів, досить багато розсипаних по краю, але я не думав ніколи, що вас так багато».

Та й ще ба! Се не були ті руські маси, які досі не раз уже засипували Львів тисячами сердаків, кожухів та реверенд, се не були ті русини, яких поляки здавна привикли характеризувати згірдними словами рорі і chłорі[1]. Селян сим разом майже не було; на академії ледве десь вискіпався один хлопчина в сільській кожушанці — недоліток-делегат якоїсь малолітньої сільської читальні. Маса публіки сим разом мала зовсім іншу фізіономію: дещо священиків, зате багато пань, багато молодежі, багато світської інтелігенції. Русини — адвокати, лікарі, судовики, вчителі, урядники, підприємці, властителі реальностей, купці. Лисенкові празники були дійсно с в я т о м г а л и ц ь к о - р у с ь к о ї і н т е л і г е н ц і ї. Підкреслюємо се; се факт замітний, повторення в більшім розмірі і з більшим одушевленням того, що перший раз у нас було 1898 р. в часі святкування столітнього ювілею появи «Енеїди» Котляревського. Сим разом з'їзд був без порівняння більший, ентузіазм до ювілята гарячіший, наслідки — ну, та про наслідки говорити ще завчасно.

Центром того свята, тих овацій, промов, похвал та вшашувань була, розуміється, особа ювілята. Йому довелося, сказати б так, з головою пронерти на всі ті дні в туман кадила та ентузіазму, якого він не зазнавав ніколи досі. Наш славний музика, чоловік незвичайно простий і скромний, займає в Києві скромне місце приватного вчителя музики і коли де почуває себе паном та володарем широких просторів, то хіба в сфері тонів, у музиці. Він привик зустрічати в тій сфері, що звичайно окружає його, ту саму простоту, невимушену щирість і дружню симпатію; артист усією душею, він не привик звертати уваги на формальності та етикет і почуває себе супроти них безрадним і безпомічним, як дитина, як же то було йому, коли в Галичині від першого вступу попав у гурт людей у фраках та білих краватках і рукавичках, людей, готових кождої хвилі сипати шумні промови, здатних відгадувати кождий його намір і наперед заспокоювати його! Коли тут відразу комітетóві, так сказати, сконфіскували його, обмежили та обцирклювали весь його час, усі виходи, розмови, візити! «Держать мене, як коронованy особу,— мовив він, жартуючи.— Тепер до мене кому-буть і доступу нема! От який я тепер!»

---

[1] Попи й селяни *(польськ.)*.— *Ред.*

Із сього погляду, з погляду зверхніх товариських форм укладності, чемності та манер, галичани (а буковинці ще більше, мабуть) заімпонували Лисенкові. Особливо дивувала його дотепність мало що не кождого галичанина говорити промови.

— Та тут у вас кождий як стане тобі різати промову, то я слухаю, слухаю та й язика в роті забуваю. Куди нам зрівнятися з вами!— так говорив він зі своїм звичайним щирим здивуванням.

Та приходилось йому вислухувати ще дещо не таке приємне. Але тут поперед усього маленька дигресія.

Колись із уст самого Лисенка чув я оповідання про те, як він у 1873 році, ще нікому невідомий у Галичині, їхав зі Львова недавно тоді побудованою залізницею Альбрехта, званою задля її кепської будови та невигідних вагонів Halsbrech-Bahn[1], зі Львова до Стрия, а відси жидівською балагулою перебирався через Синевідське, Сколе, Козову, Плав'є та Климець на Угорщину, прямуючи через Будапешт до Відня. В Галичині панувала тоді холера, і нашого музику в переїзді через підгірькі та гірські села ненастанно супроводили голосіння по померлих і пісні — зовсім подібні до голосіння.

— Так воно раз у раз і літало надо мною, оте ваше голосіння,— оповідав Микола Віталійович,— і я ніколи не знав, чи се у вас тими тонами виявляють свою радість, тугу, чи плач по покійниках.

І коли я пробував заспівати йому деяких наших жалібних пісень, він пізнавав у них ті давні тони, що літали над ним, мов ворони, в холерний рік у часі його подорожі. Він дуже зацікавився нашими народними піснями, записав від мене деякі мелодії і врадувався немало, почувши від мене, що дехто з наших музиків збирає ті наші мелодії і бажає за його прикладом обробити й видавати їх.

Від того часу минуло вже 18 літ, і справа збирання, наукового вистудіювання та артистичного оброблення наших галицьких нар[одних] пісень не багато поступила наперед. Велика збірка о. Бажанського лишилася й досі не опублікована*, а теоретичними працями про музику, які опублікував сей збирач, він у значній мірі скомпрометував наукову вартість самої збірки. Лишаються гарні, та скупі

---

[1] Карколомним шляхом *(нім.)*.— *Ред.*

проби Філарета Колесси* і неопубліковапа також збірка д. Роздольського* — ось і все.

Уявляю собі, як цікаво було б многозаслуженому майстрові збирання та оброблювання українських народних пісень у день свого ювілею переконатися, що його праця викликала і в Галичині не лише повне зрозуміння, але й наслідування та емуляцію. Тим часом ті, що укладали програми ювілейних концертів, впали на не зовсім щасливу думку — угостити ювілята виключно його власними композиціями, а властиво задемонструвати йому ad oculos[1], як мало в Галичині розуміють дух і характер його музики, як слабо розвинений тут музикальний слух, як недостаточно вивчені та зіспівані хори виступають у нас на концертову естраду.

Почати з того, що Лисенкова музика — наскрізь світська, виросла на двох основах: на українській народній пісні і на новочасній європейській світській музиці; натомість у нас, у Галичині, панує ще майже неподільно дух церковної музики, коли не старий «київський напів», то бодай Бортнянський*. Без волі й відома наших співаків сей дух переноситься й на виконування Лисенкових творів, бо ж різниці наші музики не відчувають, як не відчув її ніхто з ораторів, що більше шумно та велично, ніж основно і зі зрозумінням речі підносили заслуги ювілята. Треба було бачити Лисенка, коли він чув свої композиції, виконувані галицькими співаками. Від часу до часу він корчився, морщився, зривався з місця або похилявся, мов під холодним дощем, і з його уст виривалися жалібні, безпомічні окрики:

— Крилос! Се чистий крилос!

Здавалося часом, що він так і вихилиться зі своєї ложі і закричить диригентові:

— Темпо! Темпо!

А друга річ. Певно, laudanda voluntas[2] галицьких співаків пошанувати київського гостя монстр-концертом, зложеним із хорів вісьмох галицьких «Боянів»*. Але треба ж при тім мати милосердя над чоловіком, у якого слух розвинений незвичайно тонко, естетичний смак — не менше, а довголітня диригентська практика виробила дуже докладне розуміння співацької техніки. Подавати такому

[1] Наочно *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Гідне похвали бажання *(лат.)*.— *Ред.*

чоловікові концерт із вісьмох незіспіваних хорів, вивчених різними людьми, які при тім, на його погляд, співають усі фальшиво, тільки на різні лади,— се ж попросту негуманність, щоб не сказати ще сильнішого слова. Додаймо до того поганий звичай наших співаків співати, не вимовляючи слів, брак добрих солістів, крім одного д. Волошина, який співає справді гарно,— то будемо мати суму тих приємних вражень, якими утрактовано ювілята на його питомім музикальнім полі.

Певна річ, про якусь вину галичан не можна тут говорити: тут виявилася різниця двох культурних кругів, двох ступенів розвою, що досі йшли різними дорогами і лише віднедавна почали входити в ближчий контакт. Галичани чують інстинктом, що в Лисенковій музиці віє якийсь інший, новий і свіжий для них дух; відси й їх щирий ентузіазм для Лисенка й його музики. Та вони не зовсім ясно свідомі того, що в Лисенковій музиці віє той сам дух світського і свобідного від усяких конвенціональних формулок реалізму, який ще так недавно збуджував їх рівно щиру ненависть, коли його речником являвся у нас Драгоманов.

Правда, від того часу багато змінилося, літературні формулки перестали у нас належати до національних святощів, реалізм, а навіть символізм і всі роди неоромантизму знайшли до нас доступ і пустили, хоч, щоправда, бліденькі та слабенькі парості в літературі. Музика оказалася консервативнішою; невважаючи на досить багату продукцію, вона не вийшла з утоптаних стежок; на сьому полі не появився у нас жоден визначний талант з реформаторськими ідеями, та й сама загальна освіта музична стоїть у нас дуже низько. Наші композитори в значній мірі самоуки та дилетанти; деякі не переварили як слід теорії, а історія музики взагалі, а особливо у нас для більшої часті їх — цілковита terra ignota[1]. Не диво, що хоча новий напрям у музиці не стрічає у нас теоретичного опору, навіть такого, який стрічав у літературі, то до практичної творчості в новім напрямі або навіть до його відповідного зрозуміння ще дуже далеко. Тут може мати вплив тільки систематична школа, якої підвалини покладено тільки в минулому році*,— характерно, власне, в році 35-літнього ювілею Лисенкової праці.

Які враження виніс наш славний композитор із свого

[1] Буквально: незнана земля, тут — невідома річ *(лат.)*.— *Ред.*

особистого зіткнення з масою різних наших галичан, знайомих йому досі з листування або й незнайомих, про те, розуміється, ми не можемо говорити нічого. В одному не можемо сумніватися, що у всіх домах, де він гостив довше чи коротше, він знайшов ту саму щирість, ту саму гарячу симпатію, якою визначалося його публічне вітання. Згадаю лише про коротку гостину Лисенка в Науковім тов[аристві] ім. Шевченка. Хто знає, з яким теплим почуттям слідив ювілят за кождим кроком нашого товариства від самого його заснування, як радувався його успіхам в остатніх роках, як і сам не щадив праці, допомагаючи його розвоєві, чи то містячи деякі свої писання в «Зорі», чи уживаючи на Вкраїні свого впливу на користь нашого товариства, той зрозуміє, що візит Лисенка в локалях товариства мусив мати особливо сердечний характер. У канцелярії товариства зібралася громадка людей — члени виділу з головою, члени дирекції Видавничої спілки*, деякі письменники та артисти зі Львова і з провінції. Любого гостя привітав кількома словами голова товариства* і вручив йому на пам'ятку сеї гостини чотиритомовий примірник своєї «Історії України»*, а вітаючи його від Видавничої спілки, вручив йому гарно оправлений екземпляр «Акордів»*. Потім пішло вітання і знайомлення з присутніми, які досі ще не були знайомі з ним, а потім д. Лисенко оглянув з великим зацікавленням канцелярію, книгарню, друкарню, бібліотеку товариства і пробув з півгодини в приятельській гутірці серед зібраних, поки прихід д. В. Шухевича* не дав йому знати, що він усе ще «коронована особа» і його чекають дальші візити, а поперед усього — бачення з княгинею Сапіжиною, яка навмисне прибула до Львова, щоб стиснути його руку, і дожидається його в домі д. В. Шухевича.

Оскільки знаємо з газет, привітання д. Лисенка в провінціальних містах, до яких він мав нагоду заїздити, а власне, в Тернополі, Станіславові, Коломиї, було не менше світле і не менше ентузіастичне, як у Львові. Всюди наш любий гість своєю появою викликав щиру радість, усюди довкола нього збиралася вся руська інтелігенція. Те саме було і в Чернівцях, відки по дводневім побуті Лисенко вернув на Вкраїну. Зазначимо, нарешті, що орган львівських москвофілів повітав ювілей Лисенка* прихильно, хоч холодно написаною статтею, але особисто в обході ані москвофіли, ані поляки не брали ніякої участі. І се було найліпше.

СТАРЕ Й НОВЕ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Під таким заголовком надрукована в грудневій книжці московської «Русской мысли»* гарна стаття С. Русової*, з якою вважаємо не зайвим познайомити наших читачів, хоча контраст між «старим» і «новим» виведений авторкою, по нашій думці, не досить виразно, а декуди й не зовсім вірно. І так-шан[овна] авторка, мабуть, не знає, а бодай ніде не зазначує, що повість П. Мирного «Пропаща сила», надрукована минулого року в «Киевской старине»*, була написана рівно 30 літ тому назад*, свого часу дозволена цензурою і не надрукована лише через якесь дивовижне занедбання, а потім завдяки не менше не зрозумілому концептові пок[ійного] М. Драгоманова була надрукована в Женеві окремою книжкою* і задля того одного зробилася на довгі літа забороненим плодом не лише для Росії, але й для Австрії. Попадаються й ще деякі недокладності в статті д. Русової, на які ми звертаємо увагу в нотах; та проте в головному її висновкам не можна відмовити правдивості, а характеристикам поодиноких письменників — влучності.

(Мирний, Книжка перша творів. Карпенко-Карий (Тобілевич), Драми і комедії, т. 1—4. Коцюбинський, Оповідання. Стефаник, Синя книжечка. Дорога. Кам'яний хрест)

Українська література, що недавно святкувала століття свого відродження, переживає в теперішню добу дуже цікаву внутрішню кризу: давніший, виключно народницький

напрям її[1] починає розширятися, даючи місце новому, далеко різнороднішому змістові. Багато молодих письменників, що самі часто відірвані такими або іншими обставинами життя від безпосереднього зв'язку з народною сферою, шукають вітхнення в інших темах, пильно відкликаються не на самі лише появи сільського життя, а й на весь довколишній світ суспільних та духовних вимог сучасної особистості.

Багато ще в сьому напрямі невиробленого, іноді штучного; але розбуджена творчість талановитої нації виявляє себе в цілім ряді прегарних художницьких творів. В тій новій дужій течії для нас особливо цікаві не вірші і не поеми, на які все багаті молоді нерозвиті літератури, а власне артистична проза і драма, що далеко сильніше висловлюють свідому творчість нації.

Не вдаючися в надто дрібне студіювання цілого сучасного українського руху — се могло б бути предметом радше широкої розвідки, ніж короткої журнальної уваги — зупинимось на останніх, іно що виданих на світ творах найкращих представників старої й нової літератури, а власне, на таких популярних іменах, як Мирний і Карпенко-Карий з одного, Коцюбинський і Стефаник*— з другого боку. Хоча Стефаник і галичанин, але його ім'я таке популярне в нашій Україні (а в перекладах відоме також і всій читаючій публіці в Росії), що його сміло можна назвати одним із найхарактерніших «нових» письменників України.

---

[1] Здається, пора б покинути такі загальники, невірні в своїй категоричності. Такою виключно народницькою українська література не була ніколи. Вже в «Енеїді» Котляревський змалював переважно побут не простого селянства, а середнього українського панства та багатого козацтва кінця XVIII в. З тої самої сфери брав немало малюнків і Квітка («Шельменко-денщик», «Пан Халявський»), а Шевченкові «Сон», «Кавказ», «Петрусь», «Княжна», «Сотник», не говорячи вже про «Неофітів», «Марію», «Царів» та більшість ліричних поезій, малюють побут і душу не селянина, а укр[аїнського] інтелігента середини XIX в. У Нечуя-Левицького на самім вступі його творчості стоїть не «Бурлачка», а «Причепа» й «Хмари»; ще вчасніше від сих повістей написані «Люборацькі» Свидницького*, в початках 70-их років «Лихі люди» Мирного, «Пан Комарчук» Коховського*, «Семен Жук» Кониського*, не говорячи вже про лірику Старицького, що висловляла чуття чільних тогочасних українських інтелігентів. Лишаю тут зовсім на боці історичну повість Куліша «Чорна рада» та написані ним по-російськи повісті «Майор» та «Спомини Миколи М.» — *Ів. Фр.*

Три томи виривків і цілих коротких артистичних творів, видані під спільним заголовком «Вік»*, можуть дати досить повне познайомлення з українською літературою за минуле століття її існування. На жаль, драматичні твори не могли ввійти в сю антологію, бо й суть їх така, що їх годі зрозуміти в виривках. Оттим-то цінні твори найкращого сучасного драматичного письменника в Україні, Карпенка-Карого, невважаючи на кілька видань його драм і комедій, все-таки більше звісні не читаючим критикам, а глядачам українського театру і особливо в грі товариства артистів під управою Саксаганського.

Карпенко-Карий (recte[1] Тобілевич) і Мирний — ось два таланти, наділені всіма прикметами великих малярів побуту і національних психологів. Оба вони правдиві сини свого народу, виросли серед нього, в тісній стичності з його природою, зі спокійною хліборобською працею, часто й самі беручи в ній участь у роках вчасної молодості, органічно зв'язані зі своїм народом. Викохане тою епічною обстановою їх могутнє вітхнення широкими, яркими картинами рисує цілі епопеї з сучасного й історичного життя України, як ось драма Карпенка-Карого «Сава Чалий» і повість Мирного «Пропаща сила». Історія України відживає під їх пером гучною луною чутих у дитячі літа давніх оповідань рідних дідів, свідків так давньої для нас минувшини, або поетичним відгуком так добре звісної обом письменникам народної поезії. Вони відчувають душу народу і втілюють її в цілий ряд прегарних реальних типів, викликаних до життя їх творчою силою. Прочитайте всі чотири томи драм і комедій Карпенка-Карого, і перед вами встане вся Україна починаючи з XVIII в. в ярких малюнках епохи закріпощення і увільнення від кріпацтва і кінчачи сучасною еволюцією наших чорноземних степів, що відбувається перед нашими очима. Ряд прегарних драматичних малюнків обрисовує перед нами широку епопею національного життя з геройчним початком завзятої боротьби за волю, за незалежність і з болючим закінченням морального і матеріального поневолення нації. Отся широка картина була розпочата ще в прегарних творах Ів. Левицького з 70-их років. Особливо гарно обмальовано у нього життя по знесенні кріпацтва в повісті «Бурлачка» і типи втікачів у повісті «Микола Джеря»; сі два твори поклали початок реаль-

[1] Правильно *(лат.)*.—*Ред.*

но-артистичному змалюванню економічного побуту України. Можна сміло сказати, що мало яка література має таке повне відтворення народного життя за такий довгий протяг часу. Цілий ряд типів у Ів. Левицького, Карпенка-Карого та Мирного дає повний синтез національного характеру українця зі всіми його хибами й високими прикметами. Ті типи, правдиві й реальні, мальовані трохи лірично у Левицького і Мирного, виступають у Карпенка-Карого в драматичній обстанові. Високим героїзмом надихана особливо драма «Сава Чалий», де, одначе, нема нітрохи штучно підвищеного настрою; випливаючи з історичного факту, переданого в такім самім освітленні, в якім він зберігається в народній поезії, героїзм обох героїв драми являється натуральним і щирим. Дуже влучно поклав автор напроти себе дві зовсім супротилежні вдачі Сави і його товариша Гната Голого, зв'язаних щирим приятельством і непримиренно роз'єднаних ходом історичних подій. І Сава, що раз у раз шукає якогось компромісу з життям, нерішучий і повний сумнівів про себе самого й про інших, так само як гарячий, сильний Гнат, ватажок гайдамаків, що діяльно й непохитно протестує против неправди всіми способами, які має в руках,— оба герої однаково характерні представники значної епохи.

Язик у сій драмі визначається особливою силою та виразністю, її читаєш, а тим більше бачиш на сцені з неподільним зацікавленням.

Та коли героїчна драма «Сава Чалий» і являється одним із найкращих творів Карпенка-Карого, то проте не можна сказати, щоб героїчний напрям мав у нього перевагу; навпаки, він головно реаліст, що малює правду життя і дуже влучно підхапує його негативні сторони. Особливо гарні його комедії «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» і ін. В «Мартині Борулі» осміяно так характерне у розбагатілих українців змагання вскочити в шляхетство; винародовивши всі вищі верстви України, се змагання причинило немало лиха її народові і відіграло дуже негарну роль в українській історії останніх 200 літ. У «Сто тисячах» поставлено обік себе також дві дуже характерні особи: Калитку, селянина, що поклав собі незмінною метою життя скуповувати землю і заокруглити своє володіння на кілька верстов, і голяка Бонавентуру, що зовсім безжурно дивиться на своє матеріальне положення і леліє в душі лиш одну неосяжну мрію — знайти скарб, розкопуючи могили.

Особливо вдатно задуманий і змальований у комедії «Хазяїн» новий тип дідича з селян, що збагатився самими нечистими способами. «Хазяїн» держить у руках усю довколишню людність, він скупий, як Плюшкін, хоча володіє величезними «економіями», в яких завідує при помочі цілого апарату зіпсованих ошуканців-прикажчиків. Кождий із них — се новий сучасний тип, дуже майстерно обмальований Карпенком-Карим. Слабше вийшли в тій комедії женщини (жінка і донька хазяїна) і типи культурних людей (дідич-ліберал і учитель гімназії).

Карпенко в високій мірі наділений талантом ярких характеристик і глибокого психологічного аналізу національного душевного складу простого народу, з-посеред якого взяті майже всі його типи, обмальовані ним по-майстерськи.

Далеко не такі ясні для Карпенка-Карого культурні люди, що належать до інтелігентного товариства: він розуміє їх занадто поверхово, і у всіх його творах вони виступають радше в другорядних, ніж у головних, ролях; се бліді тіні, а не живі люди; такий, приміром, його агроном з високими задумами в комедії «Понад Дніпром».

Іноді у Карпенка-Карого чути бідність драматичної колізії, як ось у «Чумаках»; зате в драмі «Наймичка» вона хоч трохи штучна (батько, сам того не знаючи, живе з власною дочкою), але глибоко задумана, так само як і в драмі «Лиха іскра поле спалить». Не треба забувати, що Карпенко-Карий— перший укр[аїнський] драматичний письменник, що не пройшов ніякої літературно-драматичної школи. Се самородок, що утворив справжню драму і соціальну комедію на Україні. Перед ним були лише маленькі оперети та водевілі (Котляревського, Квітки) і сценізовані етнографічні картини (Кропивницького і інш.). Рядом з драматичними творами Карпенка-Карого можна покласти хіба величну історичну драму Старицького «Богдан Хмельницький» і його ж побутову «Не так ждалося, як склалося»* та драму Мирного «Лимерівна». Карпенко-Карий при всіх недостачах своєї безпосередньої творчості дав цілий ряд комедій, незрівнянних щодо свого гумору, і глибоких драм, утворив безсмертні типи Опанаса — наймита, бурлаки, гайдамаки Гната, хазяїна — мільйонера Пузиря і його прикажчиків, а з жіночих образів ніжну наймичку Харитину, Настю (в «Чумаках») і хитру кокетку Варку та й багато інших, змальованих не менше талановито.

В основі писань Мирного лежить така сама вроджена здібність глибокого розуміння народних характерів. Та щодо форми талант Мирного інший: він дав один дуже вдатний драматичний твір, згадану вже драму «Лимерівна», що являється драматичним розвиттям загальнозвісної народної пісні про дочку, яку її п'яна мати віддає в нещасливе подружжя. Але далеко вище від сеї драми треба поставити його повість «Пропаща сила» і його менші, на диво гарно написані невеличкі оповідання «Морозенко», «П'яниця», «Лихо давнє й новочасне»*. «Морозенко» може заняти одно з перших місць у літературі так названих святочних оповідань, так артистично описана в ньому смерть хлопчика, що вночі проти Нового року замерзає в лісі, і безтямне горе його матері. Не останнє місце в літературі про бідних людей, про світ понижених і оскорблених займе також оповідання Мирного «П'яниця». Зміст його простий, але повний трагізму: молодий 17-літній парубок, іно що скінчивши гімназію, міркує, як би потягтися далі в школи, заглибитися в науку, в книжки, геть від життя, що лякає його слабий, хоровитий організм. Але його родичі, властителі малого грунтового маєточку, думають інакше; для них нема нічого принаднішого від долі чиновника. Тихий і покірний хлопець і не думає впертися на своїм і покірно їде до міста з рекомендаційним листом свого батька до секретаря якоїсь палати. Його зачислюють до писарів. Починається з дня на день ходження до служби, механічна, отуплююча робота над копіями, поданнями, брульйонами і т. і. серед ненастанних унижень. Хлопця тягне до книжок, до науки, але ті бажання мусять до решти завмерти в тім окруженні, в якім він опинився. Він знаходить одиноку відраду в грі на скрипці. Нещасливе кохання, де на перешкоді його щастю стає його рідний брат — грубіянський і підлий красунь, до решти збиває молодого чоловіка з дороги, і він знаходить забуття в одній горілці. Та інколи в трактиєрні на жадання п'яної компанії він береться до своєї скрипки, і тоді з неї вириваються глибокі звуки, повні терпіння; в тім стогоні звучить усе те гарне й людяне, що жило колись у молодій чесній душі і пропало під ударами життєвих невдач. Скільки таких невидимих світові сліз ллється довкола нас, скільки навіки марно загублених сил! Їх образи встають перед нами майже ві всіх повістях Мирного. Ось Варка Луценкова (в оповіданні «Лихий попутав»), весела, здорова, роботяща замолоду дівчина, кінчить тим, що дістається до

в'язниці, підозрена за вбивство своєї дитини; дочка Лимерихи вмирає, невдатно віддана п'яною матір'ю за нелюбого їй чоловіка; гине морально й Марина (в повісті «Лихо давне») в деморалізуючім оточенні панського двора в часи кріпосного права. Та найяркіше обмальовані ті сильні особи, що пропадають даром, у повісті Мирного «Пропаща сила», надрукованій минулого року в «Киевской старине».

Обрисувавши загальний образ життя українського села в критичну добу переходу від козацьких порядків до умов поміщицького господарства, Мирний яркими образами характеризує наступаючі за сим часом два покоління сільської людності: батьків, що ще жили під кріпацькою залежністю і боролися за свою особисту незалежність одинокими способами, які були в їх руках: або втекою, або явним оружним самоличним супротивленням,— і дітей, що вже увільнені від гніту кріпацтва, але ще не стали на ноги, не вияснили собі нових суспільних відносин. Вони повні здорових сил, віри в себе і з розбудженою енергією потом і кров'ю обливають наділений їм нікчемний шматочок с в о є ї землі. Та ба, швидко їм доводиться переконатися, що «воля» ще не забезпечила їм щастя, не утвердила правди і порядку життя. Для успіху треба не чесної праці, а запопадливості; правда продається за гроші. Одні натури спокійно миряться з сим, ховаються в своє домашнє щастя, з розпучливою енергією заробляють собі якийсь-такий достаток; такий у повісті «Пропаща сила» Грицько, товариш головного героя Чіпки. Але сам Чіпка не такий, у нього вдача борця. Вся його личність глибоко продумана автором. Із роботящого гордого хлопця на наших очах виростає правдомовний, чесний, незалежний парубок. Перша стичка з неправдою і кривдою підіймає цілу бурю обурення в його гарячім серці: у нього раптом ні з сього ні з того відбирають його землю, його поле — одиноке джерело життя для нього і його старої матері. Без поля що йому робити? Що він без землі? — ні господар, ні громадянин. Він іде до міста правуватися, бо певний, що земля його. Але в суді йому не вірять і безлично говорять: «Заплати нам 50 руб., то тобі присудимо землю». Чіпка не дає того хабаря: ось яка то правда в судах! В його душі доконується страшний переворот; уся радість життя, все значення його пропадає; він, що не знав уперед ані смаку горілки, тепер не виходить із шинку; розмах сильної натури знаходить задо-

волення лише в розбою. Довкола нього збирається невеличка компанія: що награбують уночі, те пропивають у спілці. Але недовго тягнеться у Чіпки той гарячковий вибух гніву і розпуки; глибоко моральна, гарна основа його душевного складу пробуджується, потрясена страшною новою пробою, яку йому доводиться пережити: Чіпку січуть різками в часі екзекуції над його співгромадянами за бунт проти дідича. Чіпка відразу робиться тверезим, настає другий моральний кризис: він перестає пити, знов береться господарювати, але розбою не покидає: навпаки, з нетямучого, припадкового злодія він робиться переконаним, так сказати, ідейним розбійником, що свідомо виходить ніччю на чолі своєї невеличкої, але вже зорганізованої шайки грабувати багатих купців і панів, що «розжилися з селянського поту й крові».

На сьому типі Мирного варто зупиниться трохи довше: се вповні національний український тип «гайдамаки» чи то «опришка», той самий улюблений народний герой Кармелюк, про якого зложено так багато пісень і оповідань: він грізний месник і безмежно люблячий оборонець усіх слабих. Над усією історією України панує незадоволений настрій мас, який найрізкіше виявляє себе в найдужчих, свободолюбивих осібниках. Часто піднімаючися вище понад окруження своїми здібностями, вони не миряться з вічним притиском нужди і чужого панування, скидають із своєї шиї ярмо, тікають на Запоріжжя, або в гайдамаки, або просто в ліс, куди-будь шукати нових шляхів життя. Що може дати таким натурам сучасне село з придавленим громадським життям, з повним браком артистичних, культурних чи інших духовних інтересів, з нелюдською, тяжкою, ненастанною працею, грошовим заробітком і зовсім не забезпеченим завтра? Оте безпросвітне робуче життя дуже ярко встає перед нами в усіх творах українських письменників.

Скільки треба чи то абсолютного отупіння робучого вола, щоб примиритися з ним, чи високого героїзму людей, переконаних про неможливість перемінити своє життя чесним, «божеським» способом! Який страшний факт для національної психології в тім, що Чіпка зробився розбійником! Пощо ті жертви, ті пропащі сили? Сам Мирний найкраще відповідає на се питання прегарною українською приказкою, що давніше була титулом повісті: «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Повість Мирного «Пропаща сила» обхоплює всю добу закріпощення України і закінчується важким драматичним фіналом: Чіпка в своїм розбої попався в руки справедливості, а його гаряче улюблена жінка не пережила його ув'язнення і повісилася. В остатній часті повісті маємо прегарний малюнок перших виборів у селі земських «гласних»: за наказом станового під ворожо згірдними поглядами панів селянам «наказують» віддавати голоси за шляхетських кандидатів, а коли у них стало настільки незалежності вибрати свого гласного — Чіпку, його, розуміється, не потвердили.

Друге оповідання Мирного «Лихо давнє й новочасне» розкриває перед нами той аграрно-економічний переворот, що доконується тепер у південних чорноземних степах. Тут дуже живо показано конфлікт між селянами і завідателем великої економії із-за заведення рільничих машин, які значно вменшують заробітки людності. В тім оповіданні і в інших обік палких, гордих, протестуючих натур Мирному на диво удаються спокійні фігури старих пастухів, тих сільських філософів-пантеїстів*: провівши весь вік серед природи, здалека від сільських передирок, вони зберігають у своїх чистих душах високі задуми і любу, поблажливу ласкавість до всього страждущого, безпомічного. Ті величні, патріархальні образи у Мирного дуже типові і гармонійно зливаються з загальним тлом степів та наполовину пережитого роздолля їх напівпастирського побуту.

Так, стара Україна з її чабанами, степами, вкритими тирсою, з непоборним завзяттям її героїв і непорочною красотою її дівчат — завмирає, відживає свій вік. Талановиті артисти — Левицький, Карпенко-Карий, Мирний, правдиві послідовники заповітів Шевченка, дали нам у своїх безсмертних творах увесь великий синтез її життя, її історії і цілого духовного складу її народу. На зміну старого життя виставляє нові вимоги, вводить нові умови, нову диференціацію класових груп людності. Степи, де герої хліборобського побуту Левицького та Мирного жили в безпосередній стичності з природою, втратили свій безмежно пустинний обрій і роздробилися на дрібні парцелі; в степах, де свобідно жили в дніпрових та інгульських комишах запорозькі січі, тепер стирчать до неба високі комини бельгійських та французьких заводів і величезні гутні печі глитають у свої пекельні челюсті мільйони пудів дорого-

цінного криворізького заліза. Земля, що вперед родила траву в ріст чоловіка, тепер усе частіше й частіше не хоче родити старанно засіване на ній збіжжя. Економічна нужда з усіма її страшними товаришами — голодом, духовним здичінням і фізичним виродженням — виставляє свою страшну голову медузи в тих простовільних місцях, де колись лунала й зароджувалася розкішна народна дума, пісня, казка, де, по словам поета, «веселії пишались села»*, а по опису іншого «в вишневых рощах тонут хутора»*.

В тім краю, «где все обильем дышит»*, на наших очах доконується глибока культурно-економічна еволюція. Середні віки скінчилися, яко колись вони кінчилися для «веселої старої Англії». Хоч і як може видатися дивним таке порівняння, але воно натикається само собою, коли згадати історію Англії XV віку, Англії перед Шекспіром*. Феодалізм конав, умирав натуральною смертю; «феодальна аристократія була так відірвана від народу і до такої міри довела свій принцип, що мусила зів'янути, як в'яне занадто вибуялі рожі»[1]. Народна маса починає багатіти і змагає до рівності горожан, границі між верствами затираються чимраз більше. Конечність промислу й торгівлі збільшується раз у раз. «Меншає значення класу сеньйорів та феодалів, збільшене значення буржуазії та робучої верстви зближає ті різні часті нації, і сей факт має величезне значення для літератури: настане день, коли автори могтимуть обертатися до всеї аудиторії і писати для цілого народу» (там же, стор. 402).

Ось що зазначують історики старої Англії XV в. Розуміється, comparaison n'est pas raison (порівняння — не доказ), але багато дечого в тій давній еволюції повторяється, власне, на наших очах у рідній нам Україні. Одно лише в нашім житті різко суперечить перехідній добі Англії: там з упадком феодалізму багатіла маса[2] і зароджувалася нова міщанська верства; у нас, навпаки, на зміну феодалів устають темні постаті вроді «хазяїна» Карпенка-Карого. Вони захоплюють у свої руки всі землі, весь розпочатий у нас на півдні великий промисел, а маса народу страшенно бід-

---

[1] Див. Жюссеран*. История английского народа в его литературе, стор. 395.

[2] Твердження в такій формі не зовсім вірне; з упадком феодалізму багатіли міста, але по селах почався процес пролетаризації селянських мас.— *Ів. Фр.*

ніє і зачинає мало-помалу свідомо міркувати про свою бідність. Скільки напруженої енергії в тих сотках, тисячах наших переселенців, що заселили цілі околиці в Сибірі та над Амуром! Скільки пристрасного бажання рятувати себе знанням, наукою в боротьбі за хліб насущний виявляє народна маса, се знають усі, хто хоч трохи доторкався до життя сучасного села, знають видавці укр[аїнських] книжок для народу: у них за останні 5—7 літ народився справжній, многомільйоновий читач. Самопізнання будиться; південь, що 200 літ дрімав у казковім сні, в байдужнім індеферентизмі до всякої зверхньої культури, тепер виставляє свою національну інтелігенцію. На зміну давньої, зовсім відірваної від народу, історично винародовленої освіченої середньої верстви народжується новий культурний клас, що з запалом щирого переконання рветься відновити свій національний зв'язок з народною масою, а поперед усього говорити одною мовою з нею і тим зробити початок неминуче потрібного для здорового життя кождої нації обопільного розуміння між масою й її освіченою меншістю. Язик народу може лиш тоді розвиватися і багатіти, коли ним користується для вислову своїх думок не сам простий люд, а власне його передові культурні верстви. Буде тому 25 літ, як французький учений Леже* приїхав був до Києва і з зачудуванням питав: «Але де ж, властиво, тут можна бачити «малоросів»? Я ніде по вулицях не чую їх мови». Тепер він почув би музикальну мову Шевченка і в стінах університету, і на вулицях, і в театрі. Виросла інтелігентна українська сім'я, де в розмові вживається рідна українська мова; виросла молода інтелігенція, що думає й говорить нею. Доля української мови, про якої вимирання люблять говорити наші централісти, запевнена, і національній просвіті нарозстіж відчинені двері[1].

Ся характерна національно-культурна течія, що йде перед нашими очима, неминуче відгукнулась і в українській літературі: молоді її представники вже не обмежуються в своїх творах на малюванні самого народного життя, а рисують нам також картини з нашого товариського життя Яновська* («Ідеальний батько», «Дарочка»), Кримський*

[1] Чи не занадто оптимістично дивиться на річ шан[овна] авторка? Маса фактів день у день перечить тим смілим твердженням.— *Ів. Фр.*

(«Не порозуміються») і найхарактерніший представник нової української літератури Коцюбинський. В його повісті «Хо» маємо цілий аналіз душі інтелігентного чоловіка перехідної доби, коли переконання і чесні моральні погляди придавлюються страхом — утратити задля них той матеріальний супокій, на якому й застиває герой «Хо». В другій повісті Коцюбинського «Для загального добра» змальовано страждання молодих інтелігентів, що щиро бажають працювати на користь народові і яких той сам народ приймає за своїх найгірших ворогів. Епізод узятий із боротьби земства з філоксерою в Бессарабії; обі сторони обмальовані однаково виразно: і людність — виноградарі-молдавани, що з розпукою боронять свій виноград від якихось «дохторів», що понаїздили до них і нівечать їх улюблені, так старанно плекані корчі,— і з другого боку — молоді народники, що з неменшою розпукою бачать, як людність не розуміє їх і не згоджується боротися з дійсним ворогом — філоксерою.

Так само гарне оповідання Коцюбинського «Посол від чорного царя», де потрясений темнотою народної маси молодий чоловік, що досі лише тратив життя на власні розривки, покидає місто, різко переміняє свої звички і оселюється в селі як простий крамар, аби внести хоч промінчик світла в темне царство невеличкого сільця.

Ті три оповідання Коцюбинського — правдиві перлини його талановитого пера. Але його широкий талант не зупиняється на самому інтелігентному житті, не прив'язаний до якої-будь одної місцевості, він однаково артистично рисує нам і мальовничі кримські береги, і Чорне море, що хлюпочеться о них, і тишину, що притаїлася в дрімучих комишах дніпрових плавнів, і палку самородну красоту бессарабського села, обведеного виноградниками. Народні оповідання Коцюбинського різко відрізняються від таких же творів давніших письменників: у нього виступає не загальний синтез, не масовий характер і не примітивний тип селянина, а окремі своєрідні індивідуальності. Коцюбинський залюбки підхоплює різні нові появи народного життя, переміни в його родинних обичаях і індивідуальності він обмальовує дуже тонко; його психологічний аналіз однаково глибоко заходить у душу не лиш українця, а й молдаванина і татарина (пречудове його оповідання з татарського життя «На камені»). Отся різнородність додає творчості Коцюбинського оригінальної привабливості

і красоти. З народних оповідань особливою сердечністю і простотою пройняті «Дорогою ціною» і «П'ятизлотник». Язиком володіє Коцюбинський майстерно; деякі місцеві подільські слова та вислови надають іноді окремий колорит його мові, загалом дуже легкій і мальовничій.

Наскільки Коцюбинський являється речником вищевказаної поступової культурної течії української суспільності, остільки Стефаник — поет страшного сучасного економічного положення народу в Галичині. Особливо відомі три невеличкі його збірки: «Синя книжечка», «Дорога» і «Кам'яний хрест». Вони складаються з коротких нарисів, присвячених майже виключно характеристиці розпучливої нужди і безвихідного положення хліборобської людності. Деяким із тих нарисів не стає викінчення, повного літературного оброблення, але многі оповідання викликають потрясаюче враження своїм глибоким реалізмом. Стефаник має особливу манеру з дивною простотою рисувати трагічні факти і драматичні стани душі. Таке оповідання «Стратився»: воно ведеться зовсім об'єктивно, немовби словами байдужого обсерватора, а проте захоплює читача глибиною переданого в ньому горя. Поїздом залізниці їде селянин, викликаний до міста звісткою про смерть сина, вояка. Ледве-не-ледве відшукує касарню і знаходить свого єдиного сина в трупарні. Так само повні чорного трагізму ті оповідання, де Стефаник рисує страшне виродження і здичіння людності — неминучий наслідок безвихідного економічного положення маси. В оповіданні «Басараби» перед нами ціла сім'я спадкових неврастеніків, що один за одним самовбивствами роблять кінець своєму життю, повному муки. В «Новині» батько зважується втопити своїх дітей, зневірившися в можність прогодувати їх. В «Лесевій фамілії» батько-п'яниця все несе з хати до коршми; жінка, стративши терпець, жене йому наздогін, коли він виносить останній мішок муки, і своїм 6—8-літнім дітям велить бити свого рідного батька, щоб вирвати з його рук дорогоцінний мішок.

Страшенна картина, коли люди майже тратять людську подобу. Читаючи Стефаника, робиться соромно за наш золотий XX вік з усіми його смілими винаходами, з високим ростом наук і обік того з можністю таких умов життя, в яких вимирають мільйони сільського і міського пролетаріату.

Коцюбинський і Стефаник — найхарактерніші, але зовсім не одинокі представники нової, молодої української літератури. На сторінках «Киевской старины» і в окремих літературних українських альманахах з кождим роком виступають нові імена з прегарними артистичними творами. Винниченко*, Григоренко*; Кримський, Яновська, Чернявський* і ін. розширяють течії пережитого народного вітхнення. Лишаючися все вірними демократичним традиціям української літератури, молоді артисти, кождий ідучи за своєю суб'єктивною творчістю, не чужаться всіх новіших напрямів західноєвропейської літератури.

У всіх їх творах б'є ключем свіжа, нова течія; читаючи їх, нехотя почуваєш, що українська література переживає хвилину особливого духовного розбудження. Старі, вузьконаціональні традиції порвані, лірично-естетичні відносини до дійсності пережили свій вік, на черзі стоїть трагічний реалізм.

Молоді українські письменники вже не обмежуються на самих національних типах; вони беруться до психологічного аналізу чоловіка без огляду на те, в який би національний чи класовий костюм він був одягнений. Їх завдання — висловлення всіх рухів людської душі, що й творить велике завдання кождої артистичної літератури.

Отсей широкий напрям молодих українських письменників виявляє свідомий зріст української суспільності і невичерпане багатство творчих сил тої самої нації, яка силою історичних обставин немов зовсім була заснула і спала звиш 200 літ. Та проте народ, який зложив «Слово о полку Игоревѣ»*, думу про «Втеку трьох братів» та «Бурю на Чорнім морі», не може вмерти духовно під жадним історичним гнітом. Національна інтелігенція, що відродилася тепер, викличе до життя його сонні досі духовні сили, а нова артистична література висловить голосно велику демократичну ідею, що лежить в основі національного самопізнання українського народу.

С. Русова

Гай, гай, Вашими б устами та мед пити, в[исоко]п[оважана] пані Русова! Не очі у вас, а якісь мікроскопи, бачать те, чого звичайні очі не можуть добачити. Де в бога побачили ви той «нічим не спинений розвій української мови та літератури»? Де вам уявилося те багатство нових,

міцних, оригінальних талантів, що буцімто виростають щороку, мов гриби по дощі? Невже в російській Україні вже скасовано заборону 1876 року? Невже сучасна літературна продукція, навіть та, що перейшла звичайну цензуру, без перешкоди йде в руки селянина, до сільських читалень та чайних? Невже українські видання розходяться мільйонами? Невже правильність літературної продукції та продажі укр[аїнської] книжки обезпечена чим-будь хоч крихітку, хоч на один р1к і не висить раз у раз на ласці першого-ліпшого держиморди?

Таких питань можна би накопичити ще багато, та се не довело би нас ні до чого. Досить буде сконстатувати, що в[исоко]п[оважана] авторка дала себе унести коневі ліризму і підмалювала занадто рожево теперішній стан укр[аїнської] літератури, який при ближчім огляді, власне, виявляє явища, що можуть навіяти зовсім супротилежні думки. Бо ж подумаймо: найвартніша літературна повість, яка 1903 р. побачила світ у російській Україні, повість Мирного «Пропаща сила», була написана рівно 30 літ тому назад! Значить, для теперішнього часу вона майже археологія. Зі старших письменників один лише Карпенко-Карий в «Саві Чалім» і «Хазяїні» дав у остатніх роках капітальні твори, в яких виявив зріст і розвій свого таланту. А з тих наймолодших, якими так тішиться пані С. Русова, ані Григоренко, ані Кримський не дали нічого, так само як у нас уперто мовчав весь рік Стефаник, мовчали Бордуляк* і Семанюк*.

Та й Коцюбинський, якого твори здобули собі відразу симпатію в Росії, не такий-то вже новик у літературі, і значна часть того, що тепер дивує і радує д. Русову, була вже від 15 літ друкована в Галичині. Ми високо цінимо талант д. Коцюбинського і його нарис «На камені» вважаємо одною з найкоштовніших перлин нашої літератури, та проте мусимо сказати, що сей автор якось не поступає наперед, не зважується на ширший твір, який дав би змогу розвинутися його талантові, але ставши від першого разу високо в ряді наших новелістів, так і держиться на сьому становищі [...].

Дивно трохи, як се пані Русова, характеризуючи остатню фазу в розвої укр[аїнської] літератури і згадуючи такі в усякім разі другорядні появи, як Григоренко та Яновська, поминула письменника і громадського діяча далеко більшої міри, Бориса Грінченка*, який у минулому році

виступив, нарешті, й перед українською громадою, по 23 роках невтомної та різносторонньої літературної праці, з більшими збірками своїх творів, а власне, з одним томом драм і томом поезій. Полишаючи на боці все інше, кождий неупереджений мусить признати, що вже з огляду на мову, поетичну форму та техніку версифікації ті томи треба вважати великим здобутком української літератури. Надто ж драми Грінченка (деякі відзначені нагородами на конкурсах Галицького виділу крайового) являються немаловажним здобутком для української сцени, а така драма, як «Серед бурі» і з погляду на композицію, на ясний малюнок характерів та на ідейний підклад займе в укр[аїнській] літературі дуже високе місце, може, чи не найближче обік «Сави Чалого» Карпенка-Карого. Надто дав д. Грінченко в «Киевской старине» ряд гарних прозових оповідань, які разом із тими його новелами та романами, що були давніше друковані в Галичині, ставлять його високо в ряді наших повістярів.

Та остаточно не в тім річ, котрих письменників бере авторка темою для характеристики; важніше те, що вона бачить у них? Що, властиво, «старе» і що «нове» добачила пані Русова в сучасній українській літературі? Се питання важне й окреме від усіх роздивлених у її статті письменників; у ньому лежить відповідь на питання: чи робить наша література прогрес, а коли робить, то в якім напрямі? Така чи інша відповідь на се питання важна не лише для чужинців (у данім випадку для москалів, яким може бути цікаво пізнати ближче, власне, те наше «нове»); вона важна й для нас самих, бо може зорієнтувати нас, куди ми йдемо, і подати вказівки, чи слід туди йти, чи, може, ні.

Отже, мусимо сказати, що сих питань пані Русова не сформулювала собі ясно і тим самим не могла дати на них ясної відповіді. Я вже зазначив вище, що діяльність наших старших письменників, спеціально Мирного й Карпенка-Карого, вона характеризує не зовсім ясно. Їх не можна назвати ні малярами «старої» України з її степами та ідилічним життям, ані виключними народниками, ані навіть представниками «старої» школи в чисто технічнім погляді. Навпаки, вони оба малюють Україну в важкій перехідній добі, а Карпенко-Карий навіть навмисно і дуже вдатно підхоплює найсвіжіші фази та явища економічного й громадського розвою (рух спілковий, поява великих капіталістів із українців і т. і.). Так само Мирний у деяких своїх

творах («Лихі люди», «Лови» і т. і.) зачіпає дуже новочасні появи і то не сільського, а міського, загалом інтелігентного і навіть політичного життя. Значить, причім тут «старе» в розмові про сих письменників? А коли й єсть щось старе, то в усякім разі треба його відрізнити від «нового», яке єсть, мабуть, і у них. А далі, беручи на увагу тих молодших письменників, схарактеризованих д. Русовою, ми знов не бачимо з її характеристики, що ж таке нове виявляє себе у них? Коли вірити нашій авторці, то наші «нові» письменники, власне, тим нові, що малюють Україну не давню, а теперішню, з її злиднями і важкими економічними відносинами. Про Стефаника пані Русова каже се навіть з надзвичайним притиском; по її думці, його оповідання, власне, тим роблять таке сильне враження, бо в них малюються невимовно тяжкі економічні відносини галицько-руського селянства.

На мою думку, се погляд зовсім невірний. Адже ж і наші старші письменники — Нечуй-Левицький, Мирний — дали немало картин народної нужди, здирства, кривди,— надто багато нового, генетично нового молоді письменники не дали та й не можуть дати. Та проте пані Русова вірним чуттям угадала, що ті письменники вносять щось нового в нашу літературу, але обов'язкова в російській журналістиці фразеологія про малювання економічних обставин та аналізування життя загородила їй дорогу до пізнання того «нового». Отже ж, тут треба поперед усього відкинути ті старі формули і глянути на річ без упередження. «Нове», що вносять у літературу наші молоді письменники, головно такі як Стефаник і Коцюбинський, лежить не в темах, а в способі трактування тих тем, у літературній манері або докладніше — в способі, як бачать і відчувають ті письменники життєві факти. Стара школа дала нам у Мирнім, Свидницькім, Нечуї-Левицькім, Карпенку-Карім великих епіків (драматична форма деяких творів — річ побічна), себто людей з ясним, широким поглядом, що малювали широкі картини українського життя так, як їх бачили оком пильного, любов'ю надиханого обсерватора або іноді мораліста та судді. Ми подивляли виразність і вірність тих картин, багатство вирисуваних на них характерних фігур та цікаво слідили за ходом подій їх життя, але ми чули завсіди поза тими картинами руку, голос автора, який часто й сам виявляв себе чи то довгими описами від свого лиця, чи рефлексіями та іншими способами.

Натомість «молоді», а особливо Стефаник, вносять у літературу зовсім інший спосіб трактування речі. У них інша вихідна точка, інша мета, інша техніка. Коли старші письменники завсіди клали собі метою описати, змалювати такі чи інші громадські чи економічні порядки, ілюструючи їх такими чи іншими типами, або змалювати такий а такий характер, як він розвивається серед такого чи іншого окруження, нові письменники кладуть собі іншу задачу. Для них головна річ л ю д с ь к а д у ш а, її стан, її рухи в таких чи інших обставинах, усі ті світла й тіні, які вона кидає на ціле своє окруження залежно від того, чи вона весела, чи сумна. Коли старші письменники виходять від малювання зверхнього світу — природи, економічних та громадських обставин — і тільки при помочі їх силкуються зробити зрозумілими даних людей, їх діла, слова й думки, то новіші йдуть зовсім противною дорогою: вони, так сказати, відразу засідають у душі своїх героїв і нею, мов магічною лампою, освічують усе окруження. Властиво, те окруження само собою їм мало інтересне і вони звертають на нього увагу лиш тоді й остільки, коли й оскільки на нього падуть чуттєві рефлекси тої душі, яку вони беруться малювати. Відси брак довгих описів та трактатів у їх творах і та переможна хвиля ліризму, що розлита в них. Відси їх несвідомий наклін до ритмічності й музикальності як елементарних об'явів зворушень душі. В порівнянні до давніших епіків їх можна би назвати ліриками, хоча їх лірика зовсім не суб'єктивна; навпаки, вони далеко об'єктивніші від давніх оповідачів, бо за своїми героями вони щезають зовсім, а властиво, переносять себе в їх душу, заставляють нас бачити світ і людей їх очима. Се найвищий тріумф поетичної техніки, а властиво, ні, се вже не техніка, се спеціальна душевна організація тих авторів, виплід високої культури людської душі.

Із сього становища треба, здається мені, оцінювати таких наших письменників, як Коцюбинський (у деяких новіших творах, головно «На камені»), Ольга Кобилянська*, Мартович*, а особливо Стефаник. З недокладного вияснення сеї основної різниці світогляду плили висловлені досі хибні оцінки сих письменників. Одні, як ось Б. Лепкий*, бачили у Стефаника безнадійний песимізм, малювання темних сторін людської душі — зовсім несправедливо. Я не бачу у Стефаника ані сліду песимізму. Навпаки, у многих із його оповідань віє сильний дух енергії, ініціативи, а

у всіх бачимо велику любов до життя і до природи — речі, зовсім суперечні песимізмові. Певно, коли когось болить, то він кричить, стогне, але хіба ж се песимізм? Певна річ, життєва обсервація доводить автора до конечності малювати частіше гіркі, важкі психічні стани, ніж ясні, але й у малюванні ясних станів («Мамин син», «Підпис» і т. і.) він виявляє те саме майстерство, що й у малюванні важких. Що він не любується в малюванні драстичних деталей і звірячих збочень людської душі, але, власне, з незрівнянним тактом чутливої душі вміє обминати їх, на се маємо в його оповіданнях численні докази, найкращі — се початок «Басарабів» і ціле оповідання «Злодій». Прошу порівняти се чудове оповідання з моєю «Хлопською комісією» — оповіданням, у якому, зрештою, моєї власної артистичної творчості нема майже зовсім, бо воно майже живцем записане з уст одної з жертв того самого конфлікту, який змальовано у Стефаника. Порівняння тих двох оповідань може, по моїй думці, дати найкраще зрозуміння нової манери, нового способу бачення світу крізь призму чуття й серця не власного авторського, а мальованих автором героїв. Повторяю, тут уже не сама техніка, хоча вона у Стефаника майже всюди гідна подиву, тут окрема організація душі — річ, якої при найліпшій волі не потрапиш наслідувати.

Так само невірний осуд пані Русової, що Стефаник — маляр страшної економічної нужди селян. Коли б пані Русова побачила на власні очі той закуток нашого краю, відки родом Стефаник і якого людей малює він у своїх оповіданнях — один із найкращих закутків, які мені доводилося бачити на широких просторах і то не лише нашого краю,— то думаю, що сама пізнала би невідповідність такого осуду. Та й хіба ж Стефаник малює саму нужду селянську? Хіба сільський багач Курочка нуждар? Хіба сім'я Басарабів — сім'я нуждарів? Хіба в «Кам'янім хресті» нуждарі вибираються за море? Хіба в «Сконі» конає нуждар? Ні, ті трагедії й драми, які малює Стефаник, мають небагато спільного з економічною нуждою; се трагедії душі, конфлікти та драми, що можуть mutatis mutandis[1] повторитися в душі кождого чоловіка, і, власне, в тім лежить їх велика сугестійна сила, їх потрясаючий вплив на душу читача.

---

[1] З відповідними змінами *(лат.)*.— *Ред.*

Та й ще одно, оте вічне говорення про аналіз життя, характерів, душ чи навіть економічних відносин, що буцімто має бути метою, навіть найвищою метою поетів-белетристів. Пора б, нарешті, дати собі спокій з тим надуживанням наукового терміна там, де йому зовсім не місце. Аналізує— то зн[ачить] розкладає явище на простіші елементи хімік, психолог, статистик, економіст, але не поет. Навпаки, поетова задача зовсім противна аналізу: з розрізнених явищ, які підпадають під наші змисли, сотворити цілість, пройняту одним духом, оживлену новою ідеєю, сотворити новий, безсмертний животвір. Се синтез в найвищім розумінні сього слова. І коли давніші письменники доходили до того синтезу і вели нас до нього з певним трудом, уводили нас, так сказати, в лабораторію свого духу, показували нам розрізнені частки, з яких потім складали свою цілість, то письменники нової генерації (розуміється, не всі і не все з однаковим майстерством) зовсім не втаємничують нас у свій творчий процес, виводять свої постаті перед наші очі вже готові, силою свого вітхнення овівають нас чародійною атмосферою своїх настроїв або сугестіонують нашій душі відразу, без видимого зусилля зі свого боку, такі думки, чуття та настрої, яких їм хочеться, і держать нас у тім гіпнотичнім стані, доки хочуть.

Отсе, по моїй думці, головні прикмети письменників нової генерації, не лише нашої, і з сього погляду прийдеться оцінювати їх появу і їх вплив будущій критиці. Старими формулками про економічну нужду та аналіз тут ні до чого, крім натягань та кульгавих осудів, не дійдемо. Се поети душі, психологи й лірики, і від тонкого психологічного аналізу мусить вийти — не творчість, а критика.

Нема сумніву, що, критикуючи твори тих письменників, нам прийдеться так само позбутися старих та зужитих формулок наївного утилітаризму. Для давнішої критики — назву її для простоти добролюбівською, хоча Добролюбов і не був її першим творцем, а йшов лише дорогою, визначеною Джоном Стюартом Міллем* — літературні твори тим були великі й цінні, що звертали нашу увагу на певні хиби суспільного устрою, публічного виховання, певних звичаїв, поглядів та характерів, що популяризували, так сказати, добутки психології, іноді навіть географії, історії та суспільних наук. Розуміється, що мірена таким ліктем нова література де в чиїх очах у великій більшості підпаде під погороджену колись категорію «чисто естетич-

ної насолоди», хоча й завзяті утилітаристи при ближчім роздивленні не будуть могли відмовити їй певного суспільного значення. Але в чім лежить те значення, се не так легко сказати, а в усякім разі до вірної відповіді на се питання треба йти не з погляду простої суспільної утилітарності, а з погляду вищої культури душі, розширення й утончення нашого чуття і нашої вразливості. Та про се нам доведеться ще говорити детальніше.

[МИКОЛА КОСТЯНТИНОВИЧ МИХАЙЛОВСЬКИЙ *]

Рівночасно з розпочином російсько-японської війни понесла російська література велику втрату через смерть визначного критика й соціолога Миколи Костянтиновича Михайловського. Наш «Л[ітературно]-н[ауковий] в[існик]» недавно на привітання 50-літнього ювілею його літературної діяльності подав простору характеристику покійника, пера проф. Кареєва*. Відсилаючи тепер до сеї статті, ми подамо тут лише важніші дані з його життя. М. К. Михайловський родився 15 падолиста 1842 р. в Мещовську, Калузької губ[ернії], в бідній дворянській сім'ї, вчився в гірничім корпусі, та, мабуть, не скінчив його і віддався літературній праці, маючи всього 18 літ. Кілька літ він бідував, тиняючися по різних дрібних журналиках, аж від 1869 р. починається для нього щасливіша доба. Він дістався до поважного журналу «Отечественные записки»*, де й надрукував свої найважніші соціологічні та критичні статті. Коли в р. 1885 «Отеч[ественные] зап[иски]» були урядом закриті, Михайловський якийсь час працював у «Северном вестнике»*, а від 1890 р. разом з В. Короленком стояв на чолі журналу «Русское богатство»*. Можна — так як автор отсих рядків — не високо ставити вартість соціологічних і критичних праць Михайловського; та все-таки треба віддати честь непохитності його характеру, що зберіг свою чистоту в тисячних важких пригодах сучасного російського життя, а також треба високо поставити його змагання — дошукуватися скрізь у історії й сучасності не лише об'єктивної правди, але надто служити й суб'єктивній правді — почуттю справедливості.

«КОРОЛЬ БАЛАГУЛІВ»

АНТІН ШАШКЕВИЧ І ЙОГО УКРАЇНСЬКІ ВІРШІ

І

Те, що історики польської літератури привикли називати «українською школою» — поезія Мальчевського*, Б. Залеського та Гощинського*, повісті й вірші М. Чайковського*, Т. Олізаровського* та Грози*, деякі повісті Крашевського*, деякі праці М. Грабовського* і т. і., являється при ближчім догляді немов верхом значної гори, що осяяний сонцем видніється здалека, але направду здвигається над значним числом поменших горбиків і творить немов ефективне закінчення довгого гірського пасма, якого початки губляться десь у сутінках XVI віку. Від «Panoszy» Папроцького* та «Roxolanii» Кльоновича* тягнеться неперерваним рядом у польській літературі описування та оспівування України, української природи, українських панів, навіть козаків (Конашевича* в «Wojnie Chocimskiej» Вацлава Потоцького*) та важніших подій української історії (пор. мою збірку польських віршів про Хмельниччину*). І вже в тих давніх віках можна бачити дві течії в тім польсько-українськім письменстві. Маємо письменників, що пишуть про Україну по-польськи та по-латині, та маємо й таких, що пробують писати по-українськи. Найголосніщим із них зробився Яков Гават, або Гаватович*, автор двох найстарших українських інтермедій, завдяки присвяченій їм праці М. Драгоманова[1] та розвідці М. Пав-

[1] М. Т - о в. Две малорусские интермедии начала XVII стол. («Киевская старина», 1883, декабрь), пор. український переклад у книзі «Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство», том I («Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка», т. II. У Львові, 1899), стор 174—184.

лика[1]. Звістки про поляків, що писали українські вірші, маємо з XVII в. Деякі з тих віршів, позаписувані з уст руських співаків, були тоді ж друковані (пор. опубліковану і розібрану мною пісню про козака і Кулину[2]), інші лишалися в рукописах. Найінтереснішу з тих польсько-українських збірок, писану при кінці XVII в. єзуїтом Доміником Рудницьким, віднайшов і опублікував В. Перетц[3]*. З XVIII в. маємо значніше число таких українських віршів, складаних поляками; може, найінтересніші з них опубліковані мною в «Житі і слові» два вірші про Коліївщину*, зложені з виразною шляхетською тенденцією. Маємо

---

[1] М. Павлик. Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р. («Записки Наукового тов[ариства] ім. Шевченка», т. XXXV—XXXVI, 1900 р., стор. 1—44).

[2] Д-р І в. Франко. Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625 («Записки Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка», 1902, т. XLVII, стор. 1—28).

[3] В. Н. Перетц. Заметки и материалы для истории песни в России, I—VIII. Санкт-Петербург, 1901, стор. 10—45. Подаю тут початкові рядки українських пісень тої збірки:

1) Duma kozackaja: Oj kolib my znali i kolib wiedali (6 строф по 6 коротких рядків).

2) Ach Ukrainenko, bedna chodynenko teper twoja (13 куплетів, тут же й другий, повніший варіант сеї пісні з 15 куплетами).

3) Chodi czerczyk ulęczkoju (9 куплетів з рефреном — і ся пісня подана далі в поправнішім варіанті).

4) Sam ja ne znaiu, jak na swiety żyty (духовний вірш, 7 куплетів).

5) Oy da poszła Meila do szkoły (13 куплетів з рефреном).

6) Bywało licha mnoho na swiely (9 куплетів).

7) Czom sia ty mołoycze żurysz (13 куплетів з двовіршовим рефреном).

8) Ukrainenko, matuchno moia (10 куплетів).

9) Hoy na hory żęci żnut (7 куплетів).

10) Oy caszach (?) nowoho mostu (7 куплетів з двовіршовим рефреном, вірш з польською, антикозацькою тенденцією).

11) Hey reka Styru, szczo Chmel o wiru (13 строф по 4 рядки і 2 рядки надчислові).

12) Czornobryw Laszok drowa rubaiet (7 куплетів).

13) Na moste roste trawa murawa (22 строфи по 4 до 6 коротких рядків).

14) Kary mene, hospody moy (духовний вірш. 18 куплетів).

15) Letiw czorny żuk, żuk (10 строф по 4 рядки і одна з двох рядків, а до кождої дворядковий рефрен). Хоча нема сумніву, що деякі українські вірші й пісні сеї збірки були зложені поляками, то все-таки тут не бачимо ще — може, тому, що збірку писав поляк-єзуїт — пісень властиво дворацьких, еротичних. В усякім разі ся збірка заслугує на пильну увагу дослідників польсько-українських відносин та польсько-українського письменства XVII—XVIII віку.

звістки, що при дворах польських панів у XVIII і в початках XIX в. бували свої торбаністи, з козаків або шляхтичів, що для потіхи панів повинні були співати або й укладати українські пісні, розуміється, відповідні до панського смаку. Дещо таких пісень заховалося нам у рукописних збірках з XVIII в.[1], значно більше ввійшло в друковані

---

[1] В рукописній польській збірці в моїм посіданні, зложеній коло 1780 р., маємо обік маси польських віршів ось які, зложені нашою мовою:

1) Naszczo mini żenytysia (до коломийкового чотиривірша народного додано 12 віршів дворацького концепту).
2) Żal maiu wełyki, tuhu bez prestanku (брак у p[y]к[o]п[ису]).
3) Kohoż winnym osudyty (8 строф по 4 рядки).
4) Wik neszczasny łychu doli treba korotaty (5 коломийкових куплетів).
5) I ktoż na swity uhadaiet żyty (4 строф по 4 рядки).
6) Z-pod kamenia woda tecze, treba toiey wody (7 коломийкових куплетів).
7) Rozwiiay się suchy dube na czotory [sic! łysty (14 коломийкових куплетів).
8) Zazbyrausia Koczubay na wiynu z Lachamy (6 строф по 6 рядків).
9) Muszu z żalu mlity ach pozbywszy druha (5 строф по 6 рядків).
10) Oy szczoż tam puknuło w lisi (6 строф по 4 рядки).
11) Łetiw czorny żuk, żuk (19 куплетів по 2 рядки).
12) Prydy, prydy, rada budu (3 строфи по 4 рядки).
13) Ey zełenoiu krynyczenku wydno dno (8 куплетів по 2 рядки).
14) Wczoray buła nediłonka a dnes ponedilok (3 коломийкові куплети).
15) Ey płynął kozak doły wodoiu (20 куплетів, не числячи рефрену).
16) Ta pryichał żołnir do bystroho Sanu (5 строф по 4 рядки).
17) Bida myni nad bidamy (7 строф по 4 рядки).
18) Tecze ryczka newełyczka, pidu pereskoczu (5 коломийкових куплетів).
19) Iszow czerczyk do chaty (9 куплетів, крім рефрену).
20) Ruskie pokolędzie (Na nebesnoy hory, 11 строф по 6—8 віршів).
21) Pukisz diuczyno budesz pryczyną (6 строф по 4 рядки).
22) Smuthy chodżu, szczo tia lublu (5 строф по 4 рядки).
23) Czerez ryczku sama idu (3 короткі куплети і 2 коломийкові).
24) Szumyt szumyt dobrowoyka (8 строф по 4 рядки).
25) Krywdiat neba moie serce, szczo żadaju (5 строф по 4 рядки).
26) Ey otczyny, ey otczyny diwczynonko dwery (11 куплетів)
27) Ey pryichał kozaczeyko do diuczyny zrana (5 коломийкових куплетів).
28) Kociurbycha (Dobry weczer Kociurbycho — 7 куплетів).

поляками збірки нар[одних] пісень, особливо Вацлава з Олеська[1] та Коцінінського*. Вся ота література, розкидана, в значній часті ще загребана в рукописах, жде ще спеціаль-

---

29) Tuman tuman po dorozi aż się rozłechaie (8 куплетів коломийкових).
30) Czyia hrebla, toho staw (3 строфи по 4 рядки).
31) Oy matusiu, matusonku (4 строфи по 4 рядки).
32) Na popa młodego (Oy wychnała diuczynonka jahniatoyka w pole — 8 строф по 5 рядків).
33) Ey szast dubyna, sinożat kumyna (6 строф по 4 рядки).
34) Szumit witer po dubyni (3 строфи по 4 рядки).
35) Czy lehaiu czy wstaiu (7 строф по 4 рядки).
36) Krasny mołodce, czom ty dumaiesz (3 строфи по 5 рядків).

[1] До таких дворацьких пісень у збірці Вацлава з Олеська зачисляю ось які:
1) Ty, kozacze, psia paro (стор. 178).
2) Wtikai, diwcza, bez pole (стор. 179).
3) Hey ja kozak z Ukrajiny (стор. 202).
4) Sława nasza kozaćkaja (стор. 202).
5) Flaszkoż, moja poticho, kiełyszok radosty (стор. 208).
6) Na Ukrajini wsioho mnoho i paszy i brahy (стор. 225).
7) Newdiaczna diwczyno, nad żytia kochana (стор. 229).
8) Jichaw kozak za Dunaj (стор. 234).
9) Nyma w świti do okoła (стор. 241).
10) A ja tebe proszu myła (стор. 250).
11) Oj wże deń mynaje, wże sonce zachodyt (стор. 233).
12) Bidaż meni nad bidamy (стор. 261).
13) Trudno na świti, porad'te neba (стор. 285).
14) Z Ukrajiny tut prychodżu (стор. 292).
15) Nudnaż meni czużyna (стор. 296).
16) A kto chocze Handziu znaty (стор. 303).
17) Pojichaw myłyj, zostałysia łuhy (стор. 305).
18) Pokień neszczyru dumku dumaty (стор. 306).
19) Żal wełyki maju, tuzu bez prestanku (стор. 307, пор. мою зб., ч. 2).
20) Boże, z neba wysokoho (стор. 310).
21) Czy to z neba taka wola (стор. 311).
22) Ach jak serciu ne nudyty (стор. 315).
23) Bud' zdorowa, moja myła (стор. 316).
24) Bidaż meni nad bidamy (стор. 317).
25) Czyja pryczyna rozstania mojoho (стор. 318).
26) Ha mnia złosływe czom pohladajesz (стор. 318).
27) Proszu zabud' o mni, znajdesz na świti (стор. 319).
28) Lubyłam myłoho, muszu perestaty (стор. 320).
29) Oj jak serciu ne nudyty (стор. 321).
30) Oj jak tużyt serce moje za toboju myła (стор. 321).
31) Buwaj my zdorowa ty diwczyno moja (стор. 324).
32) Ach ja neszczasny, szczo maju dijaty (стор. 325).
33) Sonce hrije, witer wije (стор. 329).
34) Ty diwczyno czorniawaja (стор. 330).

ного збирача та дослідника. Але праця такого дослідника буде вдячна і важна з культурно-історичного боку, бо позволить нам прослідити до найтайніших ниток те, що

---

35) Ty, diwczyno iz Podola (стор. 334).
36) Szumyt, szumyt liszczynońka (стор. 335).
37) Proszu ja tia, moja myła (стор. 335).
38) Ach diwczyno moja luba (стор. 336).
39) Oj wyjdu ja nad riczeńku, ta j stanu dumaty (стор. 337).
40) Powij, witre powilneńkyj (стор. 338).
41) Wymowyty meni trudno (стор. 340).
42) Za riczkoju, za bystroju (стор. 340).
43) Po szczoż ja chodyw na tu murawu (стор. 342).
44) Koły lubysz, luby duże (стор. 343).
45) Nemaż myłoho, zal serce styskaje (стор. 344).
46) Moja czornobrywa, buwaj zdorowa (стор. 345).
47) Krywda z neba wysokoho, jak zhadaju (стор. 346).
48) Koły sia każesz, boże, kochaty (стор. 346).
49) Hey czy znajesz, pytaju (стор. 347).
50) Diwczyno chorosza, zdorowa buła (стор. 348).
51) Dołe z moja dołe, dołe neszczasływa (стор. 348).
52) Ach fortuno neszczasnaja (стор. 349).
53) Szczo z ja budu bidny dijaw (стор. 350).
54) A szczo z to ja, a szczoż to ja komu uczynyła (стор. 354).
55) Ach ja bidny, ach ja neszczasływy (стор. 357).
56) Ach ja neszczasływy iz mojeho rodu (стор. 358).
57) Tiażko znesty toji rozłuki (стор. 360).
58) Bortnyk bortnyczki prosyw (стор. 360).
59) Oj kum iz kumoju w korczmi zabawywsia (стор. 371).
60) Ach ja neszczasływy na sej świt rodywsia (стор. 373).
61) Sim deń mołotyła (стор. 374).
62) Dołe z moja neszczasnaja (стор. 378, пор. ч. 47).
63) Na pohybel pryjde tomu (стор. 388).
64) Jichaw did'ko z Kołomyji taj zahubyw luszniu (стор. 401; до двох куплетів народної пісні приробленo зовсім не народний кінець).
65) Jak ja buła mołoda (стор. 404).
66) Oj ty, chłopcze hozy, żywy (стор. 406).
67) Nyma prawdy na świti, a jak teper żyty (стор. 413).
68) Nim zyjdesz diwcza z mojej mohyły (стор. 415).
69) Kukała zazula od kałynoczki (стор. 431).
70) Czy ja komu wynowat, za szczo pohybaju (стор. 451).
71) Za rikamy, za wodamy (стор. 461).
72) Bodaj sia kohut znudyw (стор. 466).
73) Neszczasływa ta hodyna (стор. 468).
74) Kazała meni maty (стор. 471).
75) Wyberawsia Kozubaj (стор. 482, пор. мою зб., ч. 8).

Можливо, що не всі вичислені тут пісні в тіснішім значенні д в о р а ц ь к і, та я не сумніваюся, що всі вони не н а р о д н і,

в'язало поляків з Україною протягом довгого часу, чим була Україна для Польщі не лише з економічного та політичного, але й з духового погляду і що зі свого боку дав Україні та її корінній людності польський елемент.

Що високий розвій того польського елемента і розцвіт української школи в польській літературі прийшов аж у XIX віці, по упадку польської держави, се не повинно дивувати нас, коли зважимо, що се була література виключно шляхетська, а шляхта на розборі Польщі* не то що не потерпіла ані соціально, ані матеріально, але навпаки, під російським правлінням навіть виграла, бо могла в своїх відносинах до закріпощеної народної маси опертися на сильну російську адміністрацію, якої не було в старій Польщі. Загальний романтичний дух, що віяв тоді в Європі і виявляв себе в величанні минувшини, у польсько-українських поетів набрав конкретного змісту тим, що вони, величаючи ту минувшину України, могли заразом давати упуст своїм патріотичним почуттям, бо ж до сеї минувшини належала самостійна Польща, володарка та, по їх думці, цивілізаторка України. А ті поети та віршописці, що вживали в своїх складаннях українську мову, мали перед очима інколи й ще одну ціль — ухопити сими складаннями за душу й українського селянина-кріпака та привернути його до почуття солідарності зі шляхтичем на грунті спільної туги за минувшиною. До таких поетів належав передовсім Тимко Падура[1]*, та таких принагідних складачів польсько-патріотичних віршів та пісень українською мовою було не мало, тільки що їх твори, складані для якоїсь певної

а імпортовані почасти під сільські стріхи коли не з дворів, то з попівсько-дяківської сфери. До сих остатніх треба зачислити ще досить значне число виразно попівсько-дяківських складань (пор. «Hej wnadywsia kit na czuzoje sało», стор. 474; «Żuryłasia popadia», стор. 462; «Hej uczynyw worobel na prypyczku znywa», стор. 406; «Oj jak mene moja maty dała do szkoły», стор. 429). Всі ті пісні відзначаються не лише своїм загальним характером та основними ідеями від щиро народних, але мають також свої спеціальні віршові форми та разять слух, привиклий до гарного поетичного складу народних пісень, багатством тривіалізмів, полонізмів та загалом не народних зворотів. Варто було би присвятити їм окрему працю, тим більше що мішання їх з дійсними народними піснями може ставити нашу народну творчість у зовсім фальшивім світлі.

[1] Пор. Н. П. Дашкевич. Разбор соч. г. Петрова*, стор. 157—158.

нагоди, звичайно швидко забувалися і дуже рідко попадали в друк. До таких вчасно, бо ще в 30-х роках складених, а пізно друкованих або почасти й досі недрукованих віршів належать твори Ценглевича*; з тих самих часів походить опублікована мною в «Житі і слові» поема Михайла Попеля* «Rusyn na praznyku» та незвісні досі вірші Юліана Горошкевича. Значне число таких віршів було друковане у Львові в 1848 році, де головним таким складачем був Бальтазар Щуцький та, крім нього, складали подібні вірші також інші польські патріоти, як Жендзяновський, Ф. Бляткевич (його вірш опублікований з припадково захованої копії в «Записках», ч. 46, misc[ellanea]) і інші безіменні. В 50-их роках писав у тім самім дусі сполячений русин Платон Костецький і зрущений поляк Лев Венглінський* (оба живуть досі), з 60-их років маємо один віршик Петра Горбковського*.

Та обік сеї патріотичної течії, що була витвором великого політичного перевороту, доконаного розбором Польщі, а головно польськими повстаннями*, тягнеться на Вкраїні і в Галичині ще досить довго й стара традиція дворацької поезії, переважно фальшиво-сентиментальної або гумористичної та цинічно-еротичної. Пошукування за авторами поодиноких пісень та за часом їх зложення тут ще менше має надії на успіх, ніж при патріотичних піснях, але можна сказати сміло, що й досі ті польські пани, які іноді в пресі висловлюють своє замилування до «tych ślicznych piosneczek ruskich»[1] , мають на думці переважно ті дворацькі пісні. Доказом сього служать численні рукописні співанники, складані поляками, де попадаються записи, власне, лише таких творів, служать і ті власні складання польських панів, що пробували й самі віршувати по-українськи про теми непатріотичні, прим., сам великий Богдан Залеський.

Дуже інтересним образцем такого пана-віршаря і видним, хоч досі мало звісним членом польсько-української школи являється Антін Шашкевич, якому я бажав би присвятити декілька сторінок. І сам собою, без огляду на його українські вірші, Антін Шашкевич — фігура в високій мірі інтересна і відіграв досить визначну роль в житті подільської шляхти. Отим-то, заким перейду до його віршів, позволю собі подати тут у коротких нарисах його

[1] Цих чарівних українських пісеньок *(польськ.)*.— *Ред.*

біографію та характеристику того руху серед українсько-польської шляхти, в якому він відіграв роль трохи чи не ініціатора.

II

Антін Шашкевич належав до старої, хоч не багатої подільської шляхти[1]. Його батько Граціан Шашкевич брав участь у повстанні Костюшка і жив у своїм дідичнім селі Бичовій, Літинського повіту, Подільської губернії. Замолоду авантюрник і паливода, він пізніше був дуже популярний серед шляхти за свою веселість, був шляхетським маршалком та мировим суддею, а на старості літ віддався зовсім богомільству[2]. Вмер у пізній старості.

---

[1] Сім'я Шашкевичів, пише про неї Бобровський (T a d e u s z B o b r o w s k i. Pamiętniki z przedmową Wł. Spasowicza. Lwów, 1900, т. 1, стор. 46),— старинна і заможна на Русі, хоч не визначна заслугами та почестями; мають свій окремий руський герб, на який тепер кладуть графську корону (се таке «mirabile konkon», якого не самі вони з руської шляхти допускаються). Претензія, немовби через Збаразьких* та Вишневецьких* вони були потомками Гедиміна*, не має зовсім ніякої основи, бо й самі згадані князі, як сьогодні вже доказано, не походять від Гедиміна. Шашкевичі мали значні добра в воеводствах Волинськім і Брацлавськім, та до сенату не дісталися ніколи.

[2] Злий на язик, але наділений незвичайно доброю пам'яттю Тадей Бобровський ось якими словами згадує про Граціана Шашкевича: «Przypominam sobie Graciana Szaszkiewicza, podobno stolnika, już wtedy starca 80-letniego, ożenionego z młodą osobą 2-do voto, z gruba faceta, o którym dotąd kursują różne anegdoty: jak jakiegoś zakonnika u siebie nocującego w nocy porwał, wioząc go niby do fortecy, całą noc po dziedzińcu woził, a następnie w spichrzu własnym zamknął i tam kilka dni trzymał, dostarczywszy mu rydla, by się mógł z owej mniemanej fortecy podkopać. Biedny braciszek o chlebie i wodzie kopał dni kilka, aż się znalazł na toku u dobrze znanego sobie Klasztornego chlebodawcy». [Я пригадую Граціана Шашкевича, здається, стольника, тоді вже 80-літнього старця, одруженого вдруге з молодою особою, в загальних рисах — людину, про яку й досі ходять різні анекдоти: як він викрав уночі одного монаха, що ночував у нього, і повіз його нібито до фортеці; усю ніч він возив його по подвір'ї, а потім замкнув у власній коморі і тримав там кілька днів, давши при цьому заступ, щоб той міг з тієї нібито фортеці зробити підкоп. Бідний братчик-монах на хлібі і воді копав кілька днів, аж поки не опинився на току у добре відомого йому монастирського благодійника *(польськ.)*.— *Ред.*] (T B o b r o w s k i. Pamiętnik, I, 46). Другий анекдот, який подає Бобровський, пішов в уста люду і причіпляється, звичайно, до пана Каньовського, пор. В. Г н а т ю к*. Галицько-руські анекдоти, ч. 638 («Етногр[а-

В Бичовій вродився Антін Шашкевич 1813 р. Чи й які кінчив школи, не знаємо. Та в усякім разі його освіта не була висока, бо вже, маючи 18 літ, він розпочав воєнну кар'єру, беручи участь у повстанні 1831 р. В маї того року він пристав до Кароля Ружицького, що організував кінний відділ біля місточка Краснополя. Біограф Шашкевича Ст. Бущинський[1]* подає, що до війська виправила молодого парубка сама мати, з дому Хлопіцька; може, завдяки її просьбі Ружицький взяв Антона під свою особливу опіку і зробив його своїм ад'ютантом. Шашкевич своєю відвагою і знанням терену багато причинився до успіху невеличкого полку повстанців, який протягом чотирьох неділь із краю, обсадженого російськими військами, здужав продертися до Польського королівства, до Замостя, зробивши крутими дорогами звиш 130 миль, кілька разів побивши більші або менші російські відділи та набравши немало воєнної добичі та бранців, а втративши зі свого боку двох забитих, одного бранця та 28 ранених — коли вірити споминам проводиря сього походу Кароля Ружицького[2]. Варто завважити, що Ружицький, пишучи свої спомини зараз по упадку повстання (перше видання вийшло в Буржі 1832), називає там імена тільки тих своїх товаришів, що були тоді на еміграції, а інших промовчує з очевидним наміром, щоб не зашкодити їм у краю. Відси пішло, що й назву Шашкевича стрічаємо там лиш раз принагідно (стор. 26), а в реєстрі офіцерів полку, поміщенім на чолі споминів, занотовано лише в числі поручників: «S.... A... оздоблений золотим хрестом». І ад'ютантом названий не він, а Адольф Пільховський (op. cit., 7). Та Бущинський, як заявляє сам, на основі особистої знайомості з Шашкевичем і оповідань

фічний] збірник», VI, стор. 312—313). Про Шашкевичеве богомільство Бобровський не знає нічого. Мабуть, і Бущинський знав про нього якісь анекдоти вроді поданих Бобровським, бо каже про нього, що був «jednym z najoryginalniejszych typów szlachty polskiej, zamłodu hulaszczy na wzór starosty Kaniowskiego, pełen życia i energii» [одним з найбільш оригінальних типів польської шляхти, змолоду гультяй, подібно до старости Каньовського, сповненого життелюбства і енергії *(польськ.)*.— *Ред.*] (op. cit., 8). Характеристика остільки пересолена, що Каньовський зовсім не був гулящий, а тільки дивак з поривами дикої жорстокості.

[1] Pieśni Antoniego Szaszkiewicza wraz z jego życiorysem wydał Stefan Buszczyński. Краків, 1890, стор. 9.

[2] Karol Różycki. Pamiętnik półku jazdy wołyńskiej 1831 r. Paryż, księgarnia Luxemburgska, стор. 40.

інших учасників повстання оповідає детально різні його геройські діла (op. cit., 9, 11, 16—18). В Замості, здаючи свій полк тамошньому комендантові генералові Хшановському і наблизившися до Шашкевича, що був ранений в голінь, Ружицький сказав:

— Представляю генералові одного з найхоробріших. Се мій ад'ютант.

Генерал велів раненого завезти до кріпості в своїй кареті. По кількох тижнях його рана загоїлася настільки, що він міг знов вирушити в похід (op. cit., 20).

Остатня битва, в якій Шашкевич брав уділ, була битва під Ілжавою д[ня] 9 серпня 1831 р. Тут він, збивши з коня підполковника російського Гевеса, причинився до одержання побіди, бо Гевес, по упадку полковника Говена, був комендантом полку. Та кинувшися потім у погоні сам один на цілий швадрон драгунів, Шашкевич був відрізаний від своїх, обскочений ворогами і одержав тяжку рану в карк від вуха до вуха, від якої звалився з коня. Його товариші думали, що він загиб, одначе потім знайшли його живого. Кінця повстання вже він не бачив, лежачи в шпиталі (B u s z c z y ń s k i, op. cit., 21—22).

По упадку повстання він емігрував до Галичини, де ще лічився з ран; потім поїхав на Угорщину, де його приймали з великою почестю і дали йому почесний дар — коня в угорській збруї. А тим часом його рідня в Росії робила заходи, щоб уможливити йому поворот додому. При помочі «великих коштів», як каже Бущинський, та й немаловажного аргументу, що Шашкевич, беручи участь у повстанні, був неповнолітній, вироблено йому амністію, і 1833 р. він вернув у своє рідне село. Розуміється, що сама амністія, так як тоді розуміли її, не виключала відбуття кари, подиктованої, очевидно, не судом, а адміністраційним порядком. Отим-то й А. Шашкевич мусив свій повстанський героїзм відпокутувати в'язницею в фортеці — як довгою? — сього не знаємо[1].

Про дальше життя А. Шашкевича і про роль, яку він відіграв серед польської суспільності на Вкраїні, маємо

[1] Біограф Шашкевича Бущинський не знає про се нічого, але про се згадує в своїх споминах Т. Бобровський (Pamiętniki, I, 46), а що ся згадка правдива, можна догадуватися по аналогії з іншими учасниками повстання, згаданими в тих же споминах, які, одержавши амністію, проте також мусили відсиджувати в фортецях не раз і по пару літ (пор. Pamiętniki, I, 33, 80).

досить загальникові та в своїй основі незгідні відомості. Фактичний їх підклад такий, що Шашкевич відіграв визначну роль в т[ак] зв[аній] балагульщині; про значення тої балагульщини та про роль в ній Шашкевича йде принціпіальна суперечка в польській пресі.

Перший видав про неї острий осуд Генрік Ржевуський, автор «Pamiętników pana Soplicy», в книжці «Mieszaniny obyczajowe Jarosza Bejły», виданій 1841 р. Ржевуський називав сю нову появу «барагольством», виводячи її від якогось невідомого, м[а]б[уть], татарського слова «барагола», тимчасом як назва пішла від жидівського Ваыгуле = =балагула = фірман, що постійно займається фірманкою. Ржевуський дуже остро осуджує барагольство, бачачи в ньому «mulizm, spłodzony z kilku niezgrabnych pochwytów dawnego trzepietarstwa polskiego, kozaczyzny dworskiej, tatarskiego junactwa i szachrajstwa żydowskiego»[1]. Осуд Ржевуського поділяла, мабуть, більшість польської шляхти на Вкраїні, особливо її вища, великопанська і консервативніша верства. Карвицький в своїй книзі «Wspomnienia Wołyniaka» (Lwów, 1897, стор. 71—79) бачить у балагульстві «objaw tężyzny»[2] серед українсько-польської молодежі, появу натуральну при системі реакції та пригноблення, що запанувала була по упадку повстання 1831 р., та проте появу сумну, яка «мала дуже некорисний вплив на обивательську (знач[ить] шляхетську) молодіж нашої провінції». А кс[ьондз] Валеріан Калінка в видаваних у Парижі «Wiadomościach Polskich» 1859 р., мабуть, найглибше і найповніше висловив погляди того відламу українсько-польської інтелігенції в своїх «Listach o Rusi». Він показує, як балагульство виросло з головного кореня — неуцтва і дармоїдства шляхетської молодежі на Вкраїні. Ще перед повстанням, коли 1827 р. почалися зміни в польськім шкільництві на Вкраїні, почалася їх русифікація, а з нею занедбування науки, погоня вчителів за наживою та просте хабарництво. «Хто з учеників жив у вчителя і платив йому 100 червінців, міг бути певний, що не потребує ані мучитися над книжкою, ані турбуватися про-

[1] Mieszaniny obyczajowe Jarosza Bejły. Wilno, 1841; стаття п[ід] з[аголовком] «Baragolstwo», на стор. 23—32. Цитата із стор. 25. [Суміш, зроджену з кількох незграбних прийомів старої польської балаканини, двірської козаччини, татарської хвацькості і єврейського шахрайства *(польськ.)*.— *Ред.*]

[2] Прояв фізичної сили *(польськ.)*.— *Ред.*

моцією. Менше щасливі вчителі заступали дохід із конвікторів гарачем, який накладали на родичів, що жили в Вінниці. Нерідко траплялося чути, як під час лекції допоминалися у багатого хлопця фіри жита або вівса. Значить, лише найбідніші, що не могли рятувати себе ніяким дарунком, мусили вчитися, і справді навчилися дечого»[1].

Та ось надійшло повстання. Все заворушилося. Школи позамикано, ніби задля холери, і вся дорослiша молодіж вирушила в поле. Часть її погибла, дехто пішов на Сибір або на вигнання. Та були й такі, що, не вистріливши ані разу, скоро повстання розбилося, цілими ватагами виходили до Галичини. Ті майже всі незабаром вернули, а були ще в віці, дуже відповіднім до науки; та їм годі вже було говорити про школу, бо як же тут учитися тому, хто вже воював за вітчизну, а в домі батьків було на що оглядатися! Ось і перший ряд неуків!

Школи були позамикані два роки; потім відчинено нові, але щоб увійти до них, «треба було здавати іспит по-російськи. Молодіж, що ті два літа пробувала дома, відвикла від книжки; перелякана труднаціями екзамену, особливо до вищих класів, коли не хотіла вертати до нижчих, вирікалася дальшої шкільної едукації, осідала дома, щоб помагати родичам і підготовлятися при них на господарів і обивателів. Ось і другий ряд неуків!» (op. cit., стор. 277—278).

Далі зостановляється Калінка над тим, що мала робити ся молодіж, позбавлена вищих духових інтересів, не силувана ні до якої поважної праці, не можучи при тім виїздити за границю, куди не пускав урядовий заказ, не можучи уживати приємностей у містах, де стояла тиша і панував смуток? Одиноким найвідповіднішим і найкращим способом проведення часу видались їй ярмарки, ті клуби українські. «Але ж бо то численні та веселі були ярмарки на тій нашій буйній і широкій Україні? В старих бердичівських календарях скільки ж то знайдете малих місточок, як Пиків, Уланів, Калинівка, майже невідомих географам, та в яких, проте, буває по 4 й по 5 ярмарків на рік! А як випаде ярмарок у Межибожі на водохрище, в Балті на зелені свята або в Бердичеві на Онуфрія, ото тоді великий празник, пожадані дні, велична арена для наших українських

[1] Ks. Walеryan Kalinka. Pisma pomniejsze, część 1. Kraków, 1892, стор. 276.

героїв! У цілій Польщі шляхетська молодіж має непогамоване замилування до ярмарків. Бавитися гуляще та верескливо, наповняти, дивувати, оглушувати своєю особою цілий світ малого місточка, бути окруженим роями жидків, що з пошаною, сквапливо і наперегони сповняють або відгадують усі твої розкази і бажання, всі потреби і забаганки; за ті услуги лаяти й поневіряти, коли тобі захочеться, або надгородити кількома рублями і грубим жартом, коли залетить панська фантазія; день і ніч, дома й на вулиці, у себе й у приятеля могти говорити і робити, що тобі подобається, не зносити ніякого примусу, не знати ніякого впину; довкола себе в місточку і в домівці чути якесь кочове безладдя, що будь-як-будь усе ще має для нас так багато принади; кождої хвилі могти впитися, настискати й націлуватися або насварити й набитися, а все без консеквенцій; бо їм запобіжать приятелі, оскільки у них твердші голови; програтися до гроша або до гроша обіграти товариша; розкошуватися цілими тижнями на переміну то чаркою або батогом, то картами або дівчатами — стільки забав і стільки сердечної втіхи чи ж не мусили піднести наші ярмарки до ряду публічних празників, до ряду шляхетсько-провінціальних інституцій! Проявом отсеї нашої ярмаркової хороби, а при тім виразом нашого суспільного стану було в руських провінціях оте славне балагульство» (op. cit., 279—280).

Дальше виясняє кс[ьондз] Калінка назву балагульства: «Балагула — значить жидівського фірмана, що займається перевезенням товарів або пасажирів. У Бердичеві, Житомирі й Умані ще й тепер, коли хто потребує наняти підводу, мовить до фактора: «Приведи мені балагулу». Жиди-балагули — се рід чумаків, з тою різницею, що перші постійно займаються перевезенням осіб і речей, а другі лише два рази до року возять збіжжеві продукти до Одеси. Щоб занятися чим-будь у тих днях, що відділяють один ярмарок від другого, наша тодішня молодіж почала нібито займатися годівлею коней. Коли москалі забрали і розпродали останки межибозького та савранського стада, не стало в нашій провінції добрих коней; ті, які скуповувала шляхта по ярмарках, могли рівнятися з жидівськими фірманськими або з тою голотою, яку спроваджували татари з Криму. І ось почали наші паничі входити в зносини з татарами і через тих набувати трохи ліпших коників. Ся торгівля потребувала великого знавства, щоб не дати себе ошукати

татарському купцеві. А що бердичівський ярмарок буває найбагатший на коні, а при тім се місто лежить у середині Русі, в околиці найлюднішій і окруженій маючою та нічим не занятою молодежжю, то тут засновано столицю балагульства й огнище кінських торгів» (стор. 280—281).

Під свіжим враженням тих балагульських компаній ось як описує їх Ржевуський: «Тільки на бердичівськім ярмарку той новий продукт української землі показується в цілій своїй пишноті... Нинішні молоді ярмарковичі кричать, верещать, сіють наліво й направо огидливі вислови, говорять до себе якимось жаргоном, зрозумілим тільки їм самим, гасають на шкапах мізерних і худих, якими величаються, мов якими арабськими бахматами» (Mieszaniny, стор. 25). Значить, годівля ліпших порід коней не мусила бути так дуже їх метою. Се потверджує й Карвицький: «В балагульських запрягах не було ані дрібки елеганції. У правдивого балагули мусила бути не інша як проста бричка, звана перекладною, обшита лубом і вистелена в сидженні околотовою соломою; чотири коні нечувано вибігані, запряжені поруч у простих ремінних шлеях, чим поганші й оригінальніші, тим більше пожадані. Жоден кінь із такої чвірки не повинен був ніколи поскочити в галоп, бо нехибно його зараз би вибракували; мусили йти всі рівно, швидким, витягнутим тропом, і то не милю або дві, а кільканадцять миль без попасу, роблячи щонайменше 15 верстов на годину. Повозив ними звичайно сам властивець, з люлькою в зубах на короткім дерев'янім цибусі, одягнений у гуньку або свитку з грубого сукна, підперезану черкеським поясом, суто набиваним сріблом, і в широкі шкіряні рейтузи. Зимою бараняча шапка, а літом шкіряний кашкет з дашком накривали голову. На інший рід елеганції дивилися криво. Служба прибрана по-козацьки, без жодних блискучок або, борони боже, гербових гудзиків. Я знав молодих паничів з того часу, що потратили маєтки, добираючи четвертого орчикового коня або спроваджуючи з Криму доброго простого хорта, себто такого, що пущений сам із свори хапав без обороту кождого зайця. Хортів-вовкодавів цінили балагули дуже дорого. Бо треба знати, що лови з хортами на вовків були у них у великій пошані, далеко більше ніж полювання зі стрільбами, в якому не смакували. Для того тратили величезні гроші на коні верхові, але зовсім не гарні расові, але на ловецькі,

доїжджацькі, крайової раси або донські та татарські з Криму. Славний у тих часах татарин із Бассар-Базару за Перекопом, званий Бєляй, доробився маєтку, спроваджуючи балагулам такі коні та хорти і беручи за них величезні гроші» (Wspomnienia Wołyniaka, стор. 75—76).

Як бачимо, реляції не зовсім згідні, і признавати балагулам чисто господарські наміри — змагання до годівлі поправленої раси коней — нема ніякої підстави. Се стверджує й сам Калінка, який взагалі відмовляє балагулам усякої поважної думки. «Ніхто з них у ту пору не мав ніякої іншої думки, як тільки з дня на день жити весело, марнувати час, здоров'я і гроші, де далося ошукати на коні, кого можна було втягти до газардової гри, обігравши висміяти, своїм підступом безлично хвалитися, нарешті, чи то тверезо чи по-п'яному своїм простацтвом і варварством дивувати цілий край — то були заняття, то розривки балагулів!» (K a l i n k a, op. cit., 281).

Аж 1890 р. біограф Антона Шашкевича, Стефан Бущинський, невідомо на якій підставі відкрив у балагульщині глибше ядро, рід конспірації, що мала метою не більше й не менше як емансипацію селян та піднесення серед них освіти. «Шляхта в забраних провінціях по перебутих невдачах попала в стан апатії. Егоїзм закрадався чимраз більше в суспільність схоровану, без надії, без проводу, без цілі... Конспірація Конарського пробудила їх з летаргії, отворила їм очі. Не було майже ані одного обивателя, який би не належав до неї. Для пропаганди того товариства на такім широкім просторі, в краю, де не було тоді майже ніяких комунікаційних доріг, де поява емісарія проймала смертельною тривогою, треба було обдумати незвичайні способи. В тій цілі люди енергічні та дбайливі про загальне добро предложили свої услуги.

Ухвалено, що для зближення з людом треба поперед усього взяти на себе форми, які били би в очі, а потім зобов'язатися до лагіднішого поступування з селянами. А щоб ширити принципи товариства, порозуміватися з собою або перевозити емісаріїв та папери, уладжено поштові станції і роздано обов'язки втаємненим до справи членам товариства, яких жартом прозвано «балагулами». Пильновано, щоб розбудити суперництво в добрі найліпших коней до бричок. Постановлено прогнати зі шляхетських домів усякий збиток, виректися дорогих уборів, карет, цін-

них повозів, ліберії, добірних страв, навіть вина. Та не пересолювано ні в чім, не силувано нікого до такого скромного життя, заховувано у всім міру. Властителі земські одягалися в хлопські сукмани, самі повозили; часто й мусили те робити, щоб не потребувати свідків у небезпечних виправах. Головною і найважнішою ціхою того товариства було вироблювання прилюдної опінії, зближення до люду, вплив на суспільність і острий моральний осуд на тих, що поводилися погано з селянами» (S t. B u s z c z y ń s k i, Pieśni, стор. 24—25).

Не треба, мабуть, надто глибоко копати, щоб дійти до того, що вся ота патріотична легенда Бущинського не більше як легенда, в яку, може, a posteriori[1] вірили й деякі бувші балагули, та за якою нема зерна історичної правди. Бо коли справді балагульство було частиною конарщини, патріотичною конспірацією з метою емансипації сільського люду, то в такім разі не треба забувати, що Конарський прибув до Росії під кінець 1836 р., а був повішений у Вільні 1838 р., що працював головно на Литві несповна рік, і хоча його конспірація була значно розширена також на Україні, то проте 1838 р. вона була розбита дотла[2]. Серед таких обставин треба би припустити, що балагульщина існувала також не д о в ш е о д н о г о р о к у, а се була б чиста нісенітниця. Правда, про її початок не маємо докладних даних. Карвицький говорить загально, що вона проявлялася між р. 1831 і 1863 (op. cit., 75), натомість Бобровський датує її початок, а може, лише найбільший розцвіт аж по упадку конарщини, отже, по 1838 р. (Pamiętniki, I, 42), а на іншім місці тривок її означує цілим десятиліттям 1834—1844 (ibid., 43). Ржевуський в р. 1841 пише про неї як про «нинішню» появу, а Калінка, характеризуючи її розширення по Україні, говорить про довший час її

---

[1] На основі досвіду *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Про конспірацію Конарського див. M. S a l a. Geschichte des polnischen Aufstandes vom J. 1846. Wien, 1867, стор. 81, а також L. N a b i e l a k. Pamiętnik więźnia stanu. Lwów, 1875, стор. 122—132. Значення і розширення конспірації зредукували в значній мірі до простого гумбуга, скомпонованого російською бюрократією на покривку нечуваному здирству та вимушенням на шляхті, спомини російського жандарма Ломачевського, друковані 1874 р. в «Вестнике Европы» п[ід] з[аголовком] «Воспоминания жандарма».

тривку (nim lat kilka upłynęło[1]) і признає їй наслідки, яких не можна би пояснити хвилевим вибухом, хіба лише довголітнім діланням (jakieś powszechne zgrubienie moralne[2], див. Pisma pomniejsze, I, 282).

Та й само в собі оповідання Бущинського недоладне й суперечне. Щоб укрити свої наміри, балагули-конспіратори беруть на себе форми, «які били би в очі». Пощо? Щоб зблизитися з людом? Але ж вони раз у раз жили серед того люду і для правдивого зближення з ним не потребували ні кримських хортів, ні донських коней, лише доброго серця. Правда, вони зближалися до люду, але трохи не так поконспіраторськи, як се твердить Бущинський. «Бачили ми не раз,— говорить наочний свідок Калінка,— сю «українську» — як її називано — «tężyznę» на скажених конях калмицької, татарської і бог.зна якої раси, а чим дивогляднішої, тим більше пошукуваної — як їхали в білий день в одній лише сорочці на тілі, п'яні, похриплі від вереску, серед найгамірнішого ярмарку, а довкола них рої жидів, що реготалися й приплескували тій маскараді. Бачили іншими разами, як серед ясного дня і зібраних куп народу через Махнівку або Липовець їхали кінно балагули вже навіть без сорочок, у самих лише шкіряних штанцях, кождий з батогом, «знаком своєї власті», а за тою безсоромною кавалькадою на возі — бо вже на коні не міг удержатися — їхав цілком голий «Бахус», себто балагульський кухар зі всіми знаками своєї гідності: рондлями, рожном, пательнею та конвами. Часто роблено огидні заклади, які годі оповісти, а тим більш описати. Такі купи і кавалькади збиралися, звичайно, в селі у якогось багатого панича, подоляка або українця, де забава починалася від перегонів і полювання, а потім ішла явна безсоромність і голосна розпуста. Бо коли паничі бавилися і шляхетські доми день і ніч гриміли п'яницькими окриками, двірські козаки та услужні фактори бігали по заулках сусіднього місточка, щоб господар міг коханим гостям зробити милу несподіванку. От і котилися селом брички, наладовані тим «товаром», а селяни, дивлячися на такий соблазн, хрестилися, думаючи, що се вже кінець світу, і замикали по хатах своїх жінок, дочок і недорослих дітей. «Пек з ними!» — говорили. «Добре дуріти, коли приступає. Перейшло наше панство на

[1] Перш ніж минуло кілька років *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Якесь загальне моральне огрубіння *(польськ.)*.— *Ред.*

якесь циганство». Бо й се треба додати, що в тім балагульськім житті кождий молодий шляхтич мав повірника, товариша і друга — якогось «молойця» українського, двірського козака. Се вважали за якийсь рід пропаганди, за спосіб зближення до люду! О бідний наш люде! Ось як вели тебе твої найближчі вчителі, твої старші браття!» (op. cit., 281—282).

Супроти сього категоричного свідоцтва, потвердженого споминами Карвицького та Бобровського, дальші похвали Бущинського виглядають радше на глузування: «Шляхта польська, збираючися на полювання, вироблювала в собі дух єдності, привикала дивитися на хлопа як на рівного собі чоловіка. На огнистих бахматах (!) вправлялася до трудів і простого життя, в тих перегонах творила готові ряди хоробрих їздців в разі потреби. А не кождому легкий був доступ до балагульщини. Панич без освіти, що не розумів вищої мети в житті і думав собі, що все залежить на конях, хортах та ловах, був наражений на насміхи. Щоб бути принятим до балагулів, треба було визначитися чим-будь, хоч би тільки дотепом» (Piesni, 26). Щодо сього остатнього пункту, то найліпше ілюструє правдомовність Бущинського Т. Бобровський, кажучи, що балагульщину викликало «nieuctwo i próżnowanie»[1] (Pamiętniki, 1, 43, пор. цитовану вище характеристику Калінки), і додаючи характеристики деяких балагулів. І так Петро Виржиковський «srodze naiwny i wyzyskiwany przez kamratów»[2] (1, 66), Вінкентій Букар «prosty sługa boży i bałaguła»[3] (I, 67). А Калінка констатує наслідком балагульщини «якесь загальне моральне отупіння; несовісність у фінансових та горожанських відносинах ввійшла майже в звичай, на неї дивилися крізь пальці, а дехто навіть хвалився нею. Цивілізація, очевидно, понизилася на кілька щаблів. Там, де шукали своєї слави в зручнім підступі, в здібності до чарки, карт і розпусти, мусило затертися правдиве почуття честі; вже й поєдинків інших не знали, як на батоги! А чи треба додавати, нарешті, що коли на тих верескливих юнаків прийшов пізніше твердий час проби, то де треба було показати твердість і енергію, вони показали лише бездушність та нікчемну м'якість!» (op. cit., 283).

[1] Неосвіченість і неробство *(польськ.).— Ред.*

[2] Дуже наївний і експлуатований товаришами *(польськ.).— Ред.*

[3] Простий слуга божий і балагула *(польськ.).— Ред.*

Можна сказати, що тут Калінка пересолив, накладаючи на балагулів занадто темні фарби і звалюючи на них витворення таких хиб українсько-польської суспільності, які були й без них і перед ними, як ось несловність у фінансових та горожанських відносинах, звичай хвалитися зручно доконаним підступом, картярство і т. і. Та з другого боку, повним незнанням відносин грішить Бущинський, коли, признавши балагулам високі політичні прикмети, силкується ось яким софізмом пояснити той факт, що по упадку конарщини балагулам не сталося нічого. «Уряд,— каже він,— знав про головні цілі балагульства, але не відкрив нічого, бо не було ніяких паперів ані форм, що могли би скомпромітувати їх» (Pieśni, стор. 27). Так як коли би для сконстатування конспірації треба доконче аж писаних статутів та документів і як коли б у Росії не було засуджування «адміністративним порядком». Далеко ближчим правди видається мені Карвицький, кажучи, що «уряд зовсім не вважав їх небезпечними, а коли кого з них за якусь голоснішу галабурду ярмаркову доводилось арештувати, то його майже зараз випускали» (Wspomnienia Wołyniaka, 77).

Чим же була, властиво, балагульщина і яке було її значення в житті українсько-польської шляхти? Мені здається, що найближче підходить до правди Бобровський, бачачи в балагульстві «деякий протест, деяку реакцію» проти того шкаралупництва («ślimaków społecznych»[1]), що загніздилося було серед шляхетської суспільності по змарнованих зусиллях 1831 і 1838 року» (Pamiętniki, I, 64). «Переслідування таких суспільних слимаків, тих, що повзали перед властю, яка топтала загал, переслідування збабілих і хорих на велике «панство» ровесників» — ось у чім бачить Бобровський заслугу балагулів, а Бущинський, пересолюючи своїм звичаєм, говорить, що «головною і найважнішою прикметою сього товариства було вироблювання прилюдної опінії, зближення до люду, вплив на суспільність і острий моральний осуд на тих, що зле поводилися з селянами» (op. cit., 25). Оскільки ті фрази мають трохи конкретного значення, остільки їм перечать відомі нам про балагулів факти. Мені здається, що замість силоміць підсувати їм якісь вищі інтенції, яких у них не було, ліпше буде вважати балагульщину за елементарну, мало

[1] Суспільних слимаків *(польськ.)*.— *Ред.*

свідому а часто цинічну реакцію против усієї тої фальші шляхетсько-панського життя, що виробилася віками, та особливо при кінці XVIII і в початку XIX в. дійшла до найвищого ступеня під впливом французчини. І мовою й манерами, одіжжю і способом думання польська шляхта на Україні так була відбилася не лише від українського народу, але загалом від простоти й натуральності життя, що скоро послабла дисципліна, якою піддержували сю ненатуральність школи й салони, мусила наступити реакція в противний бік: против обов'язкової та модної французчини виступає в устах шляхтичів «хлопська» українська мова; против фраків та жаботів — прості гуньки та шкіряні рейтузи; против блискучих карет та фаетонів — прості луб'яні брички, і так скрізь, аж до поєдинків на батоги. Що при тім, бодай у більшості балагулів, не було в свідомості ніякої соціальної мети, ніякої реформи, ніякого переслідування тих, що погано поводилися з селянами, на се маємо докази в тій характеристичній обставині, що балагули найчастіше любили робити свої цинічні демонстрації — дамам, львицям салонів та репрезентанткам чужоземної моди й ненатуральності. Сю антипатію балагулів до дам підносить з обуренням уже Ржевуський, а Калінка, оповідаючи, як, власне, дами силкували боротися «z tą hajdamaczyzną»[1] і через се стягли на себе ненависть балагулів, додає: «Чатовано на них по дорогах, і коли повіз заїхав на греблю або в тісну доріжку, окружала його несподівано ватага «skórkowych»[2]. Тоді купа балагулів, повбираних у холошні і шкіряні куртки, а без сорочок і краваток, тріумфально проводила горючі з сорому женщини. Іноді балагули наскакували на коршми, де дами мусили зупинитися попасом або ночувати, і під вікнами виробляли їм серенади з українських пісеньок, від яких аж вуха в'янули» (K a I i n k a, op. cit., I, 283). Один анекдот того роду оповідає й Бобровський. «Одного разу дев'ять балагулів, переїздячи через греблю, признали відповідним викупатися. От і купаються, аж ось із гори до греблі над'їздить ляндара, повна женщин. Була се пані Падлевська з доньками, якої син також числився до балагулів. Ті пани не пізнали повозу матері свого товариша, велять своїм слугам зупинити повіз силоміць і посилають сказати, «що король і королева Конго» хотять зложити їм

[1] З тією гайдамаччиною *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Шкіряних *(польськ.)*.— *Ред.*

візит,— а повідчинявши дверці повоза, напроліт усі 9 голі переходять через повіз. Аж по доконаній бурді отямилися, кому її зробили, і втекли» (Pamiętniki, I, 47).

Отака-то була поява та польсько-панська балагульщина на Поділлі, Волині та вчасти на Україні[1]. І в тій появі центральною особою — не відомо відколи — робиться Антін Шашкевич. «Він був найдотепніший й наймиліший у товаристві, заслужений у битвах, славний з відваги, загально люблений і шанований»,— каже Бущинський (op. cit., 25), і за все, мовляв, навпівжартом прозвали його «королем балагулів». Правда, того самого «улюбленого та шанованого» чоловіка Карвицький назве «szaleńcem i paliwodą»[2] (op. cit., 78), а Бобровський скаже, що він вів перед в «objawach niestorności najczęściej gwałtownej i nieprzyzwoitej»[3] (Pamiętniki, I, 43), хоч ані один ані другий не відмовляють йому здібності і деяких гарних прикмет.

Ось як характеризує Бобровський зверхню поставу А. Шашкевича. «Зовсім негарний з лиця, дуже сильний і зручний, наділений великими вродженими здібностями, міг би був, певно, робити щось ліпше, ніж королювати над балагулами» (op. cit., 45). Калінка не називає його імені, а тільки раз натякає на нього, характеризуючи загальну безмисність балагулів: «Ale z ludzi najbardziej znaczących w świecie bałagulskim nikt, nawet sam król łmć nie miał wówczas innej mysli, jak tylko z dnia na dzień żyć wesoło»[4] (op. cit., 281). Між своїми товаришами мав Шашкевич прозвище «Шашка»; обік нього виднішими балагулами були «віце-король» Владислав Падлеський і ад'ютант Адам Вилежинський (B u s z c z y ń s k i, op. cit., 27; K a r w i c k i, op. cit., 77).

Закінчилося Шашкевичеве королівство досить несподіваною пригодою. З наказу київського генерал-губернатора

---

[1] Карвицький обмежує її розширення на район довкола Бердичева «по Любар на захід, по Сквиру і Васильків на схід, бо своїм промінем ніколи не доходила Дніпра» (op. cit., 77); Калінка підкреслює її розширення серед заможнішої молодежі на Вкраїні (op. cit., 282).

[2] Шаленцем і зірвиголовою *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] У появах непокірності, найчастіше бурхливої і непристойної *(польськ.)*.— *Ред*

[4] Однак з осіб, найбільш визначних у балагульському світі, навіть сам король його величність не думав ні про що інше, як про те, щоб з дня на день розважатися *(польськ.)*.— *Ред.*

Бібікова* його арештовано і відставлено до Києва. Бущинський, розуміється, твердить, що се сталося 1838 року рівночасно з арештами членів конарщини; на той сам рік кладе його арештування й Бобровський (Pamiętniki, I, 46), та мені здається се малоймовірним; причину виясню дальше. Карвицький оповідає, що Шашкевича й Вилежинського велів Бібіков арештувати «z powodu jakiegoś głośnego szaleństwa popełnionego na jarmarku berdyczowskim»[1] (Wspomnienia Wołyniaka, 77, 78). «Вхоплено обох як стояли,— оповідає він далі,— і повезено поштою під конвоєм поліції перед лице всевладного сатрапа. Бібіков з грізним виразом лиця звернувся до Шашкевича:

— То ви король балагулів?

А сей, зовсім не змішавшися, відповів просто, подаючи йому свою невідступну нагайку:

— Складаю своє берло до стіп вашого превосходительства і поручаю вашій ласці мого ад'ютанта Вилежинського» (op. cit., 78).

Бущинський подає промову Шашкевича трохи в іншій версії. На питання Бібікова, чи він король балагулів, мав Шашкевич відповісти: «Ваша ексцеленція заволоділи моєю державою. Відтепер своє берло й корону складаю в ваші руки». Сяк чи так, досить, що ся дотепна відповідь розвеселила Бібікова і він велів увільнити Шашкевича. Се тим більше стверджує оповідання Карвицького, що Шашкевич не був арештований за ніяку конспірацію, але за якусь галабурду і не сидів у кріпості. Бобровський, який дату його арештування кладе на 1838 рік, додає, що се несподіване увільнення «вбило його морально в очах його приятелів», що відтепер він заперся в домі і, як казав дехто, почав пити. Ну, провадивши кілька літ описане вище балагульське життя, Шашкевич не потребував «починати пити» аж по повороті з Києва, бо ж значна часть балагульських дивацтв, а особливо їх манія ходити та їздити голо в білий день, пояснюється високорозвиненим алкоголізмом. А з другого боку, Ржевуський ще 1841 р. пише про балагульщину як про «нинішню» появу і згадує також про твори «jednego z ich rymowników bałagulskich»[2]; він чув «jego

---

[1] У зв'язку з якимось великим скандалом, зчиненим на бердичівському ринку *(польськ.).— Ред.*

[2] Одного з їхніх балагульських римувальників *(польськ.).— Ред.*

wiersze na pamięc powtarzane przez jego przyjaciół»[1]. Нема сумніву, що мова тут про вірші Шашкевича; значить, у ту пору його популярність не була ще впала і про його пригоду з Бібіковим Ржевуський не знає нічого.

Та сяк чи так, чи задля надшарпаного балагульським життям здоров'я (Бущинський згадує про його голос «podobny do dźwięku garnka rozbitego»[2] — op. cit., 29), чи задля того, що балагульщина помалу вийшла з моди, Шашкевич устаткувався, оженився і почав господарювати. Аж 1863 р., коли в Варшаві вибухло повстання і на Вкраїні шляхта почала організувати рухавку, Шашкевич віддав своїх трьох синів генералові Едмундові Ружицькому, синові того Кароля Ружицького, під яким сам він брав участь у повстанні 1831 р. Про геройські діла молодих Шашкевичів не чути нічого. По упадку повстання вони втекли до Галичини; за ними подався також їх старий батько, якого маєток сконфісковано. Жив ще кільканадцять літ у Галичині; вмер у марті 1880 р. в с. Кунисівцях коло Городенки (B u s z c z y n s k i, стор. 3—4).

III

Вся ота балагульщина з її королем цікава для нас не лише як епізод із історії Польщі на Вкраїні, але головно тим, що в ній грає деяку роль й український елемент. Балагули нібито зближаються до народу, залюбки говорять по-українськи не лише до своїх слуг і підданих, але також поміж собою, в своїх салонах, а їх «король» А. Шашкевич славиться не лише своїми корчемно-ярмарковими геройствами, але також укладанням українських пісень. Варто придивитися ближче тому напливові українського елемента в польсько-шляхетське життя та тому збагаченню української поезії, яке, по думці декого з поляків, дала балагульщина.

Отже, поперед усього треба зазначити, що і в тім зближенні до українщини, так як у всім іншім, балагули не дали принципіально нічого нового. Українське панство здавна з конечності розуміло українську мову, не раз і перед тим уживало її й по салонах. Я вже згадав у початку сеї роз-

---

[1] Його вірші, напам'ять цитовані його товаришами *(польськ.)*— *Ред.*

[2] Подібний до звуку розбитого горшка *(польськ.)*.— *Ред.*

відки про українські пісні в польських друках та рукописах XVII—XVIII в. І в XIX віці, коли національна свідомість серед поляків значно розвинулася, ми маємо свідоцтва про многих українських панів, що в товариській розмові з рівними собі любили говорити по-українськи. Одного такого пана описав Крашевський у повісті «Dziadunio» і вложив у його уста цілу купу українських приповідок. Про іншого такого пана, що «mawiał po rusińsku, skoro był podrażniony»[1], Яна Гижицького, оповідає Т. Бобровський (Pamiętniki, I, 74—78). Також і в складанні українських віршів балагули не були оригінальні, а йшли за слідами давніших безіменних польсько-українських віршаків, а головно свого старшого сучасника Тимка Падури, якого вірші, зложені в роках 1824—29, були на Вкраїні по панських дворах дуже популярні, ширені почасти самим автором, що при дворі Ржевуського в Саврані завів був щось вроді співацької школи з дворових козаків і якому допомагав мандрівний бандурист — шляхтич Відорт*. Зрештою, й сам Падура в р. 1828 пустився був у фантастичну подорож по Вкраїні понад і за Дніпром, перебраний за лірника, з метою — вести при помочі своїх пісень та розмов польсько-патріотичну пропаганду серед потомків давнього козацтва[2]. Ані Шашкевич, ані його балагули, виплоди пори депресії та реакції, не ціляли так високо. Шашкевичеві українські вірші, бодай ті, що дійшли до нас, не мають зовсім історично-пропагандового характеру. Коли вірити його біографові Бущинському, то Шашкевич укладав таких пісень дуже багато і всі вони були «nacechowane śliczną, rzewną i prawdziwą poezją»[3] (op. cit., 29). Можливо, що вони робили деяке враження, коли сам автор співав їх — а мав співати дуже гарно. «Хоча звук його голосу був подібний, як сам говорив жартуючи, до звука розбитого горшка, проте коли співав зворушений і пройнятий особливим вітхненням, то слухачів пробігала дрож. Чи то співав думки власного складання, чи тужливі думи українського люду, чи, нарешті, бойові пісні або різкі та веселі мазури і краков'яки, захвачував, поривав, підносив і володів душами слухачів; стільки чуття було в передачі,

---

[1] Говорив по-українськи, коли був сердитий *(польськ.).— Ред.*

[2] Pyśma Tymka Padurry. Wydanie posmertne z awtohrafiw. Lwów, 1874, стор. XXVII—XXXVIII.

[3] Сповнені чудової, зворушливої, справжньої поетичності *(польськ.).— Ред.*

таке майстерне відтінювання мелодій» (ibid., 29). Без сумніву, багато в тім дифірамбі пересолено, але ж і Карвицький, загалом несклонний хвалити Шашкевича, признає йому гарний співацький талант. «Годі відмовити Шашкевичеві великих здібностей, які марнував так безхосенно. Мав вроджений дар до поезії і музики, прегарно співав людові і власного складання пісеньки в українській мові при акомпанементі фортепіано, до яких сам дороблював музику. Славного мав козака бандуриста, що співав і грав на теорбані. Спів Шашкевича був дивно принадний, а слова пісні містили не раз глибоку, тужливу поетичну думку. Тим-то слухано його цілі ночі, а він далі чудово імпровізував без кінця» (Wspomnienia Wołyniaka, 78). Коли осуд сих панів про Шашкевичів спів так само вірний, як їх осуд про поетичну вартість його пісень, то мусимо сказати, що їх смак був дуже невибагливий і розуміння краси поезії та музики дуже невисоке. Ржевуський натомість осудив балагульські вірші дуже остро. «Między mnóstwem wierszy płaskich, trywialnych, jałowych a czasem nawet bez zupełnego sensu natrafia się czasem na taki, w którym jakiś dowcip się przebija»[1] (Mieszaniny, стор. 31). Се, здається, буде найвірніший осуд, коли можна з того невеличкого числа Шашкевичевих пісень, які опублікував Бущинський, судити про всю масу затрачених. Що тут не весь репертуар Шашкевичевої музи, доказує той невеличкий причинок, який можу докинути до нього з рукопису, що припадком дістався в мої руки[2].

Збірочка, яку опублікував Бущинський, дісталася до його рук також припадком: її прислав йому свояк А. Шашкевича, Медард Шашкевич, із Грацу з листом (op. cit., 30), де каже: «Pozostałe u mnie jednego dwanascie jego piesni wraz z nutami nie bardzo dokładnemi miałem zamiar

---

[1] Серед великої кількості віршів тривіальних, заяложених, порожніх, а нерідко навіть зовсім беззмістовних, часом натрапляєш на такий, у якому проглядає дотепність *(польськ.).— Ред.*

[2] Припадок се справді незвичайний, і варто тут оповісти його. Перед двома роками одержав я від звісного нашого новеліста М. Яцкова* пачечку старих паперів, що знайшлися в селі Адамівці недалеко Бережан у тамошній церкві за образом. Між тими паперами знайшлися уривки зошитів, де руськими буквами переписано деякі укр[аїнські] думи та деякі поезії Шевченка, а надто аркушик і піваркушик листового паперу з копією трьох віршів Шашкевича, а власне, двох польських і одного українського. Сей рукопис датований 16/28 мая 1860 р. Подаю дальше сі вірші в докладній копії з того рукопису.

dopełnić i wydać. Na nieszczęście czasu mi na to nie staje»[1]. Разом з листом Медард Ш[ашкевич] прислав Бущинському не 12, а 18 пісень і ще з додатком початкового уступу з «Катерини» Шевченка, підложеного під ноти, може, самим-таки Шашкевичем. Бущинський додав до сього ще українського вірша Петра Горбковського п[ід] з[аголовком] «Razom», уложеного з приводу варшавських демонстрацій 1861 р., так що всіх віршованих творів у збірці вчинилося 20. Ось їх титули й початкові рядки:

1) N a d J a t r a n i o m (Tam hde Jatrań kruto wjetsia, стор. 35—36).

2) S l o z y (Każut lude, szczom szczasływyj, стор. 37—38)

3) P o h u l a n k a (Sim deń mołotyła, стор. 38—39).

4) C z u m a k (Oj ja czumak neszczasływyj, стор. 40—41).

5) L u b o w (Skażit wy, szczo bez lubowy, стор. 42—43).

6) J a k c z y j e s z c z a s t j e (Deń po dnewi, rik prochodyt, стор. 43—44).

7) T o s k a (Oj ty każesz mij myłenki, стор. 45).

8) C z a r i w n y c i a (Doczko, nebes krasotoju, стор. 46—47).

9) H o r e w s e r c i (Komu misiac swityt' myło, стор. 48).

10) S o r w c h a t i (Może ty, może ja prowynyły w słowi, стор. 49).

11) W s p o m y n k a (Po smierci córki Matyldy z Szaszkiewiczów Chlebowskiej: Wyskazaty, szczo buwało, pamiati nestane, стор. 50—51).

12) D u m y (Dumy moji, stary druhy, стор. 51—53).

13) M y n u ł o ś (Szczo mynuło, ne wernetsia, стор. 53—54).

14) B u r ł a k a (Po utracie ojczystego majątku: Wydno skazano sud'boju, стор. 55—56).

15) M y n u w s z e (Prohulałoś, prożyłoś, стор. 56—57).

16) O r e ł. Pieśń śpiewana przez Ukraińców podczas wojny Krymskiej (Pidnoś kryła orłe biłyj, стор. 58—59).

17) W e r n y h o r a. Z 1863-go roku (Nute chłopci wychod' z chaty, стор. 59—60).

18) D o d r u h i w (Spamiatajtes, druhy myły, стор. 61. Видавець додає, що під сею піснею поміщено дату 1874 р.).

19) Z K a t a r y n y (Szewczenki: Kochajtesia czornobrowy, стор. 62—63).

---

[1] Двадцять його пісень, що залишилися тільки в мене, разом з нотами, не дуже точними, я мав намір доповнити і видати. На жаль, часу в мене на це не вистачає *(польськ.)*.— *Ред.*

20) Razom (Pieśń Piotra Horbkowskiego, Podolaka, który zginął pod Miropolem na Wołyniu w kwietniu 1863 roku w walce z Moskalami. Muzyka S. B., стор. 63—65).

Котрі з тих пісень можна вважати творами Антона Шашкевича? Очевидно, дві остатні відпадають від дискусії, бо тут виразно видно імена авторів. Можна дуже сумніватися, чи Шашкевичевого пера також чч. 16 і 17 — патріотичні пісні з рухів 1854 і 1863 р., хоча, розуміється, рішучого доказу проти його авторства з самого тексту пісень не можна видобути. З інших пісень ч. 3 — давня дворацька пісня, уміщена в повнішім варіанті також у Вацлава з Олеська; супроти сього варіанта Шашкевичеві могла б належати хіба остатня строфа, коли й вона не взята з якого іншого варіанта. Бущинський зазначує, що Шашкевич і сам признався, що деякі свої пісні «виняв з уст люду і надав їм лиш артистичнішу форму» (op. cit., 30). Хто знає правдиві народні пісні і порівняє їх з Шашкевичевими, тому відразу стане ясна вся недоречність сього речення. Шашкевич, очевидно, приймав за народні — оті популярні по дворах псевдокозацькі, а радше дворацькі пісні, та й у них, як зараз побачимо, не вмів внести нічогісінько артистичного. Візьмім хоча би згадану пісню «Sim deń mołotyła» і порівняймо текст Шашкевича з текстом Вацлава з Олеська. Строфа 1 в обох зовсім однакова, а далі йде ось як:

А. Шашкевич	Вацлав з Ол[еська] (375)
Oj ne żal myni hroszy, Bo Laszok buu choroszy. Laszok luby, Laszok myły, Z Laszkom pidu do mohyły.	Ne żal meni hroszyj, bo laszok choroszyj, chot' szist' hroszyj utratyła, ałem laszka prynadyła.
Laszok pidhołytsia, W żupan pidstroitsia; Guzy błyszczat wid kontusza Mij Laszoczok, moja dusza.	Laszok hoży, laszok myły. pidu z laszkom do mohyły, tam trawycia zełeneńka, tam presplusia mołodeńka. (Далі пропускаю дві строфи)
Ne choczu mużyka, Cur, pek czołowika! Z perciom juszki nahotuju I z Laszoczkom pożartuju.	Czysto ohoływsia, w żupan wystroiwsia, guzy jemu u kontusza, A mij laszok, moja dusza.
Za czech arendaru Daj horiłki czaru. Ne barysia, mij serdeńku, Szczyrym sercem a pouneńku.	Het precz wsia rodyna i mużyk i drużyna . . . . . . Kuplu jemu horiłońky, pałynyciu z pszenyczońki.

Як бачимо, оба варіанти однаково стійні, та щоб Шашкевич десь підправив старий текст, годі сказати. А коли порівняти його остатню строфу з тим, як кінчиться пісня у Вацлава з Олеська:

Try dni mene lubyw,
na weś wik zahubyw —

то можна сказати, що Шашкевич не доріс навіть до зрозуміння сеї справді трагічної рефлексії і закінчив свій варіант чисто п'яницьким зворотом.

Так само не оригінальна пісня ч. 4, «Czumak», пор. Zegota Pauli*. Pieśni ludu ruskiego, II, 88—89, і численні варіанти, зведені докупи у Рудченка* («Чумацкие песни», стор. 121—124) та Головацького («Песни Гал[ицкой] и Уг[орской] Руси», I, 178; III, 76—77).

Пісня ч. 2—се сильно скорочена переробка народної пісні, записаної в двох варіантах і надрукованої в збірці Чубинського* (Труды, т. V, стор. 360—361). Подаю тут паралельні строфи, зазначаючи, що в народній пісні строф 12, а у Шашкевича 5 (друга строфа повторена на кінці ще раз):

А. Шашкевич	Чуб[инський], V, 360—36
Każut lude, szczom, szczasływyj, Ja z toho śmijusia, Bo ne znajut, jak ja czasto Slozamy zaljusia.	1 (а) Кажуть люди, що-м щаслива, Я з того тішуся: Най не знають, як не раз я Сльозами заллюся.
Lita moji mołodyji, Lita mołodeńki! Koły wy tak neszczasływy, Budźte ż koroteńki.	3 (а) Літа мої молодії, Літа молоденькі, Маю ж бути нещасная, Будьте коротенькі.
Lita moji prômynuły Jak doszczowa chmara, A teperki nado mnoju Jakaś boża kara.	2 (в) Перше літа пролетіли. Як дощова хмара, А тепера надо мною Якась божа кара.
Płynut' moji dni za dniamy, Lita za litamy, A ja szczastia ne zaznawem, Zal myni za wamy.	2 (а) Плинуть мої дні за днями Літа за літами, А я щастя не зазнала, Жаль мені за вами.
Luczsze buło mene, maty, Na świt ne rodyty, Bo takomu neszczastnomu Trudno wik dożyty.	3(б) Лучше було мене, мати, В купелі залляти, Ніж такую нещасную На світ видавати.

Як бачимо, Шашкевичева пісня не що як механічне склеєння кількох куплетів народної пісні та переробка жіночої пісні на мужеську. Що пісня записана у Чубинського (вар[іант] а в Ушицькім пов[іті], а вар[іант] б записаний Новицьким* невідомо де) не перейшла в народні уста з Шашкевичевого концепту, се було б легко доказати, зводячи докупи поодинокі її куплети з давніших записів, прим. із Вацлава з Олеська. Те саме можна сказати також про коротку пісеньку «Toska» (ч. 7), якої три строфи в кращій формі можна би віднайти в збірках народних пісень. Таким робом лишилось би 12 пісень, яких авторство більшеменше, напевно, можна признати А. Шашкевичеві, а власне: «Nad Jatraniom», «Lubow», «Jak czyje szczastie», «Czariwnycia», «Hore w serci», «Sor w chati», «Wspomynka», «Dumy», «Mynułoś», «Burłaka», «Mynuwsze», «Do druhiw». Мабуть, до такого висновку доходив і Бущинський, пишучи: «Nie ulega wątpliwości, że jeśli nie 18, to najmniej 12 piesni ułożył w słowach i w melodji Antoni Szaszkiewicz»[1] (op. cit., 30). До сього числа треба додати ще незатитулований польський віршик до якоїсь Целіни (6 строф по 4 рядки), український вірш також без титулу, зложений зі вступу (Do Redakcyi) і з діалогу п[ід] з[аголовком] «Kazka I-sza. Iwan z Kornijem» і з польської пісні «Mazur hołubiec na pobicie lansiera» (6 строф по 4 рядки).

Детально розбирати ті твори вірш за віршем не варто. Порівнюючи Шашкевичеві пісні з піснями Тимка Падури, треба признати, що властивого поетичного таланту не мав ані один, ані другий. Оба вони однаково, себто однаково слабо володіли українською мовою, знали її, так сказати, для буденного вжитку, але не звикли були думати нею; тим-то, беручися складати пісні тою мовою, вони або торочили тривіалізми, перефразовували народні пісні, або попадали в силуваний, неприродний тон. Та що Шашкевич не силкувався на високі теми, не складав балад ані патріотичних покликів, а висловлював звичайні собі почуття та події, тим-то й пісні його простіші, гладші і часом навіть промовляють до душі, і через те й здобули собі далеко більшу популярність серед польської й української інтелігенції, ніж пісні Падури. Ми маємо цікаве свідоцтво М. Старицького, що Шашкевичева пісня «Там, де Ятрань круто в'ється» при кінці 50-их років співалася по шля-

[1] Нема сумніву, що якщо не 18, то щонайменше 12 пісень уклав — слова і мелодію — Антон Шашкевич *(польськ.)*.— *Ред.*

хетських дворах у Полтавщині[1]. До Галичини вона дійшла ще в 60-х роках у переробці, що починається строфою:

Там на горі крута вежа,
Там бистра тече вода,
Там дівчина чорнобрива,
Хорошая, молода.

Ся переробка тільки наполовину відповідає оригіналові (зрештою, бог його знає, де тут оригінал, а де переробка): перші чотири строфи відмінні, а остатні чотири строфи такі самі, лише з маленькими відмінами:

Гали[цький вар[іант]	А. Шашкевич, стор. 36
Бо ти роду багатого, Отець, мати ще жиє, Єсть багатство, красна хата, А в тій хаті всего є.	Oj diwczyna strach bohata, W neji bat'ko, maty je, Je u neji swoja chata, W toji chati wsioho je.
А я бідний сиротина, Пуща мені рідний брат, Шабля, бурка — вся родина, А кінь сивий, то мій сват.	A ja bidnyj serotyna! Step łysz myni ridnyj brat, Szabla, burka wsiaj rodyna, Sywyj konyk, to mij swat.
О, минули тії літа! Коню сивий, де той час, Що-сьмо знали славу світа, А в тім світі знали нас!	Hde podiłyś tiji lita? Koniu, koniu, hde toj czas, Jak my mały sławu świta, W ciłom świti znały nas.
Нащо людям повідати, Де милої ворота? Нащо людям тоє знати, Де кохався сирота?[2]	Na szczoż ludiam teje znaty, Hde myłeńkoj worota? Na szczo im teje kazaty, Hde kochaje syrota.

Аж десь у 80-их роках перейшла до Галичини й перша половина сеї пісні з переміною Ятраня на якийсь фантастичний «Татран», і то прийшла з Буковини, де до неї доробив музику пок[ійний] Воробкевич*, музику далеко кращу від Шашкевичевої, опублікованої Бущинським. Бодай щодо сеї одної пісні можна признати правду Бущинському, що вона «розширилася між Дніпром, Дністром і Бугом, а навіть перейшла за Дніпро і над Двину» (там же, 31), хоча дальше його твердження, що її співали «niemal wszyscy wieśniacy»[3], належить до тих самих польських ілю-

[1] М. Старицкий. К биографии Н. В. Лысенка. Воспоминания («Киевская старина», 1903, декабрь, стр. 455).

[2] З рукописної збірки з 60-х років у моїм посіданні. В тій формі пісня без назви автора була не раз друкована в «Збірниках» та «Співаниках» 70-их і 80-их років.

[3] Майже всі селяни *(польськ.)*.— *Ред.*

зій, які держаться досі, прим., про Падуру. До селян ся пісня, може, дійшла де-де з дворів, а в Галичині через хори, організовані інтелігентами, і то хіба задля мелодії, а не задля слів.

Цікаве питання: оскільки балагульщина й її такі чи інші ідеї та ідеали знайшли відгук у піснях Шашкевича? Іншими словами: чи є в них щось таке, що виправдувало би твердження Бущинського про патріотичні та конспіраторські заходи балагулів та про їх змагання зблизитися з народом та підносити його? На се питання на підставі того скупого матеріалу, опублікованого досі, нам приходиться відповісти зовсім негативно. Пісні Шашкевича політично й соціально зовсім безбарвні. Найбільша їх часть обертається в крузі чисто індивідуальних, особистих почувань («Lubow», «Czariwnycia», «Hore w serci», «Mynułos», «Jak czyje szczastie»). Автор загальними словами жалується на своє горе, на капризи долі; тут навіть удається йому не один гарний поетичний образ, прим., остатня строфа в «Над Ятраньом» або отся:

Sud'ba oczy jak zawiaże,
Probuj jak chocz — ne pocełysz.
Szczastia weze, ślipeć ide,
A fortuna pidhaniaje (стор. 44).

Найвище добро в житті чоловіка, по думці нашого автора,— жіноча любов.

Rizny lude, rizny dumki:
Toj zołota chocze,
Toj honory ociniaje,
Ja — serce diwocze (стор. 42).

В своєму житті він не має згадати ні про що кращого, як про «наших чорнобривих, що колись любили» (стор. 53) та про тих дівчат,

Szczo jak słowo dały,
To do smerti ne zminyłyś,
Z słowom umerały (стор. 54).

Навіть сповідаючися своїх гріхів і думаючи про смерть, він каже:

W cerkwi stanem tam hde lude,
Pokłoniw wid nas ne bude:
Ne zabyły, ne ukrały,
Tilki diwczat pidmowlały.

Zbahatywszyś spomynkamy
Pomrem, ałe kozakamy;
Na pochoron na dzwinnyci
Ne zmistiatsia — mołodyci (стор. 56—57).

Мабуть, найкращий з його віршів, в усякім разі такий, де під впливом дійсного особистого горя виявляється дійсна духовна фізіономія автора,— се вірш «Burłaka», написаний, як нотує, м[а]б[уть], видавець, по утраті батьківського маєтку. Подаю його тут у цілості:

Wydno skazano sud'boju
Buty Szaszci burłakoju,
Worożeńkiw potiszaty,
Szczo ostawsia sam bez chaty

Wstanu wranci, pomolusia.
Wypju czarku, ne tajusia,
Ałe tuhy ne zallaty,
Jak zhadaju, szczo bez chaty.

Maju druhiw, sława bohu,
Szczo ne stoju u porohu,
To z ich lubwy ne zabudu,
Może kołyś w chati budu.

Ne raz na sebe duſaju,
Obizwatyś, jak sam znaju,
Ałeż muszu zamouczaty,
Jak zhadaju, szczo bez chaty

W czużoj chati rik hodyna.
Chotia po serci drużyna.
Jak burłaci za stoł lizty,
Czużu praciu darmo jisty!

Щоправда, з сього вірша не видно (він, на жаль, не датований), з якої причини Шашкевич утратив маєток; патріотична нота не озивається. Вона не бренить і в тих польських віршиках, що містяться в моїм рукопису, хоча й тут автор уміє торкнути досить симпатичні ноти. Ось ті вірші: Dedykowano przez Szaszkiewicza Celinie z muzyką[1].

Od wdzięków nikt się nie chroni,
W nich potęga jest odwieczna,
Lecz gdy młodzież rybla goni,
To przy wdziękach jest bezpieczna.

My starzy sercem przeżyli,
Było tęschno, było miło,
Przed płcią piękną czołem bili,
Co ból dało, to goiło.

[1] [Присвятив разом з мелодією Шашкевич Целіні *(польськ.)*.— *Ред.*] Сі слова написані поздовж першої сторінки обік вірша тою самою рукою, що й весь рукопис. Титулу нема.

Szedłeś ojców ziemię bronić,
To spojzenie [sic!] zapał dało,
Było komu łzę uronić,
Gdy się kulą w łeb dostało.

Dziś młódź zimna, więc stateczna,
Dosyś grzeczna, nie wszeteczna,
O tak jakoś, co to słowa
Nie wynajdzie polska mowa.

Dziś pryncypja jakieś nowe,
Swego chowu dzentelmani,
Wszystkiem gardzą, co krajowe,
Nie żyjąc — życiem znękani.

Po angielsku kochać z taktem,
Po francusku za kontraktem,
A po polsku sercem całem,—
Oj, ja zawsze tak kochałem[1].

Гарні слова, хоч контраст між молодим і старим поколінням підхоплено, мабуть, не зовсім вірно, бо ж діла хоч би й самого Шашкевича, окрім його напівхлоп'ячого воєнного епізоду, нічим не виправдовували того, щоб він любив щось так, як тут каже. Другий віршик — се імпровізація, написана, як сказано в увазі під текстом, «w czasie tańco-

[1] Від чарів ніхто не сховається,
В них сила одвічна є,
Коли ж молодь за довгим рублем женеться,
Тоді чарам вона не підвладна.

Ми, старі, жили серцем,
Було сумно, було радісно,
Перед прекрасною статтю били чолом,
Що завдавало біль, те й гоїло.

Ти йшов боронити землю батьків,
Цей погляд дав натхнення,
Було кому зронити сльозу,
Коли кулю діставали в голову.

Зараз молодь холодна, тож статечна,
Досить вихована, не розпусна,
Отак якось, що то — слóва
Не знайде польська мова.

Сьогодні принципи якісь нові,
Джентльмени саморобні
Все зневажають, що вітчизняне,
Не живши — життям втомлені.

wanego lansiera, a ukonczona przed zakonczeniem drugiej figury»[1]. Її титул:

MAZUR HOŁUBIEC NA POBICIE
LANSIERA

Do hołubca, chłopcy zwawi!
Hej Mazur ochoczy
Z zapałem uczuć zabawi
I dziewczątek oczy.

Sercem władnie ich spojrzenie,
W Mazurze zachęca.
Ja choć stary tak to cenię,
A cóż dla młodzieńca!

Krew nie woda, a więc koło
Przy spojrzeń wymianie!
Kto tak czyni, ten wesoło
Do Mazura stanie.

Serce Polkom, miecz dla kraju,
Ochota w wiwacie.
Święć się praojców zwyczaju!
Prawda, panie bracie?

Toż więc Polki dzień godowy
Po polsku obchodzcie:
Mazur — taniec narodowy,
Lansiera porzućcie!

Tak przeminie każda moda,
Jak przemija chmura.
Żeby ze mną była zgoda,
Tańcujcie Mazura[2].

По-англійському кохати — з тактом,
По-французькому — за контрактом,
А по-польськи — усім серцем,—
Я завжди кохав так *(польськ.)*.— *Ред.*

[1] Під час танку лансье, а закінчена перед завершенням другої фігури *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Мазурка з голубцями у противагу лансье

До голубця, хлопці жвавi!
Гей, мазур охочий
Із запалом почуттів розвеселить
І дівчаток очі.

Та найважніший для нас і з культурно-історичного погляду найцікавіший з усього Шашкевичевого віршування третій, український вірш, поміщений у тім рукопису. Щоб зрозуміти його значення, треба пригадати, що він був написаний 1860 року, коли гутірка про близьку волю кріпаків бентежила серця й розуми всіх інтелігентів Росії, коли по містах уже радили шляхетські комітети над справою викупів селян. Яке ж становище займає Шашкевич супроти сеї справи? А ось слухаймо:

DO REDAKCYI

Proszu Waszej, Pane, łaski,
Pryjmit' w peczat' moi kazki.
Wy ne daste może wiry,
Szczo w nych zawira i bez miry
Nauka czasom strylaje,
A udaczna popadaje.
Jak[1] budut rady czytaty,
Czasteńko można pysaty.
Szczo to szkodyt i Wielmożnym
Buty na wse ostorożnym?

Серцем володіє їхній погляд,
Мазура заохочує.
Я хоч і старий, так це ціную,
А що ж то для юнака!

Кров не вода, отже — коло
І поглядів обмін,
Хто так чинить, той весело
Стане до мазурки.

Серце полькам, шаблю для країни,
Веселощі в віваті,
Святися, звичає прабатьків,
Правда, пане-брате?

Отож польки весільний день
Святкуйте по-польськи:
Мазурка — танець національний,
Покиньте лансье!

Так промине кожна мода,
Як минає хмара,
Щоб зі мною була згода,
Танцюйте мазурку *(польськ.)*.— *Ред.*

[1] В рукоп[ису] через помилку: Так.

Muzyków znaty, to sztuka,
J — ne prohniwajteś — nauka.
Idnoj zemli wsi my dity,
Trab sia jakoś zrozumity;
Ne zawadyt, ba, pomoże,—
Dopomoży tylko Boże.
Nech uczyt Iwan Kornija —
Dla wsich nas maty nadija.

KAZKA 1-SZA. IWAŃ Z KORNIJEM

K o r n i j

Zdorowy buły, Iwane!
Poczasi skażut wam: pane.
To ż wy za wilniść świdomy?
O, ja na niu strach łakomy.
Szapka bude na try roki,
A sam wziawszyś popid boki —
Skazano, wilny, Mospanie! —
Hde okazia, hde swatanie,
Natiahnuwszy kożuch nowyj,
Wezde hulaty hotowyj.
Z perszoho dnia Asauli
Naraz wytysnu try duli.
Teper z horij wypjem czarku,
A wtodi za łob szynkarku,
Krana[1] bez putia potysnu,
Na iden raz oko[2] swysnu.
Koły wilniść, to prostorna!
Zaraz z chaty nadwir zornal
Młyniw na świti czymało,—
Szczob nam mołoty ne stało?
Paszni nakradu dowoli,
Żyda w mordu: dawaj soli!
Porizu wiwci popowy,
Ta j bude obid hotowy.
Hospodu dobrom naradżu,
Czerewom[3] do soncia lazu,
A prawda, żytia ochoczel
I szczoż wy na to, panotcze?

I w a n

Ja wże czołowik prozyłyj.
Słuchaj mene, sinku miłyj:
Stara prawda, szcso z Iwana

[1] Kurek od beczki.
[2] Miara około kwarty.
[3] Brzuchem — нотки в рукопису.

Powik-wika nyma pana.
Durnym rozumom, Korniju,
Kepśko wilniść rozberajesz;
Pokumaw ślipu nadiju,—
Duże, kume, pohaniajesz.
Jak ta wilniść wyhladaje,
Toho i sam pip ne znaje.
Za prawdu prosyty boha —
O ce dla smertnych doroha.
Wpered wseho treba znaty,
Zakon boży poczytaty.
Dobro, prawda idut z neba;
Szanowatyś, bratku, treba;
Jak tilki horiłka w dumci,—
C, ne wir nadii kumci.

Отже, мужицька воля, по думці Шашкевича, мала бути свободою гулянок, пиятик, крадіжей, розбою та неробства, мало що не привілегією селянам — займатися таким самим балагульством, як колись займався Шашкевич! І як видно з римованої передмови, він бажав сю свою премудру казку бачити надруковану «для остороги вельможним» і на те, аби подати їм свою «науку» про мужиків, а в разі вподоби обіцював таких казок більше. І справді, роблено, мабуть, заходи — з чийого боку, невідомо,— щоб опублікувати сей вірш, бо на маргінесі читаємо нотку, написану тою самою рукою, що й весь рукопис: «Ma bydź dedykowane Pani Annie i do druku podane za dorobieniem muzyki; czego nie rozumiecie, niech Wam Marcin wytłumaczy i niech Wam zaspiewa: «U naszoho susida doczka sia skazyła»[1],— правдоподібно також якась пісня Шашкевичевого укладу.

Здається, що сей вірш, припадком урятований від затрати,—се найліпше dementi[2] хлопомансько-конспіраційної легенди Бущинського про балагульщину та її короля. Сам Шашкевич із-за могили подає голос проти свого біографа та панегіриста.

---

[1] Має бути присвячене пані Анні і подане до друку після перекладання на музику; чого не зрозуміете, нехай вам Марціан пояснить і заспівае: «У нашого сусіда дочка сказилася» *(польськ.)* — *Ред*

[2] Спростування *(франц.)*.— *Ред.*

РУСЬКА САТИРА НА ПОЛЬСЬКУ ЕЛЕКЦІЮ 1696 р.

Польський гумор здавна випереджував польський розум. Поляки вміли іноді дотепно, частіше цинічно сміятися з того, що самі робили. Ціле століття, від половини XVII до половини XVIII віку, Польща конала серед шуму бундючних макаронічних орацій та серед реготу сатириків і памфлетистів. Та й потому, серед гарячкових проб регенерації струпішілої держави, серед трагедії розділів не втихає той регіт, але в міру затемнювання політичної свідомості в широких масах «шляхетської нації» сатира робиться цинічнішою, переходить чимраз більше в пасквіль та порнографію. Ся течія не минає й найбільших корифеїв польської літератури кінця XVIII в. Красіцького*, Трембецького* та Венгерського* і проявляється ще й у XIX в. цілим рядом невимовно брудних, хоч не раз і талановитих писань, в тім числі й звісною трагедією Фредра*, якої навіть титулу не важуся навести на сьому місці.

Королівські елекції в XVI—XVII в. були немов сотворені на те, щоб давати багатий матеріал сатирикам та памфлетистам. Агітація різних кандидатів, заходи партій, інтриги, підкупства, з одного боку — незмірні претензії, а з другого боку — глибока деморалізація шляхти, шумні фрази про золоту вільність, про salutem Reipublicae[1], і низькі ціни, за які без вагання продавано ті високі добра,— все те виявляло образ, гідний пера Ювенала*. Правда, Ювенала Польща не мала, але трохи його жилки було майже у кождого шляхтича. В кождім повіті був свій сатирик, більше або менше дотепний та острий на язик. Не диво, що ті часи полишили нам величезну масу писань того роду,

[1] Добробут республіки (*лат.*).— *Ред.*

невичерпаний матеріал для студій суспільності, її обичаїв та змагань, матеріал, тільки в маленькій мірі визисканий досі польськими істориками. В тім матеріалі знайдеться, певно, не одно зерно й для історії нашого письменства. Одно таке зерно, хоч і маленьке, подаю отсе на увагу читачів «Записок».

Між усіма польськими елекціями була елекція з 1696 року, може, найкомічніша. Ще Ян Собеський не зажмурив очей на вічний сон, а вже серед «шляхетської нації» кипіло як у котлі. Дехто, не можучи діждатися смерті короля, думав, що він піде слідом Яна Казіміра* й зречеться престолу. Наперед укладано умови, які повинен мати будущий кандидат; по руках ходив ось який конспект тих умов — не знати, чи уложений серйозно, чи трохи підправлений яким дотепним іронізатором:

Zwierciadło na elekcyą króla polskiego wystawione pro casu abdicationis, w którym Polszcze upatrywać trzeba has necessitates candidatos comitantes:

1. Żeby był princeps catholicus, nec haeresi suspectus.

2. Żeby ex regno vel ducatu catholico et legibus similibus był oriundus.

3. Żeby nie był caput coronatum, ne per vicereges regnaret.

4. Żeby nie był formidabilis propria vel vicina potentia libertatibus.

5. Żeby nie był ten, który nas chce, ale którego my chcemy, bo by libertati derogaretur.

6. Żeby był ad artes belli przyuczony, albo przynajmniej sposobny.

7. Żeby nie był stary, ani nazbyt młody, nec multa prole gravatus.

8. Żeby był liberalis, prudens et justitiae amans.

9. Żeby [był] ingenio pacato, gdyż respublica nostra subtilitates odit et suspectas habet.

10. Żeby cum longinquis principibus nie miał inimicitatis, ne vires regni distraheret.

11. Żeby własnemi lud obcemi interesami nie był implicatus vel alicujus imperii emulus.

12. Żeby był capax morum et legum regni, nec crudelis, nec taediosus.

13. Żeby był potens aere ad restaurandas res w Polszcze[1].

Справді виглядає на сатиру та листа прикмет будучого кандидата до польської корони, особливо ж точки 4 (щоб не мав сили ані своєї, ані сусідської, аби не ушкодив шляхетську свободу), 7(щоб не був ані старий, ані молодий і не мав багато дітей), 9 (щоб не був занадто мудрий ані енергічний, бо Річ Посполита того не любить), 10 (щоб не мав ані ворогів, ані приятелів) і 13 (щоб мав багато грошей для заповнення всіх рук у Польщі, ласих на золото). Справді, після того натуральне було би остатнє питання: де ж у світі знайдеться такий дурень, щоб міг піти на такі умови?

А проте по смерті Собеського знайшлося аж 14 кандидатів і закипіла елекційна боротьба, якої, як-то кажуть, не бачив іще світ і польська корона. Ось віршик із того часу, написаний якимось противником саксонця Августа*, отже, очевидно, перед доконанням його вибору. Титул віршика, в якому подано короткі характеристики всіх кандидатів, ось який:

---

[1] Див. Бібл[іотека] Оссолінських у Львові*, рукопис 1837, к. 77 [Дзеркало з нагоди вибору польського короля виставлене на випадок зречення, в якому Польщі треба зважати на такі необхідні умови для кандидатів:

1. Щоб він був католицьким князем, не підозрюваним у якійсь єресі.
2. Щоб він походив із якогось католицького королівства або герцогства і з відповідними законами.
3. Щоб не був він уже коронованою особою і не правив у нас через віце-королів.
4. Щоб не мав він великої сили ні власної, ні сусідської, шкідливої для нашої свободи.
5. Щоб не був він тим, що хотів би нас, але тим, кого ми хочемо, щоб не обмежував свободи.
6. Щоб був призвичаєний до військової служби або принаймні здатний до неї.
7. Щоб не був старий, ані надто молодий, ані переобтяжений дітьми.
8. Щоб він був щедрий, розсудливий і любив справедливість.
9. Щоб він був спокійної вдачі, бо наша республіка ненавидить людей надто дотепних і ставиться до них із підозрою.
10. Щоб він із князями далеких країв не ворогував, щоб не розкидував сили королівства.
11. Щоб він не дуже був зайнятий власними справами або не дуже дбав про справи якоїсь іншої держави.
12. Щоб він додержувався звичаїв та законів королівства, не був би ні жорстоким, ні нудним.
13. Щоб він був грошовитий і міг сприяти поліпшенню становища Польщі *(польськ. та лат.).— Ред.*]

PRO CANDIDATIS ASSUMPTIS 1696:

Per vivum Deum — nolo Condeum
Neque Bavarum post regem avarum;
Nequaquam Sobum principem Jacobum,
Nec regem Sveciae — nie jak katolik żyje.
Xiążę Florenckie było by mi ciężkie,
Dux Sabaudiae — na nim nie użyję.
Lotarynczyk xiąże ten ci ludzi wiąże;
Nec ducem de Baden nie spodzieway się żaden.
Lecz Palatinum Rheni,
Jeśli się z Eleonorą ożeni.
Dux Odeschac dobry bije hak.
Saski Elektor żołnierz y Hector,
Alić niema wiary, dobry bez miary.
Brandeburczyk xięże kalwiństwem się wiąże,
A ja katoliczka, była bym niewolniczka.
Exclusi Piasty, z niemi niewiasty;
Princeps Curlandus non anhelandus.
O wolności radźcie, tylko się nie wadźcie!
Pan Bóg doda rady, gdy nie będzie zwady.
Bierzcie się do zgody, uleczcie me wrzody,
Bym nie miała szkody i z synów wyrody.
Obieraycież króla, zeby w związku móla
Prędko uspokoił, mnie z wami ukoił[1].

---

[1] Рукоп[ис] Оссолінських, 1387, к. 77.
[Щодо можливих у 1696 році кандидатів:
При живому богові — не хочу співбога
Ані Баварця після скнарого короля,
Ані також Соба князя Якоба,
Ані короля Швеції — він живе не як католик.
Князь Флоренції був би мені прикрим,
З герцогом Савойським я б не зжилася.
Князь Лотарінгії своїх людей в'яже;
Від герцога Баденського добра не жди.
Хочу лише Рейнського палатина,
Якщо він із Елеонорою одружиться.
Герцог Одесхак насадить на гак.
Курфюрст Саксонський — вояка і Гектор,
Але не йму йому віри — добрий без міри.
Князь Бранденбурзький зв'язався з кальвіністами,
А я, католичка, стала б його невольницею.
Виключаю Пястів із їхніми жінками;
Князь Курляндський — зовсім небажаний.
Дбайте про волю, тільки собі не завдавайте шкоди!
Господь бог дасть вам раду, аби не було вади.
Дійдіть між собою до згоди, загойте мої рани,
Щоб не було мені шкоди від злочинних синів.
Вибирайте короля, щоб у вашій плутанині
Всіх заспокоїв і мене з вами замирив *(лат. і польськ.)*.— *Ред.*

Сі слова вложені нібито в уста Польщі, але її кінцеве упімнення по попередніх «ексклюзіях» було нелегке до виконання. Вправді автор вірша сам тягнув руку за палатином надрейнським, але інші не хотіли й його. І ось у голові якогось гумориста, м[а]б[уть], із руських земель блиснула думка: «Тут хіба кримський хан може відповісти всім вимогам, ставленим до кандидата». Концепт був не новий, а відгріваний по правилу т[ак] зв[аного] столітнього календаря. Перший раз здибаємося з ним ще в XVI в. Один із наймолодших польських істориків, Вацлав Собеський*, описуючи елекцію 1587 р. по смерті Стефана Баторія*, оповідає серйозно, що між кандидатами до польської корони виступив тоді й кримський хан; свідоцтво про се він знайшов у однім рукопису віденської надв[ірної] бібліотеки[1]. Мені здається, що сього свідоцтва не можна брати поважно і що й сим разом маємо перед собою анекдот, сатиричний концепт якогось шляхтича. Запевняє мене в тім ся обставина, що вже 1595 р. знаходимо сей анекдот в німецькій хроніці Левенклава (L e w e n k l a w. Neue Chronika Türkischer Nation. Franckfurt), і то, власне, в тій формі, що хан буцімто обіцяв полякам боронити Польщу своїми татарами, задовольнятися кінським м'ясом, а в справах віри держатися повної нейтральності: «Dein Papst, mein Papst; dein Luther, mein Luther»[2]. Хроніст додає при тім, що се посольство було «mit grossem Gelächter angehöret»[3], як і слід для такого гумористичного концепту.

Та за сто літ обставини де в чому змінилися. Щоправда, з дисидентами Польща як не могла, так не могла дійти до ладу і для того конфесійне питання таки не сходило з денного порядку, хоча реформаційний рух* давно упав і пропав. Та зате виринали інші питання й потреби, і ось нові ханські умови складаються вже не з трьох, а з вісьмох пунктів. Якою мовою уложені були первісні умови з 1587 р., не знаємо; тепер хан, як і слід безпосередньому сусідові України, промовляє ламаною українською мовою. Подаю їх у вірній копії з польського рукопису:

[1] W a c ł a w S o b i e s k i. Żałobny hetman (Tygodnik ilustrowany. Warszawa, 1903, Nr. 48), стор. 942.

[2] Твій папа, мій папа; твій Лютер, мій Лютер *(нім.)*.— *Ред.*

[3] З Левенклава виписав сей анекдот німецький фацеціоніст Вільгельм Кірхгоф до своєї великої збірки «Wendunmuth», де було її властиве місце, див. Wendunmuth von Hans Wilhelm Kirchhof, herausg. von Hermann Oesterley, Tübingen, 1869, т. III, стор. 495. [Було сприйняте з великим реготом *(нім.)*.— *Ред.*].

Kondycye Hana Krymskiego na Królestwo:

1-mo. O wira moia ne mowisz. Twoia Papież, moia Papież, twoia Luter, moia Luter.

2-do. Korolowa hroszy mnoho maiesz, moia ne dbaiesz.

3-tio. Moia żona (м[а]б[уть] konia) beresz, skora deresz, na woynu trykoń iedesz. Kulbaka sama robisz, nyczeho skarbu ne szkodysz.

4-to. Co moia Tatar twoia mużyk wział, moia oddaiesz.

5-to. Twoia żonka krześcian, moia Tatar beresz y budet jak kardasz tak kardasz[1].

6-to. Moia pola mnoho maiesz, Mazurom daiesz, bo twoia zemla mało maiesz.

7-mo. Wolność moia wam daiesz, wiele żonka choczesz, tylo maiesz.

8-vo. Moia kobyła iesz, łosza iesz, baran iesz, o mołode kury ne dbaiesz, skarbu waszoho ne szkodysz, nyczoho ne kupisz: szczo iest iesty, iesz; koli ne maiesz, hołod mresz, nyczoho ne dbaiesz[2].

Справді, кандидат ідеальний, якби не останній пункт: кримський хан не був potens aere[3] Сьому фундаментальному лиху не могла запобігти його невибагливість; навпаки, вона могла тільки пошкодити йому в очах польської шляхти, у якої до невідлучних прикмет великого пана, а тим більше короля належала широка «сарматська» гостинність, а головним економічним принципом здавна було: zastaw się, a postaw się[4]. Що «кондиції» 1696 р. були відновленням старого концепту з 1587, се доказує перша точка, ідентична в обох. Та замість тої точки з 1587 р., де говорилося про оборону границь Польщі татарами, тут маємо інший варіант: хан обіцюється повіддавати полякам їх мужиків, забраних у ясир татарами. Границь Польщі зі сходу боронити після страшної руїни другої половини XVII в., після довголітнього панування турків у Кам'янці-Подільському та при загальнім упадку поваги Польщі на сході не було великої рації: хан і так уважав сі границі для себе отвореними дверми, а згадка про їх оборону з погляду сатирика могла

[1] Кардаш — по-татарськи брат, побратим, див. Linde. Słownik języka polskiego, 2-e wyd., II, 319.

[2] Бібл[іотека] Оссол[інських], рукоп[ис] 691, к. 371.

[3] Багатий *(лат.)*.— *Ред.*

[4] Віддай себе в заклад, а покажи себе *(польськ.)*.— *Ред.*

тільки пошкодити його кандидатурі, збуджуючи прикрі спомини у панів шляхти. Зате обіцянка магометанського многоженства трапляла в одну з слабих сторін польської шляхти, ласої на жіночі поваби. А як вірно підглянув автор тих кондицій, прим., той мазурський Drang nach Osten[1], що й досі так сильно проявляє себе нахилом мазурів до колонізування Східної Галичини!

---

[1] Порив на схід *(нім.)*.— *Ред.*

MAURYCY MANN*.
WINCENTY POL*.
STUDJUM BIOGRAFICZNO-KRYTYCZNE, TOM 1. Z PORTRETEM POETY

Краків, 1904, стор. 402

Вінкентій Поль, один із найвизначніших польських поетів доби переходової від великої плеяди романтиків до новішої позитивістично-реалістичної школи, належить також психологічно до найцікавіших явищ у польській літературі. Син батька-німця і матері—сполоненої француженки (Longchamps), вихований на руській землі та в значній часті й під впливом руського окруження, він робиться польським поетом і, починаючи від перекладання та перефразування народних (також руських) пісень, доходить з часом до оспівування шляхетської бувальщини та величання шляхетської традиції. Для нас у його біографії найважніші, власне, його молоді літа і початки його літературної праці, що припадають на 20-ті та 30-ті роки XIX віку і творять інтересний причинок до історії освіти й духового життя Східної Галичини.

Життєписом Поля займався цілий ряд польських учених; найважніші причинки опублікував Естрейхер*. Нова праця М. Манна, якої перший том маємо перед собою, подає не лише провірку всього зібраного досі, але користується щедро рукописними джерелами, не визисканими досі, і подає детальну біографію Поля на широкім тлі часу й місцевостей. Автор орудує багатим матеріалом дуже добре і вміє не лиш опанувати його вповні, але заховати своєму оповіданню ту свободу й живість, що чинить його приступним широкій публіці. Супроти героя своєї книги заховує він собі повну свободу й незалежність суду, і аналізи його перших творів визначаються тверезістю та методичністю, гідною всякої похвали. Що особливо приємно вражає, се той спокій і та чиста історична неупередженість, з якою автор трактує такі дражливі і небезпечні для галицького поляка польсько-руські відносини.

Для історика руського духового пробудження і руської культури важні особливо уступи, де подано характеристики старого пасічника в Мостках Захара, прозваного Русинка, що мав дуже гарний вплив на Поля (стор. 29—31), далі старого козака з України, званого Соколом, що жив у Золочеві і в якім сам Поль бачив «свого Гомера і Падуру» (стор. 33). Інтересні для нас і вказівки д.Манна про вплив українських пісень на перший голосний твір Поля «Pieśni Janusza» (стор. 126—128). Нарешті з принагідних згадок, розкинених у книзі, варто зазначити згадку про лірника Панька, від якого Поль виучував і записував руські пісні і якому присвятив навіть невеличку статтю (стор. 124), та згадку про вірного Полевого приятеля Януарія Позняка, що й сам писав гладкі віршики польські й руські (стор. 75).

М. КОМАРОВ, Т. ШЕВЧЕНКО В ЛИТЕРАТУРЕ И ИСКУССТВЕ

Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко. Одесса, 1903, стор. 140 + 4 ненум[еровані]

Д[обродій] Комаров*, звісний і заслужений автор першої проби української бібліографії (в «Раді», 1883)*, подав був там і бібліографію творів Шевченка та праць про нього. Пізніше, з нагоди 25-тих роковин смерті поета, він переробив і доповнив ту частину бібліографії, що дотикає, власне, Шевченка, і видав сей спеціальний покажчик у «Киевской старине» 1886 р.* Отся книжка — се нова, третя з ряду переробка бібліографічного покажчика всього того, що має такий чи інший зв'язок з Шевченком. Наскільки збагатився і розширився сей покажчик протягом 20 літ, покаже найліпше те, що коли в «Раді» шевченківська література числила 160 номерів, у покажчику з 1886 р.— 369, то отсей покажчик, що виріс до об'єму невеличкої книжки, числить їх уже 1278.

Книжка д. Комарова, крім передмови, містить коротеньку біографію поета (важніші дати з його життя, стор. 6—10), бібліографію різних видань українських творів Шевченка (80 номерів), бібліографію укр[аїнських] творів Ш[евчен]ка, уміщених у різних часописах та збірниках (45 н-рів), бібліографію російських писань Шевченка (21 н-рів), бібліографію листів Шевченкових (43 н-ри), бібліографію рисунків Шевченкових (27 н-рів), бібліографію перекладів Шевченкових творів на різні чужі мови (87 н-рів), бібліографію перекладів російських писань Шевченкових на укр[аїнську] мову (13 н-рів), бібліографію музикальних композицій до Шевченкових поезій (33 н-ри), покажчик рисунків і різьб, що належать або до творів Шевченка, або до його життя та пам'яті (59 н-рів), покажчик драматичних переробок Шевченкових творів (8 н-рів), покажчик інституцій імені Шевченка (7 н-рів), бібліографію статей про Шевченка і його твори (855 н-рів) і покажчик

імен авторів, названих у книзі. Як бачимо, зміст багатий і поділений дуже детально, може, аж занадто детально; деякі дрібні початкові розділи можна би було трактувати разом, прим., бібліографію видань текстів Шевченкових творів краще б трактувати суцільно, в хронологічнім порядку, ніж розкидати її аж на шість розділів. Натомість найбільший розділ XIV, що займає більшу половину книжки, можна б було розбити на декілька поменших груп. Ну, та се формальність, яка не уймає вартості книжки д. Комарова. В рамах кождої групи автор порядкує матеріал, як і слід, хронологічно — роками, а в рамах кождого року укладає титули поазбучно. Надто при важніших номерах чи то видань Шевченка, чи писань про нього автор додає покажчик рецензій на дану книгу. Се зроблено по старій пам'яті покажчика в «Раді», де ті викази рецензій та критик, що нав'язувалися до поодиноких укр[аїнських] книжок, були дуже пожаданим здобутком. Тут задержання сеї системи мені видається не на місці, бо ж усі такі рецензії та замітки повинні бути, кожда в своїм місці, виказані спеціально під окремим номером, як речі, так само належні до літератури про Шевченка, як і обговорювані в них книжки. Автор дійсно так і робить з певною частиною таких рецензій: подавши їх раз під титулом даної книжки, він подає їх потім у іншім відділі ще раз під окремим номером. Я вважаю се зовсім зайвим; щоб зазначити, що якась книга була рецензована і де шукати тих рецензій, було б досить при її титулі подати розділ і номери, під якими вони уміщені; та для того, хто вживає покажчика при студіях (а він, звісно, служить не для приємної лектури, а тільки для студій), і се зайве, коли матеріал упорядкований роками: досить кинути оком на відповідний рік відповідного відділу, і маєте перед очима всі критики на дану книжку.

Висловлюючи повне признання шан[овному] авторові за багатство зібраного ним матеріалу і за його впорядкування, зовсім відповідне вимогам новочасної бібліографії, ми не можемо сказати того самого ані про спосіб збирання того матеріалу, ані про його повноту, ані про докладність даних.

Щодо методу збирання матеріалу, то д. Комаров, мабуть, не зовсім уяснив собі, що, властиво, в такій збірці нам потрібне. Очевидно, в бібліографії творів Шевченка повинні все і всюди на першім місці стояти твори Шевченка, а не що інше; отже, коли мова про твори Шевченка, дру-

ковані в збірках або періодичних виданнях, то під даним номером буде стояти твір, один чи більше, уміщений у даній книжці, а далі, в скобках докладний титул книжки чи періодики, з означенням номерів і сторін, де надруковано дані твори Шевченка чи праці про нього. Тим часом у д. Комарова майже скрізь такі вказівки зроблено зовсім навпаки: прим., розд. IV, ч. 4: «Народное чтение»*, 1859 г., № 2, 3 и 4 и «Русская беседа»*, 1859 г., № 3. Несколько пьес Шевченка с русским переводом». Ну, що се таке? Чи «Народное чтение» і «Русская беседа» — одна книжка? А коли не одна, то чому вони фігурують під одним номером? І які Шевченкові твори уміщено в них? Хто доконав російського перекладу? Так само недокладно і нераціонально зложені в тім самім розділі ч. 6, 15, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 29, 30, 34, 36, 37, 39, 41 (знов два окремі видання під одним номером!), 44, 45 (два видання під одним номером!). В розд. VI, де говориться про Шевченкові листи, зараз під ч. 1 маємо: «С[анкт]-Петербургские ведомости*, 1860 г., № 66». І тільки всього! Чи весь той номер газети містить листи Шевченка, чи їх там десять, двадцять, чи лиш один, до кого і коли писаний — господь знає! Взагалі весь сей розділ зроблений нераціонально: замість дати нам систематичний і хронологічно уложений покажчик листів Шевченкових, автор дав нам покажчик видань, де були друковані листи. Нераціонально зложених номерів знайдеться дуже багато і в дальших відділах, і ми ще вернемо до них, передивляючи спеціально відділ за відділом.

Друга вказана нами хиба книжки д. Комарова — се її неповнота. Правда, автор у передмові оправдується тим, що багато видань, особливо галицьких, було йому недоступних. Ну, не про самі галицькі треба було се сказати, а також про варшавські, празькі, віденські, німецькі, французькі і т. і. Далі ми подамо деякі доповнення до покажчика д. Комарова, наскільки позволяють приступні нам у даній хвилі матеріали, але відразу заявляємо, що таких доповнень можна і треба би зробити далеко більше.

Так само оправдується д. Комаров і з третього закиду, піднесеного нами, а власне, недокладності в передаванні титулів праць. Се, може, найтяжчий закид, який можна зробити бібліографії, і його, на жаль, аж надто часто приходиться робити д. Комарову. Автор заявляє в передмові, що він більшу часть титулів описував із автопсії,— і справді, треба признати, що більша їх часть, поминаючи

ті недокладності, що випливають із хибного методу автора, подана досить докладно. Що ж до видань, неприступних йому, д. Комаров каже, що він «мусив задовольнятися звістками, уміщеними в бібліографічних працях В. Межова* й інших, у каталогах, рецензіях, оглавах, літературних звістках у різних періодичних виданнях т. ін. джерелах». Справді, можемо пожалкувати, що д. Комарову довелося робити свою бібліографію серед таких некорисних обставин, але факт фактом, що на її докладності се відбилося дуже фатально. Візьмім хоч би всі видання та праці польські, німецькі або загалом друковані латинкою: виглядає, начеб д. Комаров не мав ані одного з тих видань у руках, бо майже всіх титули передані з блудами. І так III, 38 має два блуди: Ijsusowa зам[ість] Isusowa і Schewchenka зам[ість] Szewczenka; надто пропущено тут (чи з оглядів цензурних?) «z uwahamy M. Drahomanowa»; опущено обов'язковий у женевських нефранцузьких виданнях французький титул нагорі і подано місце друку Ż зам[ість] Żenewa. Розд. IV, ч. 16: «Сіоло» названо невірно «львовский малорусский журнал»*, а не подано докладно його титулу. Розд. VIII, ч. 49: Studium przez L. Sowiński зам[ість] Sowińskiego; ч. 51: małorusskich зам[ість] małoruskich; ч. 52: Z małorusskiego spolzyl зам[ість] spolszczył; ч. 54 : z małorusskiego... Naemnica; ч. 55: не подано, що й де перекладав із Шевченка Грудзинський*; ч. 55: не подано, що й у яких числах «Gazety Naddniestrzańskiej» переклав Л. Солецький; ся газета хибно названа «Доробицкая» зам[ість] «Дрогобычская». Ще більше помилок у чеських титулах: ч. 60: «В журналах «Obásech života u Kvetach за 1866 г. несколько пьес Т. Шевченка». Що се за «Obásech»? Мабуть, «Ohlasech». Та й ті «Ohlasy života» — не те саме, що «Kvety»*. І які твори, ким перекладані друкувалися в них? Ч. 61: Ševcenky зам[ість] Ševčenky, přeležil зам[ість] přeložil; ч. 62, 64: chaljuna (?), ilustovav (sic!). Тут же між чеськими перекладами під ч. 65 поміщено й хорватський переклад Харамбашича*, якого потім шан[овний] бібліограф «ничтоже сумняся» під ч. 74 робить сербом. В німецьких та французьких титулах та ж біда — ч. 76: Schaftshenko зам[ість] Schafftschenko; ч. 77: Shewczenko зам[ість] Schewtschenko; ч. 78: Leipziger Theater und intelligenz biatt зам[ість] Theater und Intelligenz-Blatt; ч. 82: Gustav Karpelesa зам[ість] Karpeles, Geschihte зам[ість] Geschichte; ч. 84: Chevtshenko зам[ість] Chevtchenko і т. д. Такі помилки

та недогляди (до них зачисли VI, 2 р[ядок] 1870 зам[ість] 1840) роблять пожаданою її основну переробку та порядне скорегування.

Переходимо тепер до спеціальних уваг, доповнень та поправок до поодиноких розділів. Розд. III (розд. I—се передмова, а II — се біографія Ш[евчен]ка, також нумерація не відповідна), ч. 1: не подано ані формату, ані числа сторін епохального першого видання «Кобзаря»*. Ч. 6: про липське видання Гергарда д. Комаров говорить так, що видно виразно, що він ніколи не бачив його, а навіть допускається з приводу сього видання дуже грубої помилки, подаючи в розд. VIII, ч. 76 те саме видання між перекладами Шевченка на німецьку мову — звістка зовсім фантастична. Отим-то подаю тут докладний опис сеї книжечки. На обложці маємо наверху німецький титул: Neue Gedichte von Puschkin und Schafftschenko, а далі російський: Новые стихотворения Пушкина и Шевченки (не як у д. Комарова: А. Пушкина и Т. Шевченко). Сам російський титул поданий на титуловій картці. На долі: Лейпциг, Волфганг Гергард, Leipzig, Wolfgang Gerhard, 1859. На остатній нумерованій стороні: Гаумбург, в типографии Г. Пеца, Naumburg, Druck von G. Pätz. Сторін нумерованих не 48, як подає д. Комаров, а 43, але далі йдуть ще дві ненумеровані, де подано дві поезії Пушкіна, і остатня, де зазначено місце друку. Дочисливши до того й титулову картку, також ненумеровану, вийде справді 48 сторін. У книжечці подано на стор. 1—6 вірші Пушкіна: «Молитва» («Я слышал — в келии простой»), «Цапли» (їдка сатира трохи чи не на царя Миколу та його жінку, яку названо чаплею — пригадую Шевченкове порівняння цариці з чаплею у «Сні») і «Послание Аркадию Гавриловичу Родзянке», що починається характерними віршами:

Ты обещал о романтизме,
О сем парнасском афеизме
Потолковать еще со мной,
Полтавских муз поведать тайны,
А пишешь мне о н е й одной...
Нет, это ясно, милый мой,
Нет, ты влюблен, Пирон Украйны.

Від стор. 7 починаються твори Шевченка і йдуть до стор. 34 під такими титулами: «Кавказ», «Холодный Яр», «Думка» («Як умру, то поховайте»), «Розрита могила», «Думка» («За думою дума»), «І мертвим і живим і ненародженним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнее

посланіє» — як бачимо, порядок не такий, як у д. Комарова. Під кождим твором підпис: Шевченко. До титулу «Кавказ» додана інтересна нота: «Следующие стихотворения были нам присланы, на малороссийском языке, с примечанием, что стихи Шевченки — выражение всеобщих, накипевших слез [:не] он плачет о Украйне — она сама плачет его голосом. Примеч. редактора». Решту книжечки займають знов вірші Пушкіна: «В. Л. Пушкину», «Цензору», «Льву Сергеевичу Пушкину» і «На смерть тетушки Анны Львовны Пушкиной».

Ч. 16: Шевченків «Буквар»* — не подано ані формату, ані числа сторін; ч. 20: не подано ані опису, ані докладного заголовка літографованого факсиміле Шевченкового посланія до Шафарика*; титул д. Комарова «Еретик Иван Гус» зовсім фантастичний. Дуже недокладний також опис під ч. 34, перша часть маленького женевського «Кобзаря» з р. 1878. Отже, на окладинці титул: «Кобзарь Тараса Шевченка (.) Частина перша (.) Женева (.) Печатня «Громади»*, Видали Кузьма* і Сірко*». На другій картці дедикація: «Нашим землякам на Україні на роковини Шевченка 26 лютого 1878 року Кузьма і Сірко видавці». На стор. III—V надруковано по-російськи тайний указ против української мови з 16 мая 1876 року, а далі, стор. VIII—XXI, іде популярна біографійка та характеристика Шевченка, підписана: «С-о. Лютого 26, 1878 року». Під сим криптонімом криється д. Хв. Вовк. Далі йдуть ось які Шевченкові твори: «Мені однаково» (починається стор. 23 до 24), «Сон» (25—58), «Якби то ти, Богдане, п'яний» (59), «Могила Богданова» (60—62), «Бували войни» (63, 64), «І виріс я на чужині» (65—68), «Чигирин» (68—73), «Кавказ» (74—84), «Ляхам» (85—87), «Якось-то йду, а уночі» (87—88), «Мій боже милий, знову лихо!» (89), «Світе ясний» (90), «У Вільні городі преславнім» (91—96), «Гімн черничий» (97—98), «Зацвіла в долині» (98—100), «Ликері» (101—102), «Якби ви знали, паничі» (103—107), «До мертвих і живих» і т. д. (108—124), «Заповіт» (125—126). Додано ще картку (I—II), «Заголовки». Під ч. 36 так само недокладно подав д. Комаров згадку про другий томик того «Кобзаря», не вказавши, що він був виданий у такім самім мініатюрнім форматі, як і перший, не подавши ані числа сторін, ані змісту. На жаль, сього томика не маю під рукою.

Додам іще опис видання «Марії», у д. Ком[арова] ч. 38, бо в його покажчику подано також дещо фантастичне і за-

галом недокладне. Титул видання такий: Marija maty Isusowa (,) wirszy Tarasa Szewczenka z uwahamy M. Drahomanowa, Żenewa, 1882. На стор. III—VII стоїть передмова «Wid wydawcia» з підписом: M. Drahomanow. Шевченкова поема йде від стор. 1 до 39; на многих сторінках унизу пододавано язикові та речеві пояснення. Від стор. 41 до 66 ідуть «Uwahy», також підписані «M. Drahomanow», з датою: Pysano w misti Żenewi w wilnij storoni Szwajcaryji. Варто було б подати докладніше й зміст стереотипового женевського видання з р. 1890 (у д. Ком[арова] ч. 52).

До розд. IV завважимо загально, що про «Sioło» (ч. 16 і 18 д. Комарова) докладніше подає бібліографія Левицького* і так само треба з тої бібліографії подати докладніше Шевченкові твори, друковані в галицько-руських читанках (у Ком[арова] ч. 19, 21, 22, 23, 26, 27, 29, 39), в антології (34), в календарях (36, 37). Зовсім недоладно зложене ч. 40 «Додаток до «Батьківщини»*: не показано ані року, ані місця видання, згадано лише ч. 7 і 8, де були псальми, а не згадано ч. 9, де були інші вірші Шевченка (Левицький, ч. 3159)*. Під ч. 41 зібрано разом зовсім недоладно «Батьківщину» 1889 р. і «Бібліотеку для молодежі»* 1889, хоча се не лише два окремі видання, але виходили в різних містах, одно у Львові, друге в Чернівцях.

В розд. V зібгано докупи під ч. 2 два видання російської поеми Шевченкової «Тризна», що була зразу друкована в журналі «Маяк»* п[ід] з[аголовком] «Безталанний», а потім, того ж року вийшла окремою брошурою п[ід] з[аголовком] «Тризна»; не подано опису тої брошури. Між ч. 9 і 10 приведено зовсім зайвий титул «Неизданные произведения Т. Шевченка на русском языке».

В розд. VI під ч. 5 не подано, з яких часів листи Щепкіна до Шевченка; так само недокладні ч. 6, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19 і інші. Під ч. 11 змішано докупи дві різні праці, а власне, «Письма Т. Г. Шевченка к Бр. Залескому* (1853—1857 г.). Сообщил М. Т-ов» (книжка за січень, стор. 161—176, за март, стор. 611—622 і за цвітень, стор. 853—866) і працю «Восемь писем Тараса Григорьевича Шевченка к разным лицам, сообщил С. Пономарев» (книжка за лютий, стор. 401—408). Значить, усе те, що подає д. Комаров під сим числом свого покажчика,— зовсім фантастичне: статті «Шестнадцать писем Т. Шевченка В. Г. и Я. Тарновским и к Брониславу Залескому» в «К[иевской] стар[ине]» н е м а*. В тім же розділі ч. 15 зов-

сім зайве: се не лист Шевченка, а «Заметка М. К. Чалого* по поводу одного письма Т. Ш. к М. Щепкину»*, значить, на неї місце в розділі XIV. З передруками д. Комаров не видержує системи. Раз він уважає їх окремим виданням і кладе під окремими номерами, як і слід у бібліографічнім покажчику, то знов при editio princeps[1] зазначує: сей лист був передрукований там-то й там-то. Пор. ч. 11а, хоча вказівка невірна, бо всі листи, зібгані автором під сим числом, творять досить показну книжку і не могли бути передруковані в двох номерах «Зорі». Навпаки, коли б автор був заглянув до вказаного річника «Зорі», то був би переконався, що в ч. 6 надруковано з комунікату Пономарьова лише 5 листів, та й то в скороченні (стор. 95—96), а в ч. 8 подано лише декілька виписок із листів Шевченка до Залеського п[ід] з[аголовком] «До біографії Шевченка» (стор. 131—132), отже, се статейка, що надавалася краще до розд. XIV, ніж сюди. Натомість під ч. 21 подано «Лист Шевченка до редактора «Нар[одного] чтения», друкований у «Правді»* 1899 р. без зазначення, що сей лист був друкований уперед багато разів. Зібгано докупи передруки Шевченкових листів у різних часописах під ч. 23, 36, 38; при ч. 43 не зазначено, що листок Шевченка до Герцена був уперве поданий М. Драгомановим у «Товариші»* (у д. Комарова ч.19), відси передрукований у «Правді», 1889, т. II, стор. 381 (у д. Комарова пропущено).

До розд. VIII (переклади Шевченкових творів) зазначу недокладності в ч. 1* (лирические пьесы — які?), 14 (Переводы из Шевченка Изгоева и Икарского, «Дон», 1870 — чому оба перекладачі під одним числом? Що перекладено?*), ч. 17 (и мелкие пьесы — які?), ч. 22 (не подано опису книжки ані сторін, де містяться переклади з Шевченка), ч. 31* (три лирич[еские] пьесы — які?), 35, 37, 38, 40, 41. Зовсім без вартості ч. 7: «Несколько переводов из Т. Шевченка К. М. Станюковича — «Северный цветок», 1861 г». Ну, хто його знатиме, де вийшов той «Северный цветок» і що перекладено в ньому з Шевченка?* Так само без вартості ч. 8 «Стихотворения М. М-ва. М., 1862 (помещены и переводы из Кобзаря Т. Ш.)»*. При ч. 15 не сказано, які Шевченкові вірші ввійшли в «Поэзию славян»*, при ч. 16 також не подано, що переклав із Шевченка д. Мізко в «Дону» 1871 р.* Під ч. 5 під спільним титулом «Переводы из Т. Шевченка

[1] Першому виданні *(лат.)*.— *Ред*

за 1860 г.» (ніби було коли таке видання?) подано чотири періодичні видання, в яких були уміщені переклади якихось Шевченкових поезій, про які, зрештою, бібліограф не подає нам нічого докладнішого. Не знаю, наскільки підходить до сього розділу ч. 20 «В ночь на рождество. Переделка и перевод с малороссийского («Назар Стодоля» Т. Шевченка)»*, але вже ні в якім разі не йде сюди ч. 32 «Галя и Назар или добром за зло. Повесть, заимствованная из соч[инения] Т. Шевченка («Назар Стодоля»)»*, бо се ж не переклад. Такі речі ліпше було перенести до розд. XII, давши йому ширший титул: «Переробки з творів Шевченка».

Бібліографія перекладів Шевченкових поезій на чеську мову не докладна в перших 6 н-рах; про ч. 60 я вже згадував, так само й про зачислення перекладу Харамбашича до чеських під ч. 65. При ч. 61 не подано, які Шевченкові поезії переклав Дурдік*, не подано числа «Poesie světova», зроблено помилку в назві міста Praga, а по-чеськи Praha. Так само недокладне ч. 63. Не ліпше поставлена бібліографія перекладів на інші слов'янські мови. Ч. 72: в «Вилі» 1868 «перевод нескольких пьес» — яких?* Ч. 73 зовсім загадкове: «Свобода, болгарский журнал под редакцией Каравелова за 1870 год». Де виходив сей журнал і чим він принадлежний до Шевченкової бібліографії* — святий знає. Правдоподібно були там уміщені деякі переклади з Шевченка, доконані самим редактором Любеном Каравеловим. Не маючи в руках названого журналу, я не можу сказати про нього нічого ближче, завважу лише, що в першім томі збірного видання творів Л. Каравелова (Съчинения на Любена Каравелов, том пѫрвый. Стихотворения. Под редакцията на З. Стоянов*. Русе, 1886) подано ось які переклади Л. Каравелова з Шевченка: 1869 р. «Учете се, брате мои» (кінцевий уступ із «Посланія», стор. 1—2), 1870 р. «Защо ми са черни вежди» (стор. 16) і «Родила е мене мама» (стор. 21), 1871 р. «Иван Хус» (стор. 22), «Тече вода в синйо море» (стор. 39).

Між перекладами на німецьку мову також багато помилок. Зараз ч. 76 мусить відпасти; через непорозуміння німецького титулу на окладці Гергардового видання д. Комаров подумав, що там подані також німецькі переклади Шевченкових віршів, яких там зовсім нема. Про переклад «Катерини» в брюссельській «La Société Nouvelle» проф. Енса* див.: М. Драгоманов. Листочки до вінка на

могилу Шевченка. Цілий ряд Шевченкових поезій був поданий у німецьких перекладах у віденському річнику «Die Dioskuren, Jahrbuch des österreichischen Beamtenvereins». Гарний переклад «Кавказу» на німецьку мову умістив Woldemar Kawerau 1878 р. в липському «Magazin für die Literatur des Auslandes»*; глуху звістку про сей переклад подав д. Комаров у розд. XIV під ч. 187, не знаючи, що за працю дав Каверау у тім виданні.

Чому розд. IX має титул «Переводы прозаических произведений Т. Шевченка, писанных им по-русски, на язык малорусский» — чому лише на «малорусский»? А от, прим., автобіографія була перекладена на мову польську (в низі: Sam. Smiles, Prawdą a pracą (Self help), виданій у Львові 1871 р.) — то се вже не належить до Шевченкової бібліографії? Так само без потреби затіснив автор обсяг розділу XII «Драматические переделки произведений Т. Шевченка». Чому лише драматичні? А коли Шевченкову драму перероблено на повість, то сю переробку куди покласти? Чи між переклади, як учинив д. Комаров?

Не зовсім добре зробив д. Комаров, зібгавши в XIV розділі, п[ід] т[итулом] «Свод статей о Т. Шевченке и его произведениях», окрім прозаїчних праць, також поезії на честь Шевченка; для них можна було зробити окрему рубрику або долучити їх до розд. XI, який міг мати також загальніший титул: Шевченко і його життя в творах штуки (поезії, малярства, скульптури).

Найбагатший змістом розділ XIV також не може мати претензії ані на повноту, ані на докладність. Зовсім недокладні ч. 108 («Голос», № 42 — а що в нім?), 112 («Отечеств[енные] зап[иски]», 1869, № 3), 114 («Сын отечества»*, № 67), 120 («Дон», № 61—63), 148: «Revue des deux mondes», 1874, не зазначено, ані що, ані в якім н-рі надруковано; річ, очевидно, йде про статтю пані E. Durand*; недокладне також ч. 198; стаття Драгоманова в «Громаді»* має титул «Шевченко, українофіли й соціалізм» і поміщена в «Громаді», том IV. Без потреби повторено вказівку про мою статтю в «Світі»* (ч. 240 і 265). Без потреби проф. І. Кокорудз* перехрещений на Кокорудзу (ч. 310, 468*). І тут, як у попередніх розділах, автор дає під одним номером не одну якусь працю, а купи різних праць. І так під ч. 42 подано «Некрологи» в п'ятьох різних часописах; в ч. 46 згадано «По поводу концертов в память Т. Шевченка» про статті в сімох різних часописах; під ч. 28, крім

праці Білозерського*, вмiщено вірші п'ятьох поетів та промови двох «и других» людей. Се засновок до якоїсь студії, але ніяк не наукова бібліографія.

Як сказано, сей розділ, хоч найбагатший, має також найбільше прогалин. Певна річ, тут найменше вини шан[овного] автора; Шевченко має вже таку широку літературу, що її не обхопити одному чоловікові, та й то ще в такім місці, де раз у раз приходиться з цензурних оглядів писати Ж. замість Женева або промовчувати ім'я автора для того, що він називається М. Драгоманов. Тут треба праці багатьох рук, співділання людей, що мають доступ до великих бібліотек. В надії, що колись таки збереться повна бібліографія Шевченка, я подаю тут деякі доповнення до праці д. Комарова. І так до розд. III під р. 1891 треба додати: «Кобзар, книжечка для дітей, ціна 20 кр. Накладом Руського тов. педагогічного. З друкарні Наук. тов. ім. Шевченка, Львів, 1891, 16°, стор. 64». По титуловій картці поміщено портрет Шевченка, потім на стор. 5—8 статтю «Тарас Шевченко», далі стор. 9—63 займає текст з додатком пояснень унизу, а на остатній не нумерованій стороні зміст. Далі до розд. IV слід додати згадку про те, що Шевченкову поезію «Садок вишневий коло хати» передрукував латинськими літерами Богдан Залеський у примітці до свого вірша «Mogiła Tarasowa» (B. Z a l e s k i, Pisma, tom IV. Lwów, 1877, стор. 104). Може, не зайве буде навести слова Залеського, який каже, що «od wielu lat już piosnka ta pobrzmiewa mi w sercu i w słuchu»[1]. Варто зацитувати також слова того ж Залеського, який каже (loc. cit.), що «od Bronisława i od śp. Edwarda Żeligowskiego dostałem kilka zeszytów poematów i pieśni Szewczenki nigdzie podobno nie drukowanych»[2]. До розд. VII д. Комарова про рисунки Шевченка нотую з того самого місця у Залеського ще отсе: «Śp. Konstanty Świdzinski na kilka dni przed skonem przysłał mi także miły upominek po Szewczence: oryginalną akwarellę śmierci Bohdana Chmielnickiego i szkic ołówkiem godów kozackich»[3]. До розд. VIII

[1] Вже багато років та пісня бренить мені в серці і у вухах *(польськ.).— Ред.*

[2] Від Броніслава і від шановного пана Едварда Желіговського дістав кілька зошитів поезій і пісень Шевченка, ніде, правдоподібно, не друкованих *(польськ.).— Ред.*

[3] Шановний пан Константин Свідзінський за кілька днів до смерті прислав мені також милий спогад про Шевченка: оригіналь-

додати переклад «Марії» на мову російську, доконаний М. Драгомановим п[ід] з[аголовком]: Marie, poème de Chevtchenko, traduction russe. Мария, поэма Т. Гр. Шевченка с передним словом и замечаниями М. Драгоманова. Перевод с украинского. Женева, типография «Громады», 1885, мала 8-ка, стор. VIII + 47. Видання має на трьох сторонах обложки слово «От издателя», далі на стор. III—VIII «Переднее слово», потім текст (дослівний переклад), стор. 1—27, і, нарешті, «Замечания на поэму Шевченка «Марія» на стор. 29—47. До розд. IX додати «Шевченко про Котляревського (виїмок із повісті «Близнюки»), переклад О. Маковея*, друкований у «Літературно-науковім віснику»* 1898 року. До розд. XI треба додати портрет Шевченка, з якого гравюра, досить поганенька, була друкована разом з коротенькою біографією в польському часопису для дітей «Dzwonek», 1872 р., ч. 8, стор. 123. Там же на стор. 123—124 і 139—141 подано польський переклад «Катерини», доконаний польським поетом Т. Ленартовичем*. Нарешті, до розд. XIV, під р. 1859 треба додати статтю «Z Ukrainy», друковану в «Wiadomościach Polskich» у Парижі, де подано звісний анекдот про Шевченка з зернами пшениці*. Під роком 1861 треба додати ряд статей, уміщених у польських часописах, починаючи з «Biblioteki Warszawskiej» та львівського «Dziennika Literackiego» з приводу видання студії Л. Совінського та перекладу «Гайдамаків»*. До статті «Dzienn. Liter.» нав'язує полеміка Будеволі* з р. 1862 (у Ком[арова] ч. 58). Ся стаття мала титул: M. W. Ruch umysłowopolityczny na Rusi. Szewczenko — Sulima («Dz. Liter.», 1861, ч. 69). Сулима був якийсь поляк родом з України, що надрукував у брюссельському часопису «Le Nord» (орган російських офіціозів), а потім окремою брошурою статтю «Lettres d'un Oukrainien sur la Bosnie russe», Leipzig, 1861. Під тим же 1862 роком треба було згадати вірш О. Федьковича «Співацька добранічь на скін Тараса Шевченка», надрукований у виданні його поезій (Львів, 1862), стор. 28—29, і передрукований у новім, збірнім виданні його творів (Львів, 1900, т. 1). Під роком 1863 слід додати статтю «Kwestya rusińska», друковану в ч. 3 «Tygodnika Poznańskiego»; де згадано про похорон Шевченка і враження його на український люд. Щось про се було і в газеті «Dziennik Poznański». Під

ну акварель смерті Богдана Хмельницького і шкіц олівцем козацьких свят *(польськ.)*.— *Ред.*

р. 1862 треба згадати книжечку М. В. Р. «Сонное видѣнье або розговор духôв о польськôй и рускôй справѣ, оповѣдь в стихахъ. Львов, типом Института Сравропигійского, 1862», де в додатку, на стор. 97—106, поміщено «Гдещо про оукраиньского спѣвака Тараса Григоровича Шевченка», а на стор. 106—108 передруковано вірш Конiського* на смерть Шевченка. Під роком 1863 треба додати статейку «О поезії Шевченка», надруковану в календарі «Перемышлянин». Під роком 1865 треба додати, що праця Гвідона Батталіï* «Taras Szewczenko, poeta ukraiński» друкувалася первісно в часописі «Tygodnik naukowy», Lwów, 1865, ч. 22. Під роком 1866 треба додати важну працю: B r o n i s ł a w Z a l e s k i, Wygnańcy polscy w Orenburgu (Rocznik Towarzystwa Historyczno-literackiego w Paryżu, rok 1866, стор. 75—107), де згадано й про Шевченка і подано багато відомостей про його оренбурзьких знайомих. Під тим же роком до ч. 88 у Ком[арова] треба додати, що вірш Перебенді*, уміщений у ч. 9 «Русалки»*, не називається «В роковини смерті Т. Шевченка», а «Пам'яті великих», а титул під ч. 89 звучить «П'яті роковини Т. Шевченка у Відні». Нарешті, завважу, що під р. 1884, ч. 299 у д. Комарова знов без потреби перемінено назву автора статті: він не називається Sulim, а Sulima, і стаття його «Szewczenko na wygnaniu i Bronisław Zaleski» справді була уміщена в томі IV «Przeglądu powszechnego» в Кракові.

На сих деталях я й уриваю свої уваги над книжкою д. Комарова. В усякім разі треба признати, що автор, особливо в новіших часах, збирав матеріал докладно. Його книжка, хоч і як іще далека від того, щоб могла бути повною і всюди докладною бібліографією Шевченка, все-таки важна тим, що показала нам перший раз літературу, належну до нашого поета в її повнім об'ємі, і заразом вивела перед наші очі ті дезидерати, яких треба для її повного опанування. Бажалось би, щоб і сама книжка і отся рецензія збудили відгук у всіх тих, хто може сяк чи так причинитися до спростування помилок або до заповнення її прогалин.

ШЕВЧЕНКО — ЛЯХАМ

ПРОМОВА НА ВЕЧОРНИЦЯХ
У 43 РОКОВИНИ СМЕРТІ ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ Д[НЯ] 15 МАРТА 1904

Сорок третій раз отсе з приводу смерті великого Кобзаря України лунає з сього місця слово, яке має доказати, що пам'ять його серед вас не загибла, що його пісня не перестала бути тим огняним стовпом, який невпинно, безпохибно веде нас через велику пустиню занепаду до далекої обітованої землі, до вільної, самостійної України.

Скільки перемін та духових течій пережили ми за тих 43 роки, скільки різних поглядів висловлювано в тім часі про Шевченка, про вартість його творів для потомства! Від ентузіастичних славословій, від признання Шевченка нашим пророком і месією аж до пристрасно сердитого вислову Куліша про його п'яну Музу* та антикультурне гайдамацтво* і до холоднішого та не менше рішучого вислову Драгоманова*, що з ідейного погляду для нас, себто для чільної верстви українського народу, Шевченко — ein überwundener Standpunkt[1]. А проте можемо сказати сміло, що Шевченкове слово не стратило досі своєї чародійської сили, що його думи не уронили нічого зі свого панування над нашими серцями, а його геній, не притемнений пізнішим розвитком нашої літератури, ясніє в повнім блиску, сам для себе і зворотна точка в історії нашого письменства, і ціла одна її епоха. Навпаки, чим ближче придивляємося йому, чим чуткіше вслухуємося в кожде його слово, тим більше красоти і сили і глибини знаходимо в ньому під прикривкою його незвичайної простоти і натуральності.

Має се до себе кождий правдивий геній так, як і щире золото, що час не покриває його ржею, а тільки поволікає дивною патиною, що додає йому краси й коштовності.

Сорок три роки по смерті, та й ще до того роки, повні

[1] Пройдений етап *(нім.).— Ред.*

таких соціальних, національних та культурних змін, як ті, що ділять початок р. 1861 від початку р. 1904, се вповні досить часу, щоб утворити для письменника те, що називаємо історичною перспективою. Скільки-то письменників, навіть голосних за життя, за такий протяг часу западають у другу, страшнішу могилу — забуття! Та для Шевченка, можна сказати, подекуди ще не зовсім настала історична перспектива. Питання і справи, порушені ним, закляті в форми віщого слова, ще не перестали ворушити пристрастей та збуджувати ілюзій. Отим-то противники й прихильники однаково з жахом оминають такі вислови нашого Кобзаря: одні, щоб не ворушити болючого місця і не договорюватися до лютості; другі, щоб не знайти в них чогось такого, де б довелося справді признати рацію противникові з ущербом для честі, а може, лише для непомильності дорогого національного поета.

Та я думаю, що для нас, вилеканих і викоханих Шевченковою піснею, у яких Шевченкове слово нерозривно зіллялося з усім найкращим і найвищим, що дає нам новочасна наука і новочасна культура,— що для нас давно настала супроти Шевченка ота історична перспектива. Ми можемо спокійно слідити за кождим розмахом його орлиного крила, можемо розбирати критично його погляди і не потребуємо жахатися ущербу для його честі й для нашої національної гордості, коли нам доведеться признати якийсь його погляд хибним або думку якусь неясною. Ми знаємо, що наш поет був чоловік, значить — міг і мусив помилятися. Його «Кобзар» для нас не Коран і не Євангеліє і навіть не підручник історії, чи політики, чи філософії, і виказання одної-другої помилки нічогісінько не вхибить його вартості, бо його вартість у тім гарячім, чистім, щиро людськім почутті, яке ніколи не помиляється і, лежачи в основі всіх поступових і ліберальних програм, лишається безсмертним, хоч і як би змінилися побудовані на нім логічні програмові конструкції.

Отим-то я й не жахаюся просити у вас кілька хвиль терпеливості та духового співробітництва, щоб ми разом придивилися невеличкій поезійці Шевченка «Ляхам»*. Поезійка доторкає дразливої, але многоважної теми — польсько-українських відносин. Тема дразлива, особливо у нас у Галичині під теперішню пору, та я не буду тривожити тіні великого поета, вживаючи його слів як оружжя против одної або другої спорячої сторони. Вірний правилу істо-

ричної перспективи я хочу зовсім холодно, сухо, як то кажуть, науково розібрати Шевченків вірш, зовсім без огляду на теперішні польсько-руські диференції. Письмо святе велить шукати правди і обіцяє, що правда освободить нас. Шукаймо ж правди без огляду на те, чи вона моментально приємна нам, чи ні.

Шевченків віршик «Ляхам» був написаний 1858 р. д[ня] 14 марта, в Москві, коли Шевченко вертав із заслання. Вірш був присвячений і, певно, й переданий Броніславові Залеському, полякові родом з України, братаничеві великого польського поета Богдана Залеського. Сей Броніслав Залеський разом з громадкою інших поляків за конспірації був засланий у солдати до Оренбурга, пізнався і заприязнився тут з Шевченком і вів з ним переписку та робив йому деякі дрібні послуги й пізніше, коли нашого поета загнано в тяжку неволю в Новопетровську кріпость, де він провів сім найтяжчих літ свого життя.

Сі дрібниці загально звісні, та їх треба мати на тямці, розбираючи Шевченків вірш. Сей вірш був, очевидно, відгуком приятельських розмов нашого поета з польськими патріотами, засланими в Оренбург, а особливо з Залеським. Розмови йшли, розуміється, про вічно пекуче питання українсько-польських відносин, і Шевченко вважав потрібним у тім вірші ще раз, коротко й ясно виложити свої погляди, яких, певно, боронив і в розмові.

Які ж се були погляди?

Не буду рецитувати тут цілого Шевченкового вірша; думаю, що велика більшість присутніх тут тямить його. Пригадаю лише головні його точки; їх три.

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата,
Пишалася синами мати,
Синами вольними. Росли,
Росли сини і веселили
Старії, скорбнії літа.

Потім іде контраст, картина диких переслідувань:

...іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай і розлили
Широке море сліз і крові.

Пропускаю дальші деталі сього малюнка,— ми ще вернемося до них у іншім зв'язку. А кінчиться вірш зворотом до адресата:

Отак-то, ляше, друже-брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили!

І далі йде апель, очевидно, вже не до самого адресата, Броніслава Залеського, а до всіх ляхів:

Подай же руку козакові
І серце чистее подай,
І знову іменем Христовим
Возобновім наш тихий рай!

Перекладаючи хід думок сього вірша на язик модної тоді в Росії гегелівської* філософії, можна би сказати, що маємо тут у поетичній прикрасі звісну Гегелеву тріаду: теза — первісний згідний і свобідний стан ляхів з козаками, антитеза — закаламучення сього стану ксьондзами і синтеза — поворот до первісного стану згоди вже в ім'я вищої ідеї, в ім'я Христове.

Чи Шевченко, пишучи сей вірш, був несвідомо під впливом Гегелевої філософії, про яку, без сумніву, мусив наслухатися не раз диспутів російських інтелігентів, сього не знаємо. Та далеко правдоподібніше така схема польсько-українських відносин зложилася в його голові під впливом диспутів з поляками, спеціально з Залеським. Се не значить, щоб Шевченко перед тим не мав вироблених деяких поглядів на ті відносини; навпаки, вони були у нього і висловлювалися іноді дуже різко. Ще в «Гайдамаках», сумуючи над руїною, яку вчинила Коліївщина, він жалкує, що

Старих слов'ян діти
Впились кров'ю,— а хто винен?
Ксьондзи єзуїти.

Сей сам погляд у такій самій категоричній формі повторяє Шевченко й тепер. Вина роз'єднання козаків з ляхами паде виключно на ксьондзів; навіть вина магнатів і шляхти, яку поет не раз перед тим малював огнистими фарбами, тут якось щезає, і тільки в кінцевім звороті поет якось несміло обік ксьондзів згадує й магнатів. Та сяк чи так, сеї часті своєї філософії Шевченко не потребував позичати ні у кого.

Інше діло з тою вступною частиною, яку можна би назвати українсько-польською ідилією. В давніших Шевченкових творах з-перед його процесу ми не бачимо ані сліду тої ідилії. Уперве вона являється в вірші «Не знаю, як тепер ляхи живуть з своїми вольними братами»*, написаній уже на засланні, мабуть, іще в Новопетровській кріпості і під свіжим впливом диспутів Шевченка з поляками. Початок вірша трохи загадковий, неясний; оповідання ведеться від лиця якогось старого козака, що згиб давно в якійсь козацько-польській війні. Уявляючи собі контекст сього вірша, ми мусимо міркувати так: під впливом свіжих розмов з поляками або якогось свіжого добродійства з їх боку Шевченко доходить до думки, що все-таки ті ляхи — добрі люди і жити з ними на волі — wolni z wolnymi, równi z równymi[1] — було б дуже гарно. І тут йому являється дух старого козака-мученика і в відповідь на його міркування, не зачіпаючи навіть їх чуттєвої сторони, оповідає свою історію, занапащення своєї дочки ксьондзами і т. д. І тут уперве в Шевченковій поезії стрічаємо в зав'язковій формі ту українсько-польську ідилію: «А ми браталися з ляхами, аж поки третій Сигизмунд* з проклятими його ксьондзами не роз'єднали нас». І тут, як і в посланії до Залеського, головна, майже виключна вина розбрату скинена на ксьондзів, а шляхту полишено зовсім у тіні.

Та тут уже нам недалеко шукати, відки взяв Шевченко сей погляд на первісну козацько-польську ідилію. Се ж був основний погляд славного Богдана Залеського, основний погляд його «Золотої думи», погляд, вироблений не на основі історії, навіть не на основі живої традиції, а на основі філософії Руссо* про всесвітню ідилію, якою починалася історія людського роду, про повне щастя чоловіка в стані природнім і про дисгармонію, яку в те щастя внесла пізніша цивілізація. Залеський переніс сю ідею живцем, насліпо в первопочини русько-польської історії. Були, бачите, поляни над Дніпром і над Віслою, одно плем'я, один народ, одної цивілізації, і жили собі щасливо аж до кінця XVI чи навіть до половини XVII віку. Разом боролися з турками й татарами, разом і залюбки слухали волі сейму й короля, гуляли степами та сумирно жили по хуторах. Потім

[1] Вільні з вільними, рівні з рівними *(польськ.)*.— *Ред.*

прийшла завірюха — відки, пощо, бог його знає, прийшла обопільна ненависть, прийшла пора, коли

Chrobry Czarnecki nasroża lice,
Zgrzyta na popłoch żołnierstwa[1] —

штурмуючи козацькі Ставищі*, і коли найбільшим польським героем уважається той, хто змете найбільше козацьких голів. Залеський лише рідко, виїмково забігає фантазією в ті жорстокі часи, а причини їх жорстокості зовсім покриває мовчанкою. Зате ту первісну ідилію українсько-польську він розмальовує всіми кольорами, підсолоджує як лукрецію. Нема сумніву, що ся улюблена ідея Богданова, через посередництво розмов Тарасових з Броніславом Залеським, відгукнулася, нарешті, і в нашого поета.

Та наскільки ж та ідилія має під собою дійсний, фактичний грунт? Ану, стільки ж, як і погляд Руссо про первісну ідилію людського роду в стані природи, т. є. — ніякісінького. Неправда, що поляни над Дніпром і над Віслою колись у доісторичних часах були одно плем'я з одною культурою, бо археологічні досліди виявили нам, що над Дніпром і над Віслою були різні культури, а поляни одні й другі мали щонайбільше припадково однакову назву, але належали, можливо, навіть до різних рас, не то до різних племен. Неправда, буцімто колись, чи в X, чи в XII, чи в XV, чи в XVII віці, ляхи жили з українцями в примірній згоді й ідилічній єдності; навпаки, обопільні війни — се найвиразніша, безперервна традиція їх обопільних відносин. Неправда, буцімто аж ксьондзи, чи єзуїти, чи інші внесли розлад між козаків і ляхів, бо ж унії ще зовсім не чуть було*, коли на львівськім ринку покотилася козацька голова Івана Підкови*, і не против унії піднімався Косинський* та не в обороні унії православний гетьман Острозький* велів косити голови козачі; не против унії піднімався й Наливайко* і не задля релігійних мотивів його мучено й стято у Варшаві.

Щоб дати хоч яку-будь фактичну підставу для свого погляду, Залеський видумав собі цілу «козацьку Україну» з небувалими гетьманами вроді ляха Сердечного, з небувалими геройськими вчинками козаків і ляхів під Збаражем* під проводом Остафія Дашкевича, скомпонував зовсім фан-

[1] Хоробрий Чарнецький насуплюється,
Скреготить [зубами, бачачи] переполох у війську *(польськ.)*. — *Ред.*

тастичну епопею, що кінчиться мало що не завоюванням Криму в XV в. і загальною радістю та гармонією. І хоча та епопея не була опублікована за життя Залеського, то все-таки і з опублікованих давніше «українських» його дум видно було, де він знаходив свій ідеал лясько-козацької згоди. І знов нема сумніву, що коли між Шевченком і Броніславом Залеським були розмови про сю тему, то лях, більш очитаний у книгах і напоєний поезією свого стрийка, мусив показувати Шевченкові ті, власне, часи як теми для поетичного звеличання. Правда, поетичний талант у Шевченка був зовсім іншого роду, як у Залеського; наш поет не був фантастом, не любив обертатися в пустому просторі і заселювати його фантомами; його фантазія потребувала реального грунту, а того реального грунту не давали йому романтичні концепції Залеського. З того, що він знав про козацько-польські відносини в кінці XVI в. з Бантиша-Каменського*, Маркевича* та псевдо-Конисього*, у нього живо стояла в тямці хиба проба повстання Наливайка й Лободи* — на жаль, власне, факт, що перечив ідилічній концепції Залеського. Та проте Шевченко в тім самім часі, коли повстав вірш «Ляхам» і вірш «Не знаю, як тепер ляхи живуть», покусився і собі ж змалювати ідилію з кінця XVI в., яка хоч, може, не в смак була б Залескому, все-таки найближче підходила би до його способу трактування історичних тем. Так повстає розкішний, але, на жаль, зовсім фантастичний малюнок вибору козацького гетьмана в Чигирині, що починається словами «У неділеньку у святую та у досвітнюю годину». Подробиці бере Шевченко з псевдо-Конисього, боротьбу з ляхами відсуває на дальший план, за обрій, збуває натяком, що

Тепер прелютая година
На нашій славній Україні.

В вірші сеї лютої години не видно; там дзвони дзвонять, гармати скликають народ на раду; духовенство з хрестами і корогвами йде на високу гору за містом, військо, як море, виступає з лугу з знаменами, бунчуками; архімандрит читає акафіст; вибір доконується без дебату, «одногласно, одностайно», і паде на старого лицаря Івана Лободу, та сей зрікається вибору на користь преславного запорожця Павла Кравченка — Наливайка. А направду що показує нам історія? Наливайко був не Павло, а Семен*, ніяким гетьманом ніколи не був, а був так само, як і Лобода, ота-

маном козацької ватаги, що, відбувши похід на Угорщину, наробила була заколоту в Червоній Русі* та на Волині, переслідувана Жолкевським*, подалася аж за Дніпро, тут, обсаджена польським військом, боронилася досить довго, шарпана внутрі незгодою отаманів, поки, нарешті, Наливайко не перетяг більшості на свій бік і не усунув Лободи, якого на раді вбито. Як бачимо, відносини зовсім не ідилічні!

Придивімося тепер другій части Шевченкової тріади.

... іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай.

Так, але ж тихого раю не було ніколи, то й не було що запалювати. В вірші «Не знаю, як тепер ляхи живуть»* Шевченко висловлює ту саму думку досадніше:

Во ім'я господа Христа
І матері його святої
Ляхи прийшли на нас війною;
Святії божії міста
Ксьондзи скажені осквернили.
Земля козача занялась
І кров'ю, сину, полилась.

Шевченко не натякає ніде, в якім часі він уявляє собі події, оповідані в тому вірші. Коли судити по жорстокостях, оповіданих тут, можна би думати, що се оповідається епізод із часу руїни, з часу, коли король Ян Казімір із Чарнецьким* ішов по Вкраїні, витинаючи впень людність та мстячися за сором і страхи Хмельниччини. Але ж похід Чарнецького мав чисто політичні мотиви й цілі, і ні в якім разі не можна сказати, що він робився «во ім'я господа Христа». Можна, як хто хоче щедро міряти вину латинського духовенства, а спеціально єзуїтів у роз'ятрюванні ворожнечі між католиками й православними, між ляхами й українцями,— та все-таки історія Польщі не знає війни против козацтва з чисто релігійних мотивів. Певна річ, православіє в Польщі не зазнавало такої опіки та пошани, яка йому належалася навіть по думці тодішніх законів та королівських привілеїв; певна річ, у розпалі контрреформації латинське духовенство, а особливо єзуїти, уживали не раз оружжя, по-нашому, не зовсім чесного та законного, щоб ушкодити, принизити, висміяти, зневірити православних; висилювало свій дотеп, щоб перетягати на католицизм православних магнатів і шляхтичів, вщіплювати

в своїх прозелітів нетолеранцію та погорду до інших конфесій, затроювати в них почуття горожанської рівності та справедливості. Але від усього сього до тих кривавих картин релігійного переслідування, які малює Шевченко, ще дуже далеко, і треба сказати по правді, що латинське духовенство, а спеціально езуїти в Польщі ніколи не були такою державною, політичною силою, як були в інших державах, у Іспанії або в Австрії за Фердінанда II* і III*. Що польсько-українські відносини зложилися так фатально, се мало глибші соціальні, економічні та політичні причини. Польща мала тут перед собою задачу, якої величі й трудності не розуміла ніколи, не розуміє й досі: покласти міст між Заходом і Сходом, між племенами й націями з різною культурою і різними світоглядами. Ані політичне насильство, ані релігійна та конфесійна нетолеранція, ані колонізація, ані добровільна та невільна асиміляція вищих верств, ані ніякі макіавелльські штуки* новочасної виборчої та денаціоналізаційної техніки тут не поможуть нічого.

А що ж поможе? Ось тут ми входимо на грунт третьої точки Шевченкового посланія, тої його синтези, що має випливати з його тези й антитези. Поет кличе ляха, щоб подав козакові руку з чистим серцем і щоб оба вони Христовим іменем, яким колись була розпочата братовбійча війна, відновили колишній, первісний рай. Поет, мабуть, вірить, що се можливе, що для відновлення того раю треба тільки доброї волі і чистого серця. Поет не міркує, що коли вперед роз'єднання повстало не через брак доброї волі, а через «неситих ксьондзів та магнатів», то чи й тепер обі сі сили не мають ще деякого впливу? А коли сей вплив ще не зовсім пропав, то, очевидно, що й його рецепт — чисте серце та добра воля — може показатися невідповідним. Та й тут, мабуть, Тарас стояв під впливом круга ідей Залеського, який, ще слабше мотивуючи, та зате невтомно раз у раз повторяючи, співав про колишню міфічну рівність і свободу козаків з ляхами і про конечність її відновлення.

Wolność bujnie się przyjęła tu była. I chwała
Za wolnością siostrą swoją na dybach nam wstała,
Od porohów przemieniała to skrzydła, to wiosła,
I po morzach się, po ziemiach dalekich rozniosła[1],—

[1] Воля буйно тут було прийнялася. І слава
За волею, сестрою своєю, на дибах у нас встала,
Від порогів змінювала то крила, то весла,
І по морях, по землях далеких рознеслася *(польськ.)*. — *Ред.*

співає у нього буцімто козацький бандурист Наум, про якого Залескому буцімто оповідали недобитки старих запорожців — дивно, що, крім нього, ніхто більше не чув і не записав звістки про сього «знахаря та віщого співака, що так само як Вернигора любив ляхів і наклонював старшину до згоди і єднання з ними» (B. Z a l e s k i, Pisma, IV, 99). І немов відповідаючи на Тарасів поклик до Броніслава Залеського, хоч уже по смерті Тарасовій, старий Богдан нав'язує себе й нашого поета до того Наума:

Ow Taras — naśledni wnuk Naumia;
Naumać w obudwóch nas uczucie,—
Piastunką nam była jego duma,
Nim serca rozbrzmiały w swojej nucie[1].

Згадавши гірке, сирітське життя українського поета, докоривши йому,

Że wobec Moskala, swego zbója
Za lackim uganiał się upiorem[2] —

Богдан випоминає йому навіть приязнь Броніславову:

A przecież w odludziu cię Kirgiskiem,
W tęsknego tułactwa zawierusze
Lach darzył łzą bratnią i uściskiem,
Gdy Moskal katował twoją duszę[3] —

пригадка в усякім разі не зовсім вірна, бо ж у своїм житті Тарас зазнав і від ляхів не самих «łez bratnich i uścisków», а були й такі ляхи, що посилали його до стайні, щоб його візник сік батогом, і такі, що доносили на нього за якесь вільне слово, та з другого боку, були й москалі, що в тяжких пригодах наділяли його не самою лише «łzą bratnią i uściskiem», а наражувалися, щоб ділом допомогти йому і таки, нарешті, видобули його на волю з тяжкого заслання.

---

[1] Той Тарас — наслідний внук Наума;
«Надоумив» нас обох на почуття,—
Пестункою нашою була його дума,
Перш ніж у серці забриніла пісня *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Що перед москалем, своїм розбійником,
За ляським ганяється пострахом *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Адже ж в киргизькому відлюдді,
У хуртовині тяжкого поневіряння
Тобі лях дарував братню сльозу і обійми,
Коли москаль катував твою душу *(польськ.)*.— *Ред.*

Та все-таки Богданові Залескому досить сього, щоб перескочити до своєї улюбленої мелодії:

Tarasie, znalazłeś bodaj spokój
Po znojach i bojach na Sybirze,—
Ku braciż z mogiły dziś prorokuj
O wiecznym z Lachami odtąd mirze.

Nie będzie bo ciszy twemu snowi,
Ni dobra i szczęścia naszej ziemi,
Aż znów się Polanie tam dnieprowi
Zbratają z Polany wiślanemi.

Kozaczy i laszy ludożerca
Car mniema, że w pętach mu ostoim;
Car targa kleszczami nasze serca,
Lecz duchy my wolne w stepie swoim.

Poskramiaj że braci grzeszne wstręty,
Podsłuchuj w mogile wieszczby ptasie,
Z mogiły nawołuj o mir święty,
Polański współpiewco mój Tarasie![1]

Гарні слова, та не забуваймо ніколи, що се звуки романтичної лютні, скороспішні висновки з фантастичних преміс. «Вічний мир», «збратання» — се, коли хочете, ідеал, який тим, власне, й ідеал, що його ніколи не можна вповні здійснити. А дехто думає, що такий ідеал, як «вічний мир» — і зовсім не ідеал, бо природа сотворила нас не для вічного миру, а для вічної боротьби, а вічний мир осягаємо

---

[1] Тарасе, ти знайшов принаймні спокій
Після важких трудів і боротьби в Сибіру,—
Тож до братів з могили сьогодні возвісти
Про вічний з ляхами відтепер мир.

Бо не буде спокою твоєму сну,
Ані добра, ні щастя нашій землі,
Поки знову наддніпрянські поляни
Не збратаються з віслянськими полянами.

Козацький і ляський людожер,
Цар гадає, що у путах він нас втримає;
Цар розриває кліщами наші серця,
Але ми — вільні душі у своєму степу.

Стримай же братів грішний опір,
Підслухай у могилі віщування пташині,
З могили закликай до святого миру,
Полянський співець мій Тарасе! *(польськ.)*.—*Ред.*

аж у могилі. А поклик до збратання доти лишається безпредметовим, доки в споді під ним криються докори про grzeszne wstręty, а в споді під тими докорами невирівняні соціальні та національні суперечності. Ситий голодному не брат,— каже справедливо народна приповідка, і для того романтичні поклики до братання в нинішню пору безпредметові, коли українці й ляхи бідні, темні, безрадні в житті та позбавлені навіть смислу самодіяльності. Романтики — а до них в отсьому питанні мусимо зачислити й нашого Тараса, бодай яко автора поезій, писаних під впливом розмов з польськими засланцями в Оренбурзі,— бачили перед собою далеко на обрію осяяні сонцем шпилі гір, що чарували їх своєю красою, і вони кликали своїх сучасних летіти туди простою воздушною лінією. Але лет не вдався. Ті Ікари*, що зривалися до такого лету, попадали й порозбивалися; пізніше покоління вибрало дальшу дорогу — по землі, круту, тернисту й кам'янисту. Великі ідеали, вказані геніями слова й чуття, не перестають і нам світити, але крім тих ідеалів, що вказують нам дорогу, нам для далекої подорожі потрібний великий багаж матеріальних засобів, життєвого досвіду й енергії, духової сили та широкого знання. Поки сього не маємо, поти всяке балакання про згоду, про збратання і високі ідеали не заслуга, а деморалізація. Збратання двох народів, злучених і роз'єднаних тисячолітньою історією,— се як будова моста між двома берегами. Коли наш міст має бути порядний і тривкий, мусять наші береги вперед бути виразні, сухі, тверді і міцні, бо інакше наш міст буде опертий на багні і пропаде. І коли люди нетерпеливі або нетямущі або злої волі з тамтого берега з докором або з приманою гукають нам «Брат! Брат!» — не забуваймо завсіди відповісти їм нашою приповідкою: «Брат братом, а бриндза за гроші».

ЮВІЛЕЙ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ВЧЕНОГО

В марті біжучого року обходили лужицькі серби ювілей 50-ліття свого найвизначнішого тепер ученого і духового проводиря проф. Ернеста Муки*. Роджений д[ня] 10 марта 1854 р. в горішньолужицькім місті Вулкі Восик д-р Мука по скінченні університету пішов учителювати в гімназію і працює й досі як гімназіальний професор у Фрайберзі в Саксонії. Та ся праця для прожитку не перепинила йому присвятити багато сили іншій, правдиво подиву гідній праці над збереженням та прослідженням мови та народності рідного лужицько-сербського народу. До найважніших його праць належить історичний і порівняльний словар долішньолужицької мови, така ж граматика, збірка народних приповідок і т. і. По смерті патріарха лужицьких сербів Мих. Горніка* Мука зробився духовим керманичем і дійсним репрезентантом свого народу. І ми бажаємо сьому невтомному та многозаслуженому робітникові на ниві слов'янського відродження ще многих літ здоров'я і сили для дальшої праці.

ШЕВЧЕНКО І ЄРЕМІЯ

Звісний наш письменник д-р В. Щурат* виголосив дня 12 мая у Відні на вечорницях, уладжених віденськими руськими товариствами «Кружок земляків»*, «Родина»* і «Січ»* на честь Шевченка, промову, яку наші газети поспішили вихвалити як «бісер риторики». Розуміється, читаючи опис того вечерка і опис величезного ентузіазму, з яким була прийнята промова д-ра Щурата, ми й собі ж радувалися потиху, що все ж таки знайшовся талановитий бесідник, який «віщим словом» зумів піддержати духа й розігріти серця віденських земляків. На лихо, нашу радість зіпсував сам д-р Щурат чи, може, якийсь не в міру услужний його приятель, поквапившися опублікувати в «Руслані»* в повнім тексті його «бісер риторики». Сей бісер робить просто сумне враження і заставляє жалувати здібностей і енергії д-ра Щурата, який не лише виступає перед публікою з таким набором пустих слів, але не вважає негідним своєї репутації віддавати їх до друку. Як мало серйозності було в промові д-ра Щурата, доказує хоч би те, що звісний Шевченків «Заповіт», писаний у петербурзькій тюрмі в 1847 році*, видає за твір «передсмертної хвилі» поета. Та ще менше серйозності виявляє головна ідейна основа промови. «Називали в старину поезію мовою богів. Люди були іменно тої гадки, що поети остають під впливом вищої божеської сили. Такий погляд не є зовсім безосновний. Він вповні оправдується, коли читається давніх біблійних поетів Ісаію, Єремію, Єзекіїла. Бо уявіть собі таку душу, що з природи вже є гармонійна. І уявіть собі ту душу сильну і незламану, і при тім приступну для найніжніших вражень, душу, обдаровану скарбом творчої сили, з високим ідеальним польотом. Нехай же дух святий,

якому при кождім ділі творення приписується стрій та гармонію, вкине в ту душу кілька промінчиків вічної краси і заплідднить її та приспособить до артистичного творення,— а будете мати ключ до зрозуміння всякого генія поезії, пророка чи поета». Нема що сказати, вигідний ключ, для якого треба аж стільки інгредієнцій, з яких кожда так само, а може, ще й більше загадкова і таємна і незрозуміла, як сам поетичний геній! А ще хвалителі д-ра Щурата запевняють, що він живе в Відні для студій «строгої філософії», а ось в його дефініціях видно брак навіть елементарної логіки!

Та далі приходить іще ліпше. Підхоплюючи нібито те припадкове спарування слів «пророка чи поета», бесідник запитує сам себе, чи се все одно, і відповідає: «Одно й те саме, а бодай тоді одно й те саме, коли поставимо побіч себе такі імена, як Ісаія і Байрон, як Єзекіїл і Данте, як Єремія і Шевченко». Привід до такого поставлення дав д. Щуратові Віктор Гюго, який в одній своїй поезії поклав поруч імена Ісаії і Байрона; д-р Щурат дає тут же вдатний переклад сеї поезії, і се найцінніша часть його промови. І далі каже: «Гюго зрівняв тут усіх геніїв, біблійних і сучасних, Байрона поставив нарівні з Ісаією. Поставмо ж і ми Шевченка нарівні з Єремією». Що ж, поставмо, коли вже така добра воля д-ра Щурата, а властиво погляньмо, як він се робить! А робить се, так сказати, жидівським методом, бо на одно питання: чим же то подібний Шевченко до Єремії, відповідає цілим рядом нових питань, полишаючи остаточно всі без категоричної відповіді:

«Бо чи ж те, що сказав Гюго про Ісаію і Байрона, про всіх пророків взагалі, не сказано вже і про нашого генія — пророка Тараса?» (Дарма, що слова В. Гюго говорять не лише про пророків, а й про аскетів, «постом мучених тяжким» і в своїй безбережній загальності дадуть прикластися також до вчених, реформаторів і яких хочете видних діячів.)

«Хіба ж то не Тарас був тим пророком, що, загрітий палким огнем для вищої цілі, вказував нам кращий шлях, все той же сам, лише віднайдений наново?» (А до Єремії хіба можна так вповні приложити сю характеристику? — запитаємо ми зі свого боку і позволимо собі сумніватися.)

«Хіба ж не він то колись сіяв під вітер своє слово, що приймається нині в серцях мільйонів, даючи доказ їх живучості?» (Се саме можна би сказати з таким же правом про

Галілея*, Джордана Бруно*, Дарвіна, але знов-таки з найменшим правом про Єремію.)

«Чи ж не наш то народ сотки літ був тим сфінксом, що на голос Тараса заговорив, хто він і яка його ціль?» (Добре, добре, sit venia verbo poëtico[1], але знов-таки, при чім же тут Єремія?)

«Чи ж не Тарас то наклеймив навіки підлих, а ободрив чесних, що ідуть нині за ним, як на прощу, з вірою в спасення, слухаючи його слова?» (А кого ж то ободрив Єремія і хто йшов за ним?)

Шевченко і Єремія! Лишаючи вже на боці загальновідому річ, що всяке порівняння кульгаве, ми все-таки були цікаві, яку ж то подібність винайде д-р Щурат між Шевченком і Єремією? Адже справді, що таке Єремія? Се відгук важкого к о н а н н я юдейської держави, одна з найтрагічніших фігур, які знає людська історія, чоловік, що гаряче любить свій народ, не менше гаряче ненавидить Вавілон*, а все-таки всю свою проповідь, усю свою агітаційну діяльність концентрує в тім, щоб голосити своєму народові к о н е ч н і с т ь — п і д л я г а т и, к о р и т и с я й о г о н а й б і л ь ш о м у в о р о г о в і — В а в і л о н о в і. Се голоситель непопулярних думок, віщун руїни й кари, вислів безвихідного положення народу, засудженого на загибель. Він чує се і клене сам себе й свою долю, але не може говорити інакше. Його ненавидять, лають, висміюють і б'ють, його писання дере і палить власноручно сам король. І сей гарячий патріот до кінця життя грає сю незавидну роль ворона, що накрякує рідному народові нещастя й руїну. Яке ж тут порівняння з Шевченком, віщуном і діячем народного відродження та братолюбія?

Щоб не бути голослівним, ось кілька цитат із Єремії: «Горе мені, моя мати, що ти привела мене на світ, мене, жалібника, перекірного всім людям. Я не зичу ані не даю в позику, і всі кленуть мене», — так жалується пророк на свою долю (XV, 10). А ось як ставилися супроти нього сучасники: «Вони мовили: Ану, зробімо змову проти Єремії, бо й без нього не хибне нам науки з браку жерців, ані порад з браку мудреців, ані проповіді з браку пророків. Ану, побиймо його язиками, не подаваймо послуху його промовам!» (XVIII, 18). А ось як честили Єремію жерці єрусалимського храму: «Як же Пасхор Іммеренко, свяще-

[1] Пробачмо поетичному слову *(лат.)*.— *Ред.*

ник, що був головним дозорцем храму, почув Єремію, що виговорював такі слова (про близьку руїну Єрусалима), то побив його і велів посадити його в колоду, що була в верхніх воротах Веніамінових у дому господньому, а на другий день велів випустити його» (XX, 1, 2). «Ти звів мене, господи,— жалується пророк,— я й зведений; ти дужчий за мене, та й подужав мене; я зробився щоденним сміховищем, кожен мене на глум піднімає. Бо скоро тільки зачну говорити, зараз мушу кричати про напад, про спустошення, і так слово господне зробилось для мене приводом до наруги й насміху» (XX, 7, 8). Прочитайте надто главу 27 й 28, епізод із ярмом, яке носив Єремія на шиї, і з пророкомAnanією, що розламав те ярмо, або гл. 36 про те, як цар Йоаким спалив книгу пророцтв Єреміїних, то побачите виразно, як мало схожого виявляє постать Єремії з Шевченком. Додайте до того ще, що вся проповідь Єремії має тло не етичне, а національно-жидівське, що основна нота його промов — глибокий песимізм, який іноді доходить до розпуки, то й зрозумієте, як мало відповідне було порівняння д-ра Щурата.

Ми занялися дещо детальніше сим виплодом риторики не тому, щоб признавали йому якесь особливе значення. Але він має значення симптому. Легкомисне поводження з прилюдним, говореним чи друкованим словом зачинає входити в моду не лиш у нас. А разом із тим іде кокетування з певними окликами, що в певних високих та впливових сферах усе знаходять радий послух, іде парадування якимось модним sui generis[1] католицизмом, що рад би сполучити в собі sacra cum profanis[2], середньовічну схоластику й новочасну думку, а направду фальшує характер одної й другої. Д-р Щурат не віднині пробує грати на тих фальшивих струнах, та все якось без успіху. Вільно йому й далі пробувати сеї гри, але було б ліпше, якби він не мішав до неї Шевченка.

---

[1] Своєрідним *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Святі речі з світськими *(лат.)*.— *Ред.*

ШЕВЧЕНКО В НІМЕЦЬКІМ ОДЯЗІ

Видавана в Відні «Ruthenische Revue»* пору шила практично одну важну справу, а власне справу знайомлення ширшої європейської публіки з кращими творами української літератури в перекладах. Справа, без сумніву, важна, але й не легка, особливо, коли ходить про перекладання таких наскрізь національних і своєрідних творів, як Шевченкові. Незвичайна простота Шевченкового вислову, його мальовничість та натуральність ваблять перекладача, але заразом доводять його до розпуки, коли він хоче своїм перекладом передати не лише механічно значення українських віршів, але хоч приблизно українську мелодійність, враження, яке робить оригінал. Се почували всі ті, кому доводилося перекладати Шевченка на якубудь іншу мову, і ніде краще, як на нашім Кобзарі, не справджується італьянська приповідка: traduttore — traditore (перекладач — се зрадник). Із численних перекладів Шевченкових поезій на різні мови можна вибрати дуже небагато таких, що дають вірне поняття про його стиль і роблять враження хоч трохи близьке до оригіналу, до найудатніших перекладів в усякім разі треба зачислити чеську збірку Ружени Єсенської*. Ті, що перекладали Шевченка на неслов'янські мови, бачили відразу, що вповні вірно передати і зміст і форму Шевченкових віршів буде їм неможливо, і для того зрікалися або одного, або другого: або перекладали свобідно, пильнуючи поперед усього, щоб переклад робив хоч трохи те саме враження, як оригінал, або посвячуючи риму або навіть віршову форму, щоб передати якомога докладніше сам текст. Сею другою дорогою пішли такі перекладачі, як німець Каверау, що зладив пре-

гарний, хоч неримований переклад «Кавказу», як бельгієць Енс, що переклав французькою прозою «Катерину», як Драгоманов, що переклав на російську мову «Марію»*, рядок за рядком, не дбаючи про ритм ані про риму.

Д[обродій] Шпойнаровський, що видав недавно в Чернівцях книжечку німецьких перекладів із Шевченка («Schewtschenkos ausgewählte Gedichte», Czernowitz, 1904, перекладі на стор. 11—36), пішов іншою дорогою і перекладає, як каже в титулі, «mit Beibehaltung des Versmasses und des Reimes»[1]. Певна річ, деякі твори, особливо дрібні, ліричні, удалися д. Шп[ойнаровському] не зле, як, прим., «Минають дні, минають ночі» (перекл. на стор. 17—18), «До Музи» (стор. 15—16). Та більша часть перекладів не те що не робить поетичного враження оригіналу, але навпаки. Щоб заховати розмір і риму, перекладач посвячує докладність передачі оригіналу, посвячує його простоту, мелодійність і грацію, а головно — заколює на тім вівтарі німецьку мову. Він перекладає Шевченка на неможливий, страховинний німецький жаргон, який у кождого, хто привик читати німецькі вірші, може збудити тільки регіт, а в дальшім ряді нехіть до нашого поета, а принаймні породити дуже некорисну опінію про знання німецької мови й версифікації у «ц[ісарсько]-к[оролівського] професора гімназіального» з Буковини. Досить буде вказати пару прикладів. У прегарній поезії «По вулиці вітер віє» (Огоновський, II, 41)* (вона вся перекладена дуже слабо) остатній чотиривірш —

Не довелось! Виблагала
Тую копійчину,
Та пречистій поставила
Свічечку за сина —

перекладає д. Шп[ойнаровський] і невірно і препогано:

Muss man froh sein, wenn paar Groschen
Sie kann dort erleihen,
Dass vorm Heil'genbild ein Kerzlein
Für den Sohn kann stehen.

Невірно і непоетично передано в звіснім чотиристиху «І день іде, і ніч іде»; ось ті слова: «І голову схопивши в руки, Дивуєшся» німецьким: Du raufst dein Harr, kannst

[1] Зберігаючи розмір і риму *(нім.)*.— *Ред.*

nicht ergründen. Просто не зрозумів тексту перекладач, пишучи в вірші «Думи мої, думи мої» (Огон[овський], I, 3):

Fragen würde man dann nicht nach meinem Leid,
Nicht warum dem Schicksal muss ich fluchen, klagen
Ziellos lebend; spotten würden nicht die Leut':
«Kannst nichts machen!»

Отже, «нудити світом» не значить Ziellos lebend, а людський насміх. «Нічого робить» не значить Kannst nichts machen. Шевченко каже, що люди, бачачи його пісні-сльози, кепкуватимуть: от віршує, бо не має що ліпшого робити. Німецький переклад зовсім затемнює сю думку. Шевченкове класичне речення про Україну «Там широко, там весело од краю до краю» передано у д. Шп[ойнаровського] дерев'яною фразою:

Dort ist's breit, im fernsten Winkel
Herrscht dort frohes Treiben.

Зовсім невірно передано: «Як та воля, що минулась» (сі слова в'яжуться з попереднім: там широко, там весело), «Дніпр широкий, море» (у Огон[овського] тут непотрібне тире зам[ість] коми),— у д.Шп[ойнаровського]:

Wie die Freiheit der Dnipro rauscht
Hin in Meeresbreite.

Шевченкове: «Тут родилась, гарцювала» і т.д. (Огон[овський], I, 12) передає д. Шп[ойнаровський]:

Dort erstand Kosakenfreiheit,
Dort sie kämpfte wacker.
Mit der Schlachta, mit Tataren
Ward besät der Acker,
Ward besät mit den Leibern,
Dass er Früchte trage; (Поки не остило!)
Freiheit gieng zur Ruh', Kurhane
Traten dann zu Tage.
Über ihnen (над ким? В оригіналі «над нею»)
і т. д.

Особливо незугарно перекладено «На спомин Котляревському»*. Тут щокрок попадаються такі версифікаційні цвітки, як

«Denkst ans Schlimme, dir's nicht leid tut»
Ist's ein Waisenkind, das frühe
Aufstehn muss, sich plagen,
Es bleibt stehen, eifrig horchend,
Als ob würden fragen,
Mit ihm sprechen seine Eltern
і т. д.

Певна річ, д. Шпойнаровському належиться подяка за його добру волю — познайомити німців з Шевченком. Але треба ж і те сказати, що добра воля при браку сил може не раз більше пошкодити, ніж помогти, а його приклад впливає заразливо на інших, ще менше укваліфікованих до перекладання Шевченка, які в остатніх н[оме]рах тої ж «Ruthenische Revue» починають друкувати переклади ще гірші.

*

Отсей другий випуск німецького перекладу Шевченка[1] містить 10 поезій, в тім числі «Кавказ», «Гамалію», «Тополю» і «Наймичку», а надто кілька дрібних, як-ось: «Не кидай матері», «Не для людей і не для слави»*, «Готово. Парус розпустили», «Ой не п'ються меди, пива»*, «І досі сниться: під горою», «Сонце заходить». На мою думку, найкращий вийшов переклад «Наймички», і за нього належиться повне признання д. Шпойнаровському; поминувши деякі незручні вислови, сей переклад читається гладко та передає вірно думки оригіналу. Не можна сього сказати про інші переклади. «Кавказ» вийшов зовсім блідий і для німецького читача майже незрозумілий — головно, мабуть, тому, що й сам перекладач не скрізь гаразд розуміє оригінал. І так Шевченкові слова:

Коли ж вона (себто правда) прокинеться,
Коли одпочити
Даси, боже, утомленим
І нам даси жити? —

д. Шпойнаровський перекладає зовсім фантастично:

Wann denn wird es auferstehen,
Wann denn wirst begeben
Dich, o Gott, erschöpft zur Ruhe,
Und uns lassen leben?

Як бачимо, із окрику віруючого чоловіка, який вірить, що все добро і зло йде від бога, і запитує його, коли дасть відпочити утомленим людям, у д. Шпойнаровського зро-

[1] Schewtschenkos ausgewählte Gedichte. Aus dem Ruthenischen mit Beibehaltung des Versmasses und des Reimes übersetzt und mit den nötigen Erklärungen versehen von Sergius Szpoynarowski, k. k. Gymnasialdirektor. Zweites Heft. Preis 80 h. Czernowitz, 1906, 8°, стор. 37—84.

билося богохульство, по якому бог знущається над людьми і вони можуть жити хіба тоді, коли він, утомившися тим знущанням, дасть їм спокій. Невірно перекладено: не понесе слави бога — на Raubt den Ruhm nicht Gott dem Grossen, бо «поносити» не значить «грабувати», а «зневажати», «плямувати». Невірно перекладено вірші:

Отам-то милостиві ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо...

Д. Шп[ойнаровський] не зрозумів насамперед слова «цькуємо» і поклав у перекладі зовсім невідповідне hämmern fort, тобто: куємо. Тим часом тут маємо поетичний образ, узятий із ловів: нагінка застукала, себто сполошила стуком свободу і травить її псами — алегоричне представлення того, що діялося тоді в Кавказі, де свобода горців ще не була зламана доразу, але йшла ще боротьба з російською перевагою. Д. Шпойн[аровський] переклав сі рядки так:

Dort schlugen voller Gnaden wir
Die arme Freiheit, die im Lande
Einhergehend hungrig, nackt, in Bande
Und hämmern fort.

Ані voller Gnaden wir не передає Шевченкового «милостиві ми», що в німецькім треба б передати unsere Gnaden або unsere Majestät, ані образ перекладача про волю, що голодна і гола ходила по краю, не зовсім відповідає образові Шевченка. Шевченкове іронічне «Слава, слава хортам» і т. д. Шпойнаровський передав млявим Ehre, Ehre, що зовсім не робить того враження, бо ж окрик «Слава» — офіціальний окрик на честь царя, а в німецькім йому відповідає хіба Hoch, а не Ehre. Зовсім мляво випав переклад віршів:

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті,
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.

У д. Шп[ойнаровського] вони передані так:

Ehr' auch euch, ihr blauen Berge,
Unter Eises Massen,
Ehr' auch euch, ihr grossen Helden,
Nicht von Gott verlassen!

Отже ж фраза Unter Eises Massen зовсім не уживана в німецькім і зовсім непоетична, бо непластична, а фраза Nicht von Gott verlassen має значення радше: не шалені, не божевільні, ніж те, що хотів своєю висловити Шевченко. «Не поведе тебе в кайданах» зовсім незручно висловлено варварським віршем Und legt dir an auch keine Ketten. Зовсім викривлює думку Шевченка в вірші: «Ми настоящі християни, ми малим ситі» — переклад: Wir sind ja Christen, die mit Freuden Sich schränken ein aufs Minimum. Ніякий німець, прочитавши се, не відчує тої Шевченкової іронії, що тут говориться про «християн», які, забравши сусідові його остатнє добро, в своїй скромності потішають його, що «ми й малим ситі». «Одна Сибір неісходима» передана мляво словами: Sibirien allein kann dienen. А лапідарні Шевченкові слова:

От молдаванина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує —

передав д. Шпойнаровський, очевидно, без зрозуміння іронії кінцевого слова, зовсім безбарвно:

Vom Moldauer bis zu den Finnen
In allen Zungen schweigt und still
Lebt alles in den Tag hinein.

Шевченкове «Ми зорі лічим, гречку сіем» передає д. Шп[ойнаровський] схоластично: Wir tun die Zahl der Stern'erschlissen. Забавно передано також Шевченкові слова: «Крий нас боже, Щоб крадене перекупать, як ті жиди! Ми по закону». У д. Шп[ойнаровського] читаємо:

Behüte,
Dass wir Gestohl'nes bieten feil,
Wie..! Uns gilt nur die Vorschrift!

Дивна делікатність д. Шп[ойнаровського], що виточкував тут слово Juden, хоч у попередніх рядках не виточкував ані Franzosen, ані Spanier. Далі «перекупать» не значить feilbieten, а навпаки — купувати від злодія. А! остатня фраза у перекладі д. Шп[ойнаровського] не має ніякого значення тому, що він знов не зрозумів оригіналу. «Ми по закону» — натиск лежить на остатнім слові, зворот значить: ми скрізь держимося законної дороги — фраза харак-

терна в устах завойовників і здирців. А що значить фраза Uns gilt nur die Vorschrift з натиском, як хоче д. Шп[ойнаровський] на початковім Uns, сього я ніяк не розумію. Те саме незрозуміння слова «закон» бачимо у д. Шп[ойнаровського] зараз далі, де він Шевченкові слова «та й лупите по закону» (schindet legal) передає зовсім безмисним schindet billig. Загалом переклад «Кавказу» треба вважати зовсім невдатним. В «Гамалії» добре перекладено обі козацькі пісні, але в епічній часті попадаються непорозуміння. Шевченкове «заглуши кайдани» не значить überbraus die Fesseln, бо ж кайдани не шумлять. Для передання Шевченкового «бугай» скомпонував собі д. Шп[ойнаровський] німецьке слово, якого я ніде досі не стрічав — das Graustier, і додає до нього нотку, що се ніби така персоніфікація Босфору. А «бугай» по-німецьки простісінько der Bulle, і, переклавши його так, д. Шп[ойнаровський] побачив би й сам, що тут у Шевч[енка] нема ніякої персоніфікації, а простий поетичний образ.

Зовсім невдатним треба назвати також переклад «Тополі». Вірші того перекладу мусять німцеві видатися варварськими, а декуди роблять попросту комічне враження, такі строфи як:

Hätt geahnt sie seine Untreu,
Tät nicht Liebe fassen,
Hätt geahnt sie, dass er stürbe,
Ihn nicht ziehen lassen...

або:

Bleiben stehn, umarmen sich,
Die Nachtigal singt weiter.
Lauschen Liedern, scheiden endlich
Beide froh und heiter —

показують, що перекладач учився німецької версифікації більше у відомого з монахівської «Jugend» лейтенанта фон-Верзевіца, ніж у німецьких класиків чи романтиків. Обік нечуваного Graustier стрічаємо у нього й інші ковані німецькі слова, за які німці не дуже подякують йому, прим., Himmelsauen, що не значить «небесні свині» (Himmelsau), а «небесні простори».

Д. Шпойнаровський не поет, і дарма було б вимагати від нього при передачі Шевченкових поезій того блиску та чару слова, що творить найкращу принаду нашого Кобзаря. Можемо бути вдячні перекладачеві й за добру

ремісницьку роботу, яку бачимо, прим., у перекладі «Наймички», хоч і тут треба би ще немало пошліфувати, щоб можна з продуктом показатися між людьми. Між Шевченковими віршами є такі, де для передачі на чужу мову від біди може вистарчити «холодний коваль», але й є такі, і то найкращі, найглибші і найхарактеристичніші, де треба для передачі золотаря з дуже делікатним струментом і дуже ніжною рукою. За такого майстра д. Шпойнаровського не можна вважати.

ПЛАТОН КУЛАКОВСКИЙ*, НАЧАЛО РУССКОЙ ШКОЛЫ У СЕРБОВ В XVIII в. ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ РУССКОГО ВЛИЯНИЯ НА ЮГОСЛАВЯНСКИЕ ЛИТЕРАТУРЫ

(«Известия Отд[еления] русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук»*, 1903, кн. 2 и 3, стор. 246 — 311 і 190 — 291)

Отся праця добродія Кулаковського має деяке значення також для історії українсько-руського письменства та духового розвою, бо в організації «слов'яносербської школи» в Південній Угорщині в першій половині XVIII в. брали визначну участь і українці. Автор, з одного боку, значно розширив свою тему, даючи в першім розділі своєї праці побіжний нарис духових зносин Русі з сербами від найдавніших часів до XVIII в., а з другого боку, він трохи затіснив її, присвячуючи найбільше місця першій добі «слов'яно-сербської школи», коли її вчителем був москвич Суворов*, а збуваючи дуже коротко (всього на 6 сторінках) другу її добу (1733—1738), коли вчителями були вихованці Київської академії* Козачинський, Казуновський, Климовський, Шумиляк, Левандовський, Минацький та Залуський. А власне ті розділи могли би мати для нас найбільшу вартість.

Так само не входимо в план праці д. Кулаковського показати вплив руського московського і київського письменства через сю школу на сербів, вплив нашої літературної традиції і вироблених у нас літературних форм на сербське письменство. Він зупиняється детальніше лише на однім моменті того впливу, а власне на впливі церковноруського язика на церковносербський. Д[обродій] Кулаковський зазначує, що сей вплив був далеко давніший, ніж заснування «слов'яно-сербської школи»; він зародився ще в ту пору, коли Сербія в XIV в. стратила свою державну самостійність*, а рівночасно Північна Русь починала поволі міцніти та увільнюватися з-під татарського ярма. Трохи пізніше, в XVI і XVII в., дає себе чути також вплив українсько-руський, обік московських друків та рукописів

у Сербії появляються також київські, львівські та інші українсько-руські.

Варто ще зацитувати слова д. Кулаковського про значення того «слов'яно-сербського» язика, що витворився був у Сербії наслідком довговікового лихоліття і зробився був основою тої школи, яку насаджували тут 1720—1723 московські та українські вчителі. «В загальній свідомості сербів,— пише д. Кулаковський у вступі до своєї праці,— готове було усталитися переконання, що язик руського письменства XVII і навіть XVIII вв.— се власне той літературний язик, яким повинно користуватися сербське письменство. Сумніву в сьому майже не допускалося, і лише дуже рідкі твори тої доби писано мовою, близькою до живого народного говору. Твори письменства повинні бути високі змістом, строгі і поважні: література повинна бути, що так скажемо, аристократична, приступна лише людям шкільним, освіченим. Треба було основно звернути з тої дороги народові, що, прокинувшися до нового життя, не бачив у себе ніяких елементів, здібних утворити аристократію. Само піддвигнення сербів має чисто демократичний характер. Віки «агарянського» ярма* привели навіть сербське духовенство до стану надзвичайно близького до народної маси, прибитої до землі. Період «русько-слов'яносербський» закінчився в XIX в. побідою живого сербського язика, що вирiс до ступеня літературного язика» (стор. 247). Аналогія між тим розвоєм сербського літературного язика і розвоєм поглядів на літературний язик у нас, особливо у галицьких т[ак] зв[аних] москвофілів, не раз уже була зазначувана; інтересно почути про сю еволюцію спокійне і рішуче слово д. Кулаковського, який у Росії досить близько хилиться до кругів, що в змаганні галицьких москвофілів до захования книжного «високого» язика та духової мертвеччини бачать змагання до збереження «исконно русских начал» та ідеї «русского единства». Та ба! Що у сербів було побідою демократизму та натурального розвою, се в Галичині, по думці тих московських слов'янолюбців, було б побідою «сепаратизму» та бог зна якої «інтриги».

СХІДНО-ЗАХІДНІ НЕПОРОЗУМІННЯ

(З ПРИВОДУ КНИЖКИ ПІДЕШІ «ВОСТОК І ЗАПАД»)

I

Колись, а потроху й тепер іще в Росії, особливо в деяких націоналістичних кругах, дуже розширені були дискусії на тему противенства між Росією і Європою, або, як любили емфатично висловлюватися, між Сходом і Заходом. Як звичайно в таких дискусіях, оперовано поняттями неясними, препарованими ad hoc[1]: Схід, Росія — се були Петербург, Москва та містичний «русский мужик»; Захід— се був німецький філістер та французький буржуа. Такими поняттями, як дерев'яними мечами, легко було боротися і вигравати битви: побідник нічого не зискував, а побіджений нічого не тратив, крім часу, проведеного на пустій балачці, і крім духової деморалізації, яку ширили здобуті в таких поєдинках фрази вроді «гнилого Заходу» і регенераційної сили «русского мужика». З поступом знання, з розвоєм точного думання серед росіян такі фрази помалу тратили кредит і такі розмови цікавили чимраз менше число людей. То значить — дійсно освічених людей. Серед малоосвічених, усяких писарів та дрібних чиновників, без сумніву, довго ще не переведуться охочі до таких широких, загальникових балаканин, оті «патриоты своего отечества», яких серце росте при думці, що Москва — се центр усього світу, а «наша матушка Рассея всьому свету галава», що Захід гниє і ось-ось розвалиться, і тільки зі Сходу, з-над Волги та Оки, прийде відродження світу — розуміється, в виді містичної трійці: православія, самодержавія і (московської) народності.

До нас на Вкраїну такі балакання та теорії якось досі не доходили; чи то тому, що українець загалом думає кон-

[1] Для даного випадку (*лат.*).— *Ред.*

кретніше, не любить пустого теоретизування, чи, може, тому, що спеціально від такого самозасліплення хоронила українця його іронічна вдача, а окраїнне, поневолене положення України в Росії не позволяло надто ентузіастично підхоплювати вигуки про вищість Росії над Заходом. Трохи інше діло було в Галичині, де ще від 50-тих років купка людей, осліплених зверхнім блиском російського колоса, силкувалася побіч інших виплодів російського духу вводити в курс і погляд про окремішнє місце Росії в цілій всесвітній історії, про її виїмковий, ні з чим іншим незрівняний характер, про її спеціальне призначення супроти слов'янщини і «гнилого» Заходу. Була на дні тих поглядів наївна віра у всесильність російського самодержавія, у взірцевий порядок російського життя, у справедливість та розумність російського режиму, в «твердість» російського релігійного чуття та російської дисципліни. Все те імпонувало людям наївним, не обізнаним ані зблизька з російським життям, ані навіть іздалека з російською літературою, публіцистикою, наукою, людям, що привикли на все дивитися зверху, не любили аналізувати фактів, не мали в душі ніякої міри для оцінки їх дійсної вартості.

Нема що мовити, роками, десятиліттями втовкмачувані такі погляди мусили витворити свого роду атмосферу, традицію, духовну предиспозицію до такого власне думання навіть у людей, не заражених москвофільською епідемією. Тип старого галицького рутенця, духово отяжілого і непорушного, консерватиста з духового лінивства, ворога критики і аналізу тому, що він псує душевний спокій і жолудкове травлення, лояльного до дна душі і до дня побору пенсії і проявляючого свій патріотизм зітханням до обіцяного краю, де власть сильніша, освіта менша, а пенсія більша,— той так добре звісний нам тип 40-вих і 50-их років поволі уступив місце іншому типові — рутенця філософа, історіософа, політика та дипломата. Старий рутенець наново полакированний. Як старий, так і сей новий не любить аналізу і критики, хоч сам найлюбіше і найсміліше критикує та осуджує всіх і все. Він завзятий теоретик, сміло літає в атмосфері загальників, махає широкими поняттями, сипле як з рукава широкі перспективи та хитрі комбінації — розуміється, там, де ніяка людська сила не може сконтролювати його. На всякі проби аналізувати та критикувати його вислови він усміхається поблажливо, як велетень на карликів, що пораються біля його ніг;

усякі зусилля втягнути його на дорогу реального, конкретного думання стрічають із його боку непереможний опір, так як зусилля змусити рибу маршірувати по пішоходу. Тільки там, «де ллються рікою широкі промови», де вимовлене слово не обов'язує ні до чого в практичнім житті, він чує себе як дома. В практичнім житті він той самий рутенець, яким був його духовий предок, непорушний, егоїстичний, брудний і безхарактерний, а слова — чи то будуть слова про здоровий Схід і гнилий Захід, чи про високу цивілізацію Заходу і варварство Сходу,— все матимуть для нього однакову вартість — позолоти, зверхньої декорації і більше нічого.

Тяжким бичем божим на таких людей, а властиво на такий духовий склад у наших інтелігентів був М. Драгоманов. Оте галицьке «пустомельство», що сміло, без вагання бралося говорити про найрізніші питання, про які не мало ніякого поняття і які готово було збути будь-якою пустою фразою, оте «крутійство», що йшло в парі з «тупістю» ума, оте лінивство думки, заслонюване вертким язиком, отся ніби «тверезість та практичність розуму», що маскувала повну безпринципність і цинізм,— усе те до самої глибини обурювало його душу, і він добирав усяких способів, і речевих аргументів, і їдких насміхів і докорів, щоб виганяти того звіра з його криївок і виводити його на денне світло, на прилюдне позорище, присоромлювати ним людей у глибині їх власного сумління. «Ми почували кожде його слово мов цвігання батога»,— говорив мені один із учасників руху галицької молодежі з другої половини 70-их років. І справді те, що в нас тоді привикли були звати «драгоманівщиною», був далеко менше якийсь комплекс позитивних думок та поглядів — філософічних, політичних чи соціальних, а радше отой моральний імпульс, оте «обличення» духового єства галицького рутенця, отой пекучий сором перед самим собою, що змушував людей шукати якихось нових доріг у житті, працювати над собою, держати себе на тузі, доводити до згідності думки з ділами, почувати себе в своїх словах і ділах одвічальним перед безпощадним осудом власного сумління.

Певна річ, імпульс, даний Драгомановим, ішов занадто глибоко, вимагав занадто великої праці і занадто високої культурності, щоб його мета могла бути швидко осягнена. Тип галицького рутенця, як і всякий органічний витвір, оказався здібним до опору і до модифікацій. Особливо по

смерті Драгоманова, коли його безпосередній вплив уступив, сей тип у новім полакируванні знов почав підносити голову. Ми бачили численні його виступи і в товариськім житті, і в політиці, і в публіцистиці. Видана перед роком у Коломиї книжка добродія Підеші (псевдонім) «Восток і Запад» являється для нас коштовним документом для студіювання психології того типу, і для того бажаємо присвятити їй кілька уваг. Може, трохи пізно. Книжка вийшла перед роком і зробила певне враження в деяких кругах нашої публіки. «Діло» присвятило їй аж два фейлетони*, де два різні автори, д. Яричевський* і д. Далекий, на різні лади хвалили її. І видно, що ті похвали не були лише індивідуальними виявами смаку рецензентів, коли в одній часописі якийсь добродушний читач зовсім серйозно висловив запитання до критики (ніби до якогось вищого трибуналу в літературних справах), чи справді «Восток і Запад» треба вважати епохальною появою в нашій літературі? На се скромне питання галицька критика досі не дала відповіді. Не дав його й д. В. Д., що присвятив книжці д. Підеші прихильну рецензію в січневій книжці «Киевской старины», і, хоч вбачав її хиби, все-таки запевняв, що вона «полишить видний слід у нашій літературі, загалом убогій на твори, що виходили б поза обсяг буденної літератури». Трохи неясним лишилося, що розуміє рецензент під тою «буденною літературою»: чи літературу, так сказати, для буденного вжитку в відрізненні від якоїсь недільної чи святочної,— і в такім разі його осуд іще не комплімент для д. Підеші, бо, вирізняючи його книжку від тої буденної літератури, д. В.Д. все-таки ще не зачислив її до святочної,— чи, може, рецензент мав на думці літературу, що малює нам небуденних, незвичайних людей [...]

III

[...] Твір д. Підеші справді незвичайний, виїмковий і звичайні естетичні формули не підходять до нього. Сказати, що в ньому багато наївності, суперечних поглядів, претенсіональності і чого там іще хочете — се значить підхоплювати поодинокі симптоми, деталі, але не дати повного образу явища, не причинитися зовсім до зрозуміння його суті. А вже сказати, що психологія дійових осіб змальована слабо, що ситуації обрисовані непластично, що оповідання

порушується скоками без внутрішньої логіки,— се значило би робити кривду авторові, шукати добрих прикмет його твору зовсім не там, де вони є, стріляти зовсім поза ціль.

По-моєму, книжка д. Підеші зовсім не повість, тим менше, розуміється, науковий трактат, і не публіцистика; я не знаходжу для неї відповідної назви; найрадше назвав би її а п о к а л і п с о ю, розуміється, в ширшім значенні того слова, не маючи зовсім на думці тої одної Апокаліпси*, що включена в число канонічних книг Нового завіту. Для кождого тямучого буде ясне те, що я хочу сказати, коли пригадаю, що маємо досить багату апокаліптичну літературу на мовах жидівській, грецькій, латинській і інших. Твори сеї категорії при всіх різницях тенденцій, часу, мови та походження мають багато спільного щодо способу представлення. Цілий такий твір звичайно подиктований одною ідеєю, представляє її в різних формах, у різних фазах її розвою; оповідання, діалоги, рефлексії та ліричні уступи, вплетені в сей твір, самі для себе не мають значення; від них не вимагається ні пластики, ні зв'язку, ні логічності — їх в'яже, їм надає значення та основна ідея, яку вони малюють. Книжка д. Підеші має всі прикмети такої апокаліпси: до неї треба мати ключ; хотівши її зрозуміти, треба поперед усього віднайти її основну ідею і всі частини, описи, діалоги і екскурси прикладати до тої ідеї. Тільки тоді побачимо її високе значення, незвичайну, справді дивінаційну силу її автора, що зумів ц і л к о м щ е з н у т и п о з а с в о ї м т в о р о м, зректися всіх власних поглядів, думок, симпатій і антипатій, піднятися до найвищого ступеня об'єктивності, до такого ступеня, де ся об'єктивність майже ідентична з найвищою суб'єктивністю, щоб тільки вповні, в увесь ріст і у всіх нюансах змалювати ту ідею, що була в його творчій душі і просилася вилитися наверх. Як і слід для всякої апокаліпси, автор не старався влегшити нам знайдення ключа до неї, хоч і не зробив його неможливим; але раз знайшовши його, ми бачимо раптом, як усе в книжці робиться нам ясним, зрозумілим, логічним, і вчимося разом із тим цінити дивінаційний дар автора, шанувати його виїмковий талант.

Що ж се за ключ такий? В чім лежить основна ідея апокаліпси д. Підеші? На мою думку, в тім, що автор бажав нам дати чи, може, якоюсь спеціальною, непереможною інспірацією був змушений дати о б р а з д у х о в о г о

стану, психології галицького рутенця нового фасону. Прошу зрозуміти мене як слід! Я не кажу, щоб автор мав намір у головнім герої своєї «повісті» представити такого рутенця! Се була б зовсім буденна, ординарно белетристична задача. Концепція нашого автора далеко ширша. Герой його книжки, Степан Білоцерковський, то не лише центральна фігура в ній — ні, се одинока фігура в ній; уся книжка написана для його змалювання, всі інші фігури, виведені в книжці,— се проекції його власного духу; всі розмови — се відблиски лише його одної душі, всі нібито теоретичні дискурси і розвідки [...] зовсім неминуче потрібні для його характеристики. Все в книжці — се Степан Білоцерковський, totus vivit et spirat in illo[1]; навіть мова його, навіть титул — не концепт д. Підеші, а безмірною силою інтуїції відгаданий тип Білоцерковського. Чим більше вчитуюся в сей незрівнянний твір, тим більше подивляю сю, так сказати елементарну силу, з якою він вилився, і тим більший респект почуваю перед його автором, що вмів так безслідно розплистись у своїм творі. Лиш одним делікатним натяком він дав зрозуміти нам, що сей акт творчості не був у нього несвідомий, що він знав, що писав, і почуває свою велич; він присвятив свій твір Василеві Стефаникові, найбільшому у нас знавцеві мужицької душі, і д-ру Вацлаву Морачевському*, найбільшому у нас знавцеві т[ак] зв[аної] новочасної, «модерної» хорої душі.

Попробуймо ж із того погляду студіювати твір д. Підеші. Згори заявляю, що в дальшій розмові лишаю автора на боці, а буду держатися виключно д. Степана Білоцерковського, буду розмовляти з ним, студіювати його психологію на основі того матеріалу, який зібрано в книжці «Восток і Запад». І надіюся, що, прочитавши мої висновки, кождий читач разом зі мною признає, що в творі «Восток і Запад» наша література здобула річ справді незвичайну, виїмкову, можна сказати,— неможливу ні в якій іншій літературі, так як ні в якій іншій суспільності неможливий тип, подібний до нашого рутенця найновішого фасону.

Ми вже сказали у вступі до сеї статті, як виробився в Галичині тип рутенця і які фази переходив він аж до часу смерті Драгоманова. Степан Білоцерковський поможе нам провести сю нитку розвою о ціле десятиліття далі, до

---

[1] Все живе і дихає ним *(лат.)*.— *Ред.*

кінця XIX віку. Він сам датує своє духове сформування тим часом, коли «починається видавництво «Народу»* (стор. 27), себто 1889 або 1890 роком. Правда, як правдивий рутенець, як правдивий член того — мовляв Драгоманов — genus hominum, quod de patria sua minime sapit[1], він думає, що тоді тільки й почалося письменство, коли він почав читати, що тільки в «Народі» почалися статті Драгоманова, що перед тим не було нічого і що «коли з паровою машиною прийшли з Запада нові ідеї, то Степан став їх першим прозелітом» (стор. 27). Се не хронологічна помилка автора, який, певно, знає, що «парова машина» появилася 1876 р., коли Степан Білоцерковський ще «переходив від кічки до пилки», і що вже тоді були якісь прозеліти, та й що й «Народ» не з неба ж падав що дві неділі, а мусив хтось писати його. Ні, автор напевно знає се все, але Степан Білоцерковський не потребує, не хоче знати сього. Правдивий рутенець не знає і не має історії; історичне думання — то генетичне, природниче думання, а він ворог такого думання. У нього історія починається його вродинами, а розвій зазначується лише такими фазами: «кічка, пилка, шахи, карти, дівчина, шинок» (стор. 27). З таким підготуванням він береться читати «Народ». І знов, як правдивий рутенець, він не признає, що чогось навчився з тої часописі. Борони боже! «Та часопись відгадала його думки, сформувала їх, вияснила». Дивно лише після того, пощо він «стає ревним поклонником нових ідей і їх апостолом»,—адже се були його власні ідеї. Ну, але звичайна логіка для рутенця не обов'язкова. Він наперед стає «апостолом», потім «почалося читання, наука» — значить, апостол ізразу був неписьменний, але разом із апостольством «набралося у його відкись чимало ентузіазму, десь взялися спосібності». Рутенець ніколи не думає еволюційно, живе, так сказати, від чуда до чуда! Ну, а кінець кінцем було апостольство, було «читання, наука, робота», був ентузіазм і «спосібності» — і раптом показалося, що «засіб знання малий, досвід життєвий ніякий», а головно, «батько погрозив». З апостола робиться мученик. «Багато молоді зломила тоді доля»,— каже він лаконічно, хоча історик галицької рутенії за 90-ті роки нічого не знає про якісь спеціальні переслідування молоді. Ну, але рутенець не історик. Батько

---

[1] Роду людей, що про батьківщину знають дуже мало *(лат.)*.— *Ред.*

погрозив, мати плакала, щоб синок учився, але він — чі, він «боровся»!

Чим був Степанів батько — ми не знаємо. Він говорить про нього досить загадково: «У батька був могучий розум, маєстатична повага, багато гордості» (стор. 25) — подумаєте, якийсь магнат, аристократ. Але далі читаєте, що він «сам підіймав усякі підприємства, щоб для дітей добути багатство» — значить, заможний підприємець? Але далі почуєте, що мати героя, «занята дрібною роботою, не мала коли відітхнути» — значить, селянка, міщанка, прачка? І знов далі читаєте, що герой «пішов помагати своєму старому батькові в лісі» (28) — значить, якийсь рубач чи, може, дрібний підприємець. Як геніально схоплена в тих розкиданих, ніби суперечних, ніби псу з горла витягнених, рисах правдива рутенська вдача! Рутенець соромиться свого бідного походження, він хоч удає демократа, драгоманівця, революціонера, а все-таки не скаже, що його батько палив вугля в лісі і носив угнівські чоботи*, але добачить у ньому «могучий розум і маєстатичну повагу». І не думайте, що се він добачить очима любові! Він не любить свого батька за його строгість. Ще малим «він найбільше думав над тим, як би то викрутитися і побавитися по волі, до краю» (26), а дорісши і зробившися емігрантом, живучи в Цюріху, хоч знає, що родичі журяться, «мати ридала, рідні плакали» (стор. 35), проте признається з одвертістю, близькою до цинізму, що додому «писав не більш як раз у місяць — одкритку по гроші» (стор. 41). Викапаний рутенець, що в душі любить і бачить, і знає на світі тільки себе самого.

Але слідімо далі розвій нашого героя. Він хоче сказати, що відсахнувся від радикального руху 90-их років, а не хоче сказати, чому. Рутенець ніколи не скаже про себе: я покинув се діло, бо був занадто дурний для нього, бо боявся прикростей, бо бажав кар'єри. Ні, він скаже так: «Однако хід думки людської сотню разів скорший, як хід матеріального прогресу людства. А успіхи роботи духової суть все переминаючими і зникаючими, коли нема матеріального субстрату.

До того для успіху діла треба, може, менше ентузіазму, як бляги; треба тієї легкості, не хочу сказати, безвстидності агітатора і демагога, що не раз не вірить в то, що

говорить, котрий робить поверхово, блищить, імпонує, льстить. Він був правдивий, чистий (!). До того більше систематичний, глибокий (!). Коли говорив, то хотів сказати не фразу, а правду, не пересічний погляд, а критичний огляд. (Ото!) Бесідник мусить вміти гарно сказати те, що другі видумали, він не творить. Степан не був агітатором! Так коли противності робили цілу його працю (!) ілюзоричною і він поволі се пізнав; коли пізнав, що агітація його не може бути працею основною, органічною, він робив далі (логічно!); але коли на нього пішли доноси мужиків, тоді він кинув прокльоном на них: його дума (читай гордість) взяла перевагу і він пішов помагати свому старому батькові у лісі. «О, кілько ліпше брати діло з купецького, матеріального боку»,— думав він!» (стор. 28).

Ось як скаже чистокровний рутенець! «Я не агітатор! Я занадто чистий, соромливий, занадто глибокий, занадто критичний. А зрештою «хід думки людської»... «А успіхи роботи» і т. д. — йде далі те, що Драгоманов називав «бормотанням чогось такого, чого й сам автор не розуміє», а кінець кінцем цинічне признання: «ліпше брати діло з купецького, матеріального боку». Але ні! В тім бормотанні є одна конкретна річ. На героя «пішли доноси мужиків, тоді він кинув прокльоном на них». А се що таке? Доноси мужиків? На драгоманівця? В 90-их роках? Коли мужики так горнулися до тих нових ідей, готові були в огонь скочити за кождого, в кім бачили щиру прихильність до себе? Щось не віриться. Не чували ми про такі факти. Коли були якісь доноси мужиків на пана Стефана, то, мабуть, якісь не на ідейнім, не на драгоманівськім тлі. Але тут, у тім пункті ми від нашого рутенця не довідаємося правди. Ми побачимо се й далі. Там, де правда могла би показати нашого надчоловіка в світлі не надто, на його думку, корисніім, там він потрафить дуже незручно відмовчуватися та відбріхуватися, хоча діло вимагало би вияснення. Як же се так: апостол, прихильник ідей Драгоманова — і раптом «кидає прокльоном на мужиків». Се ж ціла драма, страшна трагедія! Се повинно б бути вияснене. Помиляєтеся! Не забувайте, що герой — рутенець, аматор шумних фраз, що його драгоманівство, апостольство, народолюбство — така сама бляга, як і все інше, що драми в його душі ніякої не було, що він, стрітивши серед мужиків якийсь, може, зовсім легальний опір своїм — не ідеям, а «сильним поривам» (стор. 31), покидає те, до чого не тягло його нічого,

крім хвилевої моди та пустої амбіції, і замість апостольського обертає до нас своє звичайне, натуральне, цинічне та безсоромне лице.

Степанові швидко надокучило «помагати старому батькові в лісі», і він кинувся читати книжки. Розуміється, не маючи наукового підготування, читав без тями, без розбору і без цілі. Не розуміючи більшої часті прочитаного, не вміючи зацікавитися нічим, він, як чистокровний рутенець, закриває свою бездарність широкими фразами, в яких власна його безтямність помішана з шматочками ідей, нахапаних із різних книжок та брошур у невимовно дикий горох із капустою:

«І Степан читав. Він думав, що знання і розум залежить від кількості прочитаного. Та поволі переконався, що не вистарчить читати усе, що попаде у руки, а особливо не те усе, що написано українською мовою, а треба пізнати цілу цивілізацію різних народів у всіх проявах. Треба розібрати життя економічне, на котре складається знання промислу, рільництва, торгівлі; до того треба знати природні і технічні науки. А щоб зрозуміти хід цивілізації, то треба знати філософію географії і історії. До того треба позбутися усяких апріорних доктрин і ідей; викинути з голови той хлам, яким вона наповнена, а вступити на дорогу безустанного досліду і праці мисли. Він зрозумів, що ідеї релігійні і філософські суть інтегральною частію положення економічного індивіда і суспільності, що кожному станові положення економічного і ступеневі науки, яка йому відповідає, тозаришать відповідні системи «ідейні»: звичаї, обичаї, релігія, філософія. З тим же усім йде в парі устрій родини, громади і суспільності і відносини міжнародні. А усе те треба досліджувати, так сказати, с а м о м у, тобто не займати готових теорій, а одітися в критицизм. Треба, думав він, перестати вірити п р а в и м, але не зачинати вірити л і в и м. До того треба пізнати писання і штуку і науку і життя Європи і поза Європи, а до того, ще й в історичнім розвою. В склад знання мусить входити і цивілізація Передньої Азії і Індії, а цивілізація Єгипту і Греції в цілій повні. Тоді б, думав він, почалася наука».

Для сього ігноранта, очевидно, наука ще не почалася, але замість сісти і вчитися до ладу, він іде методою того цигана, що його посилали принести відро води, а він ломачкою штуркає докола криниці, і на питання, чом не несе води, відповідає, що йому замало набрати відро і він хоче

вирити і принести цілу криницю. Зовсім таке враження робить і ся нібито програма: наш рутенець очевидно фантазує про науку як сліпий про кольори, не маючи найменшого поняття ані про одну її галузь. Йому вистарчають тільки шумні, широкі фрази, так як Гоголевому Петрушці прочитані слова, які іноді чорт його знає, що й значать. І при тім як чистокровний рутенець він не може зробити «європейської» пози інакше, як наплювавши на своє рідне. Супроти такої широкої «ідеї» українство — се дрібниця, на яку не варто плюнути. От якби «почалася наука» по його програмі, тобто починаючи «всім», аж тоді, «на такій основі» і українство не було б чимсь відірваним від всеєвропейського прогресу і для його двигання не треба б було взивати аж до патріотизму, бо до двигання звали б інтереси ж и т т я і з н а н н я. «Він бачив абсолютний недостаток того. Йому стало ясно, чому у його земляків стільки партацтва і шарлатанства і фанфаронади; чому, крім Драгоманова, ледве декілька книжок, що мають яку-таку вартість. Він бачив, що то прокляття народу, замкненого з усіх сторон від Європи,— той малий Китай, де кождий знає усе те, що другий знає, а всякий мало знає такого, щоб варт було знати. Які марні зазиви патріотів — тієї демократії духа — п и ш і м, т в о р і м те саме, що вже другі компатріоти написали, щоб збільшити тільки бібліографію і статистику української літератури, щоб було більше написаного. Він бачив, що в його країні нема ніякої літератури, котра б дала пізнати і зрозуміти хоть як-так її власний стан цивілізаційний. Книжки, що він їх читав, не давали ніякої думки. Найбільшу часть української літератури він би поставив на «Index librorum prohibitorum»[1], бо вони тільки час забирають» (стор. 30).

І зауважте, все се говорить наш рутенець без злоби, без внутрішньої потреби, без ніякого конкретного мотивування; ні з чого не видно, щоб він знав ту українську літературу, яку так гуртом осуджує. Йому, по правді, про неї зовсім байдуже, а хочеться лише показати себе, відтінити свою вищість по принципу «Mojsche, mach dich grojs!»[2]. Автор, що сею тирадою так зручно і влучно зумів схарактеризувати свого героя, показав справді незвичайне майстерство.

[1] Каталог книг, заборонених папською владою для читання католикам *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Мойше, багато ти про себе думаєш! *(євр.)*.— *Ред.*

Очевидно, що ані те читання, ані таке міркування не доводить Степана ні до чого. Відносини з родиною негарні, бо батько гонить до роботи; відносини в суспільності негарні, бо мужики заскаржили до суду, і бідний герой «помимо залізного здоров'я діставав деколи я к о г о с ь биття серця і дрижав» (стор. 31). Що се не була звісна хороба биття серця, се певне, бо люди з залізним здоров'ям не западають на неї; мусило се бути інше я к е с ь биття, що заставляло героя дрижати. При тім йому по такім приготуванні заманулося стати «європейцем», а «в його душі бушувало, як в печері Еола». Куди ж пак! Така програма читання, як наведена вище, а з другого боку, деяка охота — наплювати на всі ідеї і «повернути до виключного добування маєтку», та тихе признання, «що й така робота варт труда благородних» (стор. 31). Розуміється, у стилі того щедрінського ліберала*, якому одного ранку ні з того ні з сього заманулося «либо конституций, либо севрюжины с хреном, либо кого-нибудь ободрать». І наш рутенець також стає на тім, що найліпше буде обдерти, визискати — рідного батька й матір і сім'ю і «їхати в Відень учитися». Як він там учиться, се автор характеризує з незрівнянним майстерством.

«Степан у Відні. Тут кинувся він на науку чи властиво на читання. Його сила волі була вельми могуча, і він зміг і в розкішній столиці багато працювати. Він задоволявся дво- або тригодинним сном, у чому підпомагали його сильно розбиті нерви. Він читав. Ідеалом його змагань було звести докупи усе, що находив доброго у культурах всіх часів. Він не держався одної якої школи, а старався виробити для себе з цілого умового доробку людства свій світогляд. І начитаність у різних літературах, і знання ходу мислі усяких шкіл європейської суспільності потроху росло і давало йому величезне багатство сирого матеріалу. А то усе старався він переробити і передумати і зробити своєю власністю. Однако він увесь був зложений із страстей усіляких, і бажана гармонія духа розбивалася повнотою того життя і багатством ідей, і так він, ще цілком молодий, не міг того усього і себе самого опанувати» (стор. 31—32).

Розуміється, все те одна бляга, пусті фрази. В перекладі з рутенської фразеології на людську мову се значить: Степан не вчився нічого. Се потверджує автор зараз дальшим уступом:

«І він не ходив в університет частіш, як раз у місяць, а спати лягав, коли сонце вставало. Йому кватира не пахла. Коли було входив над ранком у комнату, то усе лихо, яке коли пережив, ставало йому перед очі, і то були хвилі, коли болів душею над цілою людськістю. (Віденським жаргоном се називається Katzenjammer![1]). Він проводив час до півночі у Шруфа і Ціммера — до півночі. Після півночі в «Скончанію» або Міра або... та життя після півночі окрите тайною ночі. Я говорю «і він!» Я скажу, що він був самим невтомимим у рухливому житті розкішної столиці» (стор.32).

Наш рутенець сам знає, що не виніс із Відня нічого, але він не скаже сього попросту, по щирості. Ні, він скаже загальником, що «вартість Відня для нашого студенчества рівна нулю».

Та й сього не досить. Він іще має претензію, що «ви не кинете каменем на нашого січовика»*. Відень, бачите — «величезна столиця, для науки не годиться», особливо такому, що не має до неї ані елементарного підготування, ані охоти. Та ба, по думці нашого рутенця, «Відень тільки наполовину в Європі», а «найліпше, що є в Відні, се гульня» (стор. 33). Отим-то й віденські студенти, що гуляють у Відні замість учитися, «міцно симпатичні» нашому рутенцеві, «бо правдиві, не вдають з себе ідеальних, хоть люблять говорити деколи про високі матерії з таким пафосом, мовби про ті матерії мали яке знання». Точнісінько так, як і сам герой! Він любить січовиків тому, що вони в пиятиці та розпусті «щирі, без облуди», що «коли в ходу Doppelliter[2], тоді проявляється увесь їх геній» (стор. 33), і він, розуміється, веде перед у тій геніальності і се вважає, очевидно, достаточною заслугою на те, щоб і ми симпатизували з ним. На жаль, він із того кнайпового життя не виніс навіть того, що, по його ж словам, виносять інші січовики — щирості та правдивості. А він, бідолаха, «що дихне, то брехне». Кнайпове життя підриває його здоров'я — і він не заїкуючися каже, що то «страшенні труди духа». Його злапала в кнайпі поліція на газардовій грі чи, може, на чимось подібнім, йому грозить арешт, може, суд — і він з облудною гримасою каже, що «Степан попав у колізію з правительством». У нього з ним,— каже він далі,— «були і давні рахунки (себто ті грішки, за які його скаржили мужики),

---

[1] Похмілля! *(нім.).— Ред.*
[2] Подвійний літр *(нім.).— Ред.*

а тепер прибули нові, і він із легким серцем надумує тікати з Австрії. «Йому се було дуже до душі, бо рідну землю і рідних хоть і дуже любив, та життя у ній (себто в кім?) йому дуже остогидло» (стор. 35). Розуміється, він бреше, мовлячи, що дуже любив рідну землю і рідних. Рідна земля, її положення й потреби і питання практичної діяльності для неї не грають у його цілім світогляді ніякої ролі, а виступають у його міркуваннях лише в виді туманних фраз, коли треба прикрити ними якийсь поганий вчинок; а як любив він рідних, про се вже була згадка вище. Та й він і сам зараз же в дальшім реченні завдає брехню тій облудній фразі про любов до рідні. «Степанові було тепер любо-любо: він любив авантуритись.... Доля відгадує людські бажання». Які се могли бути бажання, виплекані в віденських кнайпах, крім бажань звичайного Hochstapler'a[1]? «Він на університеті в Парижі або Афінах!» — мріє наш рутенець, зірвавшися з ланцюга. Очевидно, університет тут тільки для гарного слова, бо в Парижі й так університету в німецькім значенні нема, а що таке з наукового боку виявляє з себе Афінський університет, про се йому байдуже. Йому не хочеться знання, а тільки авантур.

З таким самим легким серцем і з безсоромною брехнею на устах, як із рідним краєм, наш рутенець прощається зі своїм дотеперішнім ідейним світом. Ми вже бачили, він признавав себе драгоманівцем, набріхував на себе якесь апостольство, хоча й признав, нарешті, що він не агітатор, що нічого не вміє, а його діяльність серед мужиків скінчилася якимось свинством, за яке мужики потягли його до суду. Розуміється, се все не перепиняє нашому рутенцеві сказати тепер, по напруженій діяльності в віденських кнайпах і люпанарах, що «він драгоманівець, але у його складався вже зовсім другий світогляд, новий від драгоманівського, навіть суперечний з його» (стор. 34). Який саме був світогляд Драгоманова, сього наш рутенець, розуміється, не знає і про се його даремно питати. Але він чує, всею своєю грубою шкірою чує, що живе суперечно з проповіддю Драгоманова, тобто з найпростішими етичними принципами, жие життям галапаса та розпусника і з звичайною рутенською гіпокризією силкується прикрити се темною балаканкою про «світогляд». Що ніякого світогляду у нього нема, що «суперечність із світоглядом Драгоманова» зна-

[1] Шахрая *(нім.)*.— *Ред.*

чить властиво «пуститися зовсім на пси», се потверджують зараз дальші слова нашого рутенця: «У його ще не зовсім прояснилося. У його ще хаос. Новий світогляд у його щойно формується. А що той новий світогляд зробить з ним, він сам не знає» (стор. 34). Отже, не знає світогляду Драгоманова, хоч знає, що його тягне в інший бік; не має свого світогляду, а знає, що все те, що знав досі, «фальшиве, перевернене, не цілковите». Завважте ті слова! Вони найкраще ілюструють рід критики нашого рутенця. Що значать ті слова в приложенні до тих елементів фізики, математики, історії чи якої хочете іншої науки, якої його вчили «на родині?» Очевидно, нічогісінько не значать, хіба те, що рутенець із тих елементів не виніс нічого, навіть уміння хоч трохи логічно думати. За те seine grosse Ignoranz hat er sich selbst erworben[1], а надто талант до кнайпування... «В його душі криза страшенна», — каже про себе рутенець і зараз же, тим самим духом додає: «Він з товаришами не розмовляв про ніякі вищі змагання, тільки про кнайпування, гуляння, дівчата. ...Коли зав'язувався спір про питання вищого розряду, він мовчав і або усміхався (недаром поляк каже: poznać głupiego po śmiechu jego[2]), або скучав; зате радувався, коли січовики кнайпували» (стор. 35). Чим же проявлялася та страшенна криза? А нічим. Та й кризи ніякої не було, бо з порожнього не налєш. Безідейний і безхарактерний рутенець тільки в рідному болоті чує себе як у своїм елементі і такими уявляє собі також своїх товаришів. «Спосібні до гулянок вони н е х о т і л и ж и т т я і д е й н о г о, та не кривили душею і були, по його думці, хоч у сьому європейцями» (стор. 35). «Не хотіли життя ідейного» — неоціненне признання! І не кривили душею — значить, коли ми в душі свині, так будемо ж і зверху свиньми! Отсе «європейство» по дзьобу нашого рутенця. На жаль, він сам, як бачимо, і до того, так сказати, хлівового європейства не доріс. «Він любить щирість і простоту в житті» — у інших, до того тоді, коли ся щирість і простота проявляється у неприкритім цинізмі, але сам любить щохвилі ставати на котурни, напускати на себе апостольство, духові кризи та байронівське знуджения,— і в тім, як усюди — рутенець.

---

[1] Своє велике неуцтво набув він сам собі *(нім.)*. *—Ред.*
[2] Пізнати дурня по його сміху *(польськ.)*.*— Ред.*

IV

З таким підготуванням, умовим і етичним, наш рутенець подається до Цюріха. Чому до Цюріха? Він же хотів позбирати сметанку з усіх європейських наук і зложити з них якусь власну цілість, а Цюріх не є ніякий науковий центр і не дає поля для такого «пенкоснимательства». Але рутенцеві нема що вірити. Ми вже знаємо, якої то науки бажає він. І справді, до Цюріха тягне його не наука, не університет, а дівчата, спеціально росіянки. Він вправді й тепер каже, що «ходить пильно слухати лекцій Бамбергера, Гайма, Ланга», але се тільки декорація; ті лекції очевидно не цікавлять його, не полишають ніякого сліду в його душі. Всі його думки обертаються довкола дівчат і інших знайомих. Є тут одно коштовне місце, де описано перше враження, яке відніс наш рутенець при вступі в компанію цюріхських студентів і студенток із Росії. «Коли Степан ввійшов уперве в «Руську товарищеську столову» на Minervagasse[1], відніс враження, якого ніколи не забуде. Він побачив уперве студенток більшою громадою. Кращого враження на його ніколи не зробило жіноцтво, бо на його глибшого враження жіноцтво дотепер ще й загалом не зробило. Він пізнав, що ті дівчата творять вищий, гарніший світ; він почувствував, що уперве побачив інтелігентних дівчат. Вони були інтелігенцією інтелігенції і інтелігенція жіноча, яку дотепер знав, зійшла у його до значення: товпа. Він бачить дівчат, у котрих на лицях відбиваються другі, інші прикмети душі. Вони поважилися на велике діло! І вони чують цілу важність і одвічальність свого кроку. Вони приїхали вчитися математики і медицини, далеко від матерів, від рідні. Вони мусять енергією вирівняти мужчинам, бо вони сягнули по райські цвіти науки, по то, що вважалося споконвіку привілегією — не їх. І се трагізм їх положення, тим більший, що вони молоді, слабі, що вони женщини. Їх захування, їх хід, їх рух — щирі, прості, звичайні, а по-своєму граціозні. Тут маляр найшов би чудові взори, щоб представити боже в змаганнях чоловіка! Степан не вірить, що то на яві; здається йому, що то сон. Йому було чудно, світло на душі. Він і не думав про давніше віденське життя. А коли його прирівнював до нового, то йому ставало міцно неприємно. Радо згадував

[1] На вулиці Мінерви *(нім.)*.— *Ред.*

він хіба своє давніше життя, коли ще жив у лісі рідної землі» (стор. 36—37).

Чуєте! При вступі в той чистий світ молодежі, відданої духовій праці та ідейному життю, йому «ставало міцно неприємно» — рутенець почуває на момент усю погань свого дотеперішнього життя, але й тут він, до дна душі нещирий, не зважиться признати, що йому соромно: ні, йому тільки «міцно неприємно». Та все-таки в устах такого скота і се вже неабиякий комплімент. Ну, та не бійтеся, він за сю хвилеву неприємність постарається помститися, відбити її на тих людях, опоганити їх тою поганню, якої невичерпаний запас він приніс із собою до Цюріха.

Перше, що він робить, се, розуміється, напускає на себе звісну вже нам байронічну позу, удає мудрого, задуманого, меланхолійного, вищого над окруження. Ось прошу поглянути, як він сам малює себе — ні, любується собою.

«Хто він, той рослий, здоровий козак, у котрого борода почина легенько сходити? У його певність себе, укупі зі звичайністю і скромністю. Та певність не визиває, а покорює, не викликує зависті і ненависті, а в'яже до себе людей. То другий чоловік, як ті, яких знала! Яке природне, звичайне його поступування; як воно нікого не вражає!

Вона бачила, як він раз толкував з одною студенткою — Ісаєвою, певно, про якісь культурні питання, бо вона про те з усяким говорила. Ліна тямить, що в тій розмові спочатку Ісаєва щось живо йому доказувала, а він, опертий в одвір'я, мовчав і, закинувши догори і набік голову, дивився на неї і усміхався довгим усміхом, що тривав під час цілої її апології, ніби говорив: «Дитиняче говориш, люба дитино, але гарно говориш!» Коли ж вона трохи перестала, тоді він, здається, кинув їй кілька питань коротких, уривочних, потім говорив довше і в міру мови видно було і запал і якусь дивну рівнодушність. В міру його мови вона ставала наче прибита і очі спустила, як би пристиджена, і почала обертати в пальчиках капелюх, як учениця. То був верх розмови, і се враження у Ліни з пам'яті ніколи не вийде. Видно було, що Ісаєва капітулювала зовсім! Здається Ліні, що ловив усі її погляди, цілий її світогляд. Видно було ще, що над нею хотів тріумфувати, бо на його лиці якась усмішка Мефістофеля.

Ліна звертала на його від того часу раз у раз увагу.

Деколи видавався він їй хмарний, як могила, то за хвилю сміявся так весело, якби тільки сміх був його еле-

ментом. Та й що є у йому? Та дума і певність показує, що стоїть на якійсь гранітній основі,— думала Ліна.

Та звідки і чому та змінність його успособлення, що одбивається на лиці? Хіба непокінченість розвою умового? Здається, не може се бути! Так, може, які бажання, заміри? Може, яку борбу веде, або хоче вести, або буде вести? Видно тільки якусь титанічну борбу елементів, з яких зложена його душа,— невпинну, кипучу, де раз одно перемага, то знов друге: хіба тому замічає вона щодня щось такого, що противорічить вчорашньому. Таємничий дух він є! А може, він який недобрий дух? Як не дається подумати така думка! Не дається подумати хоч би тому, що, здається, він би одним поглядом зломив того, хто б таке подумав. А наружність його! Вчора був не то щоб гарний, та силував дивитись на себе. Нині він маєстатичний; то знов бачить в йому меланхолію, мовби щастя поховав. Яка праця відбувається в його душі, котра викликує ту змінність? Цікаво, яка провідна ідея, основний тон, котрому підлягає усе друге? Чому імпонує людям, та чому? (чи справді? — думає Ліна), чому вона в його погляді шукає рішення на всі питання, шукає відгадки загадки життя. І їй здається, що в нім звершились усі її мрії.

І знов вона нагадує собі сцену зі столової. Він, здається їй, деколи нічим і ніким не інтересується, та ось зближується до його ота смілива дівчина в сивій шапочці козацькій з виверненим дном оксамитним. Ліна бачила, як вона підійшла до його і всміхнулась. Ліна чула цілу розмову.

— Як вам, дівчино, гарно в козацькій шапочці; тільки на коня і в степ,— говорив він приємність дівчині.

— Ви б так зділали, пане? —питала вона українською мовою з веселим усміхом.

— Авжеж — хоть по волі, хоть по неволі.

— Хоть по волі, хоть по неволі! Так ви шануєте нашу рівноправність і свободу?!

— Хіба ж до щастя треба її?

— А в чому ж, по вашій думці, щастя?

— Щастя? Хіба в поезії людських стремлінь! Його було багато в давні часи на кінці меча, багато його було в степах України, багато, мабуть, і є в пустинях Аравії, може, воно й на вершках Альп...

— А більше нігде? — питала козачка.

— Більше?.. В душі чоловіка!..

— Як ви гарно говорите, пане, як мені подобаються ваші речі,— говорила козачка.— А більше нігде?

— А ще... не знаю... ще трошечки на груді коханої дівчини.

— Який ви варвар, пане!

— Спасибі, ви відгадали.

— Скажіте, будьте ласкаві, цивілізації ви не ціните?

— Як не мав би її цінити, коли в ній так багато гарного і коли вона дає нам можність бути варварами!

— Коли у вас врем'я, пане, заходьте до мене сьогодні після лабораторії на чай; підемо опісля на найвищу терасу Цюріх-гори, де Суворов клав вістрям меча людей у домовину; а як ні, то на Waid; там так тихо, мирно...

— Спасибі, тільки сьогодні засідання нашого клубу, а воно протягнеться допізна!

— Так приходьте хоч опівночі, буду ждать, доки прийдете.

— Гарно, дівчино, затягну вам під вікном: «Ой зійди, зійди». Добре?

— Дуже буду рада,— і вони з веселим усміхом попрощалися.

Ліна чула розмову слово в слово. Бачила, як він одною рукою цвіти садив, другою зараз їх якось виривав. Та ще бачила, що він, вириваючи цвіти, усміхався так чисто і голос його був такий гарний, що зовсім не відтручував, а таки знову кував до себе, як то й виходило» (стор. 21—24).

Рутенець, очевидно, не відчуває того, що його поза «закинувши догори і на́бік голову» мусить у росіян і росіянок викликувати хіба тихий сміх, що жодна росіянка, а тим менше студентка, не скаже молодому паничеві в очі: «Як ви гарно говорите, пане, як мені подобаються ваші речі!» Не скаже тим менше, коли ті речі такі глупі і претенсіональні, як речі нашого рутенця. Але не забуваймо, що се не повість, а апокаліпсис, що автор не описує дійсних людей і дійсних розмов, а тільки відслонює у всьому душу новочасного рутенця, бачить усе його очима і списує все так, як уявляє собі той рутенець. Се він сам напускає на себе «титанічну борбу елементів», уважає себе таємничим, маєстатичним, бачить у собі масу суперечностей, а на своїм лиці усмішку Мефістофеля. А все се лише тому, бо в його душі горить бажання, щоб оті студентки подивляли його, стояли перед ним, «наче прибиті і пристиджені», говорили йому в очі компліменти і, розуміється, коли тільки він за-

хоче, кидалися в його обійми. А що по звісній приказці «wie der Schelm ist, so denkt er die Anderen»[1], то він власне й такими малює тих росіянок, малює їх глупими, наївними і розпусними, бо інакшими він не може уявити собі жінок. Він посувається ще далі і відповідно до тих своїх бажань, до своєї вдачі конструює собі образ Швейцарії, образ усієї цивілізації, в якій «чоловік бере перевагу над патріотом» (стор. 44), тобто рутенське скотство над ідейністю, в якій «жить для других, другим служить — се нещире, глупе і несмачне» (стор. 46), головно — несмачне! — в якій і «женщині не треба науки» (стор. 66). Любий, милий, клапоухий рутенець! Як чудово він малює себе самого, свою душу і свою темноту в тих премудрих рефлексіях та рефератах, хіба для іронії вложених в уста студенток-росіянок! Адже візьміть хоч одну якусь, першу-ліпшу фразу з тих ніби рефератів! «Бо хіба всякому зрозуміло, що причиною ексцесів одиниць є слабість сил і волі, але анормальність загалу мусить лежати в економічнім розвої» (стор. 66). Попробуйте вдуматися в сю фразу і скажіть потім, чи се не перла, цінніша «паче злата й топазія»! Але ж синку мій Степане, азбука соціальних наук учить, що людська одиниця є витвором окруження, сучасного й давнішого, значить і ексцеси її мусять залежати від того окруження, а не бути випливом «слабості сил і волі», бо в такім разі й ти сам із своїми титанічними силами і могучою волею не робив би ексцесів і не плів би таких дурниць. А твоя неоціненна анормальність загалу чи ж не зовсім те саме, що кривизна простої лінії, бо ж прикмета, що належить до загалу, тим самим є нормою. Ну, та не турбуйся, ми знаємо, ти десь колись чув, що щось дзвонили про економічний підклад соціальних явищ, але ми знаємо, дитинко, що ти того не зрозумів, перебуваючи тим часом страшенні кризи в кнайпах та люпанарах. Та й сам ти залюбки говориш про себе: «Він зі силою і легкістю Мефістофеля нищив, та будувати було трудніше» (стор. 39). Ні, рибонько, навіть нищити не так легко, як тобі здається, а коли в тобі єсть щось із Мефістофеля, то вже, вибачай, серденько, се не буде той безсмертний іроніст, той Geist, der stets verneint[2], а хіба той, якого Фауст у хвилі пересердя називає «Du, Spottgeburt von Dreck und Feuer»[3].

[1] Шахрай гадає, що всі такі, як він *(нім.)*.— *Ред.*
[2] Розум, який постійно заперечує *(нім.)*.— *Ред.*
[3] Ти, виплодку бруду і вогню *(нім.)*.— *Ред.*

V

Та годі! Треба б написати том удвоє більший від «Востока і Запада», щоб розібрати картку за карткою, речення за реченням сеї незвичайної книжки. Багатство її змісту, маса порушених у ній питань, натяків, порівнянь просто придавлює критика. І не так само багатство, як власне та оригінальність, той спеціальний рутенський кут бачення, під який підігнано все в книжці, се домагається не так критика, як радше коментатора. Без коментарія книжки д. Підеші читати не можна, а коментарій може дати тільки чоловік, що бодай так само глибоко вникнув у всі тайники рутенської душі, як д. Підеша. Я дав тільки пробу, тільки ключ, яким, на мою думку, треба відмикати сей замок; без нього [...] вся критична бистроумність шмигає поза мету. Найліпшим прикладом може бути доконаний д. Єфремовим* аналіз ніби героїні повісті, Ліни Вероні. Д[обродій] Єфремов, приймаючи in crudo[1] те, що говориться в книжці про Ліну, доходить до того, що вона проста собі гуска, людина несерйозна і т. д. Чистісіньке непорозуміння! Ніякої характеристики Ліни Вероні книжка д. Підеші не дає і не хоче дати. Назва Ліни Вероні тут зовсім припадкова, реальні обставини байдужі, а головне зовсім не те. Ліна Вероні зовсім не жодна жива людина, яку автор хотів змалювати більше чи меньше реальними рисами, на підставі більше або менше точної обсервації. Ані гадки! Ліна Вероні — се тільки проекція того ідеалу жінки, який живе в душі нашого рутенця, се лише тінь на екрані, лише причинок до характеристики його власної душі, власного думання і власного уподобання. Прошу лише взяти на увагу отсей неоціненний, а д. Єфремовим полишений без уваги уступ, де наш рутенець із найповажнішим видом роздебендює, як то ніби мати виховувала Ліну й її сестер:

«Бажала їх так виховати, щоб перевагу мало чуття, щоб воно у кожному ділові так і проявлялося, щоб воно провадило їх. Женщина ціла й є чуття,— думала вона. Чуттям вона щаслива; ним вона й других ущасливлює. Коли воно сильне, то так і в'яже до себе людей. Розум у мужчин свідомий — у женщини повинен бути хіба інстинктом. Так вже природа женщину сотворила. Проти того не треба зма-

[1] Як воно є *(лат.)*.— *Ред.*

гатись і не можна, а то вийде карикатура, не женщина. Та й хіба воно й так не гарно? Хіба воно й так не добре? Так треба його розвивати, те чуття! Певно, щоб воно не завело задалеко (та чи воно й може шкодити надмір чуття,— питала вона себе вже в самій глибині серця), то треба розвивати й розум і жити з людьми, з живим світом, намість самого життя дум.

Та ще старалася мати виплекати в дочок грацію і елегантність. Сама вона була граціозна вже тому, що походила з юга, і гармонія її духу виявлялась так в її мові, рухах, зверхніх формах і одежі, що вона вже по природі була елегантною. Вона була дуже звичайна; подобатись бажала було тільки своєму чоловікові. Своїх же дітей бажала зробити елегантними трохи напоказ, на вулицю, для світу. Світ же вимагає сього; як з тим не числитись!

Ще один елемент виховання, то була наука. Ліна думає, що її мати не так-то багато ваги прикладала до науки. Хіба ж її треба для щастя (здається, думала мати), але треба для життя... і треба було йти за віком. Певно, ліпше було жити у грецькому гінекеї, як тепер в Росії (думала вона), та що ж робити! Настав світ, де треба вчитись і дітей вчити.

Ліна бачить, що її мати (і вона сама?) багато дечим різнилась од загалу російської інтелігенції. Мати була родом з Кавказу і їй довелось довго проживати на Чорному морі, де вивчила грецьку мову і присвоїла собі стару еллінську культуру, котрої живі і камінні сліди бачила в Малій Азії і Афінах. Вона була тої високої думки про кохання, що люди російської цивілізації. Як вони, так і вона вважала кохання за найвище, одиноке щастя. Тільки вона різнилася од росіян одним: вони, підносячи найвище ідеал кохання, думають, що женщина м у с и т ь кохати, конче, за всяку ціну, мусить хапати розкіш, бо молодість утікає; і через те вони не раз кохають привид і через те у них найкращий цвіт не раз марно пропадає. А вона думала, що женщина може кохати т і л ь к и р а з, тому ждати і терпіти — хоч би до смерті. Кохати треба без розуму, без пам'яті, як серденько знає, забути на все і про все, та тільки раз, бо тільки раз дівчина цвіте» (стор. 8—10).

Ось вам ключ до зрозуміння фігури Ліни. Се не жива людина, а ідеал нашого рутенця, спрепарований по його рецепту. Виховання на основі самого чуття — рутенець, очевидно, й не догадується, яку колосальну дурницю він

говорить, і що всяке виховання полягає не на розвиванні, а на опановуванні, влагоджуванні і, так сказати, дестилюванні чуття. Так, але йому бажалось би мати таку жінку, щоб своє надмірне чуття стелила йому під ноги, а своїм розумом не була здібна розкусити його глупоту та неморальність, і такою він і конструює собі Ліну. Йому потрібна у неї грація й елегантність, хоч він й не пробує догадатися, скільки-то праці — і то чужої, до того непродуктивно потраченої праці коштують ті гарні прикмети. Жінка, що чарувала б його своєю поверховістю, сама б кидалася йому в обійми і клонилася перед його розумом, кохання, що не лишало б по собі ніякої оскоми, не потягало ні до якої суспільної одвічальності — ось ідеал нашого рутенця, винесений ним із кнайпового життя, і відповідно до того ідеалу він малює нам його проекції, яким надає безпідставно риси й етикети студенток-росіянок.

Та годі про героя. Скажу ще кілька слів про автора. Я, здається, досить ясно висловив свій подив для його незвичайного таланту, для його дивінаційного дару, з яким він зглибив і передав нам сей тип у таких різнорідних ситуаціях, освітив його душу з так різних і несподіваних боків. Та одної речі я ще не підніс і бажаю зазначити її тут, на закінчення сеї студії. Д[обродій] Підеша не обмежився на всестороннім відтворенні душевного типу рутенця найновішого фасону,— відтворив його разом із його мовою, чи то пак, беручи діло з чисто артистичного боку, сотворив для нього зовсім окрему мову, якою, окрім власне такого рутенця, не говорив і не говоритиме ніхто на світі. Се дивовижна мішанина української мови з московською, підпущена різними буршівськими жаргонами, нашпигована цитатами в англійській, французькій, італійській та німецькій мові і полакирована грунтовною незнайомістю всіх тих язиків. Се язик немовби вчора вирвався з-під вавілонського стовпотворіння і ще не отямився від потрясіння, яке завдав йому божий указ про загальне замішання. Деякі критики докоряли д. Підеші тим язиком або бодай здвигали плечима і висловляли своє зачудування. І знов чистісіньке непорозуміння. Але ж, добродії, не забувайте, що се не язик д. Підеші, що язик у такім творі як «Восток і Запад» мусить відповідати його змістові і що язик тут — інтегральна, неминуча риса до характеристики того самого рутенця, якого характеризує вся книжка. Адже рутенець із обов'язку, з натури не знає свого рідного язика, а коли

й знає його, то стидається говорити ним, і коли знає який-будь чужий язик хоч п'яте через десяте, то мусить мішати чужий до свого, наломувати свій на чуже і чужий на своє копито. Се ще в 1848 р. зауважено на наших рекрутах; на тлі тої непереможної рутенської манії написав Наумович свого «Знімченого Юрка» — написав і сам пішов його слідами, силкуючися цілими десятками літ зробити з себе «змосковщеного Івана». І не сам з собою,— говорячи словами нашої колядки, — а з цілою чередою інших москвофілів: «Змосковщений Іван» зробився ідеалом значної часті нашої рутенії. І наш рутенець пішов тою ж дорогою. Хоч нібито він і не москвофіл, хоч уважав себе колись і радикалом і драгоманівцем, а все-таки досить було йому побути пару місяців у Відні і пару літ у Швейцарії, щоб дійти до повного і з рідкою фінезією доконаного перемішання всіх відомих йому язиків. Коли б у Німеччині якийсь автор позволив собі таким робом перекалічити німецьку мову, то я не сумніваюся, що в кожнім університетськім місті прилюдно спалили би такий твір із окриками «Pereat!»[1]; у Франції автора заперли б у дім божевільних, а в Росії покликали б у поліційний участок і висікли б різками. Але тут, повторюю, не вина, а незрівняне майстерство нашого автора: він сотворив мову відповідну до змісту, доконав тим одного з набільших чудес творчості, на які може покуситися дух чоловіка.

Кінчу і ще раз вертаю до питання, яке було висловлене в початку сеї праці: чи повість д. Підеші справді твориме епоху в нашій літературі? На лихо собі, я не пророк і категорично відповісти на се не можу. Але яко критик я вважав своїм обов'язком показати ті недосяжні та недоступні шпилі, якими вона підноситься вгору, і остерегти всіх, хто хотів би наслідувати нашого автора, перед надто смілими і небезпечними стежками. Ні, написати щось друге подібне, мабуть, нікому більше не вдасться, навіть і самому д. Підеші. Можливо, зрештою, що він як та львиця задовольниться сплодженням сього одного левенятка. І ось чому боюся, що книжка д. Підеші лишиться безпотомною, стоятиме сама собі в нашій літературі як стовп на бездоріжжі, як жива вказівка: Non plus ultra![2]. Натомість щиро бажаю, щоб якнайбільше рутенців нової і старої політури

[1] Хай згине! *(лат.).— Ред.*
[2] Далі вже нікуди! *(лат.).— Ред.*

якнайпильніше приглядалися в тім дзеркалі, що змайстрував для них д. Підеша. Коли б при помочі мого ключа вони зрозуміли суть і значення сеї величної апокаліпси, то я не сумнівався, що книжка мала би незвичайне значення і, може, справді дала б імпульс до не одного морального й ідейного відродження.

Львів, д[ня] 12—16 серпня 1904 р.

М. СПЕРАНСКИЙ*. ЮЖНОРУССКАЯ ПЕСНЯ И СОВРЕМЕННЫЕ ЕЕ НОСИТЕЛИ

(ПО ПОВОДУ БАНДУРИСТА Т. М. ПАРХОМЕНКО*)

(З «Сборника» историко-филологического общества при Институте кн. Безбородко в Нежине*, т. V. Киев, 1904, стор. 52 + 26 + 54)

Праця проф. Сперанського складається з трьох частин: у першій, властивій науковій розвідці, говориться про сучасний стан української народної пісні та її носителів, лірників і бандуристів; у другій подано реєстр 146 звісних досі кобзарів та лірників Полтавської, Чернігівської, Харківської та Київської губерній та репертуари 21 кобзарів та лірників з додатком короткого опису Пархоменкової бандури, а в третій часті надруковано десять дум та 30 духовних вірш та сатиричних пісень, що в переважній частині творять репертуар Пархоменка.

Праця проф. Сперанського викликана тим зацікавленням українськими кобзарями та лірниками, що проявилося особливо від Харківського археологічного з'їзду*. Зі статті д. Хоткевича*, друкованої в «Літературно-науковому віснику», знаємо, що введення продукцій тих українських рапсодій у програму занять з'їзду не обійшлося без завзятої боротьби і своєю чергою було почином до поправи стану лірників та кобзарів, увільнивши їх хоч почасти від знущання нетямуших підрядних органів власті. Не менше важні з наукового погляду були зусилля деяких спеціалістів вистудіювати не лише повні репертуари, а й техніку співання й гри тих співаків, репертуари їх учителів і через се спосіб переховування української пісенної традиції. Проф. Сперанський також належав до тих, що зацікавилися кобзарями, спеціально Пархоменком, і результатом сього зацікавлення являється отся його праця. Автор приступив до неї з тою методичністю та з тими вимогами точності й докладності, які до всякої філологічної праці ставить школа Тихонравова. Підносячи дискутоване так часто в російській пресі питання про вимирання народної пісні, автор

«Поема про сотворення світу». Львів. 1905. Обкладинка

«Притча про сліпця і хромця». Сторінка автографа

звертає увагу на трудність відповісти на се питання, на наше дуже недокладне знання народного пісенного скарбу, на недокладне, виривкове, дилетантське записування народних пісень майже всіми дотеперішніми збирачами, на занедбування того, щоб списувати повні репертуари даних співаків і чинити розвідки, відки вони мають їх основу і як збагачувати їх з часом, і дає про всі ті справи ряд добре обдуманих практичних порад для збирачів. Дальше на основі матеріалів, зведених у другій і в третій частині, автор пробує схарактеризувати зміст та характер пісенної традиції живучих тепер у Лівобережній Україні (головно в губ[ерніях] Чернігівській, Полтавській та Харківській) лірників та бандуристів, зводить докупи відомості про їх учення, школи та братства, характеризує їх порівнянням з північними, московськими жебраками та сказителями билин і подає вкінці звістки про життя та характеристику Пархоменка. Ся перша часть праці проф. Сперанського справді гарна і хоча не подає майже нічого такого, що не було б досі дискутоване та принагідно обговорюване в пресі й наукових працях, то головна її вартість власне в її методичності і в широкому поставленні питань, які вказують поле праці для многих іще робітників на полі нашої етнографії. При тім автор майже вповні використав відповідну літературу: можна завважити хіба брак галицьких видань (праці Студинського про лірників* та публікації Драгоманова в «Житі і слові»*), але при трудній приступності галицьких видань навіть для вчених спеціалістів у Росії сей брак якось аж ніяково класти на карб ученого, якому доводиться працювати в Ніжині. Щодо третьої частини, яка містить тексти пісень, то треба зауважити, що записував їх не сам добродій Сперанський, а один із його слухачів, добродій Приходько. Незважаючи на дуже мудрі уваги проф. Сперанського, висловлені в першій часті його праці щодо точності записування і передавання слів і звуків пісень, ми стрічаємо в надрукованих текстах деякі помилки, які треба покласти на карб уже не записувачеві, а тому, хто відчитував його рукопис, не знаючи гаразд української мови. І так у «Думі про Морозенка» рядок 2 читаємо: Вони ж його не стріляли і н а ч е т і не рубали — очевидно, мало бути: на часті. «Дума про втечу трьох братів із Азова» р. 62: Щоб рівною кров'ю — мабуть, рідною; р. 63: оброщеніе брали — м[абуть], опрощеніе. «Дума про вдову та синів» р. 75: гомонилі — м[а-

буть], гомоніли; р. 83: став нас бог корати — м[абуть], карати; р. 85: Та йди ти, мати, до нас пробуживати — м[абуть], проживати. «Дума про невольницький плач» р. 12: Садь-поди — м[абуть], пади і т. ін. Зауважимо, що назву «дума» проф. Сперанський розуміє ширше, ніж її розуміють українські етнографи; думою називає проф. Сперанський кожду пісню з історичною основою, невважаючи на те що вона зложена звісним стилем і складом козацького епосу чи пізнішим пісенним розміром. Таким робом до дум він зачислив і «Морозенка» і «Саву Чалого», що зложені в основі коломийковим розміром і співаються не властивим думі речитативом, а мають суцільну мелодію, однакову для кождого куплета.

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

**Літературний зб!рник (видавництво «Вік»).
У Києві, 1904, стор. 510 + XII.
З 19 рисунками**

Отся книжка — замітна поява в нашім письменстві, замітна і своїм текстом і рисунками, і тому вважаємо потрібним подати тут хоч поверховий огляд її змісту, лишаючи собі на пізніше детальне обговорення поодиноких поміщених у ній творів.

На текст збірника зложилося 38 письменників, українців і галичан; остатніх, зрештою, небагато: Бордуляк, Кобринська, Маковей, Мартович, Стефаник і Франко*. Подано дещо з посмертної спадщини письменників уже покійних: Конисього, Грабовського, Доорохольського*. Стрічаємо два імені досі невідомі в літературі: П. Радного* і Павла Смутка* — решта все письменники більше-менше відомі, старшого й молодшого покоління. Із старших маємо тут Ганну Барвінок*, Михайла Комарова, Данила Мордовця*, Панаса Мирного та Івана Тобілевича*; коли додати до них пок[ійного] Конисього, то можна сказати, що вони коли й не надають тон у книзі, то все-таки бринять у ній ще сильною і голосною струною, займаючи більше як третину всього місця (182 на 510 стор.) своїми творами. І лише щодо об'єму визначаються ті старі наші ветерани в книзі; вони, невважаючи на численну громаду молодших наступників, вирізняються серед них і своїм ростом, дужістю таланту, серйозністю та свіжістю тем та смілістю виконання. Особливо треба се сказати про драму Ів. Тобілевича «Гандзя», що являється новою перлиною в багатому та коштовному намисті, яке подарував нашій літературі сей талановитий та невтомний письменник. Найбільшу несподіванку зробив, одначе, нашому письменству Панас Мирний, що з першорядного прозаїста перескочив із молодечою вервою

на поле віршової мови і дав нам прегарний переклад «Декількох пісень про Гайявату» американського поета Генрі Лонгфелло*. «Гайявата» — се, як відомо, сміла проба освіченого чоловіка створити національну епопею червоношкірих індіан на основі їх вірувань та усних традицій. Вона подекуди і тоном і змістом нагадує фінську «Калевалу»*, хоча все-таки далеко більше має на собі печать індивідуальної творчості великого поета Лонгфелло. Присвоєння нашій літературі сеї поеми, та й ще до того майстерським пером Мирного, треба вважати значним здобутком і побажати лише, щоб шановний автор не обмежився «декількома піснями», а дав нам якнайшвидше переклад усеї поеми.

І малесенький нарис Д. Мордовця «Луна з нової України» вітаємо радісно як одну з проб розширити обрій нашого літературного терену. В оповіданні селянки-українки автор малює тут епізод із українського переселенського руху над Амур і життя українців у тих далеких сторонах. Звичайний спосіб оповідання д. Мордовця, більше ліричний, ніж епічний, не дає ярких, пластичних образів, але зате лишає в душі декілька тонів, що довго і глибоко торкають чуття і малюють невигаслу любов українців до рідного краю та тугу за ним і на нових оселях.

Дуже гарний причинок до вшанування пам'яті Котляревського дав М. Комар*, містячи в книзі «Бібліографічний покажчик видань Котляревського, творів та писань про його» (стор. 467—494). Тут подано подобизну титулової картки першого видання «Енеїди» з 1798 року, далі в хронологічному порядку опис видань творів Котляревського (усіх н-рів 70, одначе новішу галицько-руську бібліографію від р. 1860 лишено майже зовсім на боці, отже, крім «Руської бібліотеки»* Онишкевича, не зазначено ані одного передруку творів Котляревського, що були по читанках та взагалі в шкільних підручниках, у збірках пісень і т. і.); у другім відділі маємо 186 номерів писань, «що про Котляревського і його твори писано»; до сих двох відділів додано «алфавітний покажчик авторів, що про Котляревського писали, та видавців, що його твори видавали». В доповнення сеї праці подав Сергій Єфремов бібліографічний покажчик писань про Котляревського та святкування його пам'яті в Полтаві в 1903 р., бо покажчик д. Комарова кінчиться 1902 роком. Отсі два покажчики — се заразом і рудимент наукової часті збірника; цікаво, що коротенькі передмови

обох бібліографів цензура пропустила в українській мові.

З письменників, що виступили на літературне поле в 80-их роках, маємо в збірнику лише четверо — Бобенка, Грінченка, Лесю Українку і Самійленка*. Всі четверо дали лише по кілька віршів; деякі з них дуже гарні, як відоме нашим читачам Самійленкове «Te Deum» або Лесі Українки «Бранець», та все-таки треба сказати, що ся генерація заступлена в збірнику зовсім слабо. Чи се припадок, чи справді письменники тої генерації вже пережилися, вичерпалися?

Серед покоління 90-их років на полі віршованої поезії визначаються П. Грабовський (з його поетичної спадщини подано тут прегарний переспів славної «Пісні про сорочку» Томаса Гуда* та ще одну дрібну поезійку) та Микола Чернявський, що дав 9 оригінальних поезій, в тім числі гідні уваги три поезії, сполучені спільним титулом «Під корогвою слави», як довідуємося з підтитулу — частина більшого циклу «Поминки», в якім автор, коли судити по змістові поданих тут частин, бажає дати поетичну галерею малюнків із нашої бувальщини, починаючи роком 1648. Намір гарний, та прочитавши ті три частини, що надруковані в збірнику, хочеться остерегти автора перед шаблоновістю в розумінні історичних подій та трактуванні малюнка. Так сьогодні таких тем трактувати не можна.

З інших поетів 90-их років А. Кримський дав низку віршів під спільним наголовком «Поете, ховайсь од людського ока» — вірші навіяні почасти орієнтальними враженнями, повні звичайної у сього поета живості вражень та ясності. Микола Вороний* дав звісний нашим читачам вірш «На свято відкриття пам'ятника І. Котляревському», без сумніву, найкращу поетичну квітку, зроджену враженнями тої великої хвилі, та вірш «Паралелі», більше дотепний, ніж поетичний. Гарний причинок дав також Сергій Павленко*, помістивши тут переспів одної з кращих п'єс Уейського «Агар в пустині» і ще дві оригінальні поезії.

Між прозаїстами 90-их років на першому плані стоїть М. Коцюбинський. Він дав для збірника лиш невеличкий етюд, психологічну студію «Цвіт яблуні». Але й сей етюд виявляє руку великого майстра і незвичайно тонку обсервацію дуже зложеного психологічного процесу — враження письменника, у якого вмирає одинока улюблена дитина

і якого фантазія при тім, насупереч його волі, нотує і складає всі деталі — як матеріал для будучого твору.

Другий визначний прозаїст тої доби, д. В. Левенко* дав частину свого ширшого оповідання «Абдуль Азіс», що було в цілості надруковане в ЛНВ*; тут у збірнику поміщено лише пам'ятний усякому, хто читав сей твір, опис поїздки Абдуль Азіса по Південнім Криму, спеціально по руїнах Бахчисарая та «міста мертвих».

М. Чернявський, крім віршів, дав також два прозові оповідання «Смерть Зораба» і «Кінець гри». Особливо се друге оповідання, живцем вихоплене з сучасного життя російської інтелігенції по провінції, робить велике враження і нагадує своїм безутішним настроєм та скупим на слова, а проте пластичним малюнком потроху техніку Чехова.

Вячеслав Потапенко*, звісний більше в Галичині, ніж на Україні, автор немногих, але прегарних оповідань, дав у збірку «різдвяне оповідання» п[ід] з[аголовком] «Ірод», де описано душевні муки й смерть сільського скупаря та глитая. Малюнок, на жаль, сильно переборщений і через се ненатуральний і не робить того враження, як давніші твори сього автора. Цікаве собі з многих поглядів оповіданнячко Грицька Григоренка «Щастя». Сей автор добре відомий читачам ЛНВ своєю манерою складати малюнки, що так скажу, мозайковою роботою, з безлічі малесеньких деталей. І хоча всі ті деталі обсервовані та передані дуже вірно й живо, то все-таки картина з них якось не виходить, у загальній композиції поодиноких фігур та й цілих оповідань скрізь видно якусь недоладність, брак поетичного синтезу. І нове оповідання не виявляє поступу автора. Деталей, вірно схоплених із життя, маса, мова гарна і багата, а все-таки образ життя (змальовано «щастя» напрочуд лінивої сім'ї) якийсь невиразний, замазаний, характеристика фігур невикінчена і непластична.

Дуже інтересна та часть збірника, що дає твори письменників наймолодшої генерації, тих, що виступили на літературну арену по р. 1898. Вони ще не досить зазначили свою фізіономію, та все-таки для критика вже видна та нова скиба, яку вони починають прокладати в нашому письменстві. Найвизначніший талант серед тих нових письменників, без сумніву, Вол. Винниченко, який у збірнику дав гарне оповідання «Заручини», яркий та глибоко драматичний малюнок із сучасного студентського життя. Дуже гарне оповідання дав також Сергій Єфремов, малю-

ючи вплив великоміського життя на сільське, а властиво, розклад сільської патріархальної сім'ї та її традицій під впливом великого міста. Л. Яновська дала гумористичне оповідання «Зарік Горпини», в якім, неначе продовжуючи традицію Ів. Левицького-Нечуя, малює сільську богомільницю Горпину, що за фарисейською побожністю скриває зовсім низькі наклони — лінивство, сварливість та повний егоїзм. Модест Левицький* дав два невеличкі «оповідання лікаря» — власне оповідання про побут жидів-пролетарів на Правобережній Україні, малюнки страшної нужди і розпучливої та не раз геройської боротьби за життя серед тих людей. Не менше зворушливу картину людової школи та бідування вчительки дає й Лисак Тамаренко в своїх нарисах «Коло освіти». Ту саму тему повніше і більше заокруглено обробив П. Радний у своїм гарнім нарисі «За день». П. Радний — се ім'я, що попадається перший раз у нашій літературі і, судячи з сеї першої проби, на автора можна покладати гарні надії. Менше виразно зарисовується другий «первачок» — Павло Смуток (коли оба сі імена не псевдоніми одного й того самого письменника). Його нарис «Не по-людськи» так само, як і оповідання д. Яновської, зачіпає дуже важну тему в народному житті — фермент релігійної думки та змагання до уладження життя на якихось вищих основах, але оброблення д. Смутка якесь неглибоке, фігура виведеного ним «богомольця» занадто ескізна та невиразна. Так само непоглиблене і артистично не перетоплене оповідання Ол. Білоусенка* «Сільський сатирик», що виглядає майже як дійсні записки безталанного сільського сатирика, якого окруження погрозами та побоями змушує закопати свій талант, не вміючи направити його на таку стежку, де б він міг статися корисним громаді.

Із поетів сеї найновішої генерації, наскільки вони репрезентовані в збірнику, найкращою формою і найбільшою інтенсивністю чуття визначається Галина Комарова*, що дала п'ять віршів і дві поезії в прозі. Д. Сергій Волох дав п'ять перекладів із російських поетів, а д. Максим Славинський* — дві оригінальні поезії і одну переробку з Ніцше. Дав ще одну віршову переробку Вас. Доманицький* і надто поміщено дві (відомі вже галичанам) поезії передчасно померлого Осипа Доорохольського.

Отсе й увесь літературний зміст збірника. Як бачимо, він не лише багатий і в переважній часті цінний, але зло-

жений уміло і дає, можна сказати, в поперечному перекрої образ нашого письменства в теперішню хвилю. Говорячи про літературну часть збірника, не слід забувати й артистичної. Книга, крім малюнка на обложці, виконаного арт[истом] Фотієм Красицьким* (на тему з «Наталки»: «Віють, вітри, віють буйні»), містить портрет Котляревського, рисований арт[истом] Оп. Сластьоном*, далі 11 рисунків-ілюстрацій до «Енеїди» В. Корнієнка*, подобизни трьох рельєфів Позена*, уміщених на п'єдесталі пам'ятника Котляревського в Полтаві, рисунок Т. Шевченка — дім Котляревського в Полтаві, і репродукції фотографій: могила Котляревського на Кобеляцькому кладовищі в Полтаві і пам'ятник Котляревського в Полтаві. Головна артистична pièce de résistance[1] книги — се, очевидно, рисунки д. Корнієнка. Вони виконані дуже старанно і репродуковані розкішно. В авторі видно гарний артистичний талант і почуття міри. Він не дав карикатур, але ілюструє «Енеїду» аналогічною манерою, якої тримався Котляревський, перелицьовуючи її, тобто подає малюнки з українського побуту, підкрашені потроху в стилі Рєпінових запорожців*. Се дорога, певно, вірна, та все-таки ілюстраторові слід би було трохи ліпше вчитатися в «Енеїду» і вдуматися в її концепцію, то й не був би робив таких помилок, як малюючи запорожців зі щитами, яких вони ніколи не носили, або малюючи Дідону простою сільською молодицею, хоча в тексті виразно вона змальована як пані, певно, в стилі XVIII віку. Деякі рисунки, як стріча троянців з Дідоною, виявляють гарний талант автора до компонування многофігурних малюнків, хоч і тут дивоглядно виглядає дівчина, що за Дідоною (в строї української молодиці) держить орієнтальний вахляр зі струсового пір'я. Найкращим видався мені Еол, що, стоячи на ганку, дає диспозицію своїм вітрам — чудовий тут Борей з суковатою палицею, в личках, у сорочці на випуск і з пляшкою в кишені — чистісінький кацап-лісун.

---

[1] Буквально: печеня, найпікантніша страва *(франц.)*.— *Ред.*

ІВАН ТУРГЕНЄВ.
МУМУ

З російського переклав І. Г.
(Літературно-наукова бібліотека, ч. 87).
У Львові, 1904

Ся перлина російської новелістики давно здобула собі заслужене признання у всесвітній літературі. Зі звичайним тургенєвським майстерством змальовано тут образок із кріпацьких відносин у Росії, де нетямуча пані без найменшої застанови рішає про долю підданих, розбиває їх життя і ще й уважає себе бідною мученицею.

ШЕВЧЕНКО І КРИТИКИ

Кождий великий поет викликає у кождого народу більше або менше широку літературу, в якій критики, що пишуть про твори поета, силкуються кождий зі своєї точки погляду вияснити їх із найрізнородніших боків. У нас до таких поетів належить Т. Шевченко, а найліпшим доказом того є праця д. М. Комара, що вийшла минулого року[1] і подає бібліографію всього, що сяк чи так доторкається Шевченка. Про буденні таланти не пише ніхто стільки ані не займається ними: вони нині пишуть, а завтра переходять до архіву, звідки інколи відпорпує їх історик літератури, щоб опісля назад передати їх на заслужений відпочинок. В остатніх десятках літ бачимо ми, одначе, змагання до зменшення величини Шевченка (поминаємо тут питання про свідомість сього поступування), які йдуть посередньо чи безпосередньо, причім критики послугуються порівняльним літературно-науковим методом. Отсей факт приневолює нас висловити свій погляд на сю справу, причім заявляємо, що не будемо брати в оборону Шевченка подрібно і переаналізовувати відповідні праці — раз, що се завело би нас задалеко і ми замість статті мусили б писати книгу, друге, що — по нашій думці — Шевченко не потребує такої оборони; хочемо лише звернути увагу критиків, які б у д у т ь іще писати про Шевченка, щоб не заганялися задалеко у своїх висновках, бо се, певно, не вийде на шкоду Шевченкові, але таки їм самим.

Ми не думаємо також виступати тут проти порівняльного методу; навпаки, ми признаємо йому величезну вагу

[1] Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка. Составил М. Комаров. Одесса, 1903.

для літературно-наукових дослідів уповні і вважаємо його навіть для них єдино можливим і раціональним. Лиш на його основі можна побачити наглядно, як духове життя народів впливає взаємно на себе, як повстають, ширяться від одного народу до другого і гинуть різні літературні течії, як викликають при однакових обставинах у неоднакових народів однакові літературні прояви і т. і. На підставі порівняльного методу переконуємося, що загальні літературні прояви не поминають і нашого народу і літератури, доказом чого можуть послужити: романтизм, реалізм, натуралізм, декадентизм і т. д. Як у всім одначе, так і при порівняннях мусимо заховати якусь міру, певну границю, поза яку не сміємо переступати, коли не хочемо договоритися до абсурдів. Реалістичний письменник у нас і в Німеччині та Франції буде мати спільні точки, але не конечно один мусить бути під впливом другого, не вчисляючи тут самого напряму, який остаточно може рівночасно повстати в кількох місцях незалежно від себе, чого приклади можна би знайти. Так само не можна брати всіх реалістичних письменників німецьких та французьких і виказувати їх вплив на якогось українського реалістичного письменника, бо тою дорогою зайшли б ми до абсурду. А власне, щось подібне добачуємо ми в деяких працях про Шевченка.

Наскільки ми могли сконстатувати, дотепер виказувано з більшим або меншим щастям, із ширшими висновками або лиш простими натяками, вплив оцих письменників на Шевченка: псевдо-Конисього («История Руссов»), Бантиша-Каменського, Котляревського, Костомарова, Куліша, Метлинського*, Гребінки*, Маркевича, Жуковського*, Пушкіна, Козлова*, Лермонтова, Рилєєва*, Кольцова, Гоголя, Міцкевича, Залеського, Гощинського, Чайковського («Wernyhora»[1]), месіаністів[2] і вкінці Шіллера та римського Тацита![3]* Тепер сей ряд збільшується новими письменниками, яких вплив на Шевченка виказаний у книжці д-ра В. Щурата «Святе письмов Шев-

---

[1] Пор. працю д-ра О. Колесси* «Шевченко і Міцкевич» («Записки Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка», т. III, 1894 р., passim).

[2] Пор. M. Zdziechowski*. Mesyaniści i Slowianofile. Kraków, 1888, ст. 289.

[3] Пор. Ф. И. Свистун. Чѣм есть для нас Шевченко? Львів, 1901, ст. 71, 78 і даль[ше].

ченковій поезії» (Львів, 1904), себто біблійними письменниками. Як бачимо, число се дуже поважне. Коли ж додамо тут, що сі викази зовсім не усувають можливості віднайдення нових іще впливів, тоді переконаємося вповні, кому ми, властиво, повинні завдячувати творчість Шевченка, та наберемо докладного погляду на її характер. Шевченко, як із сього виходить, подобав на пчілку, що літає з цвітки на цвітку і все зносить докупи пожиток, аби було більше. Вправді декому не подобається така письменнича і поетична діяльність, чого докази читали ми, між іншим, у львівськім «Dziennіku Polskim»* (пор. вислови про Б. Лепкого, Є. Мандичевського*, Ф. Михайлова і кількох інших), ба, чули їх навіть на остатніх загальних зборах Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка (пор. інтерпеляцію до редакції ЛНВ в справі поміщення якоїсь дрібниці, «позиченої» в якогось там чужого письменника); але з другого боку, ми знаємо, що всі драми Шекспіра засновані не на оригінально видуманих мотивах, лиш також на «позичених» (переважно італійських), або іншими словами, що на Шекспіра мали вплив інші письменники і то дуже значний, а проте Шекспір був великий письменник, є й буде і то всесвітній, а навіть не власність одного народу. Отже, погляди в сій справі — річ смаку, а головне — спосіб, яким те запозичування представлено, і його раціональність.

У нас, при Шевченку, трималися критики менше-більше такої процедури: наперед розбирали вони життя поета і вишукували всякі подробиці, які їм показували, що читав поет, а опісля вишукували у відповідних письменників аналогії і порівнювали їх із текстами Шевченка. На кінці, виказавши так різні «впливи», робили звичайно висновки, що, невважаючи на запозичені ідеї, образи, речення, фрази, ба, навіть поодинокі слова, геніальний дух Шевченка змалював, одначе, все оригінально і представив у новому освітленні, новому блиску, новому значенні і т. д. Пересічний читач, що звик читати не думаючи і присягати in verba magistri[1] без застережень, задоволиться, певно, тими кінцевими фразами; інший не задоволиться і скаже: ба, коли Шевченко запозичив усе в іншого чи інших поетів, то в такім разі яка його заслуга коло утворення поеми, думки чи чого іншого? Він, очевидно, зложить заслуги

[1] Словами учителя *(лат.)*.— *Ред.*

Шевченка на інші його твори, в яких не знайдено ще «впливу» нічийого. Та коли з часом при дальших дослідах покажуться у всіх поезіях впливи — що дуже можливе, коли будемо йти слідом дотеперішніх критиків і послугуватися їх методом — то що тоді? І от тут лежить хиба тих критиків, які виказували, що запозичування ідей, думок, образів і ін. буцімто підрядна річ, а головне — як ними покористувався поет. Значить, далі, що на такий погляд «Новомодні коляди» Гриця Щипавки* могли б бути геніальним твором, за який автор і ще дехто інший навіть їх уважає, хоч тим часом вони не мають ніякої літературної вартості!

А вкінці, що, властиво, звати тими «впливами»? Дотепер не пояснив сього ніхто з Шевченкових критиків, а тим часом се конечна річ. Ми знаємо, що без чужого впливу не виховується ніхто; сі впливи відчуваються в школі, почавши від народної школи, а скінчивши на університеті; побіч того, на кожду людину впливає ще лектура, а головно саме життя, зносини з різними людьми і т. і. Чи всі ті впливи відіб'ються на творчості поета? Певно, що ні. А коли деякі відіб'ються, то чи можемо ми напевно сказати, що се якраз ті, про які ми думаємо? А хоч би й так, то чи можна на їх підставі доходити до так далеко посунених висновків, як се діється з творами Шевченка? Ми ж мусимо при характеристиці й оцінюванні поета стояти на якійсь загальній основі, якою могли б послужитися при кождім письменнику, без огляду на його дрібніші індивідуальні ціхи. Що сталося б з Толстим, Ібсеном*, Гауптманом*, Кіплінгом*, Амічісом* і іншими, коли б ми до них приложили мірку наших критиків і розложили їх на різні «впливи?» А чим довше письменник жиє, чим більше знає мов, чим менше сидить на місці, тим більше тих впливів.

Що при оцінці впливів належить послугуватися іншим методом, як робили наші критики, та належить прикладати до них іншу міру, побачимо наглядно з прикладу.

Д-р В. Щурат цитує у своїй найновішій праці отсей виїмок із Шевченка[1]:

Неначе праведних дітей,
Господь, любя своїх людей,
Послав на землю їм пророка —
Свою любов благовістить,
Святому розуму учить.
Неначе наш Дніпро широкий,

[1] Святе письмо в Шевченковій поезії, стор. 56—57.

Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко,
Невидимим огнем пекли
Холодні душі. Полюбили
Пророка люде, і молились
За ним і сльози знай лили.
А потім... люде, род лукавий,
Господнюю святую славу
Розтлили, і чужим богам
Пожерли жертви, омерзились,
І мужа свята — горе вам? —
На стогнах каменем побили,
І заходилися гулять,
Святою кров'ю шинкувать.
І праведно господь великий,
Мов на звірів тих лютих, диких,
Кайдани повелів кувать,
Глибокі гюрми мурувать,
І — роде лживий і жестокий! —
Вомісто кроткого пророка
Царя вам повелів ізбрать.

Джерелом сього вірша вважає д-р В. Щурат таке місце в книзі пророка Єремії:

«Тако глаголет Господь Вседержитель: се аз послю на ня мечь, и глад и мор, и положу я яко смоквы худыя, ихже не мощно ясти, понеже зѣло худы быша, и сотру я мечем, и гладом, и мором, и дам я в погубленіе всѣм царствам земным, и в проклятіе, и в оудивленіе, и в посмѣх, и в поруганіе всѣм языком, к ним же извергох я. Занеже не послушаша словес моих, глаголет Господь, я же послах к ним рабы моими пророки».

До сих виїмків додає автор від себе: «Зовсім ту саму гадку виразив і Шевченко... Гадка Єремії підпала в поезії Шевченка тільки формальній зміні, т. е. такій, якій підпасти мусить кожда гадка, коли її виражається поетично» (стор. 56—57).

Тим часом кождий, хто порівняє наведені цитати, побачить ясно, що між ними нема нічого спільного,— як же тут говорити про вплив? Сі самі вірші Шевченка від слів: «Неначе» до «избрать» цитує також Ф. Свистун (Чѣм есть..., стор. 78) і пише далі: «Мысль, що монархическая власть только для людей злых и испорченных — не нова. Тянется она нитью в исторических сочиненіях Тацита, который на римскую монархію смотрѣл только из точки необходимости конечного зла. Думал он, що самовластіе кесарей было нужно ради великого пространства

имперіи и испорченности людей, що при сем образѣ правленія упрочились вправдѣ порядок и мир, но потеряли свободу и добродѣтельность, процвѣтавшіи за республики. По мнѣнію Тацита, люди, состоящіи в природном состояніи, без державного строя, суть нравственно лучшіи, и в том дусѣ написана его «Германія», подающая идеальный образ народа, живущого на лонѣ природы, без утонченности жизни» (стор. 79).

Поминаємо дальші «розглагольствованія» Свистуна на тему монархізму і монархічної власті та докази, що у «русских» конечний абсолютизм, і наведемо ще лиш кінець із його балаканки: «Шевченко отдалился от воззрѣнія своего народа (що абсолютизм конечний для Росії) и станул на ненародной почвѣ, выступая против монархической власти (очевидно, під впливом Таціта). Извиняет его, однако, то обстоятельство, що ему ходило о волю крепаков, которой сопротивлялось тогдашнее правительство, так що он отвѣтственность за плохую долю крепаков сваливал на самодержавіе» (стор. 87).

Тепер заходять три можливості щодо висновків обох авторів про вплив на Шевченка в цитованім вірші: а) або один має рацію, а другий помиляється; б) або оба мають рацію, і Шевченко написав сей вірш дійсно під впливом Єремії і Таціта; в) або оба не мають рації. Ми не вважаємо потрібним порішувати се питання в який-будь бік і полишаємо читачам волю, за чим вони схочуть заявитися, тим більше що виїмки говорять ясно самі за себе.

Більше як тут скомплікована справа, коли в однім вірші видно впливи аж кількох письменників. А подібна обставина заходить, приміром, у «Причинній». По дослідам критиків написав сю поему Шевченко під впливом: 1) Жуковського; 2) Пушкіна; 3) Козлова; 4) Міцкевича; 5) народним. Виходить, отже, що Шевченко, сідаючи до писання сеї поеми, обкладався творами згаданих поетів і етнографічними збірниками і, як пчілка, підщипував то звідси, то звідти потрошки. Можливо, що так було, особливо коли Шевченко хотів показати, як-то деякі з його наступників будуть колись робити, але се, певно, не було правило, на що критики не повинні забувати.

Інші поеми, як показують висліди, не підпадали під вплив більшого числа письменників, та зате являлися не чим іншим, як простою копією. Найліпшим доказом того

може послужити «Сон», майже вповні — коли вірити дослідникам — відписаний від Міцкевича.

Д-ру В. Щурату видимо не подобалися такі розсліди, як се можна б думати з отсих його слів: «Чому національна амбіція своєрідній Шевченковій Музі визначувала не раз трохи не роль покоївки в Міцкевича,— чому вчена бистроумність прикладала її, як п'ястук до носа, до Гегеля і до Руссо... не тут місце над там застановлятися» (стор. 6). І він пішов у інший бік, а до чого договорився, покажемо далі.

Що́ саме спонукало д-ра В. Щурата піти в інший бік, се також знаємо: «...Драгоманов сказав, що він (Шевченко) в основі своєї творчості зістав біблійцем аж до смерті. Драгоманов найдрібнішої гадки не вмів виссати з пальця. Кожда гадка такого чоловіка повинна б заслугувати на особливу увагу, а вже гадка про Шевченка-біблійця серед спеціалістів передовсім» (стор. 5—6). Наслідком сих слів була названа праця, в якій хід думок менше-більше такий:

Автор вибирає біографічні звістки про Шевченка, в яких говориться, що він читав святе письмо, і на їх підставі доказує, що поет не розставався з ним ціле життя, почавши від наймолодших літ, через що й вплив святого письма на нього мусив бути великий. Що так було, на се наводить докази: 1) згадки про святе письмо, розписані в поезіях Шевченка; 2) епіграфи до деяких поем (завважимо, що одних і других дуже маленько); 3) наслідування псальмів, разом 11; 4) явні наслідування (себто такі, про які не можна сумніватися, що вони дійсно наслідування), разом три; 5) інші наслідування, про які згадаємо далі.

Ми не будемо заперечувати, що Шевченко знав святе письмо і що подекуди ним користувався, але щоб його вплив відбився на поетові так, як сього хоче д-р В. Щурат, на те не можемо згодитися, і цілий другий розділ його праці, в якім він збирає звістки про лектуру святого письма Шевченком, уважаємо занадто пересоленим. Робити висновки на підставі того, що батько Шевченка (коли той був іще дитиною!):

> Бувало, в неділю, закривши Мінею*,
> По чарці з сусідом випивши тієї і т д.

або що поет учився читати на Псалтирі, а вивчившись і пробуваючи в дяка (досить коротко), ходив читати Псалтир до мерців — на наш погляд — абсолютно не можна.

Є між нами старші люди, які тут, у Галичині, переходили також подібну школу: вчилися на Псалтирі, ходили його читати до мерців і нічого не розуміли, як ми знаємо від них самих. А що люди тішилися їх гарним читанням, се також не доказ: люди слухають читання тому́, бо се с в я т е письмо, але не тому́, що розуміють читане. Д-ру В. Щурату не можуть бути невідомі перекручування найзвичайніших молитов задля їх нерозуміння, пр[иміром] «мняца́» (зам[ість] «во ім'я отца»), «яков на небі, яков на землі» і т. д., або відповіді селян про те, що читається в церкві — аби міг поважно се твердити. Вправді історичні уступи, притчі і т. п. більше доступні і зрозумілі селянам, але Псалтир сюди не належить. Виказувати, отже, що святе письмо мало вплив на Шевченка вже від наймолодших літ, уважаємо щонайменше науковим ризиком.

Очевидно, з часом обставини змінилися, але тут знов виходить із представлення д-ра В. Щурата, буцімто Шевченко за час свого пробування в Петербурзі в академії, за час зносин із Костомаровим і Кулішем (перед арештом) і на засланні нічого майже не читав, крім Біблії. Хіба се правда і хіба ми не знаємо, що навіть на засланні він діставав книжки від своїх приятелів і знайомих? А хоч би й не діставав, то чи се вже доказ, що він мусив бути під таким великим впливом святого письма, як хоче д-р В. Щурат? Чи одну-то річ читає чоловік, і вона не полишає на ньому тривких слідів! А що й Шевченко не одушевлявся так цілим святим письмом, видно з отсього епізоду, який цитує й д-р В. Щурат:

«Ми з В. Ів. (Далем*),— пише Шевченко,— якось несподівано зачепили в розмові Давидові псальми і взагалі Біблію. Спостерігши, що я не байдужний до старозавітної поезії, Даль спитав у мене, чи читав я Апокаліпсис? Я відповів, що ч и т а в, т а н і ч о г о н е з р о з у м і в. Він узявся з'ясовувати мені розум і поезію отієї б о г о н а т х н е н н о ї н і с е н і т н и ц і і, нарешті, подав мені перечитати власний його переклад «Откровенія» з коментаріями і прохав, щоб я, перечитавши, сказав йому свою думку. Не до душі мені останнє; без сієї умови можна б не читавши подякувати, а тепереньки треба читати. Побачимо, що воно за звір у перекладі».

По прочитанні того перекладу Шевченко вписав у свій «Журнал» таку рецензію: «Ч и т а л и с е р д ц е м с о к р у ш и л с я, з а ч е м ч и т а т ь у ч и л с я». Читаючи

оригінал, себто переклад Апокаліпсиса на мову слов'янську, приходить гадка, що апостол писав його про своїх неофітів і, щоб закрити від приставів певний розум свого напучування, уживав умовлених виразів. А може, ним кермувала й мета матеріальна — щоб пристави подумали, що старий збожеволів і верзе нісенітницю, і тоді, може, швидше визволять його з заслання. Остання гадка здається мені більше подібною до правди. З якої ж речі така розумна людина, як Даль, перекладав і товмачив отсю алегоричну нісенітницю? Не тямлю! І з якою думкою дав він мені перечитати свій убогий твір? Чи не міркує він завести в Нижньому кафедру теології і зробити мене своїм неофітом? Ледве чи так! А яку ж думку я йому висловлю про його чудернацький твір?» (ibid., стор. 14—15).

Ясніше говорити чей же не треба, але д-р В. Щурат уміє й се пояснити, аби воно лиш не колідувало з його тенденцією. Взагалі належить сконстатувати, що автор підбирає в цілій своїй брошурі цитати так, аби вони з його тенденційністю не розбігалися. Се видно з наведеного вгорі і з дальшого, се видно з його частих відкликів до свідоцтва Куліша, хоч відомо загально, що погляди остатнього на Шевченка перед смертю поета і по смерті противні собі діаметрально, а про ті другі автор, власне, мовчить.

Взірцем авторової тенденційності може послужити й отсей уступ:

«В «пречистої, святої» Музи[1], в своєї «порадоньки і долі молодої» просив Шевченко, щоб вона ніколи не покидала його. Він так просив її:

Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду! Поможи
Молитву діяти до краю...

Отож «сказати правду» і «молитву діяти» — то дві задачі, які Шевченко не лиш собі поклав, але й кождому народному поетові, вважаючи його становище високим достоїнством народного священнослужителя[2]. Народ-

[1] Дивно, що в сих словах автор не бачить впливу святого письма!

[2] Ми такої зарозумілості не подибуємо ніде в творах Шевченка!

ний поет повинен бути посередником між людьми а богом, бо лиш в бога є та правда, яку він має сказати, і лиш богові належиться молитва. Лиш до такого поета-священнослужителя дадуться примінити слова Шевченка:

Жива
Душа поетова, святая,
Жива в святих своїх речах;
І ми, читая, оживаєм
І чуєм бога в небесах! (стор. 30—31)

Вертаючи до «впливів», зазначуємо, що автор виключив із-під них отсі чотири поеми (які знов не підходять під його тенденцію!): «Саул», «Царі», «Во Іудеї, во дні они» і «Марія» тому, «що в них Шевченко лиш формально оперся на св. письмі... Відступаючи подекуди в основнім напрямі від св. письма, вони не можуть бути предметом студії про св. письмо в Шевченковій поезії (ага!) — студії, що має виказати зв'язок св. письма з Шевченковою поезією» (стор. 17). Натомість зачислив сюди згадки про святе письмо, вроді:

І у ченця, як грапиться:
Нехай не гуляє,
А святе письмо читає,
Людей поучає і т. д.—

хоч вони могли приходити в поезіях Шевченкових навіть тоді, якби він зовсім не знав і не читав Біблії, та епіграфи, які можна класти й без особливих впливів. Тих згадок і епіграфів, одначе, так мало, що вони ледве можуть входити в рахубу при іншому методі праці навіть на сю саму тему, що й в автора.

Наслідувань більше, бо 14, а деякі з них навіть досить об'ємисті. На жаль, автор забуває їх дуже побіжно тому, що вони можуть бути кождому відомі, бо сам поет назвав їх наслідуваннями. Д-р В. Щурат називає їх явними і, відсунувши їх набік, вишукує неявні впливи, а як вони виглядають, подамо кілька взірців.

Ось як виглядає образ суду в Ісаії:

«Зане ярость господня на вся языки, и гнѣв на число их, еже погубити их и предати я на закланіе. И язвенніи их повергнутся, и мертвецы, и взыдет их смрад и намокнут горы кровію: и истают вся силы небесныя, и свіет ся небо аки свиток, и вся звѣзды спадут яко листвіе с лозы: і якоже спадает листвіе смоковницы. Оупися мечь мой на небеси: се на Ідумею снидет, и на люди пагубныя с судом».

«И падут с ними силніи, и овны и юнцы, и оупіется земля от крове, и от тука их насытится. День бо суда господня, и лето воздаянія суда Сіоня. И обратятся дебри єго в смолу, и земля єго в жупел. И будет земля єго горящи яко смола днем и нощію, и не оугаснет в вѣчное время, и взыдет дым єя высоцѣ, в роды своя опустѣет».

Чи ті картини не пригадують зараз грізного образу суду в Шевченковім «Посланії»? Таж зовсім подібно змальовує він його:

Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори,
І потече сто ріками
Кров у сине море
Дітей ваших; і не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати;
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки проклинетесь
Своїми синами.

Трупи, кров, пожар, дим і пітьму — грізну декорацію страшного суду вивів перед нашими очима Шевченко зовсім так само, як Ісаія. Можливо, що він читав і в інших пророків опис суду — в Іезекіїла і в Іоїла. Та в них він не міг знайти ніяких нових рис. Їх описи не різняться від опису Ісаії.

В Іезекіїла таке читається:

«И повергу плоти твоя на горах, и наполню кровію твоєю всю землю. И напієтся земля от гноя твоєго, от множества твоєго на горах: и дебри наполню от тебе, и покрыю небо, єгда оугаснеши, и помрачу звѣзды єго, солнце в облацѣ скрыю, и луна не явит свѣта своєго. Вся свѣтила небесная помрачу на тя и дам тму на землю твою, глаголет Адонай господь».

А Іоїл виражається коротше:

«И дам чудеса на небеси и на земли, кровь и огнь, и куреніе дыма. Солнце обратится в тму, и луна в кровь, прежде неже пріити дню господню великому и просвѣщенному».

В порівнянні з Ісаією Іезекіїл і Іоїл є скупіші на краски. Значиться, міг Шевченко і їх описи суду тямити, але без опису Ісаії він не обійшовся. А сяк чи так в своїм описі він оперся о пророків» (стор. 35—37).

Ми вмисно навели таку довгу цитату, бо кождий читач, маючи тексти перед очима, може собі сам виробити гадку про впливи. Жалуємо лише, що автор не сказав тут нічого про взаємні впливи всіх трьох пророків на себе, яких вияснення було б і для нас вельми цікаве. Додамо надто, що подібні цитати про страшний суд можемо найти в письменників, яких Шевченко абсолютно не знав, і виказувати опісля, що він був під їх впливом.

Таких порівнянь, як повищі, багато.

Ісаія каже: «Одебелѣ бо сердце людей сих, и оушима своима тяжко слышаша, и очи свои смѣжиша, да не когда оузрят очима, и оушима оуслышат и сердцем оуразумѣют».

І в Єремії сказано подібно:

«Се не обрѣзаша оушеса их, и слышати не возмогут».

А Шевченко в «Посланії» жалується:

І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,
А ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає;
Оглухли, не чують...

Схожість вислову Шевченка з висловом Ісаії хіба очевидна» (стор. 38).

«Інший образ — то нечайний напад злодіїв уночі. Він часто стрічається в пророків. Авдій питає: «Аще бы татіе влѣзли к тебѣ, или разбойници нощію, камо бы повержен был еси? Єда не оукрали бы довольных себѣ?» В Іоїла вороги «оконцами внидуть, якоже татіе». І так само в Єремії: «Аки татіе в нощи возложат руки своя». Шевченко знає сей образ і уживає його. Але і вміє збагатити його новими красками:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять лукаві і в огні
Її окраденую збудять...» (стор. 48—49).

Чи сього образу не міг узяти Шевченко з життя і мусив за ним бігати аж до пророків, тим більше що до пророцького він зовсім не подібний?

«І в пророка Єремії Шевченко зазичився деякими декораціями. Єремія, пророкуючи народові за непослух знищення, каже:

«И будет трупіе людей сих в снѣдь птицам небесным, и звѣрем земным, и не будет отгоняющаго».

В Шевченкових «Гайдамаках» зовсім та сама картина представляється після гайдамацького подвигу:

На улицях, на розпуттях
Собаки, ворони
Їдять шляхту, клюють очі;
Ніхто не боронить» (стор. 49).

«До бога говорить Єремія: «Покрыся еси облаком, да не дойдет к тебѣ молитва». Той сам образ бога за хмарою є і в Шевченковім «Сні»:

Чи бачить бог із-за хмари
Наші сльози, горе?» (стор. 50).

Надіємося, що досить сих цитат, аби переконатися про «вплив» тих уетупів святого письма на Шевченка. Таких цитат є ще багато, але в них може добачити яку-небудь зв'язь із Шевченком лиш той, хто видить там, де інші не видять, значить, сновида. Ми до таких не зачисляемося.

До таких висновків, як автор, м у с я т ь д о х о д и т и в с і т і к р и т и к и, щ о к л а д у т ь і з г о р и с о б і з а з а д а ч у д о к а з а т и я к у с ь т е н д е н ц і ю н а п і д с т а в і п и с а н ь п о е т а (не лиш Шевченка), а н е м а ю т ь н а у в а з і л и ш е п р а в д и і ч и с т о ї н а у к и. Що наш закид тенденційності не видуманий, посвідчать отсі слова д-ра В. Щурата: «Фактом есть, що того «святого наитія», яке напоїло Шевченкову Музу, досі не прояснено, хоч таке прояснення повинно б мати не лиш літературно-наукову вартість. П і д н и н і ш н е в р е м ' я л ю т е в о н о п о в и н н о б с т а т и у н а с к р і п к и м г р о м о з в о д о м. Бо кілько-то громів посипалось хоч би в найновіших часах на нас нібито через те, що ми наші національні ідеали взяли з руки Шевченка — того богохульника, чи, делікатніше сказавши, раціоналіста! А врешті, Шевченко-бібліець може представляти для декого також індивідуальний інтерес. Признаюсь одверто, що такий індивідуальний інтерес він представляє для мене. Вольно богохульникам дошукуватись в Шевченковій поезії богохульств, раціоналістам — раціоналізму, а всяким іншим спеціалістам — знову чого іншого, так чому б мені не вольно було глядати в тій поезії того, що в ній найскорше знайти можна — слідів св. письма? Адже ж Шевченка не взято еще в аренду!» (стор. 6).

Ми не будемо тут констатувати літературно-наукової вартості праці, про яку автор згадує. Що її, одначе, при-

знано вже за «громозвід», се видно було в дневниках із згадок про неї. Та такий громозвід потрібний лише тісним умам, і лишень вони потребують окремої брошури для оборони Шевченка перед напастями таких же тісних умів. Сам Шевченко не потребує ніякої оборони, бо його боронять найліпше його твори, якими одушевляється і багатий і бідний, і учений і простий, і старий і молодий — стільки вже літ і далі буде одушевлятися. Через те, на нашу думку, й ціль брошури схиблена. А всякі тенденційні паювання тих творів і виказування впливів, яких нема і не було, вважаємо пустою роботою. Не порівняльний метод, отже, винуватий тут, лише тенденційність у ньому і його надужи-вання. Се вважали ми своїм обов'язком сказати і остерегти будучих дослідників над творами Шевченка.

Ми звернемо тут іще увагу, що дотепер не виказаний подрібно вплив народної поезії на Шевченка, який був дійсно і в великій мірі, почавши від розміру багатьох поезій Шевченка, а скінчивши на живцем цитованих піснях. Коли б хто піднявся праці виказати ті впливи, а поступав методом попередніх критиків і прилучився до їх поглядів, тоді могло б показатися, що Шевченко с а м н е н а п и с а в н і ч о г о, бо чого не взяв від названих нами письменників, то взяв, певно, від народу. Та сю пересаду зрозумів би вже, мабуть, кождий і не повірив би їй. Тому маємо надію, що дальші дослідники будуть мати виключно правду і науку перед очима при дослідах, а не які-будь побічні цілі і наміри.

[ВСТУП ДО ПУБЛІКАЦІЇ «НОВОЧАСНА ПОЛЬСЬКА САТИРА»]

В 1903 р. почало було виходити в Кракові три рази на місяць польське сатиричне письмо п[ід] з[аголовком] «Liberum veto», де піддавано їдкій критиці суспільні хиби передовсім польської суспільності. Предметом тої критики була політика, література і штука — формою сатира, іронія і сарказм. В виданні брало участь багато видних польських письменників, а сама редакція була в руках молодої генерації. Їм повелося справді зробити «Liberum veto» органом свобідної, незвичайно смілої сатири, якого не мала ще польська сатирична література, органом, вільним від брудної порнографії та дикої національної пристрасті — двох коників, на яких виїздять майже всі сучасні т[ак] зв[ані] гумористично-сатиричні польські часописи. Проте, а може, власне для того, письмо не могло вдержатися і після півторарічного животіння мусило в половині 1904 р. упасти. Щоб показати нашим читачам обсяг і метод тої новочасної польської сатири, подаємо тут декілька цікавіших уступів в українськім перекладі, пояснюючи заразом поодинокі місця в нотках.

АНДРЮ ДІКСОН УАЙТ. РОЗМОВИ З ЛЬВОМ ТОЛСТИМ

З англійського переклав Іван Петрушевич*. (Літературно-наукова бібліотека, ч. 93). У Львові, 1904

Могутня постать Льва Толстого здавна приваблює до себе безліч туристів, що раді би провести хоч кілька хвиль у розмові з тим геніальним чоловіком і потім поділитися своїми враженнями з ширшим загалом своїх земляків. До таких людей, яким довелося часто розмовляти з Толстим і яких спостереження заслуговують на пильну увагу, належить також А. Д. Уайт, американець, відомий співосновательь вільного університету Корнеля і автор голосної книги «Боротьба науки з теологією». Стаття Уайта про Толстого, друкована перед кількома роками в однім американськім і в однім англійськім місячнику, являється у нас у гарнім перекладі Ів. Петрушевича. До тексту Уайта додано коротеньку статтю про самого Уайта.

А. И. СОБОЛЕВСКИЙ*. ИЗ ОБЛАСТИ ДРЕВНЕЙ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОЙ ПРОПОВЕДИ

(«Изв[естия] Отд[елени я] р[усского] яз[ыка] и слов[есности] Акад[емии] наук», 1903, кн. 4, стор. 59—71)

Чимраз більше зростає число пам'яток старо-церковного язика і письменства, що сягають часів слов'янських первовчителів Константина і Мефодія* та їх безпосередніх учеників, пам'яток моравсько-паннонських, що виявляють такі характерні прикмети язика і складу (звісні в науці «моравізми»). Докладне перешукування старих рукописів, особливо по великих російських книгозбірнях, виявляє щораз нові пам'ятки тої досвітньої доби слов'янського письменства і тим самим розширює обсяг нашого знання про письменську та церковно-вчительну діяльність слов'янських просвітителів. Хто знає, як багато ще темного й суперечного в цілій історії тих досвітків слов'янського письменства, як багато тут, особливо в остатніх часах, висловлено суперечних та односторонніх теорій та як живо й досі ті питання порушують на різних пунктах не лише наукову думку, але навіть політичні та національні пристрасті, той зрозуміє, що віднаходження і публікування таких пам'яток, хоч і як скромна сама собою була б їх вартість, має велике значення, бо, можливо, що й найдрібніша пам'ятка тих часів і заходів зможе кинути якесь нове й несподіване світло на се або інше оспорюване питання, зможе дати ключ до розв'язання котроїсь із численних загадок, яких у сьому комплексі справ так багато. Оттим-то належиться подяка проф. Соболевському за опублікування двох невеличких текстів, що, без сумніву, належать до тої старої літератури, хоча заховалися в досить пізніх рукописах: одна — «Похвала св. Іринею» — знайдена в «Великих Четьях-Минеях» митроп[олита] Макарія за серпень, а друга — «Похвала хресту» — міститься в тих же «Четьях-Мінеях», але в досить попсованім виді, з під-

новленою мовою, та проф. Соболевський знайшов старший текст у одній рукописній збірці Чудового монастиря з XIV віку. Оба тексти — короткі проповіді, в яких обік досить наївних та елементарних поучень переповідається також досить поверхово та недокладно відповідні легенди— в одній про св. Іринея — невідомо, про котрого з кількох звісних мучеників сього імені, бо епізоди з різних пасій* зведено тут в одну купу і ще додано й такі, яких нема в жодній, а в другій — про віднайдення хреста. Проф. Соболевський додає до текстів, особливо там, де в них цитуються уступи зі св. письма, паралельні цитати з інших староцерковних пам'яток, особливо з Маріїнського Євангелія*, Кристинопольського Апостола, Синайської псалтирі і т. д. і сим дає можність сконтролювати, наскільки текст у проповідях лишився давній, первісний, а наскільки треба його вважати підновленим.

У невеличкім вступнім слові до текстів проф. Соболевський, підносячи їх важність, особливо язикову, висловлює здогад, що обі ті похвали треба вважати власністю звісного Мефодієвого ученика Клима Болгарського*. Признаюся, що докази, які дає на се проф. Соболевський (однакова вступна формула і деякі язикові подібності), зовсім не переконують мене. Клим Болгарський починає в остатніх часах робитися якимось factotum[1]; йому приписують чимраз більше різних і різнородних творів того циклу (пригадаю недавню книжку віденського професора Вондрака*, який між іншим приписав йому обі т[ак] зв[ані] паннонські легенди та короткі похвали Константину й Мефодію і цілий ряд інших безіменних творів). Мені здається, що з такими присвоюваннями треба бути трохи обережнішим, особливо коли їх робиться на таких хитких підставах, як подібність язика або подібність деяких формул і то в літературі початковій, убогій і до того щодо свого характеру, обсягу та авторства так неясній, як моравсько-паннонська. Саме пильне і неупереджене студіювання текстів тих безіменних творів може дати нам далеко більше певних і цінних вказівок, ніж коли ми a priori закалamутимо собі суд, підганяючи їх per fas et nefas[2] під якесь означене ім'я, що само собою також не дає нічого для їх ліпшого зрозуміння.

---

[1] На всі руки майстром *(лат.)*.— *Ред.*
[2] За будь-яку ціну *(лат.)*.— *Ред.*

ЧИ ШАШКЕВИЧЕВІ ВІРШІ?

В додатку до своїх цінних «Причинків до життепису Маркіяна Шашкевича» («Записки», т. LVIII, стор. 10—12) подав д. М. Тершаковець в числі недрукованих або недокладно досі друкованих віршів М. Шашкевича з його автографа десять чотиристихів, кождий під окремим титулом, уложених церковнослов'янською мовою. Що сі чотиристихи писані рукою Шашкевича, про се нема сумніву; д. Тершаковець догадується, що рукопис, у якім містяться вони, походить десь із 1831 р., значить, із часу філософічних студій поета. На жаль, д. Тершаковець не запитав себе: чи можливе се, щоб Шашкевич тоді, по скінченні н і м е ц ь к о ї гімназії, де по-руськи навіть читати не вчили, винісши з батьківського дому знання руської народної та польської, але, певно, не церковнослов'янської мови, міг написати такі вірші, що вказують немалого майстра силабічної версифікації і чоловіка, який володів церковнослов'янською мовою так, як, певно, не володів нею ніхто з галицьких русинів протягом цілого XIX віку (пор. для прикладу незугарні церковнослов'янські вірші Семашка, Йосифа Левицького* або славнозвісне «Воззрѣніе страшилища» Лісинецького!). Коли б Маркіянове авторство тих віршів було стверджене, то се задавало би його біографові та критикові загадку далеко труднішу до розв'язання і заразом важнішу від усіх тих неясностей, які вияснив і спростував д. Тершаковець нововіднайденим рукописним матеріалом. Відки навчився Маркіян так гарно писати та віршувати по-церковнослов'янськи? Що змусило його розпочати тою мовою свою поетичну діяльність і, що важніше, що змусило його зараз по тім перейти до тої гарної народної мови,

якою визначуються його дальші писання? Се були би деякі з тих питань, що насуваються при допущенні Маркіянового авторства тих віршів.

На щастя, будущий біограф та історик літератури не потребує собі ламати голови такими та тим подібними питаннями. Ми можемо сказати напевно, що ті вірші, знайдені д. Тершаківцем у брульйоні Маркіяновім,не були зложені ним, а тільки переписані зі старої, друкованої книжки, переписані головно для язикової вправи, для тих толкувань церковнослов'янських слів, які Шашкевич умістив у нотках, а д. Тершаковець передрукував[1], і що, значить, місце тих віршів не в розд. I між творами, а в розд. II між граматичним матеріалом.

Книжка, з якої виписав Шашкевич свої вірші, належить до дуже інтересних, хоч досі мало ще розсліджених продуктів нашої старої літератури могилянського часу*. По опису Каратаєва* вона має титул: «Анфологіа. Сирѣч молитвы и поученія душеполезная. В душевную ползу спудеов и всѣх благочтивых любомолитвенник в кратцѣ собраная и благочиннѣ расположеная. Тщаніем ясне превелеб. его милости господина отца Петра Могилы, митроп[олита] К[іевского], року 1656 мая 24». Ся книжечка містить на перших 12 картках передмову, писану від імені Петра Могили*, а далі різні моральні поучення, переплітані образками, і то так, що все на паристій стороні міститься образок (дереворит), під ним віршик з 4 або 6 рядків, а далі йде поучення. У мене під рукою два екземпляри сеї книжечки, на жаль, оба дуже неповні, та один із них, що зачинається карткою 9, має на звороті тої картки рисунок під титулом «Вѣра божія», а під рисунком чотиривірш, надрукований у д. Тершаківця, стор. 11, під 4 (Крѣпка есть). Карток 11, 12, 13 нема; на об[ороті] к[артки] 15 під титуликом «Чин любве к богу» вірш уміщений у д. Т[ершаківця] під 7. (Чудно, преславно...); на об[ороті] картки 17 під титуликом «Надежда или упованіе» вірш поданий у д. Т[ершаківця] під 10 (Крѣпка есть любов...); нарешті на об[ороті] картки 19 під титуликом «Благодать божія» вірш уміщений у д. Т[ершаківця] під 20 (Красна лѣпота). Супроти

[1] В нотці 1 на стор 11 не знати чи наслідком друкарської помилки, чи наслідком лихого відчитання рукопису стоїть якийсь абсурд: испытословлю, pawnie się wywiaduję — чи pewnie, чи patrznie, чи ще щось інше?

сього нема сумніву, що інші вірші сього номера взяті з тої самої книжечки з тих початкових карток, яких не мають приступні мені екземпляри. Чому Шашкевич обмежився лиш десятьма чотиристихами, а не виписував їх більше? Чи й його екземпляр був дефектний? Се дуже можливо вже хоч би тому, що він не вказав титулу книжечки. В усякім разі опублікований д. Тершаківцем брульйон показує, що Шашкевич мав у руках і пильно читав сей старий могилянський підручник.

П. В. ВЛАДИМИРОВ. ДРЕВНЯЯ РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА КИЕВСКОГО ПЕРИОДА XI—XIII ВЕКОВ

К., стор. IV + 375 + VIII + 46 + 2 ненум[еровані] + 17 + 4 + 4 + 10 (покажчик) + 11 (зміст) + 11 (поправки помилок)

Отся книжка — продовження «Введения в историю русской словесности», що видане було тим самим автором ще 1896 р. Автор поклав собі метою обробити в суцільному викладі найстаршу руську літературу до її розділу на виразно зазначені типи південний і північний; покладені в титулі хронологічні межі XI—XIII вв. не зовсім відповідають змістові, бо автор у тексті книги присвячує немало місця ще й творам XIV віку («Ізмарагд»* і т. і.). Так само не зовсім відповідає змістові книги й друге обмеження, дане в титулі «Київський період». Автор не обмежується південноруською літературою, що концентрувалася довкола Києва, але сягає також на північ, до Новгорода, хоча й оговорюється в передмові (стор. II), що чинить се свідомо і навмисно, бо «літературна діяльність у Новгороді щодо свого напряму не відрізнялася від київської і була з многих оглядів слабша від неї». В питання про національний підклад тої літератури, в те, наскільки вона відповідає такому чи іншому національному типові, автор зовсім не входить.

В праці проф. Владимирова нам приходиться повітати найкращий і найповніший огляд староруської літератури, на який досі спромоглася російська наука. Правда, до вимог доброго компендія сього предмета, такого, до яких призвичаїли нас німецькі та французькі вчені, і тій праці ще далеко, хоча все-таки се перше, так сказати, монографічне представлення староруської літератури, де попробувано оглянути систематично всі її прояви на основі здобутків нових праць і де, крім того, контури цілої конструкції не скривлені тенденцією — показати ту стару літературу як інтегральну частину «общерусской» чи попросту «русской», тобто великоруської літератури. Вже в сьому

ми бачимо велику заслугу проф. Владимирова і доказ його наукової об'єктивності.

Книжка складається з вісьмох розділів неоднакової великості і неоднакової вартості. Сам автор, мабуть, почував се, бо в передмові аж два рази (стор. III) зазначує се «нерівномірне» трактування предмета і свою «різночасову та нерівномірну» увагу до нього. Найцінніший і найширший перший розділ (стор. 1—126), де автор дає огляд—можна сказати, перший систематичний і детальний того роду в науці огляд перекладаного письменства, що було в руках староруських книжних людей. Отже, говориться тут про перші почини просвіти і письменства у слов'ян і на Русі, про діяльність слов'янських учителів Константина і Мефодія, про церковнослов'янське письменство, т[ак] зв[ане] мораво-паннонське та болгарське, про переклади книг біблійних, творів отців церкви, про компіляції, роблені з тих творів ще в Греції, потім у Болгарії та на Русі, про збірники писань догматичних, моралізаційних, історичних, про старі перекладані повісті, проби природничої науки, апокрифи, ворожбитські та лічничі твори і т. і. Автор дає коротенькі змісти тих творів, але головну увагу звертає на їх літературну історію, їх джерела, оригінали, різні редакції та різні переклади, а головно, пильно зазначує ті місцеві, слов'янські або руські вставки, додатки, розкидані ретуші перекладачів, які віднаходять у них сучасні наукові досліди. Кінчиться сей надзвичайно багатий змістом розділ загальними увагами про характер староруської освіти й письменства та про мову староруських літературних пам'яток найстаршої доби.

Нав'язуючи до тої перекладаної літератури, автор у II розділі обговорює пам'ятки староруської церковної літератури: поучення, проповіді, посланія, канонічні запитання, виділяючи в окрему групу новгородців (Луку Жидяту* та Ілію*), а трактуючи окремо киян від Іларіона* аж до Серапіона Володимирського* та безіменних пам'яток тої категорії. З огляду на те, що про тих наших найстарших письменників знаємо, звичайно, дуже мало або й нічого, що навіть письменна традиція їх творів (їх число, приналежність сьому чи тому авторові, редакції і первісна форма) досі далеко неповно просліджена, отсей розділ праці проф. Владимирова (стор. 127—178) вийшов далеко скупіший об'ємом і змістом від попереднього, а головна його вартість — се просторі виписки з писань даних авторів.

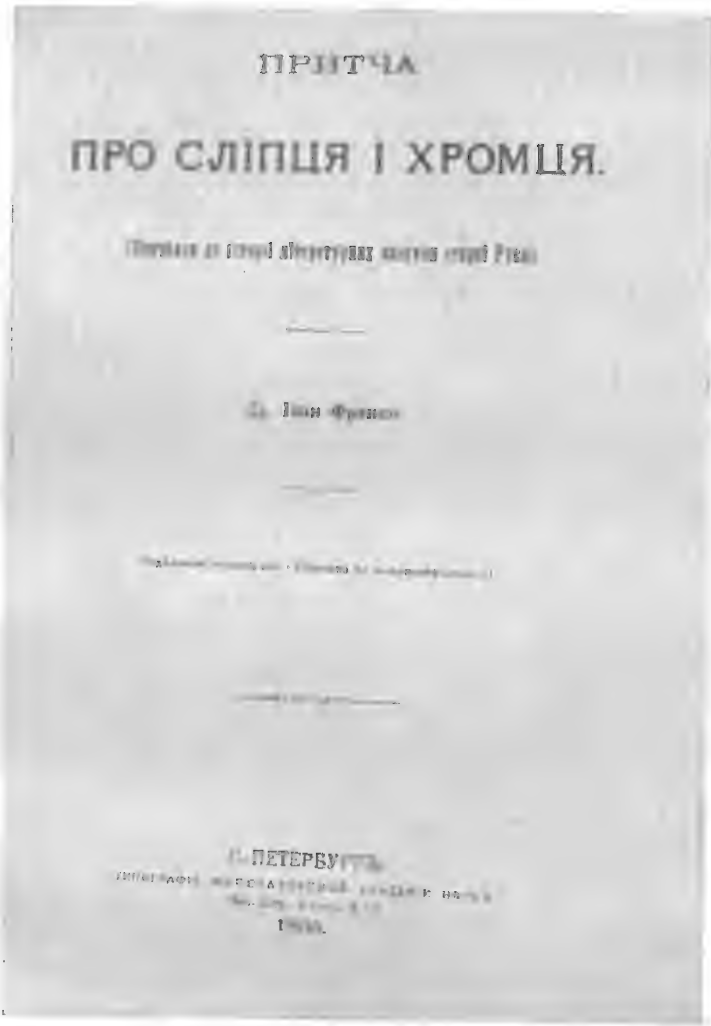

ПРИТЧА

ПРО СЛІПЦЯ І ХРОМЦЯ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

[illegible]

[illegible]

«Притча про сліпця і хромця». Окремий відбиток із зб. «Статьи по славяноведению», вип. 2, Спб., 1906. Обкладинка

«Король балагулів». Антін Шашкевич і його українські вірші». Сторінка автографа.

Третій розділ (стор. 179—212) присвячений старорускій агіографії*, отже, поперед усього «Печерському патерикові»* і тим житіям, що стоять окремо та незалежно від нього (ж[итія] Бориса і Гліба, Володимира і т. і.), а також тим легендам, що повстали в ту пору на різних місцях Русі (в Києві, Смоленську, Новгороді, Ростові), і, нарешті, тим коротким житіям та легендам, що ввійшли в старорускій, перекладений з грецького, «Пролог»*. Спеціально «Києво-Печерському патерикові» присвятив автор ще невеличкий екскурс при кінці книги, додавши до нього текст деяких легенд, виданий критично з рукописів.

Розділ четвертий присвячений появі паломництва в старій Русі і його літературним пам'яткам — «Паломникові» ігумена Данила*, подорожі Антонія Новгородського* до Константинополя і пізнішим. Особливо пильну увагу при розборі Данилового «Паломника» звертає автор на апокрифічні легенди, якими він користувався. Сей розділ загалом оброблений досить слабо, і автор при кінці вважає кінечним відіслати свого читача до відповідного розділу в компендіумі Пипіна*, який, на думку проф. Владимирова, «составляет лучшую главу всей книги» (стор. 233).

Найменше може задоволити розд. V (стор. 234—277), присвячений старорускому літопису. Автор держиться застарілих думок, що літописання почалося в Новгороді, що автором «Повѣсти временных лѣт»* був монах Нестор. Власних дослідів автор не дає, в загальній характеристиці обмежується майже скрізь на репродукцію чужих осудів. Ще найцінніша друга часть сього розділу (стор. 262—277), де автор за Архангельським*, Іконниковим* та Полетаєвим* дає огляд дотеперішніх російських праць над публікуванням та студіюванням літописів.

Зате дуже гарний розділ шостий (стор. 278—344), присвячений «Слову о полку Игоревѣ»; до нього додано текст «Слова» з поправками, які пропонує автор, який надто в окремім додатку подав слово в слово передруковане перше видання «Слова» з р. 1800.

Коротенький розділ VI присвячено «Моленію Данила Заточника»*. Автор схиляється до думки бачити в адресаті «Моленія» переяславського князя Андрія Володимировича (1132—1141), сина Володимира Мономаха, значить, датує першу редакцію XII віком, допускаючи далі, що ся редакція була з часом укорочувана, поки в XIII в. якийсь новий редактор, користуючися затраченим для нас повним текстом тої

першої редакції, не доповнив його новими додатками. Переходячи до джерел «Моленія», автор зупиняється на староруських збірках апофтегм та «мудрих речень», т[ак] зв[аних] «Пчелах»*. Нарешті, автор приймає також піднесену вперед д. Щуратом думку про те, що джерелом повістевої рамки «Моленія» (історія заточення) були вірші візантійця граматика Михайла Гліки.

Так само коротенький розд. VIII говорить дуже побіжно про ті пам'ятки староруського письменства (перекладені й оригінальні), які не ввійшли в попередій огляд, отже, договори з греками, Номоканони* і Кормчі книги, пам'ятки староруського законодавства та судівництва — і кінчиться оглядом пам'яток, що малюють татарський погром у половині XIII в., і характеристикою пізнішого упадку та часткового піддвигнення в XIV в.

До сього огляду змісту книги проф. Владимирова додано ще деякі уваги. Виклад автора всюди строго речевий; він вистерігається фразеології та пустого естетизування й філософування, до якого привчили нас московські вчені старшої генерації, такі як Орест Міллер*, Буслаєв*, Галахов*. Д[обродій] Владимиров де тільки може дає самим пам'яткам говорити за себе, вибираючи, звичайно, характеристичні місця та подаючи їх в оригіналі. Його виклад через те майже всюди живий і прозорий. Що проте йому не вдалося дати повного і викінченого образу староруського письменства, на се зложилися різні причини. Ми вже піднесли деякі з них, як, прим., неясність щодо національного підкладу староруської літератури. Треба додати, одначе, що автор протягом свого викладу всюди старанно відрізняє південноруські пам'ятки від північних; ся неясність виявляється більше посередньо в браку одноцільної ідейної підвалини, що могла б надати цілій конструкції староруської літератури більшу виразність і пластичність.

Важніші хиби чисто методичні. Автор не всюди цитує свої джерела і, звичайно, не подає бібліографії поодиноких питань; через те його книжка, хоч читається інтересно, багато тратить на вартості як провід для дальших студій, особливо для студентів в початках студій. Не знаю, чи припадково, чи навмисно він зовсім ігнорує праці неросійські, а спеціально галицько-руські з обсягу староруської історії й літератури; особливо незнання праць проф. М. Грушевського помстилося на нім дуже немило.

До сих загальних уваг додамо ще деякі детальні. Хоча автор силкувався зробити свій виклад докладним, то все-таки дивним робом у нім часто стрічаються (крім досить численних друкарських похибок) якісь дивні неконсеквенції та недогляди або й явні речеві помилки. І так звісний готський товмач св. письма називається на стор. 3 Вульфіла, а на стор. 4 Ульфіла; герой звісного духовного роману* називається раз Іосафатом, то знов Іоасафатом, хоча автор знає і наводить в іншім місці й одиноко вірне ім'я Іоасаф. Тяжко зрозуміти фразу на стор. 3, що «в IV віці слов'янська народність була зв'язана з готами» — як зв'язана? Візантійський роман у автора раз виявляє «ни с чем несравнимую возвышенность» (стор. 6), а 7 рядків нижче на тій самій стороні «легкість і живість». Життя і діяльність слов'янських учителів Константина і Мефодія представлені недбало і не всюди вірно. Монархії Святополка* і Коцела* не лежали на Балканськім півострові, якби виходило з речення автора на стор. 6; вони не були одинокі слов'янські державні організації в південно-західній часті слов'янства (пор. «Conversio Bogoarorum et Carantanorum»*). Не зовсім відповідно називати Константина і Мефодія «апостолами православного слов'янства», раз тому, що їх діло серед слов'янства не було, властиво, апостольством, бо ж у Моравії і Паннонії вони застали слов'ян уже охрещених, а друге тому, що їх самих «православіе» зовсім не таке, яке під сею назвою розуміється тепер (Константин умер у Римі, а Мефодій був єпископом під папською рукою), та й ще тому, що, власне, серед тих слов'ян, серед яких працювали солунські брати, православіе не збереглося. Ні на чім не основане твердження, що Константин за свого побуту в Корсуні «изучил еврейский язык и священные книги на этом языке» (стор. 7); житіє говорить лише про самарянський діалект. Справу винайдення слов'янської азбуки проф. Вл[адимиров] представляє зовсім неясно. Між роками 655 і 862 «в Константинополі брати винайшли слов'янську азбуку на основі грецької з додатком деяких букв для слов'янських язиків із східних азбук або, може, з готської»,— каже автор на однім місці (стор. 8), очевидно, маючи на думці т[ак] зв[ану] кирилицю. Та зараз же на тій самій сторінці, 4 рядки нижче читаємо, що «вже в самім початку слов'янського письменства явилися дві азбуки на взір грецького літургійного уставу і грецького скоропису. Клопіт лише, що т[ак]

зв[аної] глаголиці ніяк не можна рівняти скоропису, бо він, власне, далеко скрутніший і тяжчий від кирилиці, а другий клопіт з питанням: відки ж явилася та друга азбука? Чи й її винайшли ті самі солунські брати, чи ні? Чи, може, вони винайшли, власне, її, а не кирилицю, яку з огляду на ідентичність її букв з грецькими та готськими ініціалами по правді майже й не треба було винаходити? Так само не видається мені вірним а бодай умотивованим твердження автора, що в суперечці між Візантією й Римом за Болгарію «Константинові й Мефодію пощастило бути миротворцями» (стор. 9); можливо, що се так і було, але житія не говорять про се нічого, і автор зовсім не мотивує сього твердження ближче.

Зазначимо ще деякі деталі. Про звісну повість «О Акирѣ премудром» автор ще в 1900 р. пише, що вона не має поки що грецького прототипу (стор. 97), хоча сей прототип був уже пару літ перед тим знайдений і опублікований Конібіром. Притча, що читається в рукописах під титулом «от болгарских книг», зовсім не ідентична з притчею «о иорозѣ», вміщеною в повісті про Варлаама і Йоасафа; се було 10 літ тому показано мною в болгарській статті «Притчата на еднорога» («Сборн за нар. умотворенія»)*. Притча про царя і бідарів у ямі зовсім не ідентична з тою притчею, яку наводить Кирило Туровський*, як би виходило з речення нашого автора (стор. 106). Кирило Туровський правдоподібно не знав повісті про Варлаама і Йоасафа і взяв свою притчу з інших джерел (про се див. мою статтю в збірці праць для з'їзду славістів). Автор не зважується відмовити Кирилові Туровському дуже популярного «Слова о исходѣ души» (стор. 163), звісного також під назвою «Слово про митарства», хоча тепер усякому ясно, що се «Слово» — майже дослівний переклад одного уступу із грецького житія Андрія Юродивого.

І ще одна маленька увага. На стор. 135 автор заходиться коло вияснення слова «м о с к о л у д с т в о», що попадається в короткім поученні новгородського єпископа Луки Жидяти в реченні: «Москолудство вам братіе не лѣпо имѣти, ни молвити срамна словеса» і т. д. До сього проф. Вл[адимиров] завважує: «Друга часть сього слова, без сумніву, значить дурниця (глупость, дурачество); луд — дурень; так пояснює й Памво Беринда*». На підтвердження сього толкування проф. Вл[адимиров] цитує з «Великої Четьї-Мінеї» опис мучення християн у амфітеатрі, де ка-

жеться: «Многом человѣком падшим от л у д о в а игрища мечем» — «повелѣ мечником лудариом» (у іншій копії «лударіом», дослівно з грецького τῶν λουδαρίων). Дивна річ, як се автор не догадався,що коли лудство походило від л у д — дурень, то такого ж значення треба би дошукуватися і в мечниках — лударіях і в грецьких λουδάριοι, коли натомість усякому тямущому відразу ясно, що λουδάριοι се не що інше, як латинський термін ludarii, а ті ludarii походять не від ніякого дурня, а від ludus — гра, забава. Отже, в мінейнім житію мученики гинуть від «лудового», себто «забавного фехтування мечем», тільки що в тій забаві гладіатори мають у руках не тупі, а острі мечі. В такім разі мо́сколудство не буде означати ніяку дурницю, а просто маскову забаву, ludus maskarum; Maskenspiel, як здогадувався, хоч з інакшими мотивами, ще Тимковський.

А. И. СОБОЛЕВСКИЙ. МУЧЕНИЕ СВ. АПОЛЛИНАРИЯ РАВЕНСКОГО ПО РУССКОМУ СПИСКУ XVI ВЕКА

(«Известия Отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук», 1903, кн. II, стор. 103—120)

МУЧЕНИЕ СВ. АНАСТАСИИ РИМЛЯНКИ И ХРИСОГОНА ПО РУССКОМУ СПИСКУ XVI В.

Там же, 1903, кн. IV, стор. 320—327

До многих не розгаданих іще проблем старорусь-кої літератури належать численні переклади з латинської мови, які почасти (прим., твори папи Григорія Двоєслова*) сягають іще паннонсько-моравської доби, але в значній часті доконувалися вже в старій домонгольській Русі. Коли, хто, де і з яких приводів займався перекладами з латинської мови у нас, відки приходили до нас латинські рукописи і якими дорогами — все се досі лишається загадкою. Але факт, що у нас у домонгольську добу перекладано дещо з латинської мови, значить, що і в духовім огляді стара Русь супроти Заходу не була таким замкненим Китаєм, як се декому подобається говорити, сей факт не підлягає тепер ніякому сумнівові. В остатніх роках проф. Соболевський присвячує сьому фактові особливу увагу, публікуючи цілий ряд літературних пам'яток із того циклу. Не хапаючися робити які-будь передчасні узагальнення, проф. Соб[олевський] задовольняється поки що тим, що при

помочі язикових признак, а евентуально порівняння з оригіналами стверджує, що дана пам'ятка, хоч заховалася в копіях значно пізніших (XV, XVI або й XVII в.), все-таки походить із значно давнішого часу, а далі, що переклад був доконаний просто з латинської мови, а не з грецького перекладу. Інтересні являються тут курйози, прим., коли староруський книжник перекладає латинське vale словом м о з и, лат. dominium (маєток) словом г о с п о д ь с т в о, лат. femina lecto tenetur infirma (лежить хора в ліжку) словами ж е н а л о ж е м б о л и т (лежить у злогах) і т. ін. Та з другого боку, маємо приклади й інтересної локалізації, коли, прим., латинське senatus перекладається нашим словом б о л я р е, лат. judex нашим к н я з ь і і т. ін.

Та й поза тим тексти, опубліковані проф. Соболевським, мають деякий історико-літературний інтерес, хоча петербурзький учений не звернув на се уваги. І так пасія Аполлінарія Равенського належить до тих апокрифічних християнських повістей, якими побожна фантазія IV, V та пізніших віків силкувалася заповнити прогалину, яку лишили канонічні новозавітні писання щодо діяльності поодиноких апостолів та їх безпосередніх учеників. У своїй передмові до апокрифічних апостольських діянь («Пам'ятки», III)* я зазначив цілий ряд таких видуманих історій, що виплили з певних л о к а л ь н и х традицій і інтересів, через те що в часі, коли християнство зробилося державною релігією, кожде важніше місто бажало нав'язати початок християнства у себе до самих апостолів або бодай до їх учеників. І ось нав'язуючи до єретицьких (гностичних?) романів про «Апостольські обходи» та до імен, які стрічалися чи то в Павлових посланіях, чи в тих романах або були іноді християнізованими переробками місцевих поганських патронів, компоновано по певному шаблону (в IV—V віках таким улюбленим шаблоном були «мученія», яких взірці дали Євзебій Кесарійський* та інші старі історики церкви) масу нових творів, де видумана центральна фігура виступає на більше або менше реальному, хоч анахронічному тлі. В своїй розвідці про Климента Римського* я мав нагоду детально розібрати одну таку пасію, зложену в V віці, хоч і підсунену часам Траяна*. Пасія св. Аполлінарія Равенського (ім'я його, очевидно, похристиянена назва Аполлона, що був патроном Равенни за поганських часів), що мав бути учеником св. Петра, отже, терпів десь

при кінці I віку по Хр[исті], являється також такого роду твором, скомпонованим пізніше для надання християнської печаті певним місцевим поганським традиціям. З того, що св. Аполлінарій якийсь час проповідує в Іллірії* і в наддунайській країні, поясняється, по моїй думці, також зацікавлення руського (чи, може, південнослов'янського?) перекладача сим оповіданням. Мені здається, що переклад, хоч має сильну язикову закраску руську, і то виразно південноруську (всякого, иного, з дѣтми), все-таки виявляє декуди сліди первісних південнослов'янських форм(жажущему, досаженіе, тако ми спасеніе царево — per salutem Caesaris, препитѣ зам[ість] препита—чи не слід транскрипції з глаголиці? Христіянѣ зам[ість] християни, книги=epistula). Щодо пасії св. Анастасії і Хризогона, то її латинського оригіналу проф. Соболевський не міг віднайти. Переклад сеї пасії має далеко більше прикмет старинності. Зверну увагу на одне слово, що лишилося незрозумілим проф. Соболевському. На стор. 326 читаємо: «О н а ж з а р у ц ѣ и н о з ѣ с в я з а н а с у щ и и п о л а л о к у в с о т ч е н а п о с р е д и о г н я». Проф. Соб[олевский] уважає се іменем власним Л а л о к а, хоча в такім разі треба би ждати по Л а л о ц ѣ. Очевидно, іменник тут буде лалок, слово те саме, що заховалося у наших жидів у формі łáłech і в значенні полотно (середньонім. lilach, Leinwand, Leine, наше линва, вірьовка).

Ф. ПОКРОВСКИЙ. НОВЫЙ СПИСОК «СЛОВА ДАНИИЛА ЗАТОЧНИКА»

(«Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», 1903 г., кн. 4, стор. 328—339)

До великого числа звісних досі копій «Слова Данила Заточника» д. Покровський додає ще одну, взяту з рукопису погодінської колекції*. Хоча рукопис пізній, із XVII в., але «Слово» Данила, поміщене в ньому, сходиться з текстами найстаршої редакції XII в. і з многих причин заслугує особливої уваги. Поперед усього воно виявляє зовсім окрему редакцію, а власне, пробу — затерти всі сліди індивідуального твору, всі натяки на виразні місцевості та особи і зробити «Слово» чисто моралізаційним, збіркою загальних сентенцій. В тій цілі невідомий редактор, мабуть, якийсь монах, попропускав усі уступи, що надають «Слову» характер твору світського, і просьби за помилування, всі натяки, де автор говорить про підозріння та обвинувачення, кидані на нього, пропустив вступ з похвалою князя і закінчення з оповіданням про чудесне доведення просьби до рук князя. Навіть саме слово «князь» редактор позаміняв уступ словами «господин богатый». Та з другого боку, автор до тексту Заточника додав іще ряд приказок Менандра* про жіночу злобу. Але що найважніше, за текстом «Слова» поміщено ще ряд виривків і речень, із яких значна часть також носить назву Данила; переважна часть тих речень являється цілковитою новиною, бо їх нема в жодній із звісних досі редакцій Данилового твору. Всі ті тексти подає д. Покровський разом з орієнтаційним вступом, не вдаючися в ширші міркування про значення і вартість новоопублікованого тексту.

ПОЕМА
ПРО СОТВОРЕННЯ СВІТУ

I

Наші поборники правовірності, а властиво темноти та безмисності серед народу, дуже сердяться на нас, що ми силкуємося не лише освіченим верствам, але й простому народові подавати здобутки новочасної науки. Особливо не люблять ті праведники, коли згадати за Дарвіна, хоча жоден із них певно не пробував читати Дарвінових писань. Сердить їх у Дарвіна — і се справді смішна й сумна річ — не те, що є в його писаннях, а більше те, чого в них нема, але що інші виводили з них. Коли який пан-отчик із тих нових та ярих, що нюхали так званої римської науки (наукою можна назвати її з таким самим правом, як чемерицю пашею), згадає про Дарвіна, то зараз певно почуєте від нього слова: «Дарвін! Ага, то той безбожник, що поважився доказувати, буцімто чоловік походить від мавпи!» Тим часом хто читав пильно Дарвінові писання, той знає, що Дарвін зовсім не був безбожником, а тільки так званим агностиком*, що по-своєму був чоловік глибоко релігійний і зовсім не говорив ані не навчав, що чоловік походить від мавпи, а тільки доказував, що теперіші люди походять від якихось предків, що в будові свого тіла мали багато спільного з теперішніми мавпами, або іншими словами, що теперішні люди і теперішні мавпи мали колись перед мільйонами літ спільних предків.

— Перед мільйонами літ! — скаже дехто з тих, що читали або в школі вчилися біблійну історію.— Хіба ж перед мільйонами літ була яка земля, було сонце, було небо? Адже в письмі святім говориться, що небо й землю сотворив бог не швидше як чотири тисячі перед Христовим різдвом і що, значить, від сотворення світу дотепер минуло не більше як 6000 літ.

Ну, в письмі святім,— скажемо ми на се,— так докладно той рахунок не вичислений, хоч певна річ, що, числячи на підставі названих там «родів», одержимо суму мало що більшу. Але сьогодні вже кожному ясно, що ті біблійні обрахунки не мають ніякої вартості і були зроблені в дуже пізніх часах жидівськими рабинами. В Єгипті та Вавілоні за остатніх сто літ повикопувано та повідчитувано багато записок, будівель і взагалі слідів людського життя, навіть літописів старих царів, із яких вичислено, що на 4 000 літ перед Христом у тих краях не тільки жили вже люди, але стояли укріплені міста, були держави, було вже відоме письмо, значить, ті люди мусили вже прожити там багато сот або й тисяч літ розвою. Отже, тут не треба було Дарвіна, щоб доказати, що біблійні оповідання про початок світу бодай щодо означення часу на 4—5 тисяч літ перед Христом не мають ніякої підстави.

Але означення часу — се ще невелика річ. Могли собі пізніші рабини повставляти в старі книги нісенітниці, що Адам жив 930, а Мафусаїл 980 літ, що від сотворення світу до потопу було 2500, а від потопу до народження Христа вдруге стільки літ. Сі цифри певно так собі, жидівська забавка, бо жиди здавна любили бавитися рахунками. Але саме оповідання про сотворення світу! Адже воно виразне й ясне! І не досить того, що виразне й ясне: воно написане великим жидівським законодавцем і пророком Мойсеєм, який чув його з уст самого пана бога або взагалі мав від нього об'явлену правду. Значить, се оповідання — се слова самого бога (бо ж ніхто інший не був при тім і не міг того знати), і не вірити йому — значить не вірити самому богу. Так говорять поборники правовірності і задля того вони так сердяться на Дарвіна і на інших новочасних учених, бо ті відважилися не вірити сьому оповіданню, якому більше як дві тисячі літ, і почали людськими способами, дослідом, оглядинням природи та порівнянням різних явищ доходити до того, чи не дасться сей великий і таємний факт — сотворення світу й чоловіка — пояснити іншим, натуральним і науковим, а не чудесним способом. Бо ж сотворення світу з нічого, виліплення чоловіка з глини і оживлення його одним духом у ніздрі, сотворення жінки з чоловічого ребра — все се чуда, які по біблійному оповіданню діялися лише раз і перечать усім законам природного життя, які ми знаємо і які визначаються власне тим, що дійствують постійно, все і всюди однаково.

Коли одна громада вчених — а до тих власне належав Дарвін — шукала тих натуральних пояснень повстання всього світу, землі й людей, то інша громада звернула увагу на самі біблійні оповідання. Коли се слово боже сказано людям устами Мойсея чи інших пророків, то мусить у тім божім слові бути найвища правда і тільки правда, мусить бути найглибша мудрість, справедливість і красота. І справді, цілі тисячоліття люди вірили, що так воно й є, що святе письмо стоїть недосяжно вище понад усі людські писання. Але коли зачали ближче придивлятися до тих книг, повіднаходили в них багато таких речей, що прийшлося хитати головами. Вже то одне, що в тих книгах було багато неясного і незрозумілого, мусило зацукати не одного. Як же се? Коли бог у тих книгах хотів об'явити людям свою волю і свою правду, то чому не зробив сього так ясно, щоб усі люди могли зрозуміти його слова? Переважна часть тих книг була писана по-гебрейськи, мовою малесенького народу, що в найкращу добу свого політичного життя заселював країну мало чим більшу від Галичини. Що більше, сам той народ уже на пару сот літ перед Христом забув свою мову і вона зробилася у нього чисто церковною мовою, мало зрозумілою для народної маси, так як у нас церковна слов'янщина, а для італійців латина. І ще одне: в тих гебрейських книгах, бодай у значній їх часті, бог виступає як бог самих тільки жидів; він велить їм без пощади вбивати людей іншої національності і дуже гостро остерігає їх, щоб не піддавалися богам тих інших народів. Виходить так, що той жидівський бог, хоч раз у раз говорить про себе, що він сотворив небо і землю, все-таки бачить обік себе якихось інших богів і дуже не любить, аби хто з того вибраного народу кланявся їм. Усе те були речі які собі хочете, але певно не вияви найвищої мудрості і найвищої правди.

Вчитуючися пильно в ті святі жидівські книги, люди побачили далі між ними численні суперечності. В одній книзі про якусь річ говориться так, а в другій про ту саму річ інакше. Де ж властиво та богом об'явлена правда? Що більше, показалося, що дуже часто в одній і тій самій книзі про одну й ту саму річ на одній стороні говориться так, а на другій — інакше. Побільшували лихо ще жидівські і християнські богослови, які вже з давен-давна бачили ті суперечності і силкувалися позамазувати та повирівнювати їх. Але що кожний чинив се своїм способом,

кожний інакше і кожний жадав для себе віри, то й вийшло замість загальної згоди правдиве замішання і суперечки без кінця, а ясності та єдності не було.

Ба ні, чим далі, тим більші труднощі насувалися. Коли почали відкопувати та відчитувати старі державні та релігійні написи, книги та записки Єгипту, Вавілону, Ассирії та інших країв, із якими старі жиди мали зносини, показалося, що в жидівських оповіданнях, записаних у письмі святому, міститься багато невірного, хибного та зовсім видуманого; що про найважніші події жидівського життя, які буцімто мало догори дном не перевертали сусідніх держав, ті держави не лишили ніякої пам'яті: адже й досі вчені даремно силкуються у незліченних єгипетських записках та написах віднайти бодай слід побуту жидів у єгипетській неволі та виходу з неї, супроводженого такою масою чудес, губернаторства Йосифового, затоплення Фараона і т. п. І тут мусило насунутися питання: коли в жидівськім святім письмі об'явлена богом правда, то як міг бог робити такі помилки?

Дехто говорив, що правда, висока і безоглядна, міститься не в тих ніби історичних оповіданнях про жидів, їх королів, війни і т. п. Се діла людські, їх писали люди і могли помилятися. Висока божеська правда лежить лише в тих наказах, у тих моральних приписах, які дає бог через уста Мойсея і пророків. Але ж бо й з тими приписами не ліпше. Найбільша часть тих приписів, поміщених у так званих Мойсеєвих книгах, відноситься до обрядів, празників, одежі, постів і інших таких речей; дещо з них заховують і досі жиди, але великої частини або не заховували ніколи, або давно вже перестали заховувати. Далі велика частина тих ніби божих слів, переданих нам у книгах Мойсея і пророків, містить погані прокляття на різні народи, погрози та лайки, по нашому розумінню, зовсім негідні божого імені.

А вкінці малесенька часть чисто моральних приписів, як ось, приміром, відомі десять заповідей божих, містять у собі вимоги зовсім не такої високої моралі, щоб можна вважати їх випливом божої премудрості. Таким чином, ми дійшли до того, що так звані Мойсеєві і інші гебрейські книги хоч являються нам духовими пам'ятками шановної старовини і дуже цікавого народу, який много сот літ перед Христовим різдвом дійшов до поняття одного бога і за віру в нього зумів твердо постояти, все-таки не можуть

уважатися символом божої премудрості, непомильним та обов'язковим для всіх людей і всіх часів, а були творами людей, виявляють людські хиби й помилки.

II

Про сотворення світу і початок людського роду оповідає перша книга Мойсеєва, і для того, поки говорити про саме те оповідання, треба нам хоч коротко сказати про Мойсея та його писання.

Наша церков учить, що Мойсей був великий пророк і чудотворець жидівський, що він з наказу божого вивів жидів із єгипетської неволі, що в Сінайській пустині бог покликав його на гору і там дав йому закон для жидів, що Мойсей потім сорок літ водив жидів по пустині, простуючи до обіцяної землі Палестини, але сам умер, не дійшовши до неї. Все се вчить наша церков на підставі жидівських книг, званих Мойсеєвими, в яких оповідається про діла і промови Мойсея і подаються закони, дані ним із божого наказу жидівському народові. Та не досить того: наша церков, ідучи за оповіданнями жидівських рабинів, стоїть на тім, що ті книги написав сам Мойсей, значить, найперший і наочний свідок усього того, що робилося; те, чого він не бачив (отже про сотворення та потоп світу, про патріархів і т. ін.), він написав із оповідань самого бога, що являвся йому лицем до лиця.

Тих Мойсеєвих книг маємо п'ять; по-церковному вони називаються: книга Битія, книга Виходу, книга Чисел, книга Левітів і книга Другого закону. Сі книги були написані гебрейською мовою, але ті титули не стоять у гебрейськім письмі; там ті Мойсеєві книги не мають ніяких титулів, а рабини поназивали їх лише від першого слова, яким зачинається кожна книга. Отже першу книгу називають Берéшіт, бо тим словом вона зачинається (воно значить «на початку»), другу Елле шемот (отсе імена), третю Ваїкра (він назвав), четверту Бамідбар (у пустині), а п'яту Елле гаддебáрім (отсе промови). Усіх п'ять книг разом жиди називають Тора (по виговору наших жидів Тойра), себто закон. Перекладаючи жидівські книги на грецьку мову, їм подавано титули, хоч трохи (певно, що не зовсім) відповідні до змісту. Отже першу книгу греки назвали Генезеон, себто книга Родів, хоча відповідніше було б назвати її книгою Початків; п'яту книгу названо Другим законом

зовсім невідповідно, бо той, хто писав сю книгу, писав зовсім так, як коли б ніякого іншого закону у жидів не було і його книга являється власне першим законом.

Перечитуючи пильно ті Мойсеєві книги, вчені люди швидко переконалися, що признавати їх написання Мойсеєві нема ніякої підстави. Раз те, що в самих книгах ніде не кажеться, буцімто їх написав Мойсей; навпаки, скрізь у них говориться про Мойсея в третій особі, як про чоловіка постороннього, а в остатній книзі оповідається навіть про смерть і похорон Мойсея; значить, сього вже певно не міг написати сам Мойсей. Правда, ся обставина, що в книгах про Мойсея говориться в третій особі, ще сама не значила би нічого, бо і в інших письменствах знаходимо книги, де люди пишуть про себе самих у третій особі, приміром, грецька книжка славного афінця Ксенофонта* про похід греків до Персії або латинські спомини великого римського полководця Юлія Цезаря*. Але єсть у Мойсеєвих книгах інші докази на те, що їх писав не Мойсей.

Поперед усього — законодавство. В книгах говориться, що бог через Мойсея дав жидам закон у пустині; в тих частях книг, де оповідається про різні пригоди, все видно так, що жиди жиють у пустині як народ кочовий, який мандрує з місця на місце. Тим часом законодавство відноситься зовсім не до кочового, а до осілого народу, такого, що жие по селах і містах, займається рільництвом, садівництвом та плеканням худоби; що більше, майже скрізь у тих законах проводиться думка, що всі жиди повинні сповняти свої релігійні потреби в однім місці, давати данини одному храмові, яким був єрусалимський храм не в початках державного життя жидів, але аж по їх повороті з вавілонської неволі. Виходить так, що Мойсей, пробуваючи в пустині, давав жидам закони не такі, які були відповідні для їх тодішнього життя, але такі, що мали війти в життя за 100 чи навіть 500 літ, і жиди буцімто тут же заприсяглися свято виконувати те, чого в їх положенні не то не могли виконувати, але навіть не могли гаразд розуміти. Ось чому вчені люди догадуються, що ті закони не могли бути писані в пустині для кочовників, а мусили бути зложені тоді, коли жиди вже осілися в Палестині, і що невідомі нам законодавці тільки підсунули їх під ім'я Мойсея, щоб надати їм більше поваги.

Але се ще не все. Жидівський народ має ще інші книги, що також належать до святого письма, книги історичні та

пророцькі з часів, коли жиди жили в Палестині і мали своїх царів і свою державу. Отже то цікава річ, що жодна з тих книг нічогісінько не згадує про ті нібито найстарші Мойсеєві книги, які повинні б бути основою всього релігійного та громадського життя: ані жидівські царі Давид, Соломон та їх наступники аж до вавілонської неволі, ані жидівські пророки, такі як Амос, Єремія, Ісаія, нічогісінько не знають про Мойсеєві книги і про Мойсеїв закон. Навпаки, пророки в своїх писаннях голосять віру та науку, в значній мірі противну від тої, яка голоситься в Мойсеєвих книгах: бо коли Мойсеєві книги кладуть величезну вагу на жертви та приноси, то пророки раз у раз говорять, що бог не хоче від людей жертв, бридиться їх приносами, що дим і кров різаних та палених звірів зовсім неприємні йому. Аж пару сот літ пізніше, коли жидівська держава пропала безповоротно, розбита ассірійцями та вавілонцями, і коли останки жидівського народу за дозволом персів вернули з довголітньої (70-літньої) вавілонської неволі назад до Палестини, аж у тих часах, на 500 чи 400 літ перед Христовим різдвом жиди робляться чимось таким, що відповідає Мойсеєвим законам: се вже не народ, а церква; на чолі їх стоїть не король, а архієрей; обік нього стоять не пророки, а книжники (рабини); увесь той люд має лиш один храм у Єрусалимі, а окрема верства людей, розсипаних по всім краю,— левітів — має привілей жити без праці, тільки з жертв і десятин, які вся решта людності мусить приносити для храму. Ті жертви означені та описані масою приписів, які були зовсім невідомі давніше, за самостійного життя жидів, і очевидно не могли бути 700 літ швидше написані Мойсеєм, хоч тепер їх видавано під його іменем.

Маємо ще один дуже важний доказ на те, що так звані Мойсеєві книги в тій формі, як їх читаємо тепер, були списані не Мойсеєм на 1000 літ перед Христом, а жидівськими рабинами та архієреями по повороті жидів із вавілонської неволі. Сей доказ — се мова тих книг.

Я вже згадував, що святі книги жидів, у тім числі т[ак] зв[ані] Мойсеєві книги, написані гебрейською мовою, якою говорили жиди тоді, коли мали свою державу, але яку потім, вернувши з вавілонської неволі, звільна забували, замінюючи її так званою халдейською, або арамейською. За часів, коли жив на світі Ісус Христос, стара гебрейська мова була вже мертва; її розуміли, нею писали тільки книж-

ники, рабини, а простий народ говорив по-арамейськи. Книжники не лише розуміли стару гебрейську мову, але пробували й писати нею, хоча, розуміється, не могли іноді встерегтися того, щоб до старої мови не домішати дещо трохи й нової арамейщини. Отже, придивляючися до т[ак] зв[аних] Мойсеєвих книг, учені язикознавці добачили, що й мова тих книг має декуди домішки такої арамейщини. Якби їх був писав Мойсей у Сінайській пустині на 1000 літ перед Христом, то такі домішки були би зовсім неможливі, бо тоді й самої арамейщини ще й на світі не було, бо ся мова виробилася аж пізніше, під вавілонським пануванням.

Але й се ще не все. Чим пильніше вчені люди придивлялися до тих ніби Мойсеєвих книг, тим більше цікавих та несподіваних прикмет знаходили в них. Ще в р. 1753 один французький лікар Астрюк* зауважив, що в різних місцях Мойсеєвих книг для означення бога вживається не однакове жидівське слово; а власне в одних оповіданнях бог називається Ягвег, а в інших для означення бога вживається слово Елóгім, а се слово єсть число множне від назви Ел. Астрюк доказував на тій підставі, що Мойсей, пишучи свої книги, не користувався ані безпосереднім божим вітхненням, ані усними оповіданнями народними, але мав під руками два писані твори, дві окремі повісті: в одній із них бог називався іменем Ягвег, а в другій — Елóгім. Мойсей зліпив із обох сих оповідань свою книгу тим способом, що все належне до одної події списував з обох оповідань докупи, не вважаючи на те, чи в тих оповіданнях були які суперечності, чи ні. Інші вчені почали відрізняти оповідання історичні від частин законодатних; з часом показалося, що навіть розділивши оповідання з іменем Ягвег від тих, де бога називають Елогім, не усувається всіх трудностей.

Ті уступи, де бог називається Ягвег, зведено докупи, і так само ті, де бог називається іменем Елогім; показалося, що одні й другі творять більше-менше цілість, немов дві окремі книги, писані двома окремими авторами; першого названо Ягвістом, а другого Елогістом. Але давня Астрюкова думка, що се були дві окремі книги, з яких черпав той, хто укладав т[ак] зв[ані] Мойсеєві книги, не справдилася. Показалося, що й Ягвіст і Елогіст містять у собі дуже різнорідний матеріал, що се не були дві різні книги, написані двома людьми, але радше дві збірки різнорідного матеріалу, записуваного з усних оповідань різними людьми і пізніше зведеного сяк-так в одну цілість, при чім одно врізувано,

інше дрібку штуковано, але загалом давні перекази заховано досить вірно. Але сі два джерела не вичерпували всієї маси того, що міститься в т[ак] зв[аних] Мойсеєвих книгах. Власне, всі уступи законодатного змісту не підходять ані змістом, ані мовою, ані до Ягвіста, ані до Елогіста; за почином берлінського вченого Вельгаузена* їх виділено в окрему книгу, яку названо книгою Жерців; крім чисто законодатних місць до сеї книги прийшлося причислити також деякі оповідання, приміром, зараз покладене на початку першої книги оповідання про сотворення світу.

Але й сі три писання не були одинокими складовими частями, з яких склеєно т[ак] зв[ані] Мойсеєві книги; скрізь у їх тексті попадаються ще якісь посторонні дописки, додатки, шматочки оповідань, які велять нам догадуватися, що збірок вроді Ягвіста й Елогіста було більше; се значить, різні школи чи різні громади людей у різних часах записували з уст люду або й переробляли по-своєму народні перекази та відомості; пізніше книжники, зібравши ті давні записки, брали з них те, що їм було до вподоби, додаючи скрізь, де їм се видавалося можливим, уступи з книги Жерців, і так повстали ті книги, прозвані Мойсеєвими. Значить праця, яку по старим рабинським та християнським переказам мав написати один чоловік Мойсей на яких 1000 років перед Христом, по новішим дослідам була зложена 400—500 літ пізніше з багатьох різнорідних частин, зложена для певної цілі — утвердження верховенства єрусалимського храму і верховодства попівської верстви левітів над жидівським народом і зложена не одним чоловіком, не відразу, а протягом кількох поколінь.

Так виглядає в .світлі новочасної науки та книга, якій наші богослови хочуть признавати більшу правдивість, як працям цілої великої громади вчених людей, дослідників природи, що все життя посвячують на висліджения правди, не дбаючи на власну користь, і працюють при помочі безмірно вдосконалених інструментів, роблять тисячні проби, коштовні подорожі, мають під руками величезні музеї і в книгах зібрані досліди всіх людських поколінь. Справді, читаючи всі ті громи і всі ті свари наших богословів на новочасну науку та її здобутки, мимоволі згадуєш слова одного німецького поета, що ті люди хочуть своїми реверендами закрити сонце.

III

Тепер я можу приступити до самої речі, то значить, до роздивлення біблійного оповідання про сотворення світу. Та попереду ще одно застереження і одна просьба до тих, що схочуть уважно і з користю прочитати отсю розвідку.

Застереження таке, що всі ті уваги, які я тут подав і далі ще подам, зовсім не мої власні. Я не виссав собі тут нічогісінько з пальця і не жадаю ні від кого, щоб вірив мені на слово. Я подаю здобутки новішої науки, а властиво лише маленький вибір із багатого скарбу тих здобутків. А ся новіша наука визначається власне тим, що ні від кого не жадає і ні в кого не терпить віри на слово. У всьому вона йде до вироблення власного переконання при помочі фактів, досвідів, контролю, вона подає лиш такі речі, що кожний відповідно приготований чоловік може й сам дійти до них і переконатися, чи доходжено до них вірно. Наука не признає нікому привілеїв, що ті мають доступ до її «святая святих», а інші не мають; до найглибших тайників науки має вільний доступ кожний чоловік, у кого в серці горить чисте і святе бажання — пізнати правду і в кого розум настільки вироблений, щоб зрозуміти й оцінити її.

А просьба моя до читача така. Мені доведеться тут говорити про початкові розділи Біблії, а спеціально книги Битія. Було б дуже добре, якби кожний читач мав під рукою переклад тої книги. На жаль, у нас є досі лиш один повний переклад Біблії на нашу народну мову, доконаний небіжчиком Кулішем, а доповнений професором Пулюєм* та Ів. Нечуєм-Левицьким і виданий торік англійським біблійним товариством*. Отсю книгу (вона дуже дешева) повинна мати кожна читальня і кожний поодинокий чоловік, кого лише стане на се, і я просив би кожного, хто дочитає досі мої уваги, покласти сю книгу перед собою і від часу до часу заглядати до неї, де буде на се у мене вказівка. Та мушу тут з жалем зазначити, що той Кулішів переклад святого письма зовсім не оправдує надій, які покладав на нього сам небіжчик Куліш та й широкий загал українців. Переклад такої книги, як Біблія, повинен бути або п о п у л я р н и й, то значить бодай мовою своєю зрозумілий для широкої маси народу, або н а у к о в и й, то значить такий, щоб докладно передавав зміст і значення кожного речення первовзору. В однім і другім разі треба, аби

перекладач сам добре розумів той первовзір, а потім старався передати його іншим так, щоб і вони зрозуміли його не інакше, як він. На жаль, небіжчик Куліш не лише що не знав зовсім гебрейської мови, на якій єсть давні і важні переклади тих книг, та не знав порядно ані німецької, ані французької мови, на яких є нові наукові переклади і праці про сі книги. Тому-то в многих місцях свого перекладу він іде якось напомацки; так і видно, що чоловік сам не знає гаразд, що він пише. До того ще Куліш задумав зробити свій переклад взірцем української мови і замість говорити попросту та ясно, він пішов підпускати якусь церковщину та дячківщину, всякі «рече», «глаголе», «воїнство», «гласи», «печалі» і т. ін., та зробив свій переклад ще менше відповідним для широкої народної маси. Отимто не подивуйте, коли я далі, покликаючися на Кулішів переклад, важніші місця буду подавати в своїм власнім перекладі.

Перша ніби Мойсеєва книга, прозвана в нашій церковній мові книгою Битія, у греків книгою Родів (Генезеон або коротко — Генезіс), а у жидів Берешіт або Софер Берешіт (книга Початку), починається ось яким оповіданням:

(Глава І). 1. На початку, коли бог сотворив небо і землю,

2. а земля була видима й невпорядкована і пітьма лежала на морі і дух божий сидів на водах,

3. тоді сказав бог: «Нехай буде світло!» І сталося світло.

4. І бачив бог, що світло було добре. Тоді бог розлучив світло від пітьми.

5. І бог назвав світло днем, а пітьму назвав ніччю. І зробився вечір і ранок — перший день.

6. Бог мовив: «Нехай буде твердь між водами і нехай розлучить води одні від одних». І так сталося.

7. Так зробив бог твердь і розлучив воду під твердю від води над твердю.

8. І бог назвав твердь небом. Так зробився вечір і ранок — другий день.

9. Бог мовив: «Нехай збереться вода під небом на однім місці, щоб було видно сушу». І так сталося.

10. І бог назвав сушу землею, а зборище води назвав морем. І бачив бог, що се добре.

11. Бог мовив: «Нехай випустить земля зелень, зілля, що родить насіння, і овочеві дерева, що приносять плоди на землі в своїм роді, з якого є їх насіння». І так сталося.

12. Земля випустила зелень: зілля, що родить насіння в своїм роді, і дерева, що приносять овочі у своїм роді, в якім є їх насіння. І бачив бог, що се добре.

13. Так зробився вечір і ранок — третій день.

14. Бог мовив: «Нехай будуть світила на тверді небесній, аби розлучали день і ніч; вони мають виявляти знаки і часи, дні й роки;

15. і мають бути світилами на тверді небесній, щоб світили на землю». І так сталося.

16. Так зробив бог оба великі світила; більше світило, щоб володіло над днем, і менше світило, щоб володіло над ніччю, і звізди.

17. І бог поклав їх на тверді небесній, аби світили на землю,

18. аби володіли над днем і ніччю і аби розділяли світло від пітьми. І бачив бог, що се добре.

19. Так зробився вечір і ранок — четвертий день.

20. Бог мовив: «Нехай заграє вода юрбами живих істот і нехай полине птаство понад землею перед твердю небесною».

21. Так сотворив бог великі морські дракони і всі живучі істоти, якими кишить вода, і всяку крилату птицю в своїм роді. І бачив бог, що се добре.

22. І бог благословив їх і мовив: «Будьте плодючі і множіться і наповняйте воду в морі, а птаство нехай множиться на землі».

23. Так зробився вечір і ранок — п'ятий день.

24. Бог мовив: «Нехай земля виведе живі істоти по їх роду: скотину, хробацтво і польову дичину по їх роду». І так сталося.

25. Бог зробив польову дичину по її роду, і скотину по її роду, і всяке хробаччя на землі по його роду. І бачив бог, що се добре.

26. Бог мовив: «Зробімо людей на наш образ і подобу, нехай вони володіють над рибами морськими, і над птахами небесними, і над скотиною, і над усею польовою дичиною і всім хробацтвом, що повзає по землі».

27. Так сотворив бог чоловіка на свій образ; на образ божий сотворив його; як чоловіка й жінку сотворив їх.

28. І бог благословив їх і мовив до них: «Будьте плодючі і множіться, і наповняйте землю, і робіть її підвладною собі, і пануйте над рибами морськими і над птахами небесними і над усяким звіром, що рухається по землі».

29. І бог мовив: «Даю вам тепер усе зілля, що плодить сім'я на всій землі, і всі дерева, що приносять овочі, в яких міститься сім'я: се має бути ваша пожива.

30. І всій польовій дичині, і всьому небесному птаству, і всьому, що повзає по землі і має в собі живий дух, даю зелень зілля на поживу». І так сталося.

31. І бог оглянув усе, що зробив, і ади, все було дуже добре. Так зробився вечір і ранок — шостий день.

(Глава II). 1. Так були довершені небо й земля з усім їх військом.

2. І бог докінчив сьомого дня свою роботу, яку зробив; і спочив сьомого дня від усієї роботи, яку зробив.

3. Тоді благословив бог сьомий день і освятив його, бо в ньому він спочив від усієї роботи, яку робив і довершив бог.

4. Отсе родовід неба й землі, як вони були сотворені.

Заки перейдемо до розбору сього оповідання, скажемо кілька слів про ті цифри, що стоять перед кожним реченням і які звуться зачалами. Поділ книг письма святого на глави і зачала не був зроблений первісними авторами сих книг. Се зроблено геть пізніше, коли ті книги сталися предметом науки по рабинських школах. Зроблено сей поділ не зовсім відповідно до змісту, а так тільки, аби допомогти пам'яті при виучуванні і аби легше було знайти якесь місце при суперечці. Що на зміст при тім звертано менше уваги, бачите зараз із першого розділу: тут оповідання переходить до другого розділу і уривається не то на четвертім зачалі, але на половині четвертого зачала. Коли заглянете до перекладу Куліша, то побачите, що ся половина четвертого зачала зовсім не відділена від другої половини, злучена з нею протинком, немов се все одно речення; тим часом, як зараз побачимо, се не тільки окреме речення, але початок нового оповідання про сотворення світу, коротшого, але зате зовсім суперечного з першим, написаного іншим автором і з іншою метою.

Коли порівняєте початок мого перекладу з Кулішевим,

а також із іншими церковними перекладами, то побачите деякі різниці, на перший погляд невеличкі, але направду дуже важні. І так Куліш пише: «1. На початку сотворив бог небо та землю. 2. Земля ж була пуста та пустошня і темрява лежала над безоднею; і дух божий ширяв понад водами. 3. І рече бог» — і т. д. Значить, кожне зачало являється окремим і в собі закінченим, а далі бог немов подрібно викінчує те, що не було зроблено при тім першім загальнім творенні. Одначе таке толкування було би зовсім хибне, йому заперечують дальші рядки. Адже ж ми бачимо, що небо творить бог у зачалі 6, другого дня, значить, у зачалі першім воно ще не було сотворене. Так само землю творить бог аж третього дня (зач[ало] 9), значить, і вона ще не була сотворена в зачалі 1. Але не треба думати, що така нісенітниця стоїть і в гебрейськім тексті,— вина за неї спадає виключно на перекладачів. У гебрейськім тексті, як се бачите з мого перекладу, три перші зачала творять одно речення; в першім зачалі кажеться: «Коли бог творив» чи, може, ще докладніше: «Коли бог зачинав творити небо і землю»; рівнорядно з тим друге зачало додає: «Коли земля була пуста й порожня» — а властиво, як бачите зараз, коли не було землі, а на її місці було щось інше,— тоді,— докінчує речення зач. 3 — бог сказав те й те, то значить, тоді розпочався акт творення. Отже, творення починається аж у зач. 3, а те, що названо в зач. 2, було перед твореннями. Так стоїть у жидівськім тексті і так треба розуміти ті три зачала. Бачите тепер, що при такім розумінні тих слів зачало 2 набирає особливого значення, бо воно малює нам стан перед сотворенням світу. Очевидно, той, що писав се оповідання, розумів діло так, що бог, творячи світ, застав уже щось готове, а з того витворив своєю силою те, що ми бачимо. Отже, що ж таке було перед сотворенням світу?

У Куліша читаєте в зач. 2, що «земля була пуста й пустошня», слова зовсім неясні, бо не знати, чим різниться пустий від пустошнього. І мій переклад не о много ліпший; він передає дослівно грецький переклад відповідного гебрейського слова; греки, не можучи в своїй мові знайти нічого відповіднішого, поклали тут слова а́ратоскай акатаскéуастос, що я й передаю дослівно по-нашому. Але все се зовсім не передає того, що стоїть у жидівськім тексті; там стоїть таке слово, яке в тім місці лише раз являється в усім жидівськім письменстві і якого доне-

давна не вміли гаразд пояснити і тільки наздогад описували його значення.

В жидівському тексті кажеться: «і коли земля була Тогува́-богу». Як сказано, се слово з жидівської мови годі було пояснити. Перекладачі та товмачі старалися відгадати його значення і пояснювали його відповідно до своїх здогадів, хоча по-моєму ліпше було би попросту лишити се слово без перекладу. Греки, наткнувшися на се темне слово, згадали свої національні перекази про початок світу, де говориться, що з самого початку був так званий Хаос — якась безодня, в якій безладно уносилися складові частини пізнішого світу. З того Хаоса бог часу Хронос творить світ. Отже, сей свій погляд вони підсунули під гебрейське Тогу-ва́-богу і сказали, що земля була ще невидима і невпорядкована, себто поєдинчі її частки безладно, всуміш літали серед безодні. Що сей погляд зовсім не передає значення гебрейського Тогу-ва-богу, на се вказують зараз дальші слова того самого зачала про те, що «дух божий сидів на водах», бо ж із тих слів виходить, що вже тоді були води, значить, мусило бути щось таке, на чім опиралися ті води, принаймні повітря. Одним словом, зараз тут у зач. 2 натикаємося на першу майже непоборну трудність, на темне слово Тогува́-богу, що має малювати стан речей перед сотворенням світу. Не можучи ані у жидів ані у греків знайти відповідного пояснення сього слова, ми мусимо наразі лишити сю загадку нерозв'язаною і підемо далі.

Але те саме зач. 2 має ще пару таких загадок. Зараз друга частина речення, у Куліша передана словами «і темрява лежала над безоднею», виглядає в жидівськім тексті зовсім не так просто. Що таке безодня? По нашому розумінню, се може бути пустий простір або велика глибінь, заповнена водою. В жидівськім, одначе, тут стоїть друге загадкове слово т е г о м. Греки перекладають його словом а б и с с о с, але те слово значить трохи не те, що наша безодня, воно значить тільки водяну глибину, море. Але в гебрейській мові на означення моря є інше слово, а тегом ужито лише тут у отсьому оповіданні. Що й тут воно значить море, се певна річ, се потверджують зараз дальші слова про те, що на водах тої тегом (слово в гебрейському женського роду) сидів дух божий. Із значення всього зачала виходить, що мова тут не про звичайне море, а про той первісний океан, який покривав усю землю. Але чому він називається тегом і що властиво значить се слово? Се

знов загадка, якої на основі самої гебрейської мови годі пояснити і якої пояснення ми знов мусимо лишити собі на пізніше.

І ще одну загадку задає нам се коротеньке зачало: «дух божий сидів на водах». Що се за дух божий? Чи се те саме, що бог? Коли те саме, то чому названо його іншою назвою і то власне знов таким словом, що приходить лише раз у сьому місці? Се слово по-гебрейськи звучить Ріх, і жидівські рабини толкують його: божа сила, божа істота, боже вітхнення, отже, не сам бог, а якийсь його виплив. І що значить, що ся Ріх (знов слово в гебрейськім женського роду!) сиділа на водах? Куліш має тут «ширяв» — слово зовсім неясного значення; інші перекладачі люблять класти тут слово: літав, уносився над водами. Але се самовільні поправки; гебрейський текст має тут таке слово, яке при інших нагодах уживається на означення того, як птах сидить на яйцях і вигріває їх (порівняй Мойсеєва книга п'ята, гл. 32, зач. 11, у Куліша стор. 204, на жаль, ціле те зачало у Куліша перекладене зовсім фальшиво, так що не дає ніякого значення!). Очевидно, маємо тут слід такого поняття, що той, хто писав ті слова в зач. 2, уявляв собі божу Ріх як птицю, що сидить на водах первісного океану (тегом) і вигріває те яйце, з якого мав повстати світ. Таке поняття про початок світу стрічаємо у різних народів, а особливо у єгиптян та фінікійців, найближчих сусідів жидів; було б зовсім не диво, якби воно було й у жидів. Та натуральна річ, що се оповідання не могло знайти ласки у тих книжників, які пізніше укладали отсю книгу; його викинено і з нього полишився лиш отсей невеличкий слід. Замість тої божої Ріх, що вигріває світ із води тегом, у зач. 3 виступає інша творча сила — слово боже.

Варто ще сказати пару слів про ту твердь небесну, яку буцімто сотворив бог на початку другого дня. Той, що писав ті слова, мав, очевидно, на думці те синє склепіння, яке ми й досі називаємо «небом», і вірив разом зі всіми старинними людьми і з теперішніми дикунами, що се справді таке склепіння з якогось твердого кришталю, настобурчене, мов великий дзвін, на землю, яка видавалася йому плоским тарелем. Нині ми знаємо не з ніякої книги, але з простого, щоденного досвіду, що земля зовсім не плоский таріль, а те синє над нею зовсім не ніяка твердь, а рідке повітря, яке зрештою лише нашому оку до певної висоти видається синім, а вище, де повітря не стає, воно зовсім

темне. Отже, й тут маємо, очевидно, не ніяку об'яву божу, не відкриття якоїсь великої правди, а вислів дитячої віри недосвідного чоловіка, який брав на віру те, що бачив очима, не пробуючи сконтролювати сього іншими способами.

Також не зовсім ясні будуть для теперішнього читача слова 6-го зачала про те, що бог розділив води на дві половини, одну половину над твердю, а другу під твердю. І тут треба пригадати старе вірування давніх і многих теперішніх нецивілізованих народів, що над тим синім небесним склепінням є велика вода, море не менше від того, що маємо на землі. В склепінні нібито прорублені декуди вікна і заставки, і коли бог захоче, велить окремим ангелам, що приставлені до тих заставок, відчиняти їх і пускати на землю дощ. Той самий жидівський письменник, що писав отсе оповідання про сотворення світу, трохи далі, говорячи про потоп світу, каже виразно (глава VII, зач. 11), що «відкрилися джерела глибини землі, і вікна небесні повідчинювалися» і почав лити великий дощ. Розуміється, що й сей погляд супроти теперішньої науки не має ніякої вартості і мусить уважатися чисто дитинячим, а не виявом якоїсь божої премудрості.

IV

Цілу стирту паперу списали оборонці правовірності, щоб вияснити отсе жидівське оповідання про сотворення світу згідно зі здобутками новішої науки і віднайти в ньому глибоку мудрість, яка на тисячі літ перед новішою наукою провиджувала всю правду, висловила її так неясно та образово, що люди тисячі літ вичитували з тих слів щось зовсім противне. Не треба й говорити, що така оборона божеського походження сеї повісті далеко гірша від простого заперечення. Бо коли той, хто писав першу главу книги Битія, справді знав, як творилося небо і земля і все живе на землі, то виявляється питання, нащо він писав про се так неясно, що тисячі літ люди не могли розуміти його? Коли справді бог вітхнув того письменника і диктував йому ті слова, то яку ціль міг мати бог, дурячи людей? А коли справді бог хотів укрити перед людьми тайни початків неба й землі, то яким же способом позволив їм по стількох і стількох тисячах літ дійти до правди, і то не при помочі диктованих ним самим слів, а власне наперекір

тим словам? Одним словом, щоб виправдати давніх попів та рабинів, що з різних байок, оповідань та вірувань склеїли так звані Мойсеєві книги, новочасні богослови та оборонці правовір'я не вагаються ставити самого бога в дуже непочеснім світлі.

Та й гляньте лише, як можна погодити те оповідання не то з новочасною наукою, але з простим хлопським розумом! Творення ділиться на шість днів — сьомого дня бог спочиває. Очевидно, се було писано вже в таку пору, коли люди ділили час на тижні і мали встанову один день у тижні спочивати; ту свою людську встанову вони спокійнісінько переносять на бога і нібито його прикладом усвячують свою встанову шабасування. Ті шість днів у повісті виразно відрізняють один від одного: був вечір і ранок, перший день. Ми тепер сказали би: день зачинається з заходом сонця, отже, субота в п'ятницю вечір і т. д. Очевидно, що, по жидівському розумінню, й при творенні світу обсервувався сей жидівський звичай — зовсім дитиняче міркування, бо й дитина вірить, що те, що довкола неї, все було і буде так само.

Глядіть далі! Першого дня бог не творить нічого більше, тільки творить світло і відділяє пітьму від світла, немовби се були якісь два окремі тіла, що можуть часом помішатися! І певно давні жиди й вірили в те, але ми тепер знаємо, що ані пітьма, ані світло не є жодні окремі тіла, тільки сильніший або слабший рух дрібнесеньких частин матерії, що заповнює весь світ. Ми знаємо тепер, що коли раз була в світі матерія, то вже світла не треба було окремо творити, бо, виконуючи рух, та матерія мусила світитися.

Далі бачимо, що хоча бог першого дня творить світло, але проте перший, другий і третій день минає, а на небі нема ані сонця, ані місяця, ані зір. Вони, призначені на те, щоб панувати над днем і ніччю, самі появляються аж четвертого дня. І що ще цікавіше, вони появляються аж тоді, коли вже сотворене не тільки небо, але й земля, коли на тій землі є суша, а на тій суші виростає зелень, стоять дерева, що мають у собі плоди й насіння. Сказати таку річ новочасному чоловікові, який докладно знає, що без сонця не може появитися ані суша, ані тим менше рослинне життя, то він признає се за крайню нісенітницю.

Коли вірити рабинському оповіданню з першої глави Битія, то світло старше від неба, небо старше від сонця,

навіть а трави, дерева та всякі рослини були швидше, ніж сонце, місяць і зорі. Далі: день і ніч були швидше, ніж сонце й місяць. Далі: птахи в повітрі появилися швидше, ніж черв'яки на землі. Далі: бог сотворив відразу окремо «худобу», себто громаду домашніх звірів, а окремо дичину; значить, «худоба» була на світі швидше, ніж чоловік. Усе се з погляду новочасного природника та й усякого розумного чоловіка не то що не жодна богом об'явлена правда, а прості нісенітниці. Все те пояснюється хіба тим, що оповідання писав якийсь рабин, що ніколи, як то у нас кажуть, «не бачив, як сонечко сходить», сидів дні й ночі в своїй цюпі над старими книгами і пильнував над тим, аби старі оповідання, пісні, казки зібрати в одну купу, сяк чи так склеїти в одну цілість і поділити на шість день, щоб доконче на свій святий шабас лишити прогалину.

Ми ще в дальшім оповіданні вернемося до деяких дрібниць сеї повісті, а тепер погляньмо ще трохи ближче на зач. 26—30, де говориться про сотворення людей.

Тут наперед усього впадає в очі різниця в способі творення. Всі інші речі й явища творить бог одним словом, а збираючися до творення чоловіка, він зразу немов радиться з кимось, викладає свій план: «Сотворимо чоловіка на наш образ і подобу». З ким же то радиться бог? Новіші християнські богослови бачать у тім місці найстарший старозавітний натяк на віру в святу трійцю. Нема що й казати, що такої віри у старих жидів не було і що власне ся віра, коли вона зародилася у християн, була в очах жидів предметом найбільшого обридження і причиною найтяжчої ворожнечі супроти християн. Річ поясняється далеко простіше, коли поглянемо на старий жидівський текст: у цілім тім оповіданні бог називається Елогім, а се є, як ми вже згадали, число множне від слова Ел, бог. Отже, в цілім оповіданні виступає і ділає не один Ел, а більше їх. Як міг рабин, що певно вірив у одного бога, написати або хоч пропустити таке оповідання в свою книгу? Се пояснювали всяко, та найправдоподібніше пояснення таке, що рабини, знайшовши в старих записках повісті з назвою Елогім, утворили собі такий погляд, що бога, одного бога, називано таким іменем аж до часу Мойсея, доки бог не виявив йому свого властивого імені Ягве. От тим-то й самі рабини, складаючи по старшим взірцям деякі оповідання, як ось і отсе про сотворення світу, вживали тут сеї нібито старшої назви Елогім. Але що ся назва Елогім не була

старшою назвою бога, се бачимо зараз у дальших рядках другої глави книги Битія, в другім, відміннім оповіданні про сотворення світу і про рай, де бог уже називається Ягве. Що ся назва Елогім не була первісною назвою о д н о г о бога, але що справді тут була мова про многих богів, се бачимо з отсього оповідання про сотворення чоловіка, з отсього натяку на якусь нараду богів (Елів) перед сотворенням чоловіка; потвердження сього погляду побачимо далі, коли дійдемо до роздивлювання тої старовавілонської поеми про сотворення світу, яка, без сумніву, послужила головним взірцем для отсього жидівського оповідання.

Варто зазначити тут ще одну цікаву річ. У зач. 27 говориться виразно, що бог сотворив відразу пару людей, мужа й жінку. Отже, сей оповідач нічого не знає про те, що зразу був сотворений сам мужчина, а потім із його ребра була сотворена жінка. Так само в зач. 28, де бог велить тим першим людям плодитися і множитися, і з того, що зараз потім сей оповідач переходить до вичислювання потомства тих перших людей (диви гл. V, зач. 1, 2) і ще раз з натиском повторює свої слова з гл. 1, зач. 27: «Коли бог (Елогім) сотворив Адама, зробив його на образ Елогім; сотворив їх як мужа й жінку; і благословив їх і дав їм ім'я «чоловік», тоді коли були сотворені» — з сього бачимо виразно, що сей оповідач не міг оповідати повісті про сотворення Адама окремо від Єви, про їх побут у раю і про їх первородний гріх. Навпаки, з того натиску, з яким він два рази повторяє свої слова про спільне рівночасне сотворення мужа й жінки, можна би догадуватися, що він знав оповідання про рай і первородний гріх, але вважав його байкою, якій не слід вірити. Чи сяк чи так, то все-таки ми бачимо тут, зараз на початку книги Битія, дуже виразно ті шви, якими пізніші руки зшивали і склеювали докупи кавалочки оповідань, що первісно були складені окремо, а навіть подекуди перечили одно одному.

V

Перейдемо тепер до другого оповідання про сотворення світу, що в тій самій книзі Битія покладене безпосередньо за першим, тим, яке ми отсе розібрали. Ось що читаємо там:

Г л а в а II. Зач. 4 (друга половина): В часі, коли Ягве (бог) сотворив землю і небо,

5. коли ще не було корчів на землі і не повиростало ніяке зілля, бо Ягве (бог) не спускав дощу на землю, і не було людей, щоб обробляли землю,

6. але злива вибухла з землі і напоїла всю площу поля,

7. тоді утворив Ягве (бог) чоловіка з пороху з землі і вдунув йому дух життя в ніздрі; так стався чоловік живою істотою.

8. Тоді велів Ягве (бог) вирости з землі всякому дереву пишному на вид і приємному до їди, і дереву життя посередині саду, і дереву пізнання добра і зла.

10. І ріка починається в Едемі, що напоює сад; вона ділиться потім на чотири відноги;

11. перша називається Пішон; се та, що обливає край Хавілу, де знаходиться золото;

12. а золото того краю коштовне; там трапляються також «бедоляг» (пахуча живиця) і камінь шогам.

13. Друга ріка називається Гігон; се та, що обливає всю країну Куш.

14. Третя ріка називається Гіддекель (Тігр); се та, що пливе на схід від Ашшура. Четверта ріка се Перат (Євфрат).

15. Тоді взяв Ягве (бог) чоловіка і посадив його до саду Едема, щоб управляв і беріг його.

16. Тоді дав Ягве (бог) чоловікові наказ: «Із усіх дерев саду можеш їсти скільки хочеш;

17. але з дерева пізнання добра і зла, з того не можеш їсти; бо в той день, коли з'їси з нього, мусиш умерти насмерть».

18. Потім мовив Ягве (бог): «Недобре, щоб чоловік був сам один; добуду йому істоту, щоб допомагала йому і була відповідна до нього».

19. Так утворив Ягве (бог) далі з землі всяку звірину польову і всіх птахів небесних і привів їх до чоловіка, щоб побачити, що він скаже на се; і що чоловік скаже до них, саме так мали вони називатися.

20. Так сказав чоловік назви всім скотам і птахам небесним, всій польовій звірині. Але для чоловіка не знайшов між ними істоти, що могла б допомагати йому і бути відповідна до нього.

21. Тоді напустив Ягве (бог) дивовижний сон на чоловіка, так що він заснув; тоді взяв із нього одно з його ребер і заповнив прогалину м'ясом.

22. А з ребра, що вийняв із чоловіка, збудував Ягве (бог) жінку і привів її тоді до чоловіка.

23. І промовив чоловік: «Отсе нарешті кість із моєї кості і тіло з мого тіла; ся зватиметься жоною, бо вона взята з мужа».

24. Тому покидає чоловік батька й матір і пристає до жінки, так що обоє робляться одним тілом.

25. А обоє, чоловік і жінка, були голі й не с т и д а л и с я.

Як бачите, маємо тут зовсім відмінний образ сотворення світу і зовсім інше оповідання. Перша річ, що вражає нас тут і чого не знайдете в інших перекладах, се подвійна назва бога: Ягве і бог (Елогім); так стоїть у тих місцях у жидівськім письмі. Очевидно, первісно стояло тут само ім'я Ягве, але той, хто приклеїв се оповідання до першого або перше до отсього, силкувався замазати ту різницю і, не важучися викинути святе ім'я Ягве, подописував до нього скрізь своє улюблене Елогім; тому се друге ім'я, перекладене по-нашому, ми поклали скрізь у скобках.

Друга річ, яка мусить кинутися в очі кожному, хто уважно прочитає отсе оповідання і порівняє його з попереднім, се їх цілковита незгідність і суперечність. Візьміть дрібницю: в першім оповіданні творить бог н е б о і з е м л ю, в другім з е м л ю і н е б о. Про творення неба, одначе, в тім другім оповіданні не сказано далі ані слова; можливо, що той, хто склеював оба оповідання докупи, викреслив тут кілька зачал. Далі: в першім оповіданні земля на початку покрита водами і творення починається від того, що бог розділяє води і з-під них показується суша. Тут натомість земля спочатку суха, не прикрита ані корчами, ані зіллям і творення починається від того, що з нутра землі вибухає вода і напоює землю. Виглядає зовсім так, як коли би перше оповідання було зложене в краю многоводнім, мокрім, який часто заливають води, а друге в краю сухім, випаленім сонцем, де вода, дощ являється першим услів'ям життя.

В першім оповіданні ми бачили, що акт сотворення ділився на сім день і ночей,— друге оповідання не знає того зовсім. У першім оповіданні сотворені були насамперед звірі, рослини, а потім чоловік; тут навпаки: Ягве творить насамперед чоловіка, а потому звірів. У першім оповідан-

ні бог творить відразу пару людей і благословить їх, щоб плодилися і множилися; тут Ягве творить зразу самого чоловіка, потім усіх звірів, а нарешті, жінку, і замість благословенства дає їм заповідь, загрожену страшним прокляттям (карою смерті). Здається, не можна й здумати собі двох оповідань про ту саму річ, у яких би в так немногих словах була на кожнім пункті така повна та явна суперечність, як між оповіданнями про сотворення світу, оповіданнями, мов на сміх склеєними в одну цілість. Тут зараз видно добру пробу на те, що було сказано вище, що ціла книга Битія не могла бути написана одним чоловіком, але була склеєна з різних, первісно зовсім окремо списуваних оповідань, і то в такім часі, коли суперечності тих оповідань уже не відчувалися виразно, а самі оповідання вважалися шановними пам'ятками старовини, з якої не випадає щобудь уривати або перемінювати.

І в отсьому оповіданні маємо деякі темні місця, яких толкування не все буває однакове. Коли поглянете до Кулішевого перекладу, то побачите там на початку сього оповідання щось подібне, як на початку першого оповідання: зачала 4 (друга половина) і 5 творять одно речення, зач. 6 знов одно окреме, а зач. 7 знов окреме; тим часом у гебрейськім тексті всі чотири зачала творять одне речення. По перекладу Куліша виходить, що акт сотворення доконується ще в зач. 4 у другій половині, а потім Ягве немов помалу викінчує своє твориво; з гебрейського тексту виходить, що в зач. 4,5 і 6 малюється стан світу перед творенням, а творча діяльність Ягве починається аж у зач. 7 сотворенням чоловіка. Особливо цікаве тут зачало 6, де говориться про ріку, що вибухла з сухої землі і напоїла землю. Куліш, як бачите, толкує се зачало зовсім інакше: «Виходила імла з землі і напувала всю верховину на суходолі». Лишаючи на боці слово «верховину», невідповідне тут, бо значить що інше, ніж у нас розуміють під сим словом (Куліш хотів сказати: п о в е р х н ю, а слово значить у нас г о р и), ми звернемо увагу тільки на ту «імлу», яка буцімто напувала землю. В гебрейськім тексті тут стоїть слово, яке лише раз у тім місці зустрічається,— ед. Для поняття «імла» гебрейська мова має інше слово. Навпаки, сей ед виразно відрізняється від дощу, який спускає Ягве на землю і про який була мова в зач. 5. Із усього оповідання виходить, що сей ед було щось таке, чого не сотворив Ягве, що було перед сотворенням. Тільки пізніші рабини-

талмудисти підсунули йому толкування: хмара, толкування зовсім хибне, бо ж ані хмара без дощу, ані мла не в силі напоїти землю.

Ще пару слів про чотири ріки, що буцімто випливають із Едема. Опираючися на зач. 10—14 сеї глави, люди довгі віки старалися віднайти місце, де лежав рай, поки нарешті не переконалися, що таке пошукування не веде ні до чого. Тільки дві ріки, названі в сьому оповіданні, пливуть і досі: Гіддекель, по-вавілонськи Ідіклят, по-бактріанськи Тігра, по-грецьки Тігріс і Перат, по-вавілонськи Пуратту, по-грецьки Євфрат. Обі ті ріки справді випливають із одної гори, пливуть зразу в різних напрямах, потім рівнобіжно і сходяться нарешті докупи в самім усті до моря. Та при їх джерелах даремно було би шукати двох інших рік, названих у письмі святім, а також країв Гавіля і Куш. Гавіля в інших місцях і писаннях — се назва Арабії, відки до жидів доходило найліпше золото, а Куш — се Ефіопія, край положений у Африці, на південь від Єгипту. Як бачимо, географічне знання того, хто писав отсю повість, було дуже недокладне і бачити в такім баламутстві якусь богом об'явлену правду, твердити, що під час потопу світу ріки Пішон і Гітон щезли, а краї перемінилися, нема ніякої підстави.

VI

Уже давно, перед відкопанням та відчитанням старих вавілонських та ассірійських писань було відомо, що у вавілонян і ассірійців були святі пісні та повісті, багато де в чому близькі до біблійних. Півтретяста літ перед Христовим різдвом вавілонський жрець Бероз (по-грецьки Берозос) написав був докладну книгу про Вавілон, у якій особливо розповідав про вавілонську релігію, і подав також у перекладі на грецьку мову вавілонські оповідання та пісні про сотворення світу. На жаль, Берозова книга не дійшла до наших часів; із неї заховалися лише невеличкі виривки, які наводили в своїх писаннях інші, пізніші письменники. Особливо християнський письменник Дамасцій* у своїй книзі «De primis principiis» («Про перші початки») заховав нам ось яке оповідання: «Вавілоняни переходять мовчанням (нібито: не вияснюють зовсім) початок усіх речей, але приймають дві первісні сили: Тауте і Апасон, роблячи Апасона мужем Тауте, а сю називаючи

матір'ю богів. Її одинокий син — Мойміс, у якому я бачу духовний образ усього світу, що повстав із обох первісних сил. Далі з них повстало нове покоління: Ляхе і Ляхос, а потім третє — Кіссаре і Ассорос. Від сих потім троє: Амос, Іліль і Аос. Син Аоса і Дауке був Бель, у якому вони бачать творця всього світу».

Довгий час не знали вчені, що зробити з тим оповіданням, чи вважати його правдивим, чи, може, пустою видумкою різних письменників. Аж у XIX віці, коли почали розкопувати старі руїни Вавілона, Ніневії* та інших міст Передньої Азії, коли повіднаходили в руїнах дуже стародавні письма (на 2 й 3 тисячі літ перед Христом) і навчилися відчитувати та толкувати їх, вияснилися також оповідання Бероза та Дамасція. Між іншими прастарими пам'ятками письменства віднайдено також цілу вавілонську поему про сотворення світу, списану на сімох глиняних табличках стародавнім, так званим клиновим письмом. Правда, ті таблички, що довгі тисячі літ лежали в землі під руїнами палати ассірійського царя Ассурбаніпала*, віднайшлися потовчені і сильно ушкоджені; багато слів і віршів пропало, з інших лишилися хіба шматочки; та все-таки й з того, що лишилося і відчитано досі, можна мати досить повний образ того, як виглядала ціла поема. По її початкових словах її називають у науці «І н у м а і л і ш». Подаю тут у перекладі важніші місця тої поеми, в якій крім її уривковості досі ще багато не вияснено.

ПЕРША ТАБЛИЧКА

Коли вгорі не звалося ще небо,
земля внизу не мала ще імення;
коли Апсу, найперший, що її сплодив,
і Тіамат, прамати, що зродила їх,
змішали свої води докупи;
коли ще трощі не сплітался
і тросникова гущавина ще не існувала;
коли з богів ніхто ще не почався,
ім'я не називалося, доля не судилася,
тоді були утворені боги,
повстали перші Лягму й Лягаму.
А як вони стали великі,
були утворені Аншар і Кішар.

Дальша частина таблички викришена так, що, крім кількох розрізнених слів, не можна відчитати нічого. Та вже сей початок цікавий для нас тим, що підтверджує

оповідання Дамасція і дає можність віднайти вавілонські імена названих ним божищ та їх значення. І так Дамасціева Тауте, се, очевидно, Тіамат, «прамати» всіх речей і заразом вода; її муж «найперший, що сплодив усе», Дамасціїв Апасон, по-вавілонськи називається Апсу, і також значить первісне море, океан. Але назва Тіамат — се не що інше, як та Тегом, та первісна вода, яку ми бачили в жидівському біблійнім оповіданні. В Біблії вона стоїть як щось неясне, один-однісінький раз, як позичка з далекої чужини; тут, у вавілонській поемі про ту Тіамат говориться багато, описується її докладно,— так і видно, що не вавілонець узяв її з Біблії, де про неї, крім невиразної згадки її назви, не знають нічогісінько, але той, хто писав біблійне оповідання, чув, видно, якийсь неясний відгук вавілонської поеми і втягнув його в свою повість.

В тім першім уривку першої таблички не згадується нічого про первородного і єдиного сина Апсу і Тіамат, якого Дамасцій називає Моймік, а вавілонська поема далі Мумму; в знищених уступах говорилося, очевидно, про утворення дальших богів. На звороті тої самої таблички маємо вже шматочки дальшого оповідання, як найстарші боги Апсу й Тіамат і їх син Мумму сердяться на молодших, що силкуються забрати власть у свої руки.

Апсу відкрив свої уста й мовив,
рік слово до величної Тіамат:
«Щодуху переплутаю їх шлях
і знівечу їх дорогу.
Нехай затихне голос їх і горе їм буде».
Коли Тіамат почула се,
кинула прокляття і мовила:
«Щодуху вирушимо против них,
щоб їх шлях був непрохідний!»
Відповів Мумму до батька свого Апсу,
згодився послушний на його раду:
«Нумо, розвідаймо їх дорогу!
Швидко вона заплутається, стане як ніч».
Коли почув се Апсу, засяло лице його,
бо думав лихо богам, своїм первородним.
Як лев розсердився, як...
його коліна тремтять, голова хитається
від зла, яке надумали своїм первородним.

На третім стовпці тої першої таблички, дуже знівеченім, говориться про те, як Тіамат готується до бою з богами, творить одинадцять страшилищ — ящірок, драконів,

велетнів, скажених псів, гадюк, чоловіко-скорпіонів і кладе над ними начальника Кінгу.

І дала йому таблички судьби, і поклала їх йому на груди.

На, і нехай суд незмінний буде,
що вийде з твоїх уст, най стоїть міцно.

ДРУГА ТАБЛИЧКА

Про ці приготування чує Аншар і кличе свого сина Ану. Він зразу радить йому попробувати переговорів:

«Мій сину, Ану, сильний і могутній,
великий в силі, в нападі незламний,
іди до неї, стань перед Тіамат,
най не палає так її утроба,
най її серце віддихне вільніше.
Вона уперта, слухати не любить,—
промов до неї, най затихне трохи».

Ану йде до домівки Тіамат, але не може розмовитися з нею і вертає назад. Тоді виступає представник наймолодшого покоління богів, Мардук, син Еа:

Коли почув батьківську мову Мардук,
урадувалось його серце дуже
й таке сказав до свого батька слово:
«О пане боже, доле всіх богів великих,
коли я маю справді як ваш месник
устати і подужати Тіамат
і вас спасти, то і всі ви ставайте
довкола мене, дайте мені долю
поміж усіми вами найзначнішу!
Коли всі ви у божеській палаті
у радощах сидітимете вкупі,
нехай я сам, як лиш отворю рота,
замість вас усьому суджу долю.
Що я зроблю, най те без зміни буде,
що я поставлю, най те не схитнеться,
що я скажу, най буде невідкличне».

Се значить, за свою боротьбу з Тіамат Мардук, один із наймолодших богів, жадає для себе становища найвищого верховного бога. Побачимо далі, яке це мало значення.

ТРЕТЯ ТАБЛИЧКА

Почувши се, Аншар посилає свого посланця Гагу до найстаріших богів Лягму і Лягаму, найстарших після Апсу і Тіамат, і просить у них таблиць судьби для Мардука.

Як Лягму й Лягаму почули се,
то крикнули: «Ой лишенько! Що сталось!
Що там змінилося, що вони б'ються?
Не розуміємо, що виробля Тіамат».
І піднялися, рушили в дорогу;
усі старі-боги, що судять долю,
усі пішли до Аншара на раду,
заповнили весь дім його широкий,
і цілували одні одним лиця,
і всі збирались у одну громаду.
І говорили, сіли до вечері,
і їли хліб пшеничний, пили вина,
і мощ солодкий відмінив їх думи.
А як уже доп'яна напилися,
як тіла їх роздуло від напою,
тоді найшла на них велика втома,
запаморочив хміль їх ясні мисли.
Тоді-то Мардуку, своєму внуку
і меснику, вони судили долю.

ЧЕТВЕРТА ТАБЛИЧКА

Широко описується церемонія, як боги в п'янім стані роблять Мардука верховним богом, та ми пропускаємо сей опис і переходимо до того, як Мардук готується до бою з Тіамат і її військом. Боги дають йому непоборну зброю і говорять:

«Іди, відріж життя ти від Тіамат,
най кров її вітри знесуть у безвість».
Коли отак боги-батьки судили
незмінну долю Мардукові Белю,
бажали ще йому в дорогу щастя,
він лук зігнув, щоб був йому за зброю,
і спис зострив, щоб мав в руці оружжя,
і булаву тяжку взяв у правицю,
повісив збоку лук і сагайдак.
Перед собою блискавку зробив він,
огнем жеручим наповнив все тіло.
Обставив сіті, щоб у них зловити
Тіамат-праматір...
Обставив сіті на всі штири часті,
щоб не могло ніщо втекти від нього,
на південь, північ і на схід і захід,
під бік їй сіть поставив відусюду,

дар батька свого Ану.
І сотворив злий вітер, урагана,
і бурю, й сльоту, четверакий вітер,
і вітер, що ніхто догнать не може.
Ті сім вітрів, що сотворив, пустив він,
аби розбурхали Тіамат-маму.
Підняв господь ту бурю, свою зброю,
і сів на віз, незломний твір страшенний,
запряг до нього четверню свою
і заховстав летючі, дивні коні.
З зубів їх бризка піна ядовита;
вони скидати вміють і топтати,
безстрашні в битві і страшенні в бою...
Одяг господь на себе жах, погрозу
і голову покрив нестерпним блиском.
Подався в путь, держав дорогу праву
туди, де мати Тіамат стояла,
туди звертав лице своє.
В устах держав він зілля заклинання
і спис узяв правицею міцною.
Зблизився пан, поглянув бистрим оком
аж у нутро праматері Тіамат,
поглянув пильно на її любимця,
на того Кінгу... Як на нього глянув,
то всі думки у нього помішались
і ум його зламався, розв'язались
його всі вчинки...
Тіамат же карку не похилила,
ригнула з повних уст йому зневагу:
«Чи то тебе боги отак шанують?
Перед тобою устають, як входиш?
Свої місця покинули почесні,
а на твоє найнижче поставали?»
На те підняв господь велику бурю
і мовив так до лютої Тіамат:
«Ти превелика, що знялась високо,
що серцем загорілася до бою
з великими богами...
Ти прокляла своїх дітей, а моїх
батьків, зненавиділа їх...
Коханцем своїм ти зробила Кінгу,
його звільнила від законів божих;
богам, моїм батькам, ти зла бажала,
їм призначила ти свою всю злобу.
Ану тепер шикуй своє все військо,
держи напоготові свою зброю!
Стій! Я і ти поборемося зараз!»
Коли почула ті слова Тіамат,
зробилася вона мов божевільна,
мов без ума, і крикнула страшенно,
аж до коріння затремтіли разом
всі кості в неї. І проговорила
заклиття чародійське, кинула
слова віщунські. Та й боги, що в битву

готовились, закляли свою зброю.
Ось виступили Тіамат-прамати
і всевідущий між богами Мардук,
до бою стали, вирвались до битви.
Та пан простяг свою грізну правицю
і обкрутив її своєю сіттю,
і ураган, що був за ним як служка,
пустив наперед себе. Ось Тіамат
свою пащеку розняла якмога,
та він впустив до неї урагана,
щоб їй не міць була уста замкнути.
Він обтяжив живіт її вітрами
невтишними, що серце в ній колотять
і не дають устам її замкнутись.
Тоді він спис униз, прошиб живіт їй,
розтяв нутро їй, розпанахав серце,
спроміг її, життя її знівечив,
звалив її як труп, сам став на ньому.
Отак убивши Тіамат-привідцю,
він розполошив і її все військо,
розбив їх лави; задрижали разом
боги, що вибралися їй на поміч,
і всі, що йшли її сторонниками.
Вони злякались, рушили навтеки,
тил подали, життя своє спасали;
та тут вони попалися у сіті,
що їх обціпили — втікати годі.
Він їх обціпив, поламав їх зброю,
у сіть закинув, обмотав в тенета,
аж своїм ревом світову безодню
вони сповнили. Впав на їх хребти
бич його гніву і в темниці темні
замкнув навіки. Одинадцять творів,
що бігли з нею, мов чортів громада,
начинені жахом...
він шнурами опутав, сили їх
зв'язав, їх опір бгав собі під ноги.
І Кінгу, що був велетень між ними,
він поборов...
і видер в нього таблиці судьбові,
своєю запечатав їх печаттю,
собі за пазуху поклав їх.
Отак зборовши і розторощивши
всіх ворогів, противників страшних,
він привернув Аншара-верховладу
і осягнув весь намір Нугдіммуда,
могутній Мардук. На богів побитих
вложив тяжкі, нерозривні окови
і повернув до вбитої Тіамат.
І став господь на груди тій Тіамат,
і розколов їй череп безпощадним
своїм небесним бердишем, розрізав
криваві жили й кров її віддав
вітрам північним занести у безвість.

Се бачачи, батьки його зраділи,
кричали втішно і веліли дари
йому зносити.
Тоді спочив господь, оглянув пильно
той труп Тіамат, кадовб розділив
і сотворив із нього дивне діло.
Він розділив його на дві частини:
одну частину підійняв угору,
зробив із неї кришку — сине небо,
засунув ретязь, і поклав сторожу,
і наказав їм води не пускати.
Сам обійшов він небо і оглянув
усі місця, став против океану,
против оселі того Нугіммуда,
А зміривши глубокість океану,
побудував великий дім Ешара,
поклав поверх небесного склепіння,
щоб Ансу, Бель, Еа жили у ньому.

Із дальших табличок лишилися хіба дрібні шматочки. Знаємо, що на п'ятій табличці описувалося подрібно сотворення світу, а власне сонця, місяця й звізд. Із шостої таблички, де, мабуть, говорилося про сотворення звірів і людей, знайдемо поки що лише невеличкий відривок, де власне говориться, як Мардук творив людей:

Почувши Мардук сю богів промову,
задумав сотворити ще штучніше.
Розкрив уста, сказав до бога Еа,
відкрив йому, що у нутрі надумав:
«Візьму я кров, відщипну кусень глини
і зроблю чоловіка, щоб він був...
сотворю чоловіка, щоб замешкав...
і повелю йому богам служити,
а ті нехай живуть собі в палатах».

Дещо в тім уривку неясне. Замість «візьму я кров» деякі питають: «візьму свою кров»; замість «кусень глини» інші читають: «кусень кості». Яка була промова богів, що згадується в першім рядку, невідомо. В усякім разі і тут бачимо, що нарада Елогім перед створенням чоловіка, про яку коротко згадує книга Битія, мала собі далеко докладніший взірець у вавілонській поемі. Що Мардук сотворив чоловіка з глини, замішаної кров'ю, і то своєю власною кров'ю, се оповідає й Бероз, говорячи, що він відрізав собі голову, своєю кров'ю замісив глину і з неї сотворив чоловіка.

Сьома табличка поеми кінчиться величанням бога Мардука; тут знов коротко перечислюються його діла, побо-

рення Тіамат і сотворення світу з частей її трупа, а про сотворення чоловіка кажеться так:

Той, що людей сотворив, щоб спасти їх,
милосердний, що годен давати життя;
хай живуть і не забудуться його слова
в устах чорноголових, творів рук його.

Що інші частини біблійного оповідання про сотворення світу мали собі взірці в вавілонських переказах, на се маємо доказ у однім уривку вавілонської вірші, мабуть, неналежної до поеми «Інумаіліш», де говориться ось що:

Коли всі боги зробили сей світ,
збудували небо, поклали землю,
сотворили істоти з живою душею,
худобу польову, звірів по полях...

Як бачимо, навіть те розрізнення звірів від худоби, на яке ми звернули увагу при розробці першого біблійного оповідання, було вже у вавілонян.

Отся поема, зложена, певно, на пару тисяч літ перед написанням т[ак] зв[аних] Мойсеєвих книг, вводить нас у той замерклий світ народних вірувань та оповідань, які принесли з собою гебреї до Палестини і з яких помалу. протягом довгих віків, вироблялася віра в одного бога, Мойсеєве Битіє стоїть, можна сказати, на другім кінці того ряду: вавілонський Мардук став уже одним богом, біблійним Елогім (одиничне число Ел, вавілонське Ілю, означення всякого бога). В першім жидівськім оповіданні бачимо ще глухі згадки про боротьбу тих Елогім з первісним океаном — Тіамат—Тегом, але всі подробиці тої боротьби забуті або вмисно відкинені тим, хто списував оповідання, а Елогім творять світ самим своїм словом.

VII

Питання про те, хто сотворив світ і хто зробив усе те, що є довкола нас, належить до найперших питань, які завдає собі людська дитиняча ще думка і на які шукає відповіді. Розуміється, в таких справах тисячу раз легше завдати питання, як відповісти на нього. Дитиняча людська думка відповідає на таке питання дитинячим способом: те,

що бачить довкола себе, переносить на весь світ і на його початки, уявляє собі творця світу як майстра, будівничого, тільки обдарованого більшою силою від будівничих людей. Увесь світ — се величезний будинок, поставлений на взірець земних будинків. Єгиптянин, що привик був будувати квадратові піраміди, храми, гробниці, уявляв собі також землю величезною квадратовою будівлею. Той же єгиптянин, що привик був робити різнорідну посуду з глини на гончарськім точилі, уявляв собі свого бога Хнуму, як він на гончарськім точилі виліплює з глини світ у виді великого яйця або на такім же точилі виліплює з глини пару людей,— ми бачимо сей єгипетський образ перенесений живцем також до першого біблійного оповідання про сотворення світу. І взагалі історія всіх релігій показує нам наглядно, як чоловік на кожнім ступені свого культурного життя творить собі богів на образ і подобу своїх власних ідеалів. З часом, коли культурне життя підіймається на вищий ступінь, коли дух людський міцніє і бере перевагу над тілесною, матеріальною стороною, також поняття про бога робиться вище, більше духовне. Тоді старі, грубі оповідання про бога-теслю, бога-гончара або бога-коваля перетолковуються інакше або забуваються, а їх місце займають інші, про бога-войовника, бога-царя, бога-праводавця, а далі доходить і до найвищого — бога-чоловіколюбця, бога-спасителя.

В жидівських біблійних оповіданнях про сотворення світу, які ми розібрали вище, сей перехід затемнений і полишив по собі лише невеличкі сліди, такі як сидження духа божого на водах, як згадка про вдихання чоловічого духа в ніздрі, про винимання йому ребра. Та над усіми тими дрібницями панує величний образ Ягве, всемогучого бога, що заслонив собою особи вавілонських та єгипетських божищ, які колись виступали як творці світу.

Далеко виразніше видно сей перехід від первісних до новіших богів у вавілонській поемі, і для того ми ще на хвилю вернемо до неї. Поема малює нам первісний стан світу перед творенням, те що в Біблії названо Тогу-ва́-богу, отже, первісний океан у виді двох дивовижних божищ Апсу і Тіамат, із яких з часом уродилися покоління інших божищ, поки дійшло до сотворення нашого видимого світу. Можемо догадуватися, що всі ті темні та дивовижні божища повстали в фантазії людей напівдиких, що жили безладно по лісах та полях і не знали над собою ніякого порядку,

ніякого закону, крім страховищ непереможної природи — моря, повені, грому, пір року, сонця, дня і ночі. Перехід від того первісного стану до культурного життя був дуже повільний, тривав довгі тисячі літ і доконувався серед страшної боротьби між людьми. Се переносить уява пізніших людей і на небо: перехід від первісного, невпорядкованого світу до нашого довершається при помочі страшної боротьби молодших богів супроти старших. Се бачимо у всіх старинних міфологіях: у єгиптян у оповіданнях про війну Озіріса з Тифоном, у греків у оповіданнях про війну Зевса з Кроносом і т. д.

Та що найцікавіше для нас у вавілонській поемі, се те, що при твореннї світу виступає на перше місце Мардук, наймолодший із богів. Се наводить нас на дуже важний історичний слід. Мардук був богом Вавілона. Донедавна ми не знали початків історії того міста і для того й значення виступу того бога не було нам ясне. Та тепер із нововідкритих написів відомо, що Вавілон не був першою колискою людської цивілізації і старовавілонської держави; що були над долішнім Євфратом міста, які многі сотки, а може, й тисячі літ перед Вавілоном мали вже свою цивілізацію і свої святі оповідання. До таких міст належали головно міста Ур*, Ерех, Ніппур*, Еріду*; кожне з них мало також свого місцевого бога. Пізніше, коли з тих міст утворилася одна держава, злучено також їх окремих богів у одну божеську фамілію. Між богами тих найстарших міст нема Мардука, але в Ніппурі був обожаний Бель. Пізніше, на яких 2000 літ перед Христом, Вавілон під проводом свого великого царя і законодавця Хаммурапі* робиться столицею великого царства, і його місцевий бог Мардук, «наймолодший бог», так само як Вавілон був наймолодшим між великими містами, робиться паном над старшими богами. Цікаво, що з його іменем зв'язується нерозлучно ім'я ніппурського бога Бель,— видно, що Ніппур стояв здавна в тіснім союзі з Вавілоном, і можна догадуватися, що те, що оповідається в нашій поемі про Мардука, відносилося колись до Беля, що первісно був окремим богом від Мардука. Як виглядали старші, передвавілонські оповідання про Беля і сотворення світу, ми поки що не знаємо; можливо, що ще удасться відкопати деякі їх останки в великих руйновищах тих прастарих міст південної Вавілонії. Тепер знаємо тільки, що наведена вище поема про сотворення світу і багато інших релігійних віршів та опові-

дань були зложені в Вавілоні. Певна річ, що автори тих віршів користувалися давнішніми, передвавілонськими повістями про різних місцевих богів, але не менше певне й те, що вони робили в них значні зміни, надавали їм нове значення, щоб усюди вивищити свого національного бога Мардука. Політика грала значну роль не лише в творенні людських відносин і законів, але також у творенні небесних богів.

ПРИТЧА ПРО СЛІПЦЯ І ХРОМЦЯ

(ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРНИХ ВЗАЄМИН СТАРОЇ РУСІ)

Невважаючи на значне число важних і замітних праць про поодинокі появи староруського письменства, лишилося ще багато точок невияснених. Можемо сказати навіть, що цілі течії староруського духового життя відомі нам лиш уривками, частками і ждуть іще компетентних робітників. До таких течій належить вплив жидівства на наші вірування й традиції та на наше старе письменство. Розбираючи різні пам'ятки того письменства, найчільніші російські дослідники все натикаються на сліди жидівського впливу. Глухі відгуки жидівської місії бачимо вже в нашому першому літописі; про жвавість антижидівської полеміки свідчить Толковая палея*, яка разом із тим і з конечності подає масу жидівських традицій, жидівських етимологій, жидівських апокрифів і т. ін. Нема сумніву, що й у інших пам'ятках нашого старого письменства, де досі шукано лише греко-візантійських взірців, при уважних пошукуваннях та порівняннях з жидівськими джерелами, головно з Талмудом, виясниться не одно таке, що досі лишається загадковим. Звернути досліди в той бік тим цікавіше, що жидівство X—XIII віків було одним із найважливіших посередників передачі орієнтальних культурних елементів на Захід, так само як у самім орієнті відігравало важну роль посередника між старинною цивілізацією і арабами та персами.

В отсій розвідці я бажав би прослідити на однім невеличкім староруськім творі дуже інтересні літературні та культурно-історичні взаємини між Сходом і Заходом і посередництво жидівства в тім процесі в середніх віках. Коли мої висновки не всюди, може, покажуться переконуючими, то

все-таки я осягну свою ціль, коли ними побуджу інших, компетентніших на сьому полі, до дальших пошукувань і студій

І. ТРИ РЕДАКЦІЇ ПРИТЧІ

Ще при кінці XVII в. автор замітної праці «Оглавленіе книг кто ихъ сложилъ» — чи був ним Сильвестр Медведєв* (ум. 1691 р.), чи, що мені бачиться ближчим до правди, учений київлянин Єпіфаній Славинецький — вказуючи деякі звісні йому писання Кирила Туровського, вичислює між ними також твір «О души и тѣлѣ и преступленіи заповѣди, о воскресеніи тѣлес и о судѣ будущемъ и муцѣ». Се, очевидно, той самий твір, який у рукописах має титул «Притча о человѣчестѣй души и о тѣлеси, и о преступленіи божіихъ заповѣдей и о воскресеніи тѣлес человѣчь, и о будущем судѣ и муцѣ». Сей твір маємо в старих рукописах у кількох формах, а найкоротша з них, що міститься в Прологах, має звичайно титул «Притча о слѣпци и о хромци».

Дивна була історія сього твору в дотеперішній науці. Перший видавець, якому, по справедливому вислову по-к[ійного] Сухомлинова*, належиться честь властивого відкриття Кирила Туровського для науки, Калайдович*, помістив сю притчу в ряді творів Кирилових («Памятники российской словесности XII в.», Москва, 1821, стор. 132—152). Натомість Сухомлинов у своїй капітальній досі книжці «Рукописи графа А. С. Уварова*, том второй. Санкт-Петербург, 1858» помістив лише в передмові «Притчу Кирилла Туровского» (стор. XLVII—LI), а між писаннями Кириловими надрукував по трьом копіям проложний текст «О тѣлѣ человечестѣ и о души и о воскресеніи мертвыхъ», твір, який сам Сухомлинов признає не належним Кириловому перу (op. cit., стор. XLVI). Се пропущення досить просторого Кирилового твору тим тяжче зрозуміти, що проф. Сухомлинов, очевидно, не сумнівався в тому, що весь твір, не менше як і покладена в його основу притча, справді твори Кирила Туровського. Митрополит Євгеній* у передмові до свого видання Кирилових творів (Творения св. о. Кирилла еп. Туровского, издание преосв. Евгения. Киев, 1880, стор. LXXXIII) поясняє се тим, що проф. Сухомлинов був потроху зв'язаний планом видання, який мав на меті публікацію лише таких текстів, що містилися в ру-

списах гр[афа] Уварова. Але сьому перечить увага самого Сухомлинова, що для уставлення поправного тексту творів Кирилових він користувався 83 рукописами, з яких значна часть належить до імп[ераторської] публ[ічної] бібліотеки в Петербурзі, до Румянцевського музею* в Москві, до Троїцько-Сергієвої лаври* і т. ін. (там же, стор. 155).

Та ще перед виходом праці Сухомлинова, 1857 р. митроп[олит] Макарій* у третім томі своєї «Истории русской церкви» не те що висловив сумніви щодо Кирилового авторства сеї притчі, а радше поминув її якось мовчки при перечисленні його автентичних творів. Те саме кілька літ пізніше бачимо і в книзі другого російського єрарха, преосв[ященного] Філарета* «Обзор писателей духовного чина». Аж 1880 р. надрукував знов «Притчу о слѣпом и хромом» та «Притчу о человѣческой душѣ и о тѣлѣ» в перекладі на сучасну російську мову преосв[ященний] Євгеній у своєму київському виданні творів Кирила Туровського (стор. 69—89).

Одинока звісна нам проба дискусії над тим, наскільки й яку редакцію притчі про сліпця і хромця можна вважати дійсно Кириловим твором, міститься в капітальній праці проф. Голубинського* «История русской церкви» (друге видання першого тому, Москва, 1901, стор. 808). По думці проф. Голубинського, сама притча «есть собственно перевод с греческого, но труд ее русского автора состоял в том, что вместо краткого объяснения, которым она сопровождается в подлиннике, он написал к ней пространное нравоучительное толкование. Это последнее по манере и по характеру и вообще по всему напоминает нам сказание о черноризчестем чину... которое есть вся вероятность усвоять Кириллу; а потому мы склоняемся к тому, чтобы видеть его подлинное сочинение и в настоящем случае. Толкование, с одной стороны, заключает много очень хорошего — назидательного и остроумного, а с другой стороны, есть в нем перехитренное, натянутое и неудоборазумеваемое. Впрочем, достоинства несомнительно преобладают в нем в значительной степени над недостатками». Знаючи, як гостро судить проф. Голубинський Кирила Туровського як оратора (див. op. cit., стор. 803), ми мусимо надати тим більшу ціну похвалі притчі чи властиво її викладу в устах так гострого судії.

Одно лише мусимо завважити. Проф. Голубинський говорить як про річ безсумнівну і сконстатовану про те,

що сама притча — переклад із грецького, що в грецькім оригіналі вона має короткий виклад, який Кирило Туровський заступив своїм ширшим. Се остатнє остільки невірно, що виклад короткої, проложної притчі повторяється дослівно і в тій, якої авторство проф. Голубинський признає Кирилові. При твердженні про грецький оригінал притчі проф. Голубинський поклицається на Сухомлинова, стор. XLVII і далі, а тим часом у Сухомлинова ані на вказаній стороні і далі до LII, де кінчиться розмова про сю притчу, ані на попередній XLVI стор. нічогісінько не говориться про грецький оригінал сеї притчі. Навпаки, Сухомлинов каже виразно, що «в Прологах XIII, XIV, XV і XVI в. під д[нем] 28 вересня знаходимо короткий опис життя і мук чеського князя Вячеслава і інших святих, а потім притчу про людське тіло, душу і воскресіння мертвих[1]; а в деяких Прологах, що не мають руських додатків, нема й «Притчі» (op. cit., стор. XLVI).

А коли зважимо, що грецькі Синаксарії*, зразу часткові, були зредаговані суцільно уперве аж у X віці в так званий Мінологій Василя, а потім доповнялися та перероблювалися на підставі різних джерел головно при константинопольській патріархальній кафедрі; коли зважимо, що ані Василіїв Мінологій, ані пізніший константинопольський Синаксарій, що був остаточно усталений у XII віці — він опублікований 1902 р. на основі множества рукописів болландистом* Іполитом Делегеєм у «Prolegomena ad acta sanctorum novembris» — не мають ніяких притч і складаються з самих коротких житій; коли зважимо нарешті, що т[ак] зв[аний] стишний пролог з віршованим епіграфом над кождим житієм і з моралізаційною повісткою, притчею або наукою по групі житій кождого дня появився в Греції аж у XII в. і був перекладений на церковнослов'янську мову не швидше як у XIV в.[2], то набирає значної правдоподібності думка, що Кирило Туровський коли й узяв основу

[1] Сього не треба брати зовсім категорично, особливо щодо пізнішого часу. В рукописнім Пролозі XVI в. бібліотеки клирошанського собору в Перемишлі (sign. LII, B. 5) під 28 сент[ября] маємо тільки мученіє «святих мученик Калитійських Альфіа, Алезандра, Зосима, Никонеана, Илиодора и Марка» і зараз потім нашу притчу. Та здається, що тут перед сею статтею бракує одної картки рукопису.

[2] Див. А. И. Пономарев. Славяно-русский Пролог, часть первая (Памятники древнерусской церковно-учительной литературы, вып. II. С.-Петербург, 1896), стор. X.

своєї притчі з якогось грецького оригіналу, то в усякім разі сим оригіналом не була та притча, яку тепер читаємо в руських Прологах.

Та поки поведемо дальшу річ, треба нам зупинитися ще над одним питанням, яке досі не було як слід обговорене, а істориками літератури рішається якось занадто поквапно, сумарично. Коли говорити про оригінал притчі, то треба ж передовсім знати, якої притчі оригіналу шукаємо. Як звісно, наші старі рукописи подають нам притчу про сліпця й хромця в трьох редакціях, із яких кожна своєю чергою виявляє в рукописах і друках досить значне число варіантів. Перша редакція, власне та, що міститься в Прологах, і друга, значно розширена супроти проложної, надрукована в виданні Сухомлинова не між творами Кирила Туровського, а в передмові, стор. XLVII — LI en regard[1] з проложною (1-ою) редакцією, коли натомість між текстами Кирилових творів надруковано власне сю проложну редакцію, яку Сухомлинов і сам не вважає твором Кириловим, ще аж у трьох варіантах en regard; нарешті третя редакція, переважно, але не зовсім згідна з другою, але розширена дуже значно інтерпольованими в ній поученнями та упімненнями і попереджена невеличкою передмовою, надрукована уперше у виданні Калайдовича («Памятники росс[ийской] словесности XII в.», стор. 132—152) і перекладена відси на нову російську мову преосв. Євгенієм («Творения Кирилла еп. Туровского», стор. 73—89), який попередив її також поданою в перекладі з тексту Сухомлинова притчею другої редакції.

Являється тепер ряд питань, на які досі, скільки знаю, не було дано задовольняючої відповіді, а власне:

1. Як уявляти собі відносини проложної редакції до двох інших: чи вона — їх оригінал, чи, може, скорочена (ad hoc для Прологу, так само як скорочувано для нього грецькі і слов'янські житія) переробка?

2. Як дивитися на відносини другої й третьої редакції: чи се два окремі твори, написані різними авторами або хоч би й автором, але в різних часах і при різних нагодах, чи, може, друга редакція — се тільки витяг із третьої?

3. За якою редакцією можемо признати авторство Кирила Туровського: чи за жодною, чи лише за третьою, чи за другою й третьою, чи, може, за всіма?

---

[1] Паралельно *(франц.)*.— *Ред.*

Щодо першого питання, то проф. Сухомлинов, поклавши тексти проложної притчі (1-ої ред.) і т[ак] зв[аної] Кирилової (2-ої ред.) і не перевівши їх детального порівняння, говорить як про річ певну та безсумнівну, що «последняя притча (2-я ред.) представляет распространение и пояснение мысли и образа, определенно выраженных в первой. Поэтому притчу Кирилла Туровского можно признать заимствованною из Пролога» (стор. XLVI). Отсе речення, мабуть, і дало проф. Голубинському підставу до категоричного твердження, буцімто Кирилова притча — переклад із грецького, хоча ні в якім досі звіснім Пролозі чи Синаксарії оригіналу тої притчі не віднайдено. Мені здається, що уважне порівняння текстів першої й другої редакції доводить до противної думки, а власне до того, що проложна стаття — се тільки скорочення тексту 2-ої редакції. Прошу порівняти, приміром, ось які уступи:

Перша ред.	Друга ред.
Аще бо оставлю сдѣ от престатель моихъ, то потеряють мои трудъ.	Аще оставлю отъ служащихъ ми рабъ, то свѣдуще мою кротость потеряють моя благая.

Слова «свѣдуще мою кротость» тут не можна вважати пізнішою вставкою; се ж мотивування, від якого залежить, чому «домовитий чоловік» не лишає сторожами свого саду своїх звичайних слуг, а добирає сліпця і хромця.

Перша ред.	Друга ред.
И посадив я оу вратъ отъиде.	И посадивъ я оу вратъ дасть има власть на всѣх внѣшнихъ ... и тако отъиде.

Хоча скорочення в проложній статті зрозуміле само собою, невважаючи на свій лаконізм, одначе долучена до притчі наука, де подано виклад головних деталей, показує, що автор її мав перед очима не сей лаконічний текст, а ширший. Читаємо там:

Перша ред.	Друга ред.
А яже посади оу врат, человеку оубо предасть въ область вся земная.	А иже ихъ посади оу вратъ — человѣку оубо предасть в область всю землю.

З порівняння сих чотирьох форм речення мусимо догадуватися, що слова, аналогічні до викладу 1-ої ред. «предасть в область вся земная» чи «внѣшная», мусили бути

і в початковім уступі першої редакції притчі, так як вони есть у відповіднім місці другої редакції. Ще виразніше видно се з ось якого речення:

Перша ред.	Друга ред.
Тогда повелѣ господинъ блюсти слѣпца, дондеже призоветъ хромца.	Тогда повелѣ господинъ блюсти слѣпца в оукромнѣ мѣстѣ, идѣже самъ вѣсть, дондеже приидетъ самъ к винограду.

Аналогічне речення в викладі в обох редакціях виглядає ось як:

Перша ред.	Друга ред.
И того ради нѣсть мученья душамъ до втораго пришествія, но блюдомы суть идеже богъ вѣсть. Егда же прииде обновити землю і т. д.	И того ради нѣсть мученія душамъ до втораго пришествія, но блюдомы суть, идѣже богъ вѣсть. Егда же пріидетъ обновити землю і т. д.

І тут, очевидно, автор проложної притчі (1-ої ред.) складаючи своє оповідання, мав перед очима ширший текст, у якому були слова «идѣже самъ вѣсть»; дбаючи про лаконізм, він вичеркнув їх, та в викладі, бачачи їх важність для догматичної мети притчі, полишив їх згідно з оригіналом.

За тим, що скорочення доконував якийсь чоловік, не дуже тямучий у письмі святім, промовляє ще й та обставина, що, репродукуючи з тексту другої ред. цитату «тогда вси сущіи в гробѣх» аж до «в въскресеніе суда» і бажаючи заступити загальну інтродукцію свого оригіналу до сеї цитати «якоже самъ Христосъ преже глагола» якоюсь спеціальнішою вказівкою, зовсім невдатно покликався на св. Павла, хоча цитату узято в Євангелія св. Івана. Учений грек або й сам Кирило Туровський був би певне не зробив такої помилки. Отсе головні мотиви, задля яких я схиляюся до думки, що текст притчі в другій редакції був оригіналом, а проложний текст (перша ред.) — скороченням із нього, пізнішою, правдоподібно руською роботою.

Тепер у значній мірі упрощується питання щодо відносин другої і третьої редакції нашої притчі. Ми можемо без дальших доказів прийняти, що третя редакція, а власне передмова і інтерпольовані виклади та упімнення, звер-

нені головно до монахів, єпископів та духовних, вийшли з-під пера Кирила Туровського. Про се впевняють нас і зверхні і внутрішні свідоцтва, а головно те, що власне сю форму притчі многі старі рукописи признають Кирилові Туровському; далі замилування її автора до алегоричного викладу, чого зрештою a priori домагалася сама основа притчі; доказують часті аналогії в тексті притчі до уступів у інших безсумнівних писаннях Кирилових, часті запевнення автора про свою грубість та невченість, про те, що він говорить не зі свого вигаду, а з писанія, натяки на те, що його цвітистого говорення слухали нерадо, а дехто й докоряв йому за се, і скромне відсування від себе титулу церковного вчителя.

Та зовсім інакше стоїть діло з самим текстом притчі, який, як уже було сказано, в другій редакції майже тотожний з третьою ред., коли вилучити з неї моралізаційні вставки та приставки. Сам автор тих приставок трактує притчу як річ окрему, чужу, інтродукує її по своїх перервах звичайно словом «рече», подає, що бере її «отъ божественныхъ писаний», і просить своїх слухачів чи читачів (в однім місці він каже, що «бувши негідним говорити про се, я пишу для пожитку тих, що слухають мене») не ремствувати на його неотесаність і на те, що він «неблаголіпно представляє образ писанія». А в передмові до притчі, заохочуючи до пильного читання «божественных писаній», додає, що «коли б хто знайшов тут земний скарб — правдиве розумне вияснення пророцьких і апостольських писань, то се було би не лише йому самому на спасеніе, але й многим іншим його слухачам». Значить, він і отсю притчу та її виклад уважає частиною такого скарбу, свого роду ключем до кращого зрозуміння апостольських і пророцьких писань. Правда, все те не досить ясно і не вказує джерела, з якого взяв наш автор свою притчу; одно тільки видно, що він відносився до того джерела з великою пошаною і клав його мало що не на рівні з самим святим письмом. Лишаючи надалі пошукування за сим джерелом і вертаючися до питання про обопільні відносини редакцій другої й третьої, ми мусимо сказати, що яке б собі не було те джерело, при його обробленні були можливі різні евентуальності. Або наш автор знайшов притчу вже готову в старорускім чи навіть болгарськім перекладі і тільки доробив до неї свій коментарій, і в такім разі друга редакція була би твором первісним, не належним Кирилові Туровському,

а третя редакція пізнішим; можливо, що Кирило й сам доконав перекладу притчі з якогось оригіналу, в якому вона докладно відповідала теперішньому руському текстові,— і в такім разі все-таки друга редакція була би твором первісним, щодо якого Кирило Туровський мав би право хіба простого перекладника. Та можлива й така евентуальність, що Кирило Туровський знайшов у своїм джерелі лиш основу сеї притчі і, користуючись нею більш або менше свобідно, відразу з тою переробкою писав свій коментарій, і тільки пізніше чи то він сам (при якійсь іншій нагоді), чи то хтось інший вилучив із того коментарія саму епічну основу — притчу, і що таким способом наша третя редакція була твором первісним, а друга редакція його пізнішим скороченням. За тою остатньою евентуальністю промовляє, на мою думку, одна важна обставина: в притчі другої редакції лишився один уступ, що зовсім не належить до епічної основи, а тільки до моралізаційного коментарія і в її тексті виглядає як якась зайва парантеза або як глоса, написана посторонньою рукою зразу на полі рукопису, а лише пізнішим копіїстом втягнена в текст. Цитуючи промову сліпця, друга редакція говорить: «Аще бо азъ слѣпъ есмь, но имам нозѣ и силенъ есмь могій носити тебе и бремя». І тут до сього остатнього слова дочеплено пояснення — преосв. Євгеній справді бере його в скобки: «Виждь, душевное бремя — грѣх; того ради глаголет пророк, яко «бремя тяжко отяготѣше на мнѣ». І далі йде знов перервана промова сліпця з новою інтродукцією: «Рече же слѣпець: возми кошъ и всяди на мя» і т. д. Читаючи другу редакцію притчі, можна би справді думати, що маємо тут якусь пізнішу глосу, вложену в текст; але, заглянувши до тексту інтерпольованої третьої редакції, переконуємося, що вся вставка міститься дослівно й там як одна частина коментарія, яким отак скрізь попереривaний текст притчі. Значить, той, хто писав чи редагував текст другої редакції, мав, очевидно, перед очима ширший текст, попереривaний коментаріями; вичеркуючи скрізь ті коментарії, він полишив сю одиноку вставку, зовсім зайву для його редакції, і тим самим дав нам доказ, що не друга, а третя редакція була твором первісним, із якого ступнево поставали через вичеркнення Кирилових коментаріїв друга, а через дальше скорочення, відповідно до форми й об'єму проложних статей, перша редакція.

II. ДЖЕРЕЛО КИРИЛОВОЇ ПРИТЧІ

В писаннях Кирила Туровського оповідання про сліпця і хромця — не одинока притча. Навпаки, він незгірше від тогочасних західноєвропейських проповідників любить пересипати свою проповідь притчами, барвистими порівняннями, приповідками та загадками, залюбки вживає у всіх своїх писаннях матеріалу, сказати б так, фольклорного, беручи його і з святого письма, і з отців церкви, і з інших, не все для нас видних джерел. Придивімося, як він поступає при сьому, може, се дасть нам деяку вказівку при шуканні джерел нашої притчі.

Вже в передмові до просторого оброблення (3-ої ред.) нашої притчі маємо один інтересний уступ; говорячи про важність навчання, автор каже: «Про се стрічаємо в Євангелії притчу, де сказано: всякий книжник, що навчився царства небесного, подібний до домовитого мужа, що зі своїх скарбів виносить старе й нове. Коли ж,— говорить (хто?),— догоджуючи зі славолюбства великим, нехтує з гордощів багатьма меншими, насміхається над ними, ховаючи дар господній, не даючи його правдивим торговцям, щоб подвоїти царське срібло, т. е. душу людську, то господь, бачачи його гордий ум, відбере від нього талант, бо він сам гордим противиться, а покірним дає благодать». Отже ж у Євангеліях ми маємо дві редакції притчі про таланти (Луки, XIX, 11—27; Матв., XXV, 14—30), і обі вони зовсім не подібні до притчі нашого автора ані формою, ані змістом. У Луки чоловік «домовитий» вибирається в дорогу до далекого міста, де має одержати царську корону, і дає своїм слугам по талантові, щоб вони заробляли, а по повороті нагороджує двох із них в міру їх заробітку, а карає третього, що не заробив нічого, і надто велить постинати тих, що не хотіли, аби він став царем; а у Матвія про царську корону нема мови, і чоловік, відходячи в дорогу, дає слугам неоднакові капітали: одному 10 талантів, другому 5, а третьому 1. І значення притчі у обох евангелістів не те, що у нашого автора; вона має ілюструвати вартість змагання кожного поодинокого чоловіка до досконалості в міру даних йому сил, а не спеціально обов'язок книжника — навчати неосвічених людей і не ховати свого світла для догоди могутнім темнолюбцям. Відки взяв наш автор отсю окрему редакцію притчі про таланти? Можливо, що з якого візантійського коментарія на Євангеліє, приміром, хоч би з того самого Теофілакта Болгарського*, у якого

пок[ійний] Сухомлинов віднайшов прототип викладу Кирилового до притчі про сліпця і хромця (op. cit., LII), а можливо, що й сам, цитуючи з пам'яті і покладаючися на свій белетристичний талант, навмисно перемінив євангельську притчу відповідно до своєї спеціальної цілі.

Далеко інтересніший другий приклад, на який звернув увагу покійний Сухомлинов (op. cit., LIV—LVII), хоча й не присвятив йому спеціальнішого досліду. Се приведена у Кирила Туровського в Посланні до Василія ігумена Печерського притча про царя і бідарів у ямі. Прототип сеї притчі походить із звісної духовної повісті про Варлаама і Йосафа, але Кирило Туровський подає її в такій формі і з таким відмінним толкуванням, що конечно мусимо шукати якогось іншого оригіналу, ніж грецький і перекладений із нього церковнослов'янський текст повісті, або допустити, що наш письменник власним дотепом доконав так значної переробки. Проф. Сухомлинов, надрукувавши обі притчі, Варлаамову в грецькім і слов'янськім тексті й Кирилову en regard (op. cit., LIV—LVI), говорить з приводу Кирилових відмін: «Измененье притчи Кириллом Туровским могло произойти также под влиянием какого-либо рассказа восточного происхождения» і додає, що в індійськім письменстві звісно немало повістей про царів, які не дбають про оружжя (так як цар у Кириловій версії) або навіть бояться його (се вже до Кирилової версії зовсім не йде), і на доказ наводить одно таке оповідання, де власне цар — боягуз, боїться оружжя і в часі розруху тратить корону й життя — значить, річ, до Кирилової версії нічим не паралельну.

Мені здається, що найближче до Кирилової версії притчі про царя і бідарів підходить та її версія, якої арабський витяг опублікував проф. Фріц Гоммель* у працях VII-го міжнародного конгресу орієнталістів у Відні 1887 р.[1] і якої переробкою був твір іспанського жида Ібн-Хісдая (род. коло 1180, ум. 1240) під заголовком «Царевич і дервіш», виданий 1890 р. в скороченім німецькім перекладі д-ром Натаном Вайсловіцом з післяловієм проф. Ф. Гоммеля[2]. Читаємо там (стор. 100) про одно-

[1] Видана також окремо п[ід] з[аголовком]: Die älteste arabische Barlaam-Version, von Fritz Hommel. Wien, 1888.

[2] Dr Nathan Weisslowits. Prinz und Derwisch. Ein indischer Roman, enthaltend die Jugendgeschichte Budda's, in hebräischer Darstellung aus dem Mittelalter. München, 1890.

го короля, який одної ночі не міг спати, головно тому, бо кілька день перед тим над містом стряслася велика і довга злива. І ось «у тій часті ночі, коли люди заживають спокою, мовив король до свого вірного візира: «Чи не любо тобі, щоб ми пішли по місту і поглянули, що діють люди, а також на сліди дощу, який упав на нас сими днями?» Сей уступ виясняє нам той загадковий «мятеж» у версії Кирила Туровського, в часі якого цар зі своїм слугою пускається ходити по місту і не може побачити нічого, «но точию движеніе градоу». Очевидно, не можна тут під словом «мятеж» розуміти бунту або взагалі якогось збіговища, а «движеніе градоу» вказувало би скорше на землетрясіння, хоча весь смисл притчі й її дальше толкування говорить против того. Видно, що Кирило Туровський не зовсім добре порозумів свій оригінал, де говорилося про турботу, яку причинила міщанам довга злива і повінь.

Надто з Ібн-Хісдаєвої версії притчі про царя й бідарів у ямі можемо вияснити ще одну відміну Кирилової версії сеї притчі від грецької. В грецькій версії говориться, що цар зі своїм дорадником, ходячи по місту, «видѣста свѣта зарю от нѣкоего оконца сіяющоу, и на сію зарю зряще пріидоша и видѣста под землею нѣкое яко пещероу жилище» (С у х о м [л и н о в], Рукоп[иси] гр[афа] Уварова, стор. LV); натомість у Кириловій версії дорадник провадить царя «и съ дщерію его, и привиде къ велицѣ горѣ имоущи многа и различна оружія, в нейже оузрѣста зарю свѣтлоу, оконце из пещеры исходящоу». Ібн-Хісдай на основі арабського взірця оповідає, що цар і його візир, ходячи по місту, дійшли до місця, яке називано гноєвою площею, бо там міщани звикли були викидати свій гній. Наближаючися до тої гноєвої купи, вони побачили, що з її нутра било світло. Надійшовши ближче, знайшли маленький отвір, що позволяв їм заглянути до середини гноєвої купи; в ній була печера і т. д. (W e i s s l o w i t s, op. cit., 96). Будь-що-будь, образ гноєвої купи жидівського автора далеко ближчий до образу гори, повної оружжя, у нашого Кирила (і реальніший від нього), ніж образ підземної яскині в грецькім тексті. А дальші зміни в Кириловій притчі, що цар не дбає про оружжя, що в печері бачить багато оружжя і світлу постать, яка подає бідарям напій і страву, виясняється не жодним чужим джерелом, а дальшим викладом притчі, тенденцією, яку в данім ви-

падку мав автор і яку за всяку ціну хотів вияснити при помочі сеї притчі, хоч і з ущербом її внутрішньої правдоподібності.

На підставі сього аналізу, може, не занадто смілою буде думка, що притчу про царя і бідарів у ямі Кирило Туровський пізнав не з грецького, а з жидівського джерела, в версії, де в чому зближеній до Ібн-Хісдаєвої, і то пізнав правдоподібно не в писанім тексті, а в усній переповідці, і, користуючися нею для ілюстрування головних тез свого посланія, переробив її будову відповідно до своєї спеціальної цілі.

До сих двох прикладів, як Кирило Туровський свобідно користувався своїми джерелами і з яких рук брав мотиви до своїх писань, можна би, без сумніву, підшукати більше аналогій у інших його писаннях. Та се наразі зайве, бо ж новим, можна сказати, класичним прикладом сього служить власне притча про сліпця і хромця. Що й ся притча взята з жидівського джерела, на се вказав іще 1873 р. той сам проф. Сухомлинов, що загалом поклав найбільші заслуги коло студій над сим нашим старим письменником. На засіданні Відділу рус[кого] язика і словесності імп[ераторської] Академії наук у Петербурзі в цвітні 1873 сей учений звернув увагу на статтю гебраїста Перлєса*, поміщену в «Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums» у випуску за лютий 1873 п[ід] з[аголовком] «Rabbinische Agadda's in 1001 Nacht, ein Beitrag zur Geschichte der Wanderung orientalischer Märchen». Проф. Сухомлинов подав із тої статті текст притчі, поміщеної в «1001 ночі»* (на жаль, без ближчого пояснення, в якій редакції, в якім виданні, в якім томі?), і в скороченні повторив оповідання жидівської Гагади*, що, мабуть, послужило джерелом арабської притчі. Повний текст сеї жидівської Гагади з вавілонського Талмуда гл. II (якої книги? якого видання?)[1] був поміщений проф. Сухомлиновим при кінці його майстерної розвідки «Повѣсть о судѣ Шемяки» («Сборник Отд[еления] р[усского] яз[ыка] и слов[есности]», т. X, № 6). Надто в комунікаті «Два семитические сказания, встречающихся в памятниках русской литературы» обік згаданих виписок із статті Перлєса додано ще виписку з «Gesta Romanorum»* і повторено думку того ж Перлєса,

[1] Від львівського гебраїста д-ра Гріллера я довідався, що се оповідання міститься в трактаті Sanhedrin, 91, гл. 2, зач. 11.

що легенда про сліпця і хромця дуже розширена (Сборник, т. X, стор. LIX—CXI).

Проф. Сухомлинов не вдавався ані в збирання дальших варіантів притчі, ані в аналіз тих, що вказані Перлєсом, щоб рішити питання, з яких джерел і якою дорогою дійшов до нашого письменника XII в. прототип його притчі. Щоб по змозі посунути наперед його працю, придивімося насамперед тим трьом версіям, які вказав німецький гебраїст.

Отже, талмудова Гагада оповідає: «Одного разу Антонін Пій, що часто розмовляв з раббі Єгудою святим, сказав йому між іншим, що, на його думку, тіло й душа можуть увільнитися від загробового засуду. «А то як?» — запитав раббі. «А так,—відповів Антонін,—що тіло може оправдувати себе, мовлячи: «Душа винна, бо відколи вона відлучилася від мене, я лежу в могилі, як мертвий камінь». А душа так само може твердити, що тіло нагрішило, бо «відколи я покинула його, літаю в повітрі вільна, як пташка». Раббі відповів: «Я наведу тобі приклад, що виясняє справу. Жив собі цар, у якого був препишний сад з прегарним виноградником. В ньому він посадив двох сторожів, хромого і сліпого. Раз хромий говорить сліпому: «Бачу в саду прегарний виноград; ану візьми мене на плечі і разом вирушимо на ласощі». Сліпий послухав, хромий сів на сліпого, а діставши виноград, з'їли його. По якімось часі прибув до них господар саду, хромий відпирався, мовлячи: «Адже я без ніг, то як же я міг зайти до нього?» Та й сліпий так само відпекувався, мовлячи: «Адже я без очей, як же я міг побачити його?» Але що зробив господар? Він посадив хромого на сліпого і покарав їх обох разом. Подібно до сього господаря поступає бог з нами: він бере душу, поміщує її наново в тіло і карає їх обоє разом».

Як бачимо, в отсій талмудовій версії маємо всі основні точки Кирилової притчі, епічні й доктринальні: сліпець і хромець стережуть саду, лакомляться на плоди, добираються до них так, що сліпець несе хромця на плечах, вибріхуються, заслоняючися кожний своїм каліцтвом, і разом приймають кару, так як разом крали; а доктрина покладена в основу притчі та, що в загробному житті суд і кара впаде не на душу окремо від тіла ані на тіло окремо від душі, але на обоє разом. Заховуючи сю саму епічну основу, Кирило Туровський декуди розвиває її: сліпець і хромець перед доконанням крадіжі змовляються і укладають собі план, як одурити господаря, і ся розмова зложена, оче-

видно, під впливом ремінісценції розмови рабина з Антоніном. Сліпець оказується гіршим від хромця; від нього виходить ініціатива до гріха, він перший відпирається злочину і сам же звертає підозріння на хромця. І в документальнім викладі Кирило приймає головні тези Гагади, але підчеркує дещо виразніше, головно ж те, що душу по смерті бог держить у окрімному місці «сам знає де», поки не зійде на землю, не покличе й тіла на свій суд і не сконфронтує його з душею.

В оповіданні «Тисячі й одної ночі» хромець і сліпець жебрають разом; один добрий пан наймає їх за сторожів до саду, сам дає їм плодів, але заказує рвати їх більше. Плоди засмакували хромому й сліпому, і вони жалуються перед третім, сторожем, що не можуть нарвати їх. Сторож остерігає їх і лякає гнівом пана, але вони не дбають про се, певні, що пан не буде підозрівати їх, і просять сторожа, щоб порадив їм, як дістати плодів. Сторож, бачачи, що вони не хочуть слухати доброї ради, дає їм злу і говорить сліпому: «Візьми хромого на плечі; він буде вести тебе своїми очима, а ти своїми ногами донесеш його до дерева; я піду геть, а ви робіть собі, що вам хочеться». Вони й зробили так, обірвали дерево і наламали гілляк. Перед паном вони відпираються, та сей вкидає їх обох у темницю, де вони й гинуть... Значення сеї притчі ось яке: господар саду— бог і творець, дерево значить життєві пориви, сліпий представляє тіло, хромий душу, а сторож розум, що остерігає від злого, а наводить на добре. От тому душа й тіло підпадають спільній нагороді і спільній карі.

За першим позирком, навіть при зовсім поверховім порівнянні бачимо, що отсе арабське (чи турецьке?) оповідання пішло з жидівського, що се копія, декуди яркіше підмальована, але декуди схиблена в контурах. Переробник силкується ніби оживити оповідання, вводячи ще третього, сторожа, але його роль малює не дуже вдатно і неконсеквентно. І доктрина в основі та сама, що в жидівському оповіданні, хоча й виказана менше виразно. Що Кирило Туровський не міг користуватися сею версією, се зовсім ясно, бо, поминаючи вже питання віддалення і язика та не менше важне питання, чи в XII в. «Тисяча й одна ніч» була вже готова в тій редакції, що містить отсе оповідання, ми бачимо попереду усього, що наш автор не має власне того додатку, який характеризує сю версію, не має зовсім фігури й ролі третього сторожа.

Оповідання в «Gesta Romanorum» має будову значно відмінну від староруської притчі й отсих обох семітських, та й зложене воно для ілюстрації зовсім іншої доктрини. В однім царстві заповіджено царський бенкет, на який трубачі закликають усякого, хто схоче прийти, з обіцянкою не лише багатої гостини, але й цінних дарунків. Один сліпець, чуючи се, говорить до хромого: «Яка шкода, що ми не можемо дістатися на сей бенкет, бо я не бачу дороги, а ти хоч бачиш, не можеш іти». Тоді хромець радить сліпому взяти його на плечі і йти за його вказівками; таким робом оба вони таки дібралися на бенкет. Проф. Сухомлинов не подає дальшого викладу сеї притчі; беремо його з латинського тексту. «Король, що дає бенкет,— Христос; сліпець—багач, а хромець — монах, хромий на обі ноги, бо не має нічого свого власного, але ясно бачить дорогу до вічного бенкету». І кінчиться наукою: коли ви, багачі, хочете доступити царства небесного, повинні ви монахів і бідарів носити на своїх плечах, давати їм милостині. А трубачі, що заповідають бенкет, — се вчителі святого письма, проповідники та сповідальники[1].

Сей перегляд трьох версій притчі, звісних пок[ійному] Сухомлинову, показує нам, що з них лиш одна жидівська могла бути джерелом версії Кирила Туровського. Коли ж надто зважимо, що, невважаючи на згідність у будові й доктрині, версія Кирила Туровського значно різниться від жидівської і стилізацією й деякими деталями; коли зважимо далі, що початок своєї притчі Кирило Туровський майже дослівно узяв із евангельської притчі про домовитого чоловіка і його невірних виноградарів (Матв., XXI, 33—34 і Марка, XII, 1—2), а виклад притчі, який своєю чергою спричинив деякі відступлення від прототипу, взятий майже дослівно з викладу Теофілакта Болгарського на сю євангельську притчу (пор. Сухомлинов. Рукоп[иси] Уварова, II, стор. LII), то дійдемо до погляду, що основу своєї притчі Кирило Туровський мав по всякій правдоподібності з усної передачі, від жидівських рабинів, і обробив її своїм звичаєм, держачися старших церковних взірців і черпаючи, де було можна, з готових літературних шаблонів, зміняючи при тім і саму конструкцію притчі відповідно до моралізаційної мети, яку поклав собі при писанні свого твору.

[1] Gesta Romanorum von Hermann Oesterley. Berlin, 1872, стор. 386.

Та не лиш епічна основа Кирилової притчі вказує на її близькість до жидівської традиції. Ще докладніше переконує про се розбір доктрин та поглядів, висловлених у його коментарії до сеї притчі. Обік речей, прийнятих православною церквою, бачимо тут немало такого, що хоч і не відкинене тою церквою виразно, все-таки не належить до речей, прийнятих нею, та за те живо нагадує погляди, що були широко розвинені в пізнішім жидівськім письменстві.

До таких речей треба зачислити поперед усього основну, провідну думку притчі, а власне ту, що «до другого приходу Христового нема суду ані муки для душі всякого чоловіка», що ті душі бережуться окремо десь бог знає де аж до часу, коли бог на страшнім суді злучить знов душу з тілом і нагородить або покарає їх разом. Ми бачили, що в жидівській Гагаді власне вся притча виголошується рабином Єгудою на доказ того, що по смерті бог аж тоді карає грішника, коли злучить душу з тілом. Ся доктрина, зовсім відмінна від православної доктрини про митарства, не була розвинена християнською церквою; натомість у жидів доктрина про перемежний стан між смертю одиниці і загальним судом по приході Месії та відновленні землі вироблена дуже докладно і перейшла значну еволюцію вже в перших віках нашої ери[1]. Зразу у жидів панував погляд, що всі душі померших, без різниці, чи добрі, чи злі, по смерті тіла йдуть у шеол* і пробувають там в ожиданні суду[2]; пізніше бачимо такий погляд, що для добрих душ у підземнім світі устроєні окремі поміщення (promptuaria), а для злих окремі; дехто твердив, що й тут уже одні зазнавали деякої радості, а інші мучилися тривогою; одначе аж по кінцевім суді одних ждала надгорода в небі, а других кара в пеклі. Дуже часто, одначе, признається безсмертність лише душам праведних, які по смерті ждуть своєї вічної надгороди або в підземному світі в схованках, або загалом у царстві померших душ, або під землею, в

[1] Див. про се: D. Emil Schürer. Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. Zweiter Band. Leipzig, 1898, стор. 547, 548; пор. також: Schwally. Das Leben nach dem Tode nach den Vorstellungen des alten Israel und des Judenthums einschliesslich des Volksglaubens im Zeitalter Christi, 1872.

[2] Такий погляд висловлюється, прим., у трактаті Bereschit rabba, гл. 12, і Jalkut Schimon Bereschit, 19, менше виразно в трактаті Erubin, 54, a, див. Dr Ferdinand Weber. System der altsynagogalen palästinischen Theologie aus Targum, Midrasch und Talmud. Leipzig, 1880, стор. 323.

мирних сховищах, бережені ангелами, або, нарешті, під божим престолом, у «в'язанці життя» аж до остатнього суду[1]. Щодо Кирилового погляду, то можна би сказати, що в тій категоричній формі він противний, наприклад, поглядові, висловленому в євангельській притчі про багача й Лазаря, де сказано, що Лазаря зараз по смерті ангели понесли «на лоно Авраама», себто до раю, а багача вкинено в огонь на муку і що між обома місцями їх пробутку «пропасть велія утвердися».

Сліди жидівського впливу можна бачити у нашого автора в чисто рабинським розрізненні раю від едема (пор. Schürer, op. cit., II, 553) та, мабуть, і в толкуванні слова «едем» словом «пища». Се толкування, що стрічається також у напоєній жидівськими елементами Толковій палеї[2], не перейшло до нас від греків, які назву раю — Παράδεισος (слово перського походження) толкують звичайно словом ἡ τρυφή — розкіш. У жидів був вироблений погляд про горішній і долішній рай; про те, що, власне, в тім долішнім раї пробувають душі по смерті; сей погляд принагідно відбивається і в новозавітних книгах св. письма (Христові слова до розбійника: «Днесь со мною будеши в раи»), і у отців церкви, та з часом уступає місця чисто спіритуальному толкуванню[3].

Інтересний для нас особливо погляд Кирила Туровського, що бог зразу творить у лоні матері тіло чоловіка з сімені, а потім по п'ятьох місяцях творить йому душу (Преосв. Евгений. Творения Кирилла Туровского, стор. 87). У коментарії до Псалмів у талмудовій книзі Берахот (гл. 1, лист 10а) читаємо: «П'ять раз повторене «борші нафші» (хвали, душе моя) у Давидових Псалмах відноситься до бога і до душі, що твориться в п'ятім місяці». І далі йде проведених п'ять аналогій між душею і богом: «1. Як бог наповняє світ, так душа наповняє

---

[1] Див. Paul Volz. Jüdische Eschatologie von Daniel bis Akiba. Tübingen und Leipzig, 1903, стор. 140—144, особливо 145.

[2] Пор. Палея Толковая. Москва, 1892, стор. 62, а також моїх «Пам'ятки українсько-руської мови й літератури, т. I. Апокрифи старозавітні». У Львові, 1896, стор. 16.

[3] Для жидівських поглядів див.: Eisenmenger. Entdecktes Judenthum, стор. 297, 317, 388; пор. також: Ersch und Gruber. Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste, dritte Sektion. Bd XI. Leipzig, 1838, стаття Paradies, стор. 310—311.

все тіло; 2. Як бог невидимий, так само й душа; 3. Як бог оживляє світ, так душа тіло; 4. Як бог чистий, так само й душа; 5. Як бог живе в найтайнішім тайнику храма (в святая святих), так і душа в найтайнішій скритці тіла»[1].

Розуміється, я не думаю, та й як не спеціаліст у сій справі не маю змоги вичерпувати сю тему. Я певний, що відгуків жидівських вірувань і поглядів у Кирила Туровського знайшлось би значно більше і що ними далась би пояснити значна часть того, що проф. Голубинський називає «неудобовразумительным». І так відгуком жидівської полеміки між фарисеями й саддукеями* в перших віках нашої ери можна пояснити Кирилове твердження, що Авель був священиком, а Каїн згрішив головно тим, що як непосвячений вдирався до священницького дійства. На жидівський вплив указує, здається мені, навіть таке образове речення нашого автора, як «покаянням ударяти в божі двері» (Преосв. Евгений, op. cit., 84). Сюди належить алегоричне толкування Адамового гріха в раю, який буцімто «прежде повелѣнія вошелъ в святое мѣсто» (ibid.), «изъ едема вошелъ въ рай» (стор. 80). Думаю, що запозикою з жидівських Мідрашів поясняться й такі Кирилові цитати, як ся: бог сказав Каїнові: «Будеш стогнати і трястися» — таких слів у книзі Битія не знаходимо. Все се, думаю, підпирає той погляд, що Кирило Туровський, пишучи отсю притчу — та й, певно, не сей один раз — підлягав сильному жидівському впливові, був під живим враженням якихось добре очитаних жидівських місіонерів.

III. ЛІТЕРАТУРНА ІСТОРІЯ ПРИТЧІ

Притча про сліпця і хромця, яку ми досі роздивляли головно з огляду на її староруську форму та її безпосереднє джерело, має, одначе, й поза сими тісними межами інтересну літературну історію, яку нехай буде мені вільно подати тут хоч у неповному нарисі.

Ми вже зазначили існування двох паростей нашої притчі, а власне жидівської, яка в XII віці правдоподібно в усній передачі перейшла на Русь і рівночасно або пізніше перейшла також до арабів і, дізнавши тут нової переробки, ввійшла з часом у склад славної збірки «Тисяча й одна ніч»,

---

[1] Сею цитатою завдячую ласкавій ввічливості львівського рабина д-ра Каро.

і західноєвропейської, яка в XIV віці ввійшла в склад збірки «Gesta Romanorum». Порівняння тих обох паростей показує, що вони дуже далекі одна від одної не лише епічною канвою, але особливо основною ідеєю, світоглядом, що лежить у їх основі. Бо коли в основі жидівської притчі і її староруського та арабо-турецького відгалужень лежить думка про долю душі по смерті, про суд, відплату за земні діла, то в основі західноєвропейської притчі лежить ідея солідарної діяльності для осягнення певної цілі, ідея обопільної помочі двох нещасних. Іншими словами — мета орієнтальної притчі наскрізь спіритуальна та трансцендентальна, а мета західноєвропейської наскрізь реальна та соціальна.

Оповідання в «Gesta Romanorum» було, як і більшість оповідань, зведених докупи в тій збірці, остатнім випливом досить довгої й інтересної течії — середньовікової проповіді. Вже від X віку від часу св. Домініка, основника звісного ордену «praedicatorum», домініканців*, у західноєвропейськім проповідництві вкоренилася мода (перейнята також, могло бути, від жидівських рабинів) переплітати проповіді веселими або страшними притчами та повістками, так званими exempla, якими при помочі більш або менше дотепного викладу ілюстровано певні догматичні тези або моральні поучення. Один із пізніших проповідників, Герольт (H e r o l t. Promptuarium exemplorum, перше вид. 1476 р.) ось як говорить про се: «Legimus enim principem nostrum Dominicum, ordinis praedicatorum fundatorem hoc fecisse... quod ubicumque conversabatur, aedificatoriis effluebat sermonibus, abundabat exemplis, quibus ad amorem Christi saeculique contemptum audientium animos provocabat»[1]. Проповіді Домініка з прикладами не дійшли до нас, та зате у пізніших проповідників, починаючи від Якова з Вітрі (Jacobus Vitriacensis, род. в другій половині XII в., ум. 1240), дійшла до нас значна купа таких прикладів. З часом почали деякі тодішні книжки в інтересі розвою проповідництва складати підручники та вказівки для про-

[1] Див. T. F. C r a n e. Mediaeval Sermon-Books and Stories Proceedings of the American Philosophical Society, t. XXI, 1883, стор. 55. [Отже, ми читаємо про нашого зачинателя Домініка, засновника ордену проповідників, що він, коли де тільки виступав із проповідями, розсипав повчальні промови, що рясніли прикладами, якими він закликав душі слухачів любити Христа і зневажати грішний світ *(лат.)*.— *Ред.*]

повідників (прим., J. Bromyard, Summa praedicantium) та збірки прикладів, так звані «Promptuaria exemplorum», із яких деякі, як ось згаданого вже Герольта та Пельбарта Темешварського, повстали вже й по зложенні «Gesta Romanorum». Отже ж учений видавець сеї збірки Герман Естерлай виказує цілий ряд тих проповідницьких книг, де міститься притча про сліпця й хромця, як ось: Stephanus de Borbone, Liber de septem Donis; Hubertus de Romanis, Liber de abundantia exemplorum, 48; Bromyard, Summa praedicantium A, 21, 27; C, 2, 9; Vincentius Bellovacensis, Speculum morale, III, 2, 19 стор. 971; Johannes Junior, Scala caeli, Ulm, 1480, 23B, 74B; Martinus Polonus, Sermones cum promptuario exemplorum, 6; Pelbartus de Temesvar, Pomerium sermonum de sanctis, pars aestivalis 4, C; Johannes Gritsch, Quadragesimale, 5, G. Не маючи під рукою ані одного з сих видань, я не можу сказати рішуче, чи наша притча була в них поміщена в тій самій формі, в якій маємо її в «Gesta Romanorum», хоч се й видається мені дуже правдоподібним. Отже, варто зазначити, що деякі сучасні вчені, які звернули пильну увагу на ті exempla середньовікових проповідників, головно Лекуа де ля Марш[1] та Т. Крен у цитованій статті, згідно підносять їх велике культурно-історичне значення головно задля того, що в них ішли мотиви й елементи східних, індійських та арабських оповідань і доктрин на захід Європи[2]. Шляхи та сліди тої мандрівки не всі ще гаразд вияснені, невважаючи на многоважні праці Бенфея*, Лібрехта*, Клоустона*, Коскена*, Веселовського* та цілої фаланги молодших робітників. І власне наша притча подає нам дуже навчаючий приклад того, як у західноєвропейській версії заховалася старша форма, яка в орієнтальних версіях, склеєна з іншою темою і немов придушена нею, в значній мірі заникла, затемнилася, дійшла до такого рудиментарного стану, що навіть бистре око такого спеціаліста, яким був Бенфей, могло не добачити її.

В п'ятій книзі звісної індійської збірки «Панчатантра»*

[1] A. Lecoy de la Marche. La Chaire française du Moyen âge, spécialement au treizième siècle, d'après les manuscrits contemporains. Paris, 1868, друге вид., 1886.

[2] Пор. про се надто W. A. Clouston. Popular tales and fictions, their migrations and transformations. Edinburg and London, vol. 1, introduction, стор. 11 і далі, а також український переклад. доконаний А. Кримським, Львів, 1896, стор. 41—48.

під ч. 12 міститься оповідання ось якого змісту: у одного царя вродилася дочка з трьома грудьми; таке каліцтво вважалося в Індії віщуном великого нещастя, отим-то цар велить викинути дитину в ліс. Та за радою вірного слуги він лишає її при житті, виховує її оддалік від себе, а коли доросла, велить викликати по всьому царству, що хто схоче взяти за жінку царівну з трьома грудьми, дістане сто тисяч червінців. Довго ніхто не похочує сватати її. «Та був у тім самім місті сліпець, і сей мав горбатого поводиря на ім'я Мантарака, який водив його за наставлену наперед паличку. Коли оба вони почули гуркіт барабана, почали радитися між собою «Ходімо доторкнемося барабана. Коли з ласки долі одержимо дівчину і гроші, то за ті гроші проводитимемо час радісно; а коли через сю дівчину й постигне нас смерть, то вона закінчить нашу недолю». Коли отак нарадилися, пішов сліпець, доторкнувся до барабана і сказав: «Я візьму сю дівчину за жінку, коли цар дасть її мені». Цар віддає йому дочку, але велить відвезти його з нею і з горбатим в чужину за велику ріку. Сліпець живе за царські гроші в повній вигоді, горбатий хазяйнує у нього, та царівна вподобала собі його і бажає згладити сліпця зі світу, щоб одружитися з горбатим. Горбатий знайшов одного дня неживу чорну гадюку і дав її царівні з тим, щоб вона зварила її та дала сліпому замість риби, і він умре від гадючої отрути. Царівна крає гадюку, складає в горнець, підливає маслянкою і ставить до огню, а маючи сама деяку роботу, заставляє сліпого мішати сю нібито смачну страву. Сліпий мішає, нахилившися над горшком, а отруйні випари з гадюки розгризають полуди на його очах, так що він відзискує зір. Та тут він бачить, як горбатий цілується з його жінкою. «Бачачи се, сліпець і не маючи під рукою ножа, засліплений гнівом прискочив до них, підняв Мантараку за ноги вгору, а що був чоловік дуже сильний, закрутив ним довкола понад своєю головою і шпурнув ним царівні на груди». Сим способом нехотячи він уздоровлює горбатого, якому від удару простується хребет, і вздоровлює царівну, якій від удару третя грудь ховається в тіло[1].

Бенфей у своїм епохальнім вступі до «Панчатантри» (op. cit, I, 510—534) розбирає детально елементи сеї но-

[1] Theodor Benfey. Pantschatantra. Fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen. Leipzig, 1859, Zweiter Theil, стор. 355—359.

вели, віднаходить мотив з трьома грудьми та мотив уздоровлення горбатого в старших буддійських легендах і прослідкує далі новелістичну тему чудесного вздоровлення сліпого мужа з приводу невірної жінки зі сходу на захід. На мотив співділання сліпця й хромця Бенфей не звернув зовсім уваги, і так само полишив без уваги комбінацію вздоровлення сліпця і чорної гадюки. Стоячи на тім, що основа новели була первісно буддійська, Бенфей признає, одначе, що в тій редакції «Панчатантри», яка дійшла до нас і якій власне він присвятив свою працю, первісний поважний тон перемінено на гумористичний — «може, якимось ворогом буддизму» (op. cit., 511). Що новела про сліпця, жонатого на царівні з трьома грудьми, справді пізнішого складання, на се маємо хоч не вповні, але все-таки значний доказ у збірці Кшемендри під заголовком «Брігаткатаманджарі», в якій між іншим міститься також витяг із «Панчатантри» в такій формі, як вона читалася більшеменше в першім віці нашої ери. Власне в тім витязі нашої новели нема[1]. Натомість у іншій парості «Панчатантри», редакції старшої від тої, яка заховалася досі в санскриті, і то заховалася в турецькім перекладі перської версії, що пішла з пеглевійського перекладу санскритського (затраченого) оригіналу, в так званім «Гумаюн-наме» маємо між іншим аполог під назвою «Сліпий і видючий», де оповідається, що сліпий мандрував з видючим, женучи перед собою осла, що служив йому за поводиря. Мандрували холодним ранком, і ось сліпий випустив із рук палицю, якою підганяв свого осла. Тоді він схилився на землю і, мацаючи руками за палицею, намацав гадюку, що закостеніла від холоду і була зовсім «похожа на Мойсееву палицю». Сліпий узяв мниму палицю і почав підганяти нею осла; видючий, бачачи се, говорить йому, щоб кинув сю палицю, бо се страшна гадюка. Але сліпий не слухає ради, ще й сердиться на видючого за те, що сей радить йому покинути таку гарну підпору, дану йому самим богом. Та нарешті гадюка ожила від сонячного тепла і вкусила сліпого в руку, так що він тут же вмер[2].

Досить приглянутися ближче обом сим паростям, щоб

[1] Див. Leo von Mańkowski. Der Auszug aus Pañcatantra in Kshemendras Brihatkathâmañjari. Leipzig, 1892, стор. 60—62.

[2] Див. Fabeln und Parabeln des Orients, der türkischen Sammlung Humajun-Name entnommen und ins Deutsche übertragen von Souby Bey. Berlin, 1903, стор. 28—29.

переконатися, що, невважаючи на всю відмінність їх будови, у них є дещо спільне між собою. Се неначе disjuta membrana якоїсь старшої цілості, а характер і нарис тої цілості буде ще зрозуміліший, коли присунемо до порівняння ще й західноєвропейську версію з «Промпутаріїв» та з «Gesta Romanorum». Співділання сліпця і хромця — в «Панчатантрі» його зроблено горбатим, а в «Гумаюн-наме» його роль розділено між неозначеного ближче «видючого» і осла; їх подорож до великої цілі — в західноєвропейській версії детальніше говориться про подорож, так само в «Гумаюн-наме», натомість «Панчатантра» докладніше означує ціль — руку царівни. Найбільше змінилася роль гадюки: в західноєвропейській версії вона зовсім щезла, в «Гумаюн-наме» вона погубляє, а в «Панчатантрі» вздоровлює сліпця. Що думати про ті фрагменти? Чи есть який генетичний зв'язок між ними й жидівсько-арабсько-руською притчею про сліпця і хромця? Не вдаючися ні в які апріорні мудрування, можна сказати лише одно, що вже сам той факт, що на такім широчезнім просторі і на великім протязі часу, а ще до того на старім історичнім шляху, куди від правіків ішла мандрівка різнородного культурного добра зі сходу на захід і з заходу на схід, стрічаються нам такі досить загадкові фрагменти якоїсь, очевидно, здавна затемненої цілості, велить нам догадуватися, що ся цілість мусила колись існувати і то в такій формі, що робила зрозумілою її мандрівку та її переміни.

Значно далі в давнину, і то в класичну греко-римську давнину ведуть нас деякі вказівки Естерлая, зібрані в примітках до його видання «Gesta Romanorum». Бачимо з тих вказівок, що у греків і римлян у перших віках нашої ери був досить популярний мотив: сліпий несе хромого і так оба, помагаючи собі, осягають ціль, якої сам один із них жоден не міг би осягнути. І так у грецькій Антології маємо епіграму якогось Філіпа або, як хочуть інші, Ізідора:

Πηρὸς ὁ μὲν γυιὸς, ὁ δ' ἄρ' ὄμμασιν· ἀμφότεροι δὲ
εἰς αὐτοὺς τὸ τύχης ἐνδεὲς ἠράνισαν.
τυφλὸς γὰρ λιπόγυιον ἐπωμάδιον βάρος αἴρων,
ταῖς κείνου φωναῖς ἀτραπὸν ὠρθοβάτει.
πάντα δὲ ταῦτ' ἐδίδαξε πικρὴ πάντολμος ἀνάγκη
ἀλλήλοις μερίσαι τοὐλλιπὲς εἰς τέλεον[1].

[1] Anthologia graeca, ed. Fr. Jacobs, 1814, т. II, стор. 8. В дослівнім перекладі значить: Один немічний на ноги, а другий на очі;

Сю саму думку обопільної запомоги в нещасті переповідають на різні лади й інші епіграми. Ретор Леонідон пише:

Τυφλὸς ἀλητεύων χωλὸν πόδας ἠέρταζεν
ὄμμασιν ἀλλοτρίοις ἀντερανιζόμενος.
ἄμφω δ' ἡριτελεῖς πρὸς ἑνὸς φύσιν ἡρμόσθησαν
τοὐλλιπὲς ἀλλήλοις ἀντιπαρεχόμενοι[1].

Довкола сеї думки обертаються також латинські епіграми Авзонія, християнського письменника IV віку.

Insidens caeco graditur pede claudus utroque:
Quo caret alteruter, sumit ab alterutro.
Caecus namque pedes claudo gressumque ministrat,
At claudus caeco lumina pro pedibus[2].

Щоб показати свою зручність у віршуванні, той самий автор переробляє зараз сей самий мотив трохи іншими словами:

Ambulat insidens caeco pede captus utroque,
atque alterna nihil munia debilitas:
nam caecus claudo pede commodat, ille vicissim
mutua dat caeco lumina pro pedibus[3].

Першу із тих Авзонієвих епіграм передрукував з доданням власного перекладу німецький фацеціоніст XVI в. Генріх Кірхгоф у своїй збірці «Wendunmuth», що вийшла першим виданням без місця др[уку] 1563, другим також

оба ж вони, зустрівшися припадком, збирали милостиню. Сліпий, узявши безногого як клунок на плечі, повертаючися за його вказівками (досл[івно]: голосами), йде просто. Всього того навчила їх прикра і на все відважна потреба — поділяти одному з одним недостаток до кінця.

[1] Anthologia Palatina, ed Becker, VIII, I, 12; пор. II, 13. В перекладі епіграма Леонідона виглядає так: Сліпий а простоногий узяв на плечі кривоногого, користуючися за се навзаїм його очима; отак оба каліки злучилися на здорову едність, рятуючи один одного в недостатку.

[2] Monumenta Germaniae historica, auctores antiquissimi, t V, ed Schenkl. Berolini, 1883, pars secunda, p. 254.
[Сидячи на сліпому, іде на обидві ноги кульгавий:
Чого кожному бракує, він бере від іншого.
Бо сліпий дає ноги, щоб ходити, кульгавому,
А кульгавий сліпому очі за ноги *(лат.)*.— *Ред.*]

[3] Іде, сидячи на сліпому, кульгавий на обидві ноги,
отже, обом калікам є взаємодопомога,
бо сліпий дає ноги кульгавому, а той взамін
дає сліпому за ноги очі *(лат.)*.— *Ред.*

1565, потім у Франкфурті 1573, 1581, 1589, 1598, 1602[1]. Із сього можемо зміркувати популярність сеї книги. Чи то черпаючи з сеї книги, чи просто з Авзонія взяли байкописці та моралісти XVII—XVIII в. сю тему. Стрічаємо її в Alciatus. Emblemata, 1661; Desbillons, Fabulae aesopicae, 1768; Burkhard Waldis, Aesopus Redivivus; Mellander, Jocoseria, 1617 і в інших подібних виданнях уже в формі байки. Для прикладу трактування теми наведу лише версію популярного в XVIII в. німецького байкописа Геллерта*.

DER BLINDE UND DER LAHME

Von ungefähr muss einen Blinden
Ein Lahmer auf der Strasse finden,
Und Jener hofft schon freudenvoll,
Dass ihn der Andre leiten soll.
«Dir,— spricht der Lahme,— beizustehen?
Ich armer Mann kann selbst nicht gehen;
Doch scheints, dass du zu einer Last
Noch sehr gesunde Schultern hast.
Entschliesse dich mich fortzutragen,
So will ich dir Stege sagen:
So wird dein starker Fusse mein Bein,
Mein heller Auge deines sein».
Der Lahme hängt mit seinen Krücken
Sich auf des Blinden breiten Rücken;
Vereint wirkt also dieses Paar,
Was einzeln keinem möglich war[2].

[1] Її видано наново в серії: «Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart», томи XCV—XCVIII. Видання зробив Естерлай (Wendunmuth von Hans Wilhelm Kirchhof, herausg. von Hermann Oesterley, Tübingen, 1869), який надто в окремім томі LC подав паралелі до Кірхгофових історій.

[2] СЛІПИЙ І КУЛЬГАВИЙ

Так сталося, що одного сліпого
Зустрічає на вулиці кульгавий,
І той радісно сподівається,
Що інший може його повести.
— Тобі,— каже кульгавий,— допомогти?
Я бідна людина, сама не можу ходити;
Проте здається, щоб нести тягар,
У тебе дуже здорові плечі.
Якщо ти погодишся мене нести,
То я покажу тобі стежку:
Так твої сильні ноги стануть моїми,
А мої ясні очі — твоїми.
Кульгавий із своїми культями

Додана до сеї байки моралізація захвалює в трьох строфах користі солідарності. Як бачимо, і Геллерт не вибіг поза круг ідей старих грецьких та латинських епіграматистів. Польський байкопис єп[ископ] Красіцький стягнув сей мотив усього в один рядок: «Niósł ślepy kulawego, dobrze im się działo»[1], а далі, мабуть, під живими враженнями розгардіяшу серед власного народу, показує, як сліпому навкучилося слухати рад хромця, як він пробує йти наперекір його вказівкам і як оба пропадають. Байки Красіцького вийшли 1790 року. Ще й у XIX віці французький поет Делавінь* пробував обробити сю тему в драматичній формі (Moralité de l'aveugle et du boiteux par. A. de la Vigne, Paris, 1831).

Не вдаючися в детальне слідження розвою та перемін нашої притчі в західноєвропейській літературі від XVI в., ми вернемо ще до Кірхгофового «Wendunmuth'a». Знаючи, що сей автор не був учений, але попросту працьовитий компілятор, ми цікаві знати, відки він узяв Авзонієву епіграму. На се дає нам вказівку вчена увага, якою він попередив її текст.

«Solchs haben die Griechen in einer feinen pictur und bildnis gantz artig vorgestellet, als dass ein blinder einen Krüppel auffgefasset und, dahin er begehret, tragen wollte, dieweil aber dem blinden der weg unkäntlich, understund sich der lahme ihm den weg anzuzeigen, und tet ein ieglicher soviel er vormöchte»[2] (K i r c h h o f s «Wendunmuth», ed. Oesterley, III, 361).

Дуже правдоподібно, що Кірхгоф узяв сю відомість і заразом епіграму із книжечки вченого гуманіста Люсінія «Joci ac sales», виданої 1524 р. Ся вказівка цінна остільки, що виявляє зв'язок грецьких та латинських епіграм з тим старинним малюнком, про який між іншими згадує Лукіан*. Тепер відомо, що сей малюнок представляв стародавній міф про Оріона, який, осліплений хіосським

Злізає на широкі плечі сліпого;
Об'єднана ця пара
Спроможна на те, що кожному з них не під силу *(нім.)*.— *Ред.*

[1] Ніс сліпий кульгавого, добре їм велося *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Це представили греки дуже майстерно на одній гарній картині і зображенні, як один сліпий узяв собі на плечі каліку, і, куди той бажає, він його несе, а оскільки сліпому шлях невідомий, кульгавий показує йому його, і кожний робить те, на що спроможний *(нім.)*.— *Ред.*

королем Ойнопіоном, одержав від Гефеста малого хлопця Кедаліона за поводатора, а взявши його на плечі, пішов із ним на схід аж туди, де сходить сонце, і там від сонячного жару відзискав назад свій зір[1]. Звісний грецький компілятор Аполлодор* оповідає в своїй «Міфологічній бібліотеці», що Оріон, який від свого батька Посейдона мав дар ходити по воді, прибувши до Хіоса, почав старатися о руку Меропи, дочки тамошнього царя Ойнопіона. «Та Ойнопіон підпоїв його, осліпив сонного і викинув над море. Оріон піднявся і зайшов на Лемнос до Гефестової кузні, вхопив там одного челядника, посадив його собі на плечі і велів йому показувати дорогу на схід. Коли зайшов туди, впав на нього промінь сонця і привернув йому зір» (Кн. I, гл. 5, уст. 2—5).

Докладніше оповідає сей міф старий схоласт до Аратових Φαινόμενα, на основі якоїсь затраченої Гесіодової* поеми.

Кажеться тут, що Оріон, гостячи у Ойнопіона, в п'янім стані хотів знасилувати дочку свого господаря і за се був осліплений; що Гефест добровільно дав йому поводаря Кедаліона, ὃν λαβών ἐπί τῶν ὤμων ἔφερε τάς ὁδοὺς αὐτῷ σημαίνοντα· ἐλθῶν δέ εἰς ἀνατολάς καί ἡλίῳ συμμύξας ὑγιάσθη[2].

Отся стара легенда в пізніших часах, мабуть, вигасла в народній пам'яті; Овідій у своїх «Fasti»* не згадує про неї, а малюнки по храмах, що виображували Оріона з хлопцем на плечах, могли бути для маси незрозумілими і толкуватися як ілюстрація морального припису — помагати один одному в нужді. Виразом такого толкування були грецькі та латинські епіграми, цитовані вище. Та були інші толкування. По всякій правдоподібності власне на основі такого малюнка полягає жидівська притча про душу й тіло, і недаром Талмуд переносить її в сферу римської суспільності: вчений рабин розмовляє з римським цісарем, очевидно, в Римі. До Рима переносить нас і інше талмудичне оповідання (в трактаті Aboda-Zara, 11b), де знахо-

---

[1] Див. L. P r e l l e r. Griechische Mythologie. Bd I, 4-te Auflage. Berlin, 1894, стор. 451.

[2] H. D ü n t z e r. Die Fragmente der epischen Poesie der Griechen bis zur Zeit Alexanders des Grossen gesammelt. Köln, 1870, стор. 49. [Взявши його на плечі, ніс його туди, куди той йому вказував шлях, а прибувши на схід, від дотику сонця прозрів *(грецьк.)*.— *Ред.*].

димо немов пародію нашої теми. Равві Єгуда оповідає там іменем р[авві] Самуїла (жив у III. в. по Хр[исту]) про великий празник, який звичайно обходжено в Римі раз на 70 літ ось яким способом: добре виросло чоловіка саджали на плечі хромця, який мав на собі «стрій Адама» і шкіру, здерту з голови Танаїта Ізмаїла (був покараний смертю під кесарем Гадріаном). Вулиці, якими вони переходили, були мощені дорогим камінням, а коли йшли вулицями, кликали герольди, йдучи перед ними, ось як: «Пора, яку хромець (Яков-патріарх) напророчив як пору тріумфу Ізраеля, оказалося брехнею. Брат нашого пана (Ісава, добре виросло) був брехуном. Хто се бачить тепер, той бачив се, а хто не бачить сього тепер, той більше сього не побачить». А при кінці додавали: «Горе добре і просто виросло, коли хромець випростується»[1]. Се, очевидно, кумедне перенесення жидівських вірувань (антагонізм між Яковом-хромцем і Ісавом, нібито предком усіх невірних, а тим самим і римлян) на опис римського свята Сатурналій*. Для нас важна тут символізація боротьби між двома расами, двома світоглядами в формі двох людей, із яких один двигає другого на плечах.

Знаючи, що сей образ кінець кінцем має своє джерело в міфічній легенді про Оріона, ми відразу опиняємося на грунті, з якого робляться нам зрозумілими мандрівки і парості нашої теми. Міф про Оріона належить до т[ак] зв[аних] астральних міфів, про які тепер майже напевно можемо сказати, що всі вони прийшли до греків зі Сходу, спеціально з Вавілона. Щодо нашої легенди, то її виразні сліди маємо у жидів. Сузір'я Оріона називається у них Велетнем, а головні елементи самої легенди заховалися в оповіданнях про Самсона, що також у Талмуді називається сліпцем і йде з поводирем до палати, де відбувається бенкет філістимлян. Самсон має перед філістимлянами грати роль блазня; жидівська назва сузір'я Оріона значить також «блазень» або безбожник; се саме слово як постійний епітет прикладається також до міфічного вавілонського велетня Німрода[2]. На вавілонське походження грецької легенди про Оріона вказує також роль, яку в тій легенді

---

[1] Сею цитатою завдячую молодому гебраїстові д-ру Гріллеру у Львові.

[2] Пор. Heinrich Ehrenfried Warnekros. Entwurf der Hebräischen Alterthümer. Weimar, 1794, стор. 535.

грає скорпіон, вавілонський символ моря (бога Еа). Греки оповідали, що Оріон, полюючи разом з Артемідою, хотів знасилувати її, і за се Артеміда послала скорпіона, який вкусив його в ногу, і він від сього вмер[1]. Що сей мотив належав до первісного складу легенди, а властиво, що в ній грав певну роль скорпіон, про це свідчать бліді її відгуки, які знаходимо в Індії вже в початку нашої ери в формі апологів («Гумаюн-наме») або новел («Панчатантра») — найліпший доказ, що індійці не запозичили їх від греків. Місце скорпіона заступила тут гадюка, яка в апологу спричиняє смерть сліпця (як у греків), а в новелі за посередництвом огню (сонячний промінь!) вертає йому зір.

Та навіть міфічне толкування Оріонової легенди не вигасло з упадком поганства, а перейшло в християнську легенду — правдоподібно на сірійськім або єгипетськім грунті. Маю тут на думці легенду про св. Христофора, яка дійшла до нас у кількох версіях і якої найстарші сліди сягають VI віку нашої ери («Acta Sanctorum Julii», t. VI, 134). Західні парості сеї легенди надають сьому Христофорові велетенський ріст (у «Legenda Aurea» — 12 ліктів) і велять йому переносити людей через глибоку ріку, поки одної ночі йому не довелося перенести малого хлопчика, який оказався так тяжким, що зігнув хребет велетня так, що його лице доторкнулося поверхні води; хлопець оказався самим Христом, який тут же й об'явився йому і охрестив його. Велетень, що первісно називався Offeurus, відтепер назвався Christophorus і зробився гарячим проповідником Христової віри. І коли новіші дослідники, такі як Морі (A I. M a u r y. Essai sur les legendes pieuses du Moeyn âge, Paris, 1843, 53—57) та Децель (H e i n r i c h D e t z e l, Christliche Ikonographie, zweiter Band, Freiburg i. B. 1896, стор. 250—257), не можуть дійти, відки взяла легенда відомість про велетенський ріст св. Христофора, про який нічого не знають найстарші мартирології, то мені здається, що, поставивши обік себе сю легенду й класичну легенду про Оріона, ми матимемо відразу пояснений і велетенський ріст Христофора, і дитину на його плечах, і розбурхану воду (море), по якій він іде, грузнучи

[1] A l b e r t R e h m. Mythographische Untersuchungen über griechische Sternsagen. München, 1896, стор. 20, цитата із Евфоріона.

ледве по коліна. Ще цікавіші деталі подають грецькі та перекладені з них церковнослов'янські тексти, які роблять Христофора песиголовцем. І так у рукописнім Пролозі з XVI, в., який я одержав із містечка Комарна недалеко Львова, читаємо під д[нем] 9 мая: «о том святом Христофорѣ глаголет дивнаа и преславнаа, яко песѣю главу имѣяше и человѣки ядяше, послѣди ж повѣдают от песѣх глав пришедша, страшен же бѣ образ и дивен и не разумей язык. бѣ же при Декіи цари ят бысть Нани (?) комитом, и не моглый глаголати греческы. и помолися богу и послан бысть к нему ангел господен и глагола ему: «Мужайся и крѣпись». и прикосну устну его и сътвори его глаголати греческы. посланы была от царя въины яті его, и жезлу его прозябши, и вѣроваша Христовы и с ним крещена была в Антиохіи от святого Вавилы, от того ж Христофор наречен бысть, а прежде бѣ имя ему Реприв». Далі оповідається коротко про мучеництво святого. Як бачимо, тут нема згадки про велетенський ріст ані не вияснено, чому сей песиголовець був названий Христофором — очевидно, легенда в сих точках неповна. Та маємо тут цікаві вказівки на її єгипетське походження: Христофор являється в Сірії (в Антіохії) «от песѣх глав», із країни, яку й інші легенди кладуть десь у глибині Африки, а то й у горішнім Єгипті; його песя голова і додаток, що він їв людей, найлегше пояснюються тим, що в ньому ми повинні бачити одну з постатей єгипетського пантеону, чи то Анубіса, бога смерті, що власне як такий поїдав людей та проводив у підземний світ і малювався в виді чоловіка з песячою або шакаловою головою, або, може, одну з незліченних різностатей бога Горуса, сина Ізіди, що мав бути по смерті Озіріса королем Єгипту і в якого культі, особливо пізніше, коли культ Ізіди перейшов і до греків, пес грав визначну роль[1]. Що сей Горус мав якийсь зв'язок з міфом про Оріона, доказує єгипетська легенда про те, що, бувши малим хлопцем і живучи в місті Буто посеред багон Дельти, де мати Ізіда заховала його перед Сетом, убійцем Озіріса, він був укушений скорпіоном і вмер; на просьбу Ізіди бог Ра зупинив сонячний човен на небі, з нього вийшов бог Тот і своєю чародійською силою оживив дитину (W i e d e m a n n, op., cit., 114). Чи не повстала й легенда про Христофора

[1] Див. Dr. A. W i e d e m a n n. Die Religion der alten Ägypter. Münster i. W, 1890, стор. 121.

власне зі спарування того пізньоєгипетського круга понять з християнством? Чи велетень Горус-песиголовець, сліпий духом, бо неосвічений світлом правдивої віри, який іде по розбурханім морю і гнеться під вагою малої дитини — Христа, не був символом побіди християнства над поганством, та й сама назва Χριστόφορος чи не була людово етимологічною переробкою спарування імен Χριστός і "Ορος.

Як бачимо, наша стародавня притча завела нас на великий культурно-історичний шлях і показала нам, хоч у досить іще неясних нарисах, один із тих каналів релігійного синкретизму, що тягнуться тисячоліттями і, мов той міфічний Океанос, величезним перстнем обіймають усі головні парості культурного людства, раз у раз нагадуючи їм, що вони культурно, духовно, своїми найкращими віруваннями і найвищими ідеями не менше близько посвоячені, як і вузлами раси й фізичної будови.

Львів, д[ня] 5 лютого 1904

ПЕРЕДМОВА

[ДО РОМАНУ ЕМІЛЯ ЗОЛЯ «ЖЕРМІНАЛЬ»]

«Жерміналь» у революційнім календарі називався місяць, коли сходить усяке насіння, і відповідав нашому цвітневі. Золя вжив сього титулу для своєї величної повісті з робітницького життя, очевидно, з огляду на її остатній розділ. Щоб він спеціально в робітницькій верстві бачив парості того нового суспільного ладу, якого прихід віщує фінал повісті, сього не можна би сказати рішуче. На революційні та соціалістичні ідеали робітників він дивиться досить скептично, і, певно, не в них він бачить запоруку кращої будущини людськості, а радше в здоровій буцімто крові і в роботящому житті тої многострадальної маси, яке він зумів змалювати так правдиво і широко, як ніхто перед ним. «Жерміналь» належить не лише до найліпших повістей Золя, але загалом до наймогутніших творів новішої літератури. Певна річ, як і у всіх повістях сього автора, так і тут головна вага лежить не в психології дійових осіб, які часто малюються досить шаблоновими рисами, а в незрівняннім змалюванні окруження та в майстерній композиції цілості.

При своїй появі повість зробила скрізь у Європі величезне враження; в Росії якийсь час була заборонена цензурою, а в Німеччині послужила вихідною точкою літературної революції, що сплодила в дальшім розвої так звану «модерну». Переклад сеї повісті, так багатої технічними термінами, являється ділом не легким і для того, передивляючи гарний і вірний загалом переклад д. Пашкевича, я мусив декуди справляти його, власне, в тих технічних описах термінами та образами з гірницького життя, що були невідомі нашому перекладачеві. Сим нехай буде виправдане зазначення в титулі моєї редакторської праці при виданні сього перекладу.

Львів, д[ня] 21 грудня 1904

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ. ЖЕРМІНАЛЬ

З французького переклав Олександр Пашкевич. Видано під редакцією Івана Франка. (Белетристична бібліотека. Ч. 69—70). Львів. 1904

Славна повість Еміля Золя «Жерміналь», одна з окрас усієї белетристики XIX віку, перекладена давно на всі важливі мови цивілізованих народів, вийшла нарешті й по-нашому у гарнім і стараннім перекладі Олександра Пашкевича, накладом Видавничої спілки. Можна як хто хоче дивитися на сей грандіозний малюнок робітницького життя сучасної Франції, де не бракує жодного тону, жодного кольору, від болота та сірої буденщини аж до ярких поблисків пожежі та високих поривів правдивого геройства,— одного не можна відмовити авторові — великої абнегації і старанних та глибоких студій. Що ж до композиції, то можна сказати, що в отсій повісті Золя осягнув верх майстерства і сотворив річ, яка довгі віки потрясатиме мільйони сердець і будитиме співчуття до всіх бідних та покривджених. Переклад д. Пашкевича можна назвати вповні задоволяючим. Правда, він, може, трохи занадто «прозаїчний», не передає тої лапідарності і мелодійності, якою в найкращих місцях визначається проза Золя— ну, та щоб передати се, на те треба би великого майстра стилю та мови. Тим часом і нашому перекладачеві належиться щира подяка від усіх, кому читання сеї повісті дасть хвилі правдиво естетичного і глибоко гуманного зворушення. Подяка належиться й Видавничій спілці, що нарешті обдарувала нашу літературу сею повістю, якої переклад уже кільканадцять літ тому повинен був появитися. Повинен був — та не міг, бо тоді у нас панували ще такі «естетичні» погляди, що про перекладання сього гіганта не було що й думати.

«АРТИСТИЧНИЙ ВІСНИК*, МІСЯЧНИК, ПОСВЯЧЕНИЙ МУЗИЦІ І ШТУЦІ»

Видає «Союз співацьких і музичних товариств у Львові». За редакцію відповідає Олександр Бережницький. Редактор для музики Станіслав Людкевич*, для штук пластичних Іван Труш*

Під таким заголовком і з такою редакцією почав від 1 січня виходити новий місячник, що вносить справді дещо нове в наше письменство і свідчить, навіть без огляду на те, який буде його успіх серед публіки, про назрілу потребу видання такого типу серед одної часті нашої інтелігенції. Плекання штуки і теоретичне вияснювання її основ та розвою — се вицвіт розвою суспільності, що являється всюди досить пізно, а серед нашої суспільності без розвиненої верстви багатого міщанства і без заможного сільського дворянства (мова про Галичину) справді не міг появитися швидше. Тим радісніше те, що тепер отсей місячник виходить не як якась індивідуальна проба, не як зусилля одного аматора, а як результат розвою самої суспільності, як орган сильно розгалуженої організації, присвяченої плеканню одної галузі штуки—музики. Виїмкова здібність і охота русинів до музики — ось причина, чому власне ся галузь покладена як головна основа видання, а інші, пластичні штуки немов присусідилися до неї. Про зміст «Арт[истичного] вісн[ика]» поговоримо докладніше з часом, коли будемо мати в руках хоч кілька перших чисел і могтимемо з них означити загальну фізіономію видання; тут скажемо лише, що ч.1 щодо зверхнього вигляду представляється так гарно, що ні один з видаваних досі нашою мовою часописів не може мірятися з ним. Гарний папір, густовний друк із широкими полями, гарно виконаний артистичний додаток (репродукція портрета маленької Катрусі Г. пензля Ів. Труша) і декілька рисунків у тексті — все те складається на принадну цілість. Зміст числа також добірний. Половина тексту присвячена музиці (Від редакції, стаття «Два реформатори церковного співу:

Палестріна* і Бортнянський» Н. Вахнянина* і початок просторої рецензії на наші нові музикалії за останніх п'ять літ), а друга більше мішана обіймає коротеньку статтю загального змісту «Дві роботи» на тему, чи не зайвою працею являється плекання штуки у нашого народу під теперішню важку пору (автор, очевидно, держиться того погляду, що ніяка справді культурна праця ніколи не зайва); далі статтю про Ягайлонську каплицю на Вавелі* (з репродукцією) та її відновлення пера І. Труша, з портретом артиста Ю. Макаревича, що працює над тим відновленням; початок дуже інтересної розвідочки «Артистичний орнамент окладинки», що являється першою у нас пробою внести естетичне світло в безладдя друкарського оздоблювання книжок, і нарешті «Огляд нових поява і фактів на полі музики і штук пластичних». Надто додано до ч. 1 музикальний додаток. Бажаючи сьому новому, а так гарному виданню якнайкращого успіху, на який воно вповні заслугує, ми не занедбаємо пильно слідити за його дальшим розвоєм.

ЛЬВІВСЬКИЙ ТЕАТР І НАРОДНА ЧЕСТЬ

Отсе вже більше як два роки іде у нас у Галичині театральний рух. Мало не щомісяця появляються в часописах відозви з різними підписами і без підписів, друкуються листи складок, накликається всіх і вся до добровільного оподаткування себе на дохід театрального фонду; театральна справа займала увагу сейму, обговорюється на зборах, банкетах, були навіть спроби зробити її, так сказати, всеукраїнською, тобто притягти до складок також закордонових українців. І не можна сказати, щоб се був лише пустий крик; навпаки, театральний комітет закупив уже гарну площу на дуже видним, хоч не центральнім місці, заключив контракт із одною віденською фірмою на будову і заходиться коло вступних робіт, щоб підготувати розпочаття сеї будови з весною.

Дивлячися збоку на сі заходи, можна б порадуватися і подумати, що дійсно справа будови руського театру у Львові дозріла, зробилася пекучою, а властиво, що наш загал дозрів до неї, відчуває її як першорядну культурну потребу руської нації, а головно, що ся справа перед розпочином усієї отсеї акції була так обдумана і обговорена прилюдно, що ані щодо її потреби, ані щодо способу її ведення нема ніяких сумнівів. В сьому погляді має утвердити нас також відозва чи то «Заява», надрукована в ч. 7 «Діла»* і передрукована відси в інших часописах і підписана рядом мужів поважних та визначних серед нашої суспільності, можна сказати — елітою її. Нав'язуючи недвозначно до порушеної в попередній книжці ЛНВ проф. Грушевським справи закладання приватних гімназій*, на яку автор радив повернути навіть гроші, зложені на будову театру, «Заява» заявляє, що «безнастанне висуван-

ня нових проектів на перше місце з усуванням змагань уже розпочатих уважаємо за річ неодвітну а навіть шкідливу загальній справі народній, так як отсим способом можемо захитати віру нашої суспільності в обдуманість і важність справи народного руського театру та зменшити жертвеність народну на тоту ціль». Далі підписані «задля усунення всяких непорозумінь» ще раз заявляють, що хоч і як пожиточні можуть бути справи, піднесені в інших проектах, то проте «в теперішній хвилі єсть супротив витвореної ситуації найпильнішою будова руського театру у Львові; се не тільки дуже важна культурна потреба руського народу, але в сій справі заангажована наша народна честь». Остатні слова підкреслюють самі автори «Заяви», а слова про шкідливість інших проектів (у данім випадку порушеної проф. Грушевським справи приватних середніх шкіл) та обдуманість і важливість справи руського театру у Львові підкреслив я сам і хочу до них нав'язати декілька своїх уваг. Ні з якими новими проектами не виступаю, проекту проф. Грушевського боронити не буду, надіючися, що ся справа буде ще детально обговорена і в ЛНВ і в інших часописах, а займуся самим театром.

Автори «Заяви» — та гов! Хоч і як се не в моїм звичаї забирати голос «до формального трактування», але форма отсеї «Заяви» поневолі викликає деякі уваги. Уявляю собі, що, діставши сю «Заяву» до рук, усякий чоловік на провінції, прочитавши поміщені під нею підписи: Юліан Романчук*, голова «Просвіти», «Народної ради»* і руського клубу парламентарного; д-р Кость Левицький*, заст[упник] голови «Просвіти», «Народної ради», нач. директор «Крайового союзу кредитового»; отець Іван Чапельський, голова Руського товариства педагогічного*; д-р Кирило Студинський, заст[упник] голови Наукового товариства ім. Шевченка; д-р Ярослав Кулачковський, директор «Дністра»* і т. д. і т. д.— подумає собі, що недаром, мабуть, ті мужі підписалися як репрезентанти названих товариств і інституцій, що «Заява» була випливом порозуміння, якоїсь спільної акції всіх сих товариств і що не лише голови та заступники голів, але весь загал, а бодай більшість членів тих товариств обговорювали сю справу, мали вплив на уложення і стилізацію «Заяви» і солідаризуються з нею. Отже мушу сказати відразу, що така думка була би зовсім хибна. «Заява» була випливом приватної наради

підписаних під нею людей, які можуть приватно солідаризуватися з нею, але не мали ніякого права ані уповаженння виступати на тій нараді як репрезентанти даних товариств, а тим менше видавати наслідком тої приватної наради офіціальний документ, що може вважатися за вираз солідарної акції всіх отих товариств у справі будови театру. Один лише д-р Студинський мав відвагу і мужність спростувати опісля в газетах той характер свого підпису, заявляючи, що підписував «Заяву» не як заступник голови Наукового товариства ім. Шевченка, а як член ширшого комітету для будови театру. Як могло потім зробитися таке changé-passé[1] з його підписом, як справді сталося, се поки що лишається загадкою. Інші панове не почувалися досі до обов'язку вияснити, чи і на скільки мали від своїх товариств мандати видавати і підписувати таку «Заяву»; бодай щодо «Просвіти» і Руського товариства педагогічного ми маємо поважні сумніви, щоб ті товариства могли солідаризуватися з заявою, що прокламує шкідливість одинокого можливого у нас способу ширення середньої освіти на національній основі.

Отже, автори «Заяви» чи взагалі ті, хто відповідає за її текст, бояться, щоб підношення щораз нових проектів «не захитало віри нашої суспільності в обдуманість і важність справи народного руського театру». А й справді, застановімся, чи є така віра серед руської суспільності і на чім вона опирається?

Не буду перечити, що віра в потребу і важність національного театру серед значної часті нашої суспільності, серед нашої інтелігенції єсть, хоча на питання, на чім опирається та віра, певно, не всякий інтелігент зумів би дати ясну та добре мотивовану відповідь. До сього питання ми ще вернемося, а тепер підемо крок далі і від теоретичного, загального питання перейдемо до конкретного: чи справді наша суспільність вірить у конечність та практичність будови тепер руського театру у Львові? Автори «Заяви», очевидно, мають те переконання, що вся суспільність живе й дише тою вірою, та на чім оперте їх переконання? Хто, де, коли і як запитував суспільність про її погляд? Хто, де, коли і як обмірковував, дискутував, мотивував потребу і практичність будови руського театру

[1] Перетворення *(франц.)*.— *Ред.*

у Львові? Одинокий документ, на який могли б покликатися автори «Заяви»,— се листи складок, які пливуть із-посеред руської публіки, загалом дуже жертволюбної і в своїм патріотизмі мало критичної, а загіпнотизованої, формально загіпнотизованої голосами преси та шумним бомбастом відозв, супроти яких годі було комусь посторонньому вириватися з голосом критики. Се у нас звичайна річ, звичайна і гідна найбільшого жалю, що наша преса в своїх домашніх справах попросту виховує, плекає серед публіки ту безкритичність, сліпу віру в розум проводирів, у глибоку обдуманість того, що вони роблять, і відси пливуть раз по разу гіркі розчарування, але поправи лиха все-таки не бачимо.

Хто, коли, де, як обмірковував, дискутував, мотивував справу конечності і практичності будови руського театру у Львові під теперішню хвилю? Я не тверджу, що не думано й не дискутовано, але скільки знаю, сього не роблено прилюдно. Пригадую те, що відомо мені особисто. Літ тому кільканадцять — се було якраз перед «новою ерою»*— виринулася справа уперве серед львівської громади. Піднесли її люди, що стояли в близькім контакті з урядовими сферами (сов[ітник] Ільницький*, член ради шкільної, сов[ітник] Торонський, пізніший член ради шкільної, ще якийсь радник намісництва і т. д.). Вони здобули від уряду дозвіл на збирання складок, зав'язалися в комітет і почали збирати складки по краю. Справа пішла широкою луною по краю, збудила зразу звичайний у нас ентузіазм, але поважної дискусії, мотивування не викликала: мабуть, найповажніше, а бодай найліпше мотиване було те, що против тої справи було говорено в «Народі». І тоді виставлювано справу будови театру як питання нашої народної честі, велику справу рідної культури і т. ін. І що ж? Полишена сама собі справа втонула в каламутних хвилях «нової ери» і одиноким її спадком лишилася сума кількадесять тисяч гульденів, зібраних тодішнім комітетом і депонованих у «Просвіті».

Справа віджила три роки тому назад на виділі тов[аристваі «Просвіта». Се товариство, маючи в своїм депозиті капітал, зібраний пок[ійним] комітетом, задумало посунути справу будови театру крок далі і закупило реальність против Волоської церкви, де думалося збудувати колись театр. Та швидко показалося, що там збудувати театр не можна, і треба було оглядатися за іншим місцем. Пере-

трактації з магістратом львівським о відступлення або відпродання якоїсь відповіднішої площі не довели ні до чого; справа могла собі таким шляхом іти ще довгі роки, не ангажуючи народної честі, поставлена, так сказати, на лінії органічного росту руської суспільності та її почуття потреби руського театру.

Енергійніше попхнув театральну справу наперед посол д-р Євген Олесницький*. А попхнув її таким досить простим способом, що в часі одної із своїх щорічних поїздок на купелі, бувши в Відні, зайшов до бюро фірми Фельнера і Гельмера, яка збудувала вже звиш 40 театрів по різних містах і будову театрів зробила, можна сказати, своєю спеціальністю, порозумівся з сею фірмою щодо плану, цін і способу виплати і про результати своєї конференції завідомив проф. Володимира Шухевича яко голову товариства «Руської бесіди»*, що завідує театром. Проф. Шухевич, покликаючися на «мандат» д-ра Олесницького, зав'язав, не знаємо чи з власного, чи з якого іншого вибору, комітет для будови театру, а рівночасно ввійшов у порозуміння з виділами товариств «Просвіта», що розпоряджало давнім театральним фондом, «Дністер», «Кредитовий союз» як товариствами грошовими і, здається, Товариства ім. Котляревського, що також заходилося коло збирання фонду на будову театру. З делегатів тих чотирьох (а може, лише трьох, бо про Товариство ім. Котляревського не знаю напевно) товариств повстав так званий тісніший комітет. Інших членів, тих, що зразу покликав проф. Шухевич, і тих, що покликувано, буцімто кооптовано, пізніше, признано ширшим комітетом, якому ipso facto[1] припала роль якогось дорадника тіснішого комітету. І я був покликаний до того ширшого комітету, вислухував справоздань д. Шухевича про перетрактації д-ра Олесницького з віденською фірмою, оглядав різні плани театрів, вислухував план проф. Левінського щодо закупна грунту Мйончинської, але коли нарешті котрийсь член того ширшого комітету почав говорити щось про можність такої чи іншої ухвали сього комітету, то один із членів тіснішого комітету зараз уговкав його:

— Панове, можете собі ухвалювати що хочете, але всі наші ухвали не будуть мати ніякого значення, бо про все рішає тільки тісніший комітет, який дає гроші.

---

[1] Фактично *(лат.)*.— *Ред.*

Розуміється, що, почувши таку резолюцію, я помірkував собі, що вся діяльність т[ак] зв[аного] ширшого комітету мусить зійти лише на пусту балаканку, на яку я не маю часу, і більше на його засідання не ходив. Одно лише можу сказати напевно: що ані в промовах членів того комітету тоді при мені, ані в просторих промовах проф. Шухевича не було ані згадки про питання: чи справді треба, порадно і можна будувати тепер театр у Львові? Виглядало так, що вся справа вже пересуджена і запечатана — не якоюсь громадською дискусією, а самим фактом нав'язання переговорів між д-ром Олесницьким і віденською фірмою. Можливо, отже, що д-р Олесницький — але тільки він один — обдумав і передискутував сю справу, але в такім разі було б дуже добре, якби він своїми мотивами і своїми обрахунками — бо ж не думаю, що він таку важну справу починав на пуф — поділився з ширшою публікою. Так як досі стоїть діло, то мусимо сконстатувати з жалем, що, натякаючи на глибоку обдуманість театральної справи з боку її ініціаторів, «Заява» щодо всіх підписаних на ній, може, з виїмком д-ра Олесницького, минається з правдою. І щодо д-ра Олесницького додаю «може», а то з тої причини, що д-р Олесницький уже раз, у початках нефортунного директорування д. Гриневецького*, виступав перед львівською громадою з зовсім необдуманим і непрактичним проектом сотворення руської опери.

Але ні! Була одна річ, що надавала планам д-ра Олесницького сим разом вигляд реальності, а се була надія на крайову субвенцію. Я тямлю, що вже тоді, коли я був присутній на засіданні т[ак] зв[аного] ширшого комітету (се було друге його засідання від хвилі зав'язання), отже, далеко перед тим, поки ще в сеймі був поставлений внесок о уділення субвенції на будову руського театру у Львові, вже тоді говорено про ту субвенцію як про річ певну, називано її суму 300 000 корон і кладено її в основу всіх планів із віденською фірмою. Д-р Олесницький,— говорилося загалом,— має обіцяних від сейму 300 000, може, вдруге стільки дасть рада міста Львова, Фельнер і Гельмер збудують театр і візьмуть наразі сю субвенцію, решту будемо сплачувати помалу ратами. Значить, субвенція була д-ру Олесницькому обіцяна (ким?), ще поки сей розпочав акцію в сеймі для її узискання, і тільки маючи сю обіцянку в руках, д-р Олесницький розпочав перетрактації з віденською фірмою. Таке бодай враження виніс я тоді з роз-

мов у ширшім комітеті, і така була загальна опінія у Львові.

В світлі пізніших подій усе те набирає трохи дивного вигляду. Зазначу тут відразу, що не маю наміру кинути хоч би малесеньку тінь на особу і характер д-ра Олесницького. І не таким політикам як він поховзнулася нога, коли мали діло з хитрими дипломатами польської нації. А сим разом виходить так, немовби якась хитра рука, бажаючи відвернути очі русинів від чогось іншого, важнішого, показала їм авторитетними устами д-ра Олесницького блискучу забавку, обіцяла щедрий даток, щоб розбудити серед них коли вже не загальний ентузіазм, то бодай метушню. Ся дипломатія потроху осягнула свою ціль, але зараз же болюче закпила собі з русинів, подаючи їм обіцяну забавочку в такій обкусаній та обпльованій формі, що вони мусили або подавитися нею, або виплюнути її. І виплюнули. А польські політики ще й приперчили їм гірку пілюлю, жартуючи собі:

— Ви ж без нашого датку не поставите театру!

Д-р Олесницький, подразнений тими кпинами, заявив прилюдно, хоч і не мав на се мандату ані від своїх виборців, ані від загалу русинів:

— Отже побачите, що поставимо театр і без вас!

І сими словами має бути заангажована наша народна честь! Бідна та народна честь, коли її так легко заангажувати! Тепер вона заангажована на 300 чи 500 тисяч корон, але ану ж при найближчій нагоді її так само легкомисно заангажують на щось інше, далеко поважніше і фатальніше! Мені здається, що поки говорити про заангажовану честь, автори «Заяви», а бодай д-р Олесницький повинні би ясно і докладно розповісти народові історію обіцяної і назад схованої субвенції на театр, і тоді вже сам народ нехай би сказав, чи його честь заангажована в тій грі, чи, може, зовсім не заангажована.

Стільки щодо слів «Заяви» про обдумання театральної акції і про заангажування в ній народної честі. А тепер іще кілька загальних уваг про будову руського театру у Львові. Як сказано, докладно ся справа ніколи не була дискутована, бодай ніхто не завдав собі праці подати аргументи, які промовляли би за сею будовою. Против неї висунено натомість дуже поважні докази. Згадаю той сумаричний і в своїй сумаричності не зовсім справедливий: у нас для здвигнення великого національного театру нема ані репер-

туару, ані трупи, ані публіки. На се можна би сказати, що репертуар витворює розбуджене зацікавлення театром і запотребування; так само утворення порядної театральної трупи (vide[1] приклад України) діло кількох літ. Важніша річ публіка, бо сеї не витвориш отак на раз-два. Та не надто причіпляючися до таких загальних аргументів, треба мати на увазі спеціальні обставини, які має на оці справа, висунена авторами «Заяви» як пункт народної честі.

Адже ходить тут не о здвигнення якоїсь загальнонаціональної інституції, а о будову руського театру у Л ь в о в і. Візьмімо так, що сей театр буде дуже добрий, то як далеко може сягати його вплив? Сумніваюся, чи дуже далеко поза рогачки Львова, бодай по польськім театрі не бачимо сього. Вже для міст у периферії Стрий — Станіславів — Бережани — Золочів — Жовква — Перемишль — Самбір, що мають безпосереднє залізничне сполучення зі Львовом, може вплив такого театру бути дуже невеликий, а більші маси руської публіки з-поза Львова можуть рефлектувати хіба на пополудневі вистави в неділі і свята. Щодо самого Львова, то не забуваймо, що Львів не руське місто, що русинів у Львові ледве 20 процентів, а з тих русинів щонайменше 80 процентів учеників, слуг, сторожів та робітників, тобто публіка, яка в переважній часті вважає театр неосяжним люксусом, а в найліпшім разі творитиме публіку для галерей. Як уявляють собі творці проекту публіку лож і партеру в тім храмі руської Мельпомени? Кільки начислили у Львові постійних абонентів на ложі — рубрика дуже важна в бюджеті інших театрів? Де наші великі купці, промисловці, рантієри, для яких театр являється неминучою рубрикою в деякім порядку? Мені здається, що досить тільки поставити такі питання і згадати ту вбогу інтелігенцію львівську, що живе скупо від першого до першого, б'ється за кожний крейцар і бідкається, щоб звести кінці з кінцями, аби відповісти на них гірким реготом. Не забуваймо, що Львів — місто урядницьке, не жоден центр промислу, комунікації ані фабрик, що тут ані німецький театр давніше, ані польський тепер не обходиться без страт і без постійних субвенцій,— то нам досить живо уявляється будущина руського театру, та й ще будованого для сатисфакції «народної честі», чи властиво пустої амбіції деяких людей, а щодо субвенції

[1] Дивись *(лат.)*.— *Ред.*

зданого на ласку тих самих панів, що тепер так гірко закпили собі з д-ра Олесницького.

Та скаже, може, дехто, що справа руського постійного театру з усім тим таке важне культурне надбання, що задля нього варто понести хоч і які великі жертви, потягтися, як то кажуть, із остатнього. Не перечу, здвигнення постійного руського театру (говорю не про сам будинок, а про інституцію) було би чимось новим на українській землі і могло би мати певну донесліть, але поки братися до такої справи, треба би знов-таки обміркувати та обчислити дещо.

Поперед усього кошт. Я не маю ніякого поняття про рахунки того театрального комітету, який урядує тепер і займається, як знаємо в «Заяві», приготовними роботами для того, щоб з весною розпочати будову. Я пильно читав відозви того комітету, і всі вони вдаряють дуже гучно в патріотичний барабан, але ніде я не стрічав ані тіні якоїсь проби реального, фахового обрахунку: скільки буде коштувати будова, інсталяція, удержання адміністрування і т. ін. будущого театру, як уявляє собі комітет цифру річних доходів із театральних вистав, а як із інших убікацій планованого будинку. Мені здається, що деінде розумні люди, приступаючи до такої коштової будови, як будова театру, розпочали би від таких хоч би приблизних рахунків і не лише мали б їх у себе в руках, але поділились би ними з публікою, віддали б їх під прилюдну дискусію і тільки тоді апелювали би до прилюдної жертволюбності. Але у нас досить підпустити патріотичного вітру, тому не диво, що й наші національні підприємства так часто являються фундовані на вітрі.

А нарешті й принципіальне питання, що таке театр у наших часах і яке його значення в розвої національного життя? У нас усі привикли повторяти утерті фрази про велике значення театру для розвою національного життя, але якби запитати кого-будь із тих панів, на чім, на яких конкретних фактах чи міркуваннях він опирає те своє переконання, то ручу, що, крім старих фраз, ми не почули би нічого. Адже, приміром, у історії нашого національного відродження театр аж до 1880 р. не грав майже ніякої ролі, а в Галичині він і досі не зробився ніякою культурною силою, а все був і досі є тільки мізерною пародією чужих театрів. Але гляньмо скрізь по Європі, чим є тепер театр, кому й як він служить. Найбільше типовий приклад — Франція, і там театр справді найповніше відповідає тому

огидливому при всім своїм блиску малюнкові, який дав Золя в своїй «Нані». Театр і щодо репертуару і щодо персоналу зробився там (не говорю про нечисленні виїмки, які навіть у Парижі можна почислити на пальцях) слугою порнографії та школою утонченої, а то й зовсім брутальної розпусти. Той французький театр дав Європі XIX в. свою оперетку і свою салонову драму і в обох тих родах привчив Європу бачити в світі і в людському житті один центр — полові зносини. Скільки собі талановиті письменники підпускали іронії та сатири, все-таки центр їх світогляду був той самий. І коли XIX вік бачив на різних кінцях Європи реакцію проти тої паризької порнографії, бачив репертуар Ібсена та Бйорнсона*, Гауптмана та ще декого, то все це були спорадичні змагання геніальних одиниць, які досі не могли зламати переваги театральної порнографії, що, висилаючи свої загони з Парижа, знайшла собі адептів і в Німеччині (Зудерман*, Шніцлер*), і в Польщі (Залеський* та майже всі dii minorum gentium[1] з виїмком Виспянського*), і в Росії. Отсе той «національно»-інтернаціональний театр наших часів, яким сучасна Європа справді не має найменшої підстави гордитися. Глянувши глибше, з історичного погляду, ми зараз і побачимо, чому воно так. Сучасний театр — витвір великих міст, виплід буржуазії і слуга її уподобань та інстинктів. Ситий, економічно забезпечений чоловік, що не почуває в своїй душі ніяких вищих змагань, не веде ніякої ідеальної боротьби, а живе та обертається на блискучому льоду великоміських салонів, швидко дійде до того, що полювання на блискучих, кокетливих салонових львиць зробиться його одинокою пристрастю, остатньою тріскою, за яку можна й варто вчепитися, щоб не потонути в каламутнім вирі буденщини та переситу. А театр, який мусить служити смакові й інтересам тої публіки, що вчащає до нього, робиться також рефлексом її ідеалів, її духової фізіономії. Іти проти неї він не може під загрозою опустошення. Він мусить давати їй те, що її бавить, давати все в новій приправі, приперчене й присолоджене і відповідно гарніроване. А що буржуазія — інтернаціональна, що смак капіталіста та рантьєра більше-менше однаковий чи в Парижі, чи в Петербурзі, чи в Відні, чи у Львові, ось і виходить, що й ново-

[1] Буквально: боги малих народів; тут — другорядні таланти *(лат.).— Ред.*

часний театр усюди набрав однакового розпусно-порнографічного кольору, що поважні штуки, мов згадки про минулі відмінні часи, даються вряди-годи, не раз дивоглядно покалічені, звичайно невміло виставлені (автори відучилися говорити іншим, як лише салоново-люпанарним язиком) і ніколи не тягнуть до себе таких роїв публіки, як привичні, любі, брудні оперетки, водевілі та фарси. І коли сьогодні хто хоче бути щирий, то, говорячи про театр, скаже щонайбільше: шукаю в театрі розривки; йду туди замість щоб сідати до карт або проводити вечір у кав'ярні чи в шинку.

Так виглядає в наших часах той «храм штуки», про який так шумно люблять декламувати різні патріоти. Не говоріть мені про віденський Burgtheater[1], про мейнінгенців* чи про яку іншу виїмкову, мільйоновими дотаціями та субвенціями випосаджену інституцію. Ми такої інституції не маємо і довго не будемо мати. Наш ідеал не йде поки що далі, як здвигнення інституції, що в найліпшім разі стоятиме на висоті пересічного передміського театрика з великих міст. У інших народів такі речі бере на себе один приватний підприємець або якась спілка і веде доти, доки діло оплачується. У нас будується його на патріотизмі і на крайових субвенціях та народних складках.

Та хоч би ще відомо було докладно, що будується! Чи справді — п о с т і й н и й театр, хоч би лише для Львова? Мені здається, що на те, аби сей руський театр міг грати у Львові хоч 10, хоч 8 місяців кожного року, навіть сангвінічні речники сього підприємства не числять. А тільки в такім разі можна би числити на якийсь поступ, на витворення якоїсь школи гри й театральної техніки, для якої кочове життя дотеперішньої руської трупи буцімто не дає можності. Та коли в новозбудованім театрі руська трупа гратиме, візьмімо так 3—5 місяців у році, а решту часу знов кочуватиме по краю, то всі користі будови пропадуть, бо доброго театру (хоч би такого, як на Україні) у нас як не було, так і не буде.

А щоб удержатися довший час у Львові, руська театральна трупа абсолютно не може спускатися на саму руську публіку, але мусила би відразу приготовитися на те, щоб робити конкуренцію польському театрові у Львові. Се також не така неможлива річ, як би дехто думав, але тут

---

[1] Міський театр *(нім.).—Ред.*

перед нашим театром стеляться дві дороги: або ідеальна — плекати справді високу штуку і робити конкуренцію польському театрові, перетягаючи до себе і репертуаром і грою часть заможної та освіченої польської публіки — та се перспектива як натепер смішно неправдоподібна,— або робити йому конкуренцію in minus[1], тягти до себе невибагливу часть публіки оперетками, фарсами та звичайною театральною брудотою. Дотеперішня практика галицько-руського театру з його замилуванням до опереток та перекладів польських шаблонових «штучок» велить нам боятися власне сеї другої евентуальності.

---

[1] В бік зниження *(лат.)*.— *Ред.*

В[ЕЛЬМИ]П[ОВАЖАНОМУ] ВАСИЛЕВІ ЛЕВИЦЬКОМУ В ВІДНІ

Писати поезії не значить склеювати докупи кепсько римовані слова, часто без значення і змісту. До поезії треба мати хоч дрібку таланту. Для перекладів треба конечно двох речей: знати мову, з якої перекладається, і ту, на яку перекладається, інакше повиходять цвітки, як: дати дуба — Eiche geben; помер ні за цапову душу — gestorben für die Seele eines Ziegenbocks; він собі розібрав — er hat sich entkleidet і т. д. Ваші переклади з німецької мови непридатні тому, що Ви не знаєте порядно ні німецької, ні української мови. Прийміть також до відомості, що ніяка редакція не мусить друкувати все те, що хто пришле їй, але має право відкидати, що їй не подобається. Се ще, одначе, не є достаточною основою, аби автори і перекладники висилали до редакції листи з погрозами та простацькими лайками. Знайомість із брошурою savoir vivre[1] інтелігентним людям, а тим більше поетам, ніколи не завадить.

---

[1] Вміння жити. Тут у розумінні — правила хорошого тону *(франц.).— Ред.*

ALEKSANDER BRÜCKNER*. DZIEJE LITERATURY POLSKIEJ W ZARYSIE, I—II

Варшава, 1902

Отсей польський нарис — переробка книжки, що була первісно написана по-німецьки і видана в однім томі фірмою Ameланга в серії «Literaturen des Ostens». І німецький і ще більше польський текст «Dziejów» діждалися в польській пресі великих похвал. Справді, книга являється результатом величезного очитання, особливо в старій польській літературі, і першою пробою популярного і широкого, на культурно-історичнім тлі опертого представлення тої старої літератури. Правда, велику часть вартості уймає тій книжці звичайна манера автора — писати без відсилачів і без показування джерел, що при величезнім багатстві змісту робить контроль авторових тверджень навіть для спеціаліста дуже трудним, а декуди й зовсім неможливим.

Для історика української літератури та культурного розвою книжка проф. Брюкнера дає дуже мало. Вина сьому знов лежить у тім ексклюзивно-польськім патріотичнім становищі, яке займає автор. Се становище велить йому звертати якнайменше уваги на духовий стан і літературу інших народів, навіть тоді, коли вони мали безпосередній вплив на розвій поляків. Що ж до Русі-України, то автор дуже односторонньо характеризує взаємини поляків і русинів так, що русини були зовсім темні, не мали ані сліду письменства і руські землі, прийшовши під Польщу, те тільки й робили, що полонізувалися (I, 129). Що ті русини мали дещо таке, чого не мали поляки, що, приміром, Длугош* на старості літ учився церковної мови, щоб могти читати руські літописи, про се проф. Брюкнер не згадує. Так само не можна згодитися з тим, що пізніші руські письменники кінця XVI і першої половини XVII в. ду-

мали й говорили по-польськи, а їх руські писання були лише щодо форм і букв руськими (I, 213). Писання не лише Вишенського*, Смотрицького-батька*, Захарія Копистенського*, Рогатинця*, але навіть Потія*, Бронського*, ті самі, що друкувалися рівночасно по-руськи й по-польськи, показують, що ті письменники, пишучи по-руськи, вміли висловлятися інакше, відповідно до духу руської мови. (Ся інтересна обставина, сконстатована вже новими видавцями старих полемічних творів, варта була б спеціального досліду). Другий том, присвячений літературі XIX в., цікавіший для нас задля прегарних характеристик польських поетів т[ак] з[ваної] української школи, в якій автор справедливо признає видне місце й Падурі (II, 84); се справді далеко справедливіше, як зачисляти його до української поезії, з якою, крім мови, звичайно дуже невміло підхопленої, та деяких зверхніх декорацій, його не в'яже нічого, хоча його вірші задля мелодій довгий час жили в устах руських інтелігентних кругів — не селянства. Гідна уваги його майже ентузіастично прихильна оцінка драми Леонарда Совінського «Na Ukraiпie», сьогодні майже забутої, але вартої хоч в деяких частях перекладу на нашу мову для вшанування пам'яті перекладача Шевченкових «Гайдамаків».

Праця проф. Брюкнера читається з великим зацікавленням, як величезний фейлетон. Нема сумніву, що серед великої маси нагромаджених деталей знайдеться немало помилок; дещо виказали польські критики; вкажу ще на пару, що впали мені в очі. І так на стор. 64 тому I автор говорить, що Никодимове євангеліє було перекладене на церковну мову з латини, бо грекам сей апокриф був невідомий; се остільки невірно, бо Никодимове євангеліє було написане по-грецьки. Сей текст відомий і публікований, та й у південній Слов'янщині обік перекладу з латинської мови був також переклад із грецького оригіналу. Відки автор узяв відомість (I, 214), що Хмельницький був мазур родом? Книжка полемічна Могили против Саковича* не звалася «Камень віри» (I, 214), а «Літос или камень из пращи православныя церкви».

Н. ПЕТРОВ*.
ВОСПИТАННИКИ КИЕВСКОЙ АКАДЕМИИ ИЗ СЕРБОВ С НАЧАЛА СИНОДАЛЬНОГО ПЕРИОДА ДО ЦАРСТВОВАНИЯ ЕКАТЕРИНЫ II (1721—1762)

(«Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», 1904, кн. 4, стор. 1—16)

Цінне доповнення до розібраної нами недавно* («Записки», т. LIX) праці д. Кулаковського «Начало русской школы у сербов в XVIII веке», якої зміст автор переповідає з деякими доповненнями на стор. 4—8 своєї праці. Між тими доповненнями, які д. Петров бере з багатого архіву Київської духовної академії, варт особливої уваги указ Петербурзького синоду з 9 падолиста 1750 р. як документ нетактовності та короткозорості сеї бюрократичної корпорації, яка на основі несправджених донесень та сплітток не вагається не тільки відмовити сербському митрополитові Павлові Ненадовичу «потребных церковных книг и учителей», але ще й кидає на нього калюмнії, буцімто «учинился он, Ненадович, под рукою униатом и дал на себя письменное обязательство, что кто из сербов униатами же или католиками быть похотят, он тому противиться не станет, и испросил себе дозволение завести в своей резиденции славенскую типографию, ради церковных книг, которые-де уповательно печатаны будут не токмо неисправно, но и таким порядком и с выпуском, как в Польше у униатов имеются». Разуміється, що сі обвинування були зовсім неправдиві і плили, як давно виказав М. Костич («Труды Киевской дух[овной] акад[емии]», 1869), з незадоволення російського уряду тою обставиною, що Ненадович відраджував сербам виселятися на Україну, не бажаючи собі вменшення сербського елемента в Австрії і маючи ту певність, що серби в Росії швидко винародовляться.

На підставі рукописних джерел д. Петров констатує, що Київська дух[овна] академія в XVIII в. в значній мірі була інституцією інтернаціональною, якої вплив простягався далеко за межі України. Між її слухачами в роках

1736—37 було російських підданих 240, а заграничних 127, у р. 1737—38 — російських 372, а заграничних 122. Правда, з тих «заграничних» більша часть походила з Польщі, Галичини, Білорусії та Литви, які, невважаючи на політичні межі між Росією і Польщею, все вважали Київ «своїм релігійним і просвітним центром» (стор. 2). Та були тут також інші слухачі: греки, румуни і в означеним періоді 28 сербів. Добродій Петров подає на основі актів коротенькі звістки про всіх тих 28 слухачів, до яких слід іще зачислити відомого сербського письменника протоєрея Івана Раїча*, про якого автор не знайшов у актах ніяких нових звісток.

На жаль, російський уряд зробив усе можливе, щоб підкопати довір'я сербів до Київської духовної академії і знеохотити їх до неї. За ініціативою генерал-майора Хорвата*, який у половині XVIII в. задумав колонізувати сербами південні степи України, російський уряд пробував із тих київських слухачів, що бажали приготуватися на те, щоб дома бути вчителями в сербських школах, поробити своїх агентів, які б вербували сербів до переселення в Росію, або бажав задержати їх у себе обіцянкою швидкої кар'єри, піддаючи їм надію, що коли вони своїм впливом притягнуть досить сербів до Росії, то самі будуть пороблені єпископами та архімандритами. Розуміється, тої обіцянки щодо зорганізування окремої сербської церкви в Росії уряд не додержав, а своїми заходами довів до того, що від 1760 р. вже ані один серб не приїздив до Києва на науку.

ALEKSANDER BRÜKNER. APOKRYFY ŚREDNIOWIECZNE, CZĘŚĆ DRUGA

(Rozprawy akademii umiejętności, wydział filologiczny, seria II, tom XXV, стор. 239—323)

Рецензуючи першу частину праці проф. Брюкнера* («Записки», т. XIV, стор. 10—12), я закінчив свою рецензію звісткою про долю і недолю старопольського рукопису з XV в. «Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa», який був у бібліотеці гр[еко]-к[атолицького] крилошанського собору в Перемишлі і пропав відти безслідно і з якого детальні виписки поробив та передав проф. Брюкнерові о. Петрушевич. Отже і в отсій другій часті своєї праці проф. Брюкнер раз у раз іще бідкається над затратою самого рукопису і силкується зложити цілість із виписаних о. Петрушевичем шматочків, які під кінець робляться чимраз скупішими. А тим часом отсе вже рік минув, як рукопис щасливо віднайшовся, і то в руках того самого о. Петрушевича, який подав був проф. Брюкнерові звістку про його затрату. Я знаю з уст проф. Брюкнера, що він іще на вакаціях минулого року мав той рукопис у своїх руках; дивно, чому він бодай у приписці до отсеї своєї праці (коли сама праця була вже готова давніше) не зазначив сього і не потішив усіх полоністів звісткою про віднайдення одної з найстаріших і найпросторіших пам'яток старопольської мови й письменства.

Із сімох розділів отсеї часті своєї праці перший розділ присвячує проф. Брюкнер детальному порівнянню тексту «Rozmyślań» із одним із їх джерел, а власне з середньовіковою компіляцією «Historia ecclesiastica» Петра Коместора. Апокрифічного тут нема нічого, тим цікавіші уваги проф. Брюкнера про мову польського тексту; взагалі тих уваг розсипано по його розвідці скрізь дуже густо, і в них лежить добра половина її вартості. Розд. II, відскакуючи від схеми і від теми, подає уваги (переважно філологічні)

про польський переклад середньовікової «Historia trium regum»*, захований у однім польськім рукописі тепер Петербурзької публічної бібліотеки. «Historia trium regum»— не апокриф, а дидактичний роман; метою автора було подати читачам якнайбільше відомостей про Схід; про його старий переклад на білоруську мову, опублікований В. Перетцом, була у нас мова* («Записки», т. LVI). Розд. III праці проф. Брюкнера подає розбір найстаршої польської пасії, захованої в тім самім петербурзькім рукописі під заголовком «Sprawa chędoga o męce pana Chrystusowej». На початку подає автор короткі і загальні вказівки про історію пасійних казань у середньовіковій Європі і в старій Польщі, а далі переповідає зміст «Sprawy chędogiej», що кінчиться на зложенні Христа в гробі — апокрифічних деталей нема майже ніяких, зате багато виплодів середньовікової фантазії, що любувалися в малюванні нелюдськостей і мук; при кінці розділу автор наводить деякі джерела, а головно діалог матері божої про муку Христову, написаний Ансельмом Кентерберійським*, та Коместора. Розділ IV присвячений польському перекладові Никодимового євангелія — се був одинокий справді важний апокриф у польськім перекладі, щоправда, недослівний і з деякими значнішими відступами від латинського оригіналу. Розд. V оглядає апокрифічні деталі, розсипані по різних старопольських рукописах та друках. Розд. VI присвячений дуже популярній книзі «Żywot pana naszego Jezusa Chrystusa», уложеній на початку XVI в. шлеським поляком Балтазаром Опецом* (проф. Брюкнер ідентифікує сю назву, яку досі писали Oreć, з пізнішим німецьким Opitz і радить писати Орес). Основою для книги Опеца послужили медитації про життя Христа св. Бонавентури*, але польський автор сильно змінив оригінал, укоротив тонкі мудрування та аскетичні упімнення «серафічного доктора», зате попустив поводи своїй фантазії в малюванні життєвих сцен, а особливо жорстокостей муки Христової, та додав деякі оповідання (про богородицю) на підставі апокрифів. Книга Опеца займає в старопольській літературі дуже поважне місце; вона належить до найстарших польських друків (перші два вийшли 1522 р.), була перекладена на литовську мову і в численних, щораз то нових і щодо язика і щодо речі підновлюваних виданнях і досі держиться в руках польського, а декуди й серед нашого люду (дефектний екземпляр, друк із XVIII в. я бачив у руках селян у Нагує-

вичах). Спеціальний уступ сього розділу присвятив проф. Брюкнер виказанню польського впливу на українсько-руську апокрифічну літературу, опираючися на моїм виданні апокрифів. Не думаю перечити того впливу, та все-таки слід би було зазначити, що супроти величезної маси апокрифів, черпаних із староруської писаної традиції, сей польський вплив на нашу апокрифічну літературу був, просто сказати, мінімальний. Остатній розділ праці присвячений казанням кс[ьондза] Яна з Шамотул, прозваного Патерком, у яких досить багато апокрифічних деталей.

Як бачимо, праця проф. Брюкнера, обіймаючи властиво тільки евангельський цикл, показує нам, що в старопольській літературі, доступній нам, властивих апокрифічних чи псевдоканонічних творів у перекладах майже нема (з виїмком Никодима та так званого «Листа з неба»), а зате багато переробок та відгуків із апокрифів, популярних у середньовічній Західній Європі.

IGNACY RADLIŃSKI. APOKRYFY JUDAISTYCZNO-CHRESCIJAŃSKIE

Księga wstępna do literatury apokryficznej w Polsce, 1905, Львів, стор. 219 + 4

При всій своїй ніби вченості отся книжка в результаті робить комічне враження. «Вступ до апокрифічної літератури в Польщі» займається майже виключно апокрифічними творами, яких у Польщі не було і з яких у польській літературі не заховалися навіть відгуки (виїмок можна би зробити хіба для «Сибілл» та й то з тим застереженням, що з багатої літератури т[ак] зв[аних] «Сибіллін»* до польської літератури не дійшло нічого). Коли судити по отсій книжці, д. Радлінський являється типом ученого, який з немалим засобом начитання і ще з більшим апломбом говорить про речі, яких сам навіть не пробував передумати. Вся його книга носить характер якогось неорганічного, механічного зліпища відомостей, нахапаних з багатьох книжок, угрупованих як-будь, невважаючи на претензії великої систематичності, і не зв'язаних органічно ні з чим. Д[обродій] Радлінський пише про апокрифи, не зазначуючи навіть різниці між старозавітними апокрифами і псевдоепіграфами та не маючи ані найменшого поняття про праці над їх дослідом інших слов'янських перекладів, а про наукові проблеми, які насувають ті досліди, йому навіть не сниться. Той сам брак елементарної орієнтації в предметі видно також у способі трактування предмета. Бо коли одним творам, прим. «Сибіллінам», що властиво не належать до апокрифів, присвячує дуже багато місця (97 сторін) тому тільки, що про них багато пописали інші вчені, то інші, не менше важні твори збуває коротко, не раз аж по-школярськи коротко: «Treść błaha, nic nam jeszcze nieznanego nie przynosi»[1]—се стільки всього, що вміє

[1] Зміст незначний, нічого нового нам не дає *(польськ.)*.— *Ред.*

сказати наш автор про многоважну для розвою середньовічної літератури візію ап[остола] Павла (стор. 95); апокаліпси св. Івана збуває всього в 10 рядках, знаючи так само, що «tres błaha» (стор. 196), і не підозріваючи існування богомильської* редакції того апокаліпсиса. Про заповіти 12 патріархів автор говорить усього на одній неповній сторінці, не підозріваючи інтересної проблеми щодо їх походження — жидівського чи християнського. Щодо «Книги Єноха»* він стоїть на тім, що грецький текст затратився в VIII віці, і знає тільки нововіднайдений абіссінський та грецькі уривки, відкопані в Акмім; про слов'янський текст довідується лише від англичанина, та й то не пробує зостановитися ані над проблемою його подвійної редакції (сербської і української), ані над його походженням. Так само не знає нічого про слов'янський текст апокаліпсиса Варуха, не згадує нічого про такі апокаліпси, як Авраамова, Ілії, Ісаії, Даниїла (всі є в слов'янських текстах). З огляду на се все мусимо книгу д. Радлінського назвати виплодом псевдовченого дилетантства, що, невважаючи на багатство зібраних деталей, подає речі непереварені і при тім промовляє таким категоричним гоном, який радше присипляє, ніж будить критичну думку — неминучу підвалину всякого поступу і розвою.

ПАМЯТНИКИ СЛАВЯНО-РУССКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ, ИЗДАННЫЕ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЮ КОМИССИЕЮ. I. «ВЕЛИКИЕ МИНЕИ-ЧЕТИИ*. ДЕКАБРЬ, ДНИ 1—5

Москва, 1901, велика 4°, стор. 290

Обчислене на геологічні періоди видання Макарієвої «Четьї-Мінеї» помаленьку, флегматично посувається наперед. У дотеперішніх 9 випусках скінчено падолист, із отсим десятим починається грудень. Разом із сим заведено реформу: замість гражданки, якою були надруковані дотеперішні випуски, заведено кирилицю. Задля того, а також задля сеї обставини, що редакцію сього випуску обняв помічник синодального ризничого д. С. М. Сироткін, сей випуск друкувався в Москві, а се спричинило ще повільніші темпи виходу і експедиції книги: хоч надруковано, як написано на титулі, ще 1901 р., вона була експедийована аж з початку 1905 р., і для того рецензія на неї не могла появитися швидше.

Із передмови до сього випуску довідуємося, що між головними копіями Макарієвої «Мінеї», Царською, або Синодальною, і копією Успенського собору в Москві, є значна різниця редакційного характеру. В Успенській копії «Мінея» за грудень по дні 31-ім має велику силу доповнень до цілого року. Царська копія переважно розбила ті доповнення на поодинокі дні в різних місяцях. Обмірковуючи видання грудневої «Мінеї», Археографічна комісія ухвалила йти почасти за Царською копією, тобто дрібніші статті з доповнення Успенської копії розбити між поодинокі дні різних місяців, але дві більші групи тих доповнень, що творять для себе цілості — Патерики і поучення київського митрополита Фотія — видати окремо в двох томах, як доповнення до «Мінеї». Все се дуже гарно, лише дай боже дочекати!

Виданий тепер десятий випуск «Четьї-Мінеї» обіймає, як сказано в титулі, перших п'ять день грудня. Головну

часть випуску займає Іван Дамаскін*, якого пам'ять православна церков обходить під днем 4 грудня. Подано тут просторе житіє Івана Дамаскіна, написане Іваном, патріархом антіохійським (стовпці 104—139), і далі все те, що в старій Русі називалося «Книга Дамаскін» або «Книга Небеса», далі його ж «Книга философская о осми частях слова», його ж «Посланіє до Козьми Майюмського»*, його слово про святі ікони і слово про покійників і про служби за них. Інтересно тут зазначити, що ся північна редакція книги Дамаскіна, яку Макарій втягнув у свою «Мінею», значно різнилася від південної, українсько-руської, якої одна (неповна) копія з XVI в. є в моїм посіданні; видання Макаріевого тексту дає нам можливість порівняти обі редакції сього важного твору, і ми зробимо се незабаром.

Із житій російських святих маємо тут одно — житіє Сави Сторожевського, як звичайно, вбоге історичним змістом (Сава — ученик Сергія Радонезького*, сучасник Димитрія Івановича* і його сина Юрія Дмитрієвича, якого він благословив на війну з болгарами і в похід на Казань); головну часть місця займають «чуда» — шаблонові анекдоти про лічення різних хвороб, доконувані молитвами святого.

Із просторих житій, перекладених із грецької мови, перше місце в отсьому випуску займає житіє Сави Освященного, твір, що вже в домонгольську добу був перекладений на церковнослов'янську мову і пильно переписувався на Русі. До житія додана тут і Похвала, написана тим самим автором Кирилом* і важна тим, що її грецького оригіналу досі не віднайдено.

ЖИТИЕ И ЧУДЕСА СВЯТИТЕЛЯ И ЧУДОТВОРЦА НИКОЛАЯ, ПО РУКОПИСИ МАКАРИЕВСКИХ «ЧЕТЬИХ-МИНЕЙ»

Издание Археографической комиссии. Москва, 1901, 8-ка, стор. 168 + 23

Отсе немов продовження попередньої книжки*, а властиво окремий передрук одної частини матеріалу Макарієвої «Четьї-Мінеї», зібраного під днем 6 грудня. Зроблено се тому, як говорить у післясловії редактор книжки д. С. О. Долгов, бо «ім'я св. Николая здавна на Русі окружене особливою побожністю, якої доказом являються численні храми сього святого по всій Русі і не менше численні його чудотворні ікони та давні оповідання про його життя і чудеса, оповідання перекладені й оригінальні, що, починаючи від XII віку, дійшли до нас». Те, що зібране в «Четьї-Мінеї» митроп[олита] Макарія, далеко не вичерпує всього засобу староруських оповідань про св. Николая. Досить сказати, що у Макарія зібрано заледве 20 «чудес», тобто окремих оповідань про чуда, оповідань, які іноді доходять до розміру невеличкої новели, коли тимчасом у відомій київській збірці, присвяченій життю, чудам і відправам до св. Николая* і друкованій багато разів у XVII і XVIII в., маємо 20 чудес, в значній мірі відмінних, а в рукописних збірках тих чудес набирається до 40 (пор. Архим[андрит] Леонид*. Описание рукописей графа Уварова, т. III, № 1063 і ін.). Важні для наукового досліду ноти додані до тексту (з окремою пагінацією), де подається пояснення темних місць, вказівки на грецькі прототипи староруських оповідань і загалом на літературу поодиноких легенд.

Культ св. Николая, що в старій Русі в XII і XIII віці зайняв місце старшого культу св. Климента, вповні заслугує на увагу кожного дослідника нашої старовини, а приписувані св. Николаєві чудеса належать до найінтересніших появ у порівняльній міфології, як приклади мандрівки поганських поглядів і культів і їх акліматизації на християнськім грунті. Отсе видання являється пожиточним причинком для такої студії, хоч, розуміється, не дає поняття про її обсяг.

НАША ТЕАТРАЛЬНА МІЗЕРІЯ

Історія галицько-руського «народного театру»— це від самого початку якесь пасмо непорозумінь. Здвигнений у початку 60-х років зі щирого ентузіазму молодежі, яка в його здвигненні бачила свій причинок до народного відродження, він швидко дістається в руки людей без фахового знання і таланту, почасти спекулянтів на легку наживу, почасти бюрократів, шаблоністів та рутиністів, що, не знаючи життя і його потреб, дбали лише про формальності.

Нещастям для розвою того театру було уділення йому малесенької субвенції з крайових фондів. Те, що мало бути забезпекою його розвою, сталося гальмою, кайданами. Субвенція була така мала, що не позволяла навіть думати про якесь тривке забезпечення руської сцени; нею можна було хіба від біди латати дефіцити, то значить продовжувати вегетування інституції, що оказувалася нездібною до життя.

Але взамін за ту ласку руський театр одержав власне те, що мало зробити йому неможливим дальший розвій — громадську опіку і громадську цензуру. Сейм, признаючи руській нації субвенцію на театр, жадав гарантії, що субвенція не буде змарнована, і поставив певні в своїй суті зовсім невинні і оправдані услів'я щодо його ведення (пильнування чистоти народної мови). Щоб дати таку гарантію, «нація» висунула «Руську бесіду», львівське касинове товариство, яке в сангвінічних надіях тодішніх молодих ентузіастів мало бути і на все лишитися «серцем і душею Галицької Русі»; отсе товариство, видима організація народовської «громади», мало бути формально властителем руського театру, мало побирати субвенцію і розпоряджатися нею, організувати трупу театральну і дбати про неї, дбати за репертуар і за чистоту мови в виста-

люваних штуках, одним словом, мало стояти на сторожі цієї національної руської інституції.

І що ж вийшло з того? Ах, infandum jubes renovare dolorem![1] Театральні історії ніде не належать до приємних, але історія нашого «народного» театру, якби хто написав її, була б історією такої духової мізерії, якій нелегко знайти пару. У молодих ентузіастів 60-х років ентузіазму, запалу, гарячих слів було, певно, багато, але знання якої-будь речі, охоти до праці, статочності в повзятім задумі дуже обмаль. Зате були між ними люди з великими претензіями на знавців «високої» штуки, на знавців мови і т. ін. І поки вони балакали про високу штуку, поки дебатували над тим, чи «Настя» Ільницького дорівнює Шіллеровій «Марії Стюарт», чи ще не зовсім, театр був цілком зданий на ласку директора, який приймав і віддаляв артистів, як сам хотів, дбав про їх виобразування, як умів, і поповняв свій репертуар принагідно нахапаними фарсами, оперетками, водевілями, яких текст удалося видобути чи то з бібліотеки польського театру у Львові, чи від якої польської кочової трупи і який йому по містечках за пару гульденів перекладали гімназіасти на руську мову. Я сам при такій нагоді познайомився в Дрогобичі з директором Бачинським* і перекладав для нього між іншим «Прекрасну Єлену»*, перероблену на «комедію до співання». Не знаю, чи була вона коли в тій формі на нашій «народній» сцені.

Не диво, що при такім проводі театр розвивався не в простій, а в якійсь зигзагуватій лінії, а властиво, що про його розвій і говорити нема що. Хіба ж в остатніх часах, за дирекції п. Губчака*, не бачили ми вистав, які щодо інсценізації, вивчення ролей, декламації та гри стояли зовсім на тім самім ступні досконалості, як найдавніші руські вистави з 60-х років, з тою хіба різницею, що тоді цю невибагливу шапку підіймав на своїх крилах загальний ентузіазм і новина руського слова, а тепер це був сором і свідоцтво нашого застою. Отже, не можна говорити про розвій нашого театру за того півстоліття, а хіба про те, що він мав ліпші і гірші хвилі: трапилося в трупі пару добрих артистів або артисток і трапилося припадком, що «Руська бесіда» дала їм змогу працювати, то й театр ставав добре на ноги. Так було з пок[ійним] Гриневецьким. А не ставало

---

[1] Ти наказуєш пригадати про невимовні страждання! *(лат.)* — *Ред.*

ціеї сили, і театр попадав у стару рутину, був забавкою в руках нетямучих дилентантів та спекулянтів. Адже ж майже перед нашими очима перейшов епізод з управою Гуляя*, один із найскандальніших епізодів в історії нашого театру. Д[обродій] Гуляй, чоловік, що в своїм житті не розумівся ні на чім, крім чарки, раптом обіймає управу руського театру з рамени «Руської бесіди». Йде голос і лунає по всім краю, що він робить це безінтересовно, і загальні збори «Руської бесіди» роблять його за ту безінтересовну працю навіть почесним членом цього товариства, а результат показується такий, що весь той час артистичний провід сцени був зданий на ласку божу та на двоє Підвисоцьких*.

Взагалі час, коли проф. Шухевич був головою «Бесіди», був часом критичним для руського театру, часом вічного експериментування і все нещасливо. Пригадаю експеримент з п. Винницьким*, якого «Руська бесіда» вислала як адміністратора театру та якого швидко задля різних нетактів мусила усунути. По тім пішло експериментування з «власним зарядом» і з полишенням управи та артистичного проводу на божу волю.

Не менше нещасливо випав експеримент із українцем Касиненком*, із якого артист був не сучасний, але чоловік підтоптаний і розледащілий у російській театральній богемі, так що на управителя театру був зовсім не здібний. Недовго й витримав Касиненко в Галичині і, причинивши «Р[уській] бесіді» немало клопотів і втрат, забрався назад на Вкраїну.

Тоді пригадала собі «Бесіда» одну давнішу подію, коли то вона, улягаючи загальному напорові опінії, здобулася раз на відважний крок і проявила охоту подбати про будучий розвій руської сцени. Одного молодого чоловіка, в якім задля його не зовсім повної декламації добачено акторський талант, вона вислала за своєю стипендією до Відня до школи декламації і рівночасно розголосила, що цей її стипендіат повинен з часом бути директором руського театру. Доля захотіла, одначе, що у стипендіата, п. Льва Лопатинського*, не оказалося ніякісінького акторського таланту, а зате він почав писати кепські драми та комедії з тим, щоб їх виставляли на руській сцені. Чоловік, що міг би був стати добрим урядником або гімназіальним учителем, був таким робом з ласки «Руської бесіди» випхнений із натуральної колії. Та «Руська бесіда», зробивши невдач-

ний експеримент із д. Касиненком, нарешті зробила експеримент із п. Лопатинським, віддаючи йому управу театру. Цей епізод був досить короткий і скінчився ще невдачніше від попередніх, бо п. Лопатинський, довівши своєю управою і своїм «артистичним» кермаництвом публіку до повної апатії, нарешті сам покинув театр, не повідомивши навіть про це «Бесіду».

Не навчений стількими досвідами, виділ «Руської бесіди», «щоб збутися клопоту», повторив гуляївський експеримент і віддав управу театру ще раз чоловікові, що йшов на це становище зовсім не з інтересу для штуки, на котрій ані в зуб не розумівся, а з чисто матеріальних мотивів. Так трактував цей експеримент, мабуть, і виділ «Руської бесіди», віддаючи управу руської сцени п. Губчакові, бо ж не припускаю, щоб його члени були до тої міри нетямучі, аби вірили в якісь артистичні здібності чи хоч би лиш інтенції п. Губчака. Припускаю, що виділові цим разом ходило головно о управильнення адміністрації руського театру. Певно, якби виділ «Р[уської] бесіди» хоч трохи серйозно розумів свою задачу опікуна руської сцени в Галичині, то був би дав п. Губчакові те, що німець називає gemessene Marschrute[1], був би контрактом обмежив його компетенцію на адміністраційні справи. Виділ цього не зробив і поставив п. Губчака необмеженим паном руської сцени і руських артистів, позволив йому проституювати руську сцену за границями Галичини, в Росії, та заставляти руських артистів до лакейських послуг російським генералам та польським панам, позволив йому визискувати тих артистів і поводитися з ними, як з худобою, позволив йому без спеціальних уповажень шастатися по Росії та Німеччині як репрезентантові руської штуки та виступати як такому на всенародних українських святах і в додатку мав ще сумління, сам дуже добре знаючи дійсний стан речей, предложити загальним зборам «Руської бесіди» до ухвали прилюдне признання для заслуг п. Губчака.

Д[ня] 11 минулого місяця відбувся у Львові перед судом присяглих процес, виточений п. Губчаком відповідальному редакторові «Літ[ературно-наук[ового] вісника» д. В. Гнатюкові за статтю д. С. Чарнецького*, поміщену в «Л[ітературно]-н[ауковому] віснику», де було нап'ятновано і фактами ілюстровано погане ведення руського

[1] Точний маршрут *(нім.).— Ред.*

театру п. Губчаком. Аж тепер ширша громада мала можність переконатися доочно, що криється за кулісами того нашого «національного храму». Справа була тим важніша, що наша преса і манери «Руської бесіди» отсе вже два роки б'ють у великий барабан, зогріваючи Русь до нового національного подвигу, до здвигнення свого власного постійного театру у Львові. Процес п. Губчака, який скінчився одноголосним оправданням оскарженого д. Гнатюка, повинен би отворити очі руській суспільності на те, що поза особою п. Губчака тут ходить о далеко важнішу річ. П. Губчак учора був директором руського театру, сьогодні вже не є, але те, що уможливило йому цей експеримент і що уможливлює повторення подібних експериментів, не минулося. Адже ж ті самі руки, що висаджували п. Губчака і йому подібних на те становище, заходяться тепер коло будування нового храму, до якого перенесеться, певно, старе божище — шлендріян та легкодушність. Ось що варто би тямити руській публіці, ось чому варто би запобігти.

МАКСИМ ГОРЬКИЙ

Очі всього освіченого світу, всіх свободолюбних людей звернені тепер на російську столицю. Особливо на одно місце в ній, страшне, побудоване на костях наших мучеників-козаків, віддавна вкрите прокляттями, підмите сльозами і наповнене стогнаннями та зітханнями нещасних жертв царської та урядницької самоволі.

В самій середині Петербурга, недалеко зимового палацу царського, на невеличкому острові стоїть страшна кам'яна кріпость з двома височенними вежами, гострими, як багнети карабінів. На переді тої кріпості стоїть церква св. Петра і Павла, але в її середині міститься земне пекло, страшна в'язниця, від гори до долу заповнена політичними в'язнями.

Всі, хто чим-будь провинився проти уряду, хто посмів думати свобідно, працювати явно чи тайно для визволення російських народів з-під тяжкого ярма, всі ті смільчаки з давен-давна відвідували мури та каземати тої кріпості.

Багато їх ввійшло до неї, щоб не вийти більше ніколи. Многі ввійшли туди молодими, здоровими юнаками, а вийшли сивими дідами, зламані страшними муками або тяжкою довголітньою неволею...

Тут у 1847 році покутували й апостоли кращої долі України: Шевченко, Костомаров, Куліш* і інші товариші Кирило-Мефодіївського братства.

Не минули сеї Петропавловської кріпості також найкращі сини великоруського народу, такий Бакунін*, Чернишевський, Достоєвський, Михайлов* і багато інших борців, що мостили дорогу теперішньому масовому рухові.

І тепер очі всього цивілізованого світу звернені на те прокляте місце, бо в його мурах сидить і мучиться знов

один із світочів російського народу, одна з оздоб російського письменства — Максим Горький*.

Хто такий Максим Горький?

Властива назва його Олексій* Пєшков. Ще кілька літ тому він був простим робітником, ще вчасніше обдертим волоцюгою, що пішки переходив величезні простори від Одеси до Нижнього Новгорода, зазнав і голоду й холоду і всякої нужди, раз навіть підіймав руку на себе, не бачачи ніякої надії на краще життя. Але в тім нещаснім опущенім волоцюзі горіла іскра великого таланту, його душа рвалася до чогось високого, невідомого. Де тільки міг, він добував книжки та газети, читав, учився, причому допомагала йому величезна пам'ять.

Та далеко важніша для нього була та тяжка школа, через яку проводило його життя. На безмежних степах і по брудних хатах та кватирах, де купчиться міська біднота, по корчмах та арештах, по лісах та морських пристанях він придивлявся природі й людям, знакомився з життям і терпінням і радощами найрізнішого народу, а особливо тої найнижчої верстви, тої шумовини суспільності, що не має нічого свого і навіть на мужика дивиться вгору, як на якогось дуку, мало відрізняючи його від інших багачів і обдаровуючи його своєю ненавистю порівно з іншими або й ще більше, тому, бо з ним частіше стикається.

Та ось молодому Пєшкову всміхнулася доля. Ним заопікувалися деякі інтелігенти, заохотили його до писання. Зараз перші його оповідання («Челкаш», «Макар Чудра») звернули на себе увагу своїм незвичайно ярким малюнком та новістю предмета. Горький,— бо так він підписувався під своїми оповіданнями і під такою назвою зробився славним по всьому світі,— малює там людей із тої найнижчої верстви, босяків та голяків, без кола і двора, але малює їх не як нещасні жертви суспільного порядку, що плачуть, і нарікають, і тужать за тим світом ладу і щастя, що замкнувся за ними. Ні, Горький малює той світ нужди й опущення зовсім інакше, як світ і лад сам для себе, ворожий нашому, але завершений сам у собі зі своїми радощами і смутками, зі своїми порядками, не подібними до наших. То, що у нас вважається злочином — крадіж, розпуста, п'янство, розбій, лінивство і т. д., там зовсім не має такого значення, міриться іншою моральною мірою. Люди того світу мають зовсім інші ідеали від наших, і в перших оповіданнях Горького не раз було чути більшу прихильність

до тих волоцюзьких ідеалів (вічне мандрування, повне і нічим не зв'язане життя голяка), ніж до ідеалів горожанського життя. Та з часом, коли за славою Горькому всміхнулася й фортуна, його погляди прочистилися й розширилися, і в своїх остатніх творах він виступає як вітхненний апостол чоловіколюбства, того щирого, не фарисейського, що обіймає однаково сердечно і найбідніших, і зіпсованих та понівечених суспільним ладом. Рівночасно у нього чимраз голосніше звучала ще одна струна — гарячий поклик до боротьби з теперішніми гнилими порядками в Росії, супроти яких усі люди, бідні й багаті, аж надто часто опиняються поза законом, здані на ласку і неласку тупої, темної сили — самоволі.

Отсе й була головна причина його ув'язнення. Чи докажуть йому якусь особливу провину крім того, що він у рішучій хвилі, перед різнею д[ня] 22 січня* разом з кількома іншими людьми наважився виступити перед всевладних панів Росії і остерегти їх, аби не перетягали струну, сі ого не знати. Те тільки знати, що Горький хворий на сухоти, що вже був близький смерті і тільки заходам добрих лікарів та побутові під теплим небом Криму вдалося урятувати його життя. В Петропавловськім казематі його без теплої одежі, в арештантськім одязі посадили в холодну, вогку, понижче землі положену комору, що швидко може підкопати його здоров'я. Ось чому очі всього світу звернені сьогодні на Горького. Всі почувають, що його смерть у тім казематі долила би оливи до огню, що тепер бухає в Росії і, позбавляючи Росію одного з її вільних світочів, була би, може, тою іскрою, що запалює велику пожежу народного бунту.

ЮВІЛЕЙ ІВАНА ЛЕВИЦЬКОГО (НЕЧУЯ)

Ювілей спізнений о десять літ. У р. 1895, коли довершилося 25 літ літературної діяльності Ів. Левицького, Україна стогнала під тяжким тиском, була в стані духовної розтічі і забула про ювілей одного з найбільших своїх синів. Їй було не до ювілеїв тоді, коли найкращі її сини або клали голови на чужині, іноді в боротьбі за справи чужі їй, або, знесилені, змучені, майже зневірилися в будущину рідного народу.

А сьогодні? Чи дивоглядна російська весна поправила положення? Чи дає запоруку кращої будущини? Тим-то й ба, що положення майже ні в чім не поправилося, запоруки нема ніякої, а проте бог зна відки й як явилася людям можність легше відітхнути, хоч хвилину погратися надіями, нехай і так, що навіть ілюзіями,— і Україна згадала свій старий довг і святкує 35-літній ювілей літературної діяльності Ів. Левицького.

Чим був ювілянт для української літератури, для української суспільності протягом сих 35 літ? Відповідь, здавалось би, проста, всі ми чуємо її, та власне задля своєї простоти нелегка. Може, тут чи і в многих інших питаннях громадського життя обхідна дорога швидше заведе нас до цілі, як проста. Отже поставимо питання навпаки: чим не був для України Іван Левицький?

Тут ми відразу набігаємо на кілька зовсім категоричних відповідей, що добре характеризують нам і ювілянта, і пережитий ним час. Іван Левицький-Нечуй не був публіцистом, не був борцем ані полемістом, не був чоловіком партії, прихильником такої чи іншої політичної доктрини чи програми. В численних суспільних та політичних суперечках, що вихром проходили по Україні, він або не забирав голосу, або коли й забирав, то все якось ізбоку, так що його

не можна було зачислити ні до якої партії. Правда, дещо у нього весь час стояло непохитне і незмінне, але се не були ніякі партійні програми ані тези, се було його зовсім, сказати так, елементарне, не підлягаюче ніякій дискусії становище національне, українське. Він був українцем і українським, виключно українським письменником тоді, коли многі його ровесники твердо вірили, що свобода і соціалізм знищить швидко всі національні різниці [...] Він стояв на своїм становищі й тоді, коли з легкої руки Костомарова та Драгоманова пішов гуляти по Україні поклик до плодження якихось гібридів, semivirumque bovem, semibovemque virum[1], тобто інтелігентів, які б для ширшого світу були росіянами, «русскими», а для «домашнего обихода», себто супроти українського мужика — українцями. І власне в пору найживішої пропаганди сього неприродного і глибоко неморального поклику Іван Левицький, мов нічого й не бувало, творив повісті, призначені зовсім не для мужика або не виключно для мужика, а для «всесословної» української нації, для українських інтелігентів, таких, яких бачив, може, очима свого духа в будущині, в яких народження вірив, вірячи в живучість і суцільність своєї нації.

Доля судила йому дожити до своєї публіки; вона, ота українська, не гібридна або одужуюча вже від гібридизму, публіка святкуватиме його ювілей.

Ні, не був наш письменник мужем партії ані доктринером. В пору, коли вся інтелігентна Україна плавала в соціалістичних теоріях — ні, в надії на близьке осущення соціалістичних ідеалів,— він малює в «Кайдашевій сім'ї» ярку картину розпаду українського патріархалізму під впливом індивідуалістичних змагань кожного її члена. В пору, коли многі українці під впливом кепсько переварених Марксових ідей говорили про конечність перейти й українському народові через алембик фабрично-капіталістичного ладу і навіть уважали пожаданим зріст того ладу та пролетаризації селянських мас як неминучої умови настання нового, кращого ладу, він у своїй «Бурлачці» малює шматочок страшного процесу тої пролетаризації та того фабричного ладу і кінчить таки поворотом живої людини до селянського побуту. І се не були виїмкові випадки.

---

[1] Бика наполовину чоловіка, і чоловіка наполовину бика (*лат.*).— *Ред.*

Се почалося від самого початку його літературної діяльності. Всі ми тямимо докори, які підносив проти Левицького Драгоманов* за пропагування буцімто національного шовінізму в «Причепі», за звеличання міщанського самодурства старого Лемішки в «Хмарах»*, за ідеалізування «нового чоловіка» Радюка в тих же «Хмарах». Для нас, на віддаленні чверті століття, видно тепер оптичну помилку Драгоманова: він сердився на людей, змальованих Левицьким, судив їх слова і вчинки своїм моральним судом, міряв їх своєю мірою, але лаяв автора за те, що створив їх такими живими та близькими своєму серцю, що не понаклеював на них карточок: се мені подобається, а то ні. Левицький був у важку, войовничу, заогнену пору тим, чого в таку пору і найрозумніші не розуміють — б у в а р т и с т о м, т в о р ц е м ж и в и х т и п і в і більше нічим.

Він не був публіцист, не був теоретик. Хоча нема сумніву, що й о його слух відбивалися сотки теоретичних суперечок на соціальні, політичні та естетичні теми, суперечок, у яких так любуються інтелігентні росіяни, то проте ті теми не захоплювали ані його ума ані чуття, лишалися йому чужими. Ми знаємо, що він цікавився й рідною історією і всесвітньою літературою, та проте ніде не вказав нікому дороги, бо праця наукового досліду, аналізу, порівняння не була властивою йому працею. Його історичні праці — не дуже блискучі популяризації Костомарова; його «Світогляд українського народу» — вибір тез і матеріалів із «Поэтических воззрений» Афанасьєва*, а його естетично-літературні праці («Нова українська література», «Українство на літературних позвах») не визначаються ані глибиною та ясністю естетичного розуміння, ані оригінальністю поглядів; хіба в другій із тих праць оригінальне те, що ідеалом чисто національної літератури являється література китайська — погляд більше курйозний, ніж оригінальний. Та все те не чинить ані крихітки уйми нашому ювілянтові, все те були його принагідні відскоки від властивого шляху, роботи для віддиху після важких подвигів творчості,— а та творчість стоїть, проте, перед нами велична, чиста, ясна, осяяна блискучим сонцем України, огріта теплом щирого, чутливого серця.

Коли скажемо, що Іван Левицький був артистом, то сього не то замало, не то забагато,— се ще не вповні характеризує його індивідуальність. Різні бувають артисти і різні у них комбінації творчих та рефлективних здібностей.

От у росіян і Гоголь артист, і Пушкін артист, і Достоєвський артист, а проте які ж величезні різниці між їх артистичним світоглядом! Коли один, як говориться звичайно, сміється крізь сльози, а другого слово гримить, мов органи в величному храмі, то творчість третього — се мов величезна психіатрична клініка. Новіша літературна критика, опираючися на психофізичних основах, силкується доходити у кожного автора отих психофізичних основ його творчості, і, тільки вияснивши ті основи, вважає можливим висловити відповідний суд про його творчість. Коли, приміром, у польського маляра Матейка* чим далі все більше на його великих малюнках щезала перспектива, всі фігури були мальовані мовби на першому плані і при оглядданні малюнка (згадати хоч би Грюнвальд) видцеві робилося попросту душно, то тут відразу видно було, що чимраз більша з літами короткозорість маляра була сьому причиною, а не ніяка «школа» ані теорія. Масу дивацтв та вибриків нової т[ак] зв[аної] сецесійної малярської школи* (приміром, у значній мірі так звану поезію лінії) можна вияснити перевагою у малярів слухових вражень над зоровими (відси дивна на вид тенденція деяких із тих малярів до музикальності красок, ритмічності ліній і т. п.). Ту саму перевагу слухових вражень над зоровими бачимо у більшості поетів т[ак] зв[аного] дéкадентського покоління, тільки що тут діло комбінується іще тим, що людська мова може висловляти крім сих двох груп ще масу інших вражень, отже нюхові, дотикові і т. ін., і для всіх сих груп появлялися спеціалісти між декадентами. Нема сумніву, що сим способом внесено величезну різнорідність і різнобарвність тонів у новочасну поезію, але певне й те, що й тут доктрини, тенденції (боротьба з натуралізмом, батьком усіх тих напрямів) повстали a posteriori, а в їх основі лежали певні психофізичні збочення в будові тіла самих творців.

Коли я перший раз побачив Ів. Левицького — буде тому двадцять літ — то моє перше враження було почуття якоїсь диспропорції. Читаючи його оповідання, подивляючи широкий розмах його руки, широкі контури його малюнків, я уявляв собі їх автора сильним, огрядним мужчиною, повним життєвої сили й енергії. Тим часом я побачив невеличкого, сухорлявого, слабосилого чоловіка, що говорив теплим і щирим, але слабеньким голосом, завсіди жалувався на якусь жолудкову слабість, ходив помаленьку

дрібними кроками і взагалі робив враження пташини, вродженої в клітці і привиклої жити в клітці, так що пустіть її на вольне повітря, то вона пофуркає, пофуркає і назад вернеться до своєї клітки. Мені в ту пору кілька разів доводилося бути в товаристві з добродієм Левицьким, брати участь у розмовах, у яких брав участь і він, і ніколи я не пригадую моменту, де б його індивідуальність чи то в розмові, чи в чім іншім якось ярко виявила себе. Всюди він був той сам тихенький, скромний, немов боязкий маленький чоловічок, щирий, привітний, але нічим особливим не визначний. А коли пару літ пізніше я відвідав його в Києві в його маленькій, простенькій квартирі, зложеній із одної кімнатки й передпокою — зовсім на лад студентських квартир — то й там не покидало мене враження тої диспропорції між духовою фізіономією повістяра і людиною. Та одну особливість я таки завважив. Я застав Івана Семеновича над чималим альбомом, у якому були не фотографії знайомих людей, а картони з кольоровими малюнками цвітів — гвоздиків, лілей, левкой, астрів. Се тоді якраз недавно в Парижі пішла була мода на такі мальовані цвіти, і малюнки на картонах були справді напрочуд гарні. Іван Семенович дуже любувався в тих мальованих цвітах, і весь час, поки я був у нього, не зводив із них очей; такі картони були, зрештою, у нього не лише в альбомі, а й скрізь по стінах, де лише можна було їх приміститн. І коли його очі спочили на якійсь улюбленій, помистецьки виконаній квітці, він не міг здержати себе, щоб не промовити або не вишептати з насолодою:

— А, шик!

І цікаво, коли я потім читав і перечитував оповідання Івана Семеновича, мені завсіди ввижався сам він, похилений над альбомом, із очима, блискучими з внутрішнього задоволення, і в кожнім моменті, коли дана фігура повісті виявляла себе рельєфно, вимовляла якісь особливо характерні для неї слова, він, автор, усміхався залюбки, придивлявся їй пильно і шептав із насолодою:

— А, шик! От так і треба!

Тільки що сей альбом — се безмежні поля та скупчені села та брудні, хоч характерні в своїй різноманітності містечка Правобережної України. Ів. Левицький — се великий артист зору, се колосальне, всеобіймаюче око тої України. Те око обхапує не маси, не загальні контури, а одиниці, зате обхапує їх із незрівняною бистротою і точ-

ністю, вміє підхопити відразу їх характерні риси і передати їх нам із тою випуклістю і свіжістю красок, у якій бачить їх само. Мислитель, свідомий артист дрібненькими кроками поспішає за вказівками того ясного зору, силкується раз більше, а раз менше вдачно групувати, поглиблювати матеріал, достарчений зором. Але зір, зорові враження звичайно переважають, і артист інколи тільки стане та любується на ті постаті, сфотографовані його очима в усіх їх рухах та обстанові, любується та шепче:

— А, шик!

Такі самопас пущені артистом фігури — се безсмертні баби Параска й Палажка, се всі фігури в «Кайдашевій сім'ї», се міщанин Лемішка в «Хмарах» і багато, багато інших у великій галереї типів, змальованих нашим ювілянтом. Не питайте у них, чого вони хочуть, який їх ідейний підклад, пощо вивів їх автор і що хотів ними сказати чи доказати? Нічогісінько. В о н и ж и в у т ь, ось і все. Вони живуть своїм індивідуальним життям, і автор, підглянувши те життя, не міг не любуватися його проявами, так як ботанік не може не любуватися, знайшовши якусь рідку, пишну рослину в повнім розцвіті. Він зупиняється над нею, придивляється до всіх її частин і органів, слідить їх функції, і за кожним разом, коли добачить щось інтересне, типове, характерне, його очі запалюються іскрами і уста мимоволі шепчуть:

— А, шик!

І його альбом збагачується новим екземпляром.

Критики дорікали йому, що в «Причепі» голосить національну нетолеранцію, що в «Хмарах» у фігурі старого Лемішки звеличав старе міщанське самодурство, а в фігурі Радюка дав карикатуру «нового чоловіка». Уявляю собі, як мусили дивувати Івана Семеновича такі докори. Я! Звеличав самодурство! Проповідував шовінізм! Карикатурував нових людей! Але ж господи боже мій, мені ані снилося! Я змалював поляків, Лемішок, Радюків таких, яких бачив, без ніякої тенденції, а вже ви, панове критики, судіть їх і міряйте, як знаєте. Але судіть їх, міряйте їх чи коли хочете їх прототипів, а не мене. Я ж не вливав у них своєї душі, не робив їх тубою своїх тенденцій, а схопив їх живцем із життя, таких яких бачив, знав, зрозумів, [та й по всьому. Хіба докажете, що я зле змалював їх, скривив їх контури, переборщив краски. Та сього, мабуть, не докажете.

В тіснім зв'язку з характером творчості Ів. Левицького стоїть його мова. Се вже не та поетична, декуди аж переборщено поетична та квітчаста мова Марка Вовчка, не штучна, силувана, академічно неповертлива мова Куліша,— се переважно буденна мова українського простолюддя, проста, без сліду афектації, але проте багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в устах людей з багатим життєвим змістом. Левицький ніде не ганяється за язиковими ефектами, не стає на котурни, а коли де й попадаються у нього чисто язиково ефектовні місця (пор. відомий опис невдалого фейєрверка: «Тріснуло, блиснуло і показався синенький димок»), то вони приходять якось так ненароком, самі собою, немов без волі автора, мов граціозні рухи у вродливої, здорової людини.

Нехай же ще довгі літа ясніють над Україною ті тихі та бистрі очі, що підглянули в ній так багато здорового, своєрідного, чистого, та вміли підглянути й нездорове, невродливе та пусте. Нехай той духовний велетень у тілі пігмея довго ще любується своєю рідною Україною і чарує перед нами своїм любим словом її красу та горе й радощі її дітей. І нехай отсей ювілей буде для нього доказом, як щиро любить його вся Україна. Бо хто сіє любов, той і жатиме любов.

ALEXANDER BRÜCKNER.
MYSTIFIKATIONEN. I.
DIE WAHRHEIT ÜBER
DIE «SLAVENAPOSTEL»
UND IHR WIRKEN

(Beilage zu «Allgemeinen Zeitung», 1903, 22—23 липня, стор. 145—149, 164—169)

GYRYL I METODY

(«Przegląd Polski», 1903, IX, стор. 427—474)

LEGENDY O CYRYLU
I METODYM WOBEC PRAWDY
DZIEJOWEJ. SZKIC Z
DZIEJÓW CHRZEŚCIJAŃSTWA
U SŁOWIAN

(«Roczniki Towarzystwa nauk Poznańskiego», 1904, стор. 1—49)

В р. 1777 зчинився в літературнім, а спеціально в теологічнім світі Німеччини великий розрух. Великий поет і критик Готгольд-Ефраїм Лессінг*, недавно іменований бібліотекарем при великій князівській бібліотеці в Вольфенбюттелі*, опублікував у виданні (Beiträge) тої ж бібліотеки нібито з її рукописних скарбів ряд уривків із більшого твору якогось невідомого автора, який з нечуваною досі в Німеччині відвагою і силою аргументів не лиш

опрокидав віру в можливість якоїсь спільної для всіх людей божої об'яви, не лише віру в божеський характер біблійних книг Старого й Нового завіту, але цитатами з євангелій силкувався доказати, що Ісус був ні більше ні менше як претендент до жидівського престолу, що мав наскрізь політичний план: користаючи з загальної віри в близький прихід Месії, при помочі своїх учеників і єрусалимського народу оголосити себе царем іудейським, але сей план через невміле ведення розбився, а Ісусова смерть на хресті була тільки натуральним його епілогом. Тільки геть пізніше — на думку безіменного автора уривків — ся його передчасна смерть викликала серед його учеників реакцію і змусила їх видумати концепцію про інше, спіритуальне Ісусове царство «не от мира сего».

Ті уривки викликали страшенну бурю. Аргументи автора були такі влучні, він говорив так просто, без конвенціальних поклонів перед святощами і з такою «чортівською силою», що оборонці протестантської і католицької ортодоксії дружно накинулися на нього й на Лессінга, замість контраргументів пустили в діло звичайне оружжя слабих духом — лайку, інсинуації та поклики до поліції та до цензури, щоб не пускала таких писань. Не мовчав і Лессінг, і його критична кампанія против Геце* збагатила німецьку літературу незрівнянними взірцями полемічного стилю, а для всього дальшого розвою критичної думки в Німеччині була провідною звіздою. Інтересно, що й Лессінг уважав аргументи «фрагментиста» незбитими, а з його аргументації бачив лиш один вихід — посвятити букву св. письма, щоб на перший план висунути дух християнської релігії. Та се не так легко було зробити, бо ж ся буква — се ж основа не так, може, духа, але конкретного тіла християнства — догми, етики, церковної організації, то й не диво, що студії над тою буквою пішли далі, що слідом за вольфенбіттельським фрагментистом пішов д. Фр. Штраус, який виказав на кождім кроці суперечності євангельських оповідань* і признав їх зміст міфами. Розуміється, сим доведено критику до глухої стіни, від якої треба було вернутися, і поворот доконався до аналізу джерел традиції, до роздивлення вельми (як оказалося потім) заплутаного питання, як, серед яких обставин, де й коли повстали наші євангелія і інші книги Нового завіту. Нові досліди, введені в тім, уже не філософічнім, не догматичнім, а чисто історично-літературнім напрямі, довели до неспо-

діваних результатів, до розрізнення цілого ряду первісних джерел, із яких черпали пізніші євангелісти, до розпізнання різних поглядів і доктрин, що лежали в основі тих джерел, і до вияснення таким робом різних недоречностей та суперечностей у наших текстах без допускання якихось навмисних фальшувань їх пізніших редакторів. На сьому й стоїть сучасна наука.

Щось подібне до цього історичного епізоду з вольфенбюттельськими фрагментами трапилося, si licet parva comprnere magnis[1], 1903 р. в маленькій поки що громадці славістів при опублікуванні першої статті проф. Брюкнера в додатку до монахівської «Allgemeine Zeitung»*. Написана незвичайно живо і різко, як то кажуть, з темпераментом, при тім, як звичайно у сього вченого, без цитат і докладних відсилачів, ся праця різала вухо славістів (навіть не слов'ян) своїми незвичайно гострими осудами, кинутими на особи, діяльність і всю історичну роль тих мужів, у яких слов'янський світ привик досі бачити не лише святих, але також зачиначів і батьків слов'янської освіти, слов'янського самопізнання. Обставина, що власне в ту пору часть південних слов'ян добивалася в Римі потвердження права відправляти католицьке богослужіння слов'янською мовою і що проф. Брюкнер власне в тій слов'янській церковній мові бачив велике нещастя слов'янського Сходу, причину його відчуження від західної цивілізації,— ся обставина надавала голосові проф. Брюкнера забарвлення тенденційності; виглядало так, немов противникам слов'янської мови в церкві і слов'янського обряду слов'янський авторитетний учений дає в руку оружжя проти тих південно-західних слов'ян. При тім же проф. Брюкнер кинувся з незвичайним жаром популяризувати свої відкриття, особливо серед польської суспільності в Галичині: виголошував відчити, друкував ряд фейлетонів у найпочитнішій газеті «Słowo Polskie»*, далі статтю в політично-науковім місячнику «Przegląd Polski»* в Кракові і тим — певно мимо своєї волі — викликав враження, що справа обертається не коло чисто наукових питань, що тут наука висуває якесь політичне жало, що зводиться з кимось якісь рахунки, виливається те, що накипіло на серці поза чисто теорётичними виводами та спостереженнями. Тепер проф. Брюкнер у остатній із цитованих у титулі ста-

[1] Якщо дозволено порівнювати мале з великим *(лат.)*.— *Ред.*

тей, що має бути його останнім словом у тій справі, запевняє: «że kierował mną tylko wzgląd na prawdę, z a t ł u m i a n ą d o t ą d s y s t e m a t y c z n i e; że nie powodowała mną żadna animozya, nienawiść czy wzgarda,— nie potrzebuję zapewniać»[1] (стор. 48). На жаль, самі ж ті слова проф. Брюкнера, а власне фраза, надрукована мною розбитим письмом, подає в підозріння щирість того запевнення. Отже, проф. Брюкнер відкрив правду, яку досі систематично, отже, свідомо затаювали а навіть затлумлювали! Хто затлумлював? Очевидно, ті, що писали про Константина і Мефодія. Отже, не лише православні, такі як Горський*, Лавровський*, Воронов*, Голубинський, а й католики, як Добровський, Рачкі*, Міклошич*, Гінцель та Дімлер, Ягич* та Ляпотр* та протестанти Гец* та Гаук*! Я думаю, що кинути таке підозріння і до того зовсім голословно (бо ж прикладу умисного затаювання правди проф. Брюкнер не навів ніде ані одного), се не то що не личює поважному вченому, але власне зраджує в його душі якусь нехіть, якесь упередження до тих його попередників. Або й сам титул проф. Брюкнера: Mistifikationen! Адже се значить: дурення, туманення. Отже, вже самим титулом зроблено комусь закид злої волі І зроблено його, як виходить із тексту праці, вже не лише вченим XIX в., але й самому Мефодію. Він був перший злочинець, він умисно фальшував папські листи, під його впливом була написана (може, навіть ним самим) брехлива легенда про його брата Константина, він усе своє життя грав дволичну роль і супроти Рима, і супроти Константинополя, всіх зраджував, усіх ненавидів і вмер з прокляттям на устах. І на все те замість доказів — догади, комбінації, оперті на занедбанні правил історичної перспективи та критики джерел.

Ніхто не може відмовити проф. Брюкнерові великої бистроумності, великого очитання та блискучого дару комбінаційного. Та, на жаль, сі прикмети, хоч як потрібні для історика, самі ще не вистарчають на те, щоб здобуткам історичного пошукування запевнити тривкість та бездоганність. Усюди, а особливо там, де, як у нашім випадку, дослідник не вносить нових матеріалів, але силкується із старих і відомих вичитати те, чого досі не вичитували з них

[1] Що діяв я лише з огляду на правду, досі систематично затемнювану, що не керувала мною жодна антипатія, ненависть чи ворожнеча — я не мушу запевняти *(польськ.)*.— *Ред.*

інші, результат залежить у першій лінії від методу, яким його осягнено. Тільки той метод, що найбільше відповідає вимогам обережності, найменше грішить апріорністю та суб'єктивним забарвленням, дає запоруку тривкості та наукової вартості осягнених ним здобутків.

Ніде правди діти, перша по-німецьки друкована праця проф. Брюкнера не лишала ані тіні сумніву про те, що се праця тенденційна, подиктована апріорним осудом, угрунтованим не на наукових висновках, а на особистих симпатіях та антипатіях автора. В самім вступі автор доторкнувся до великої распрі в слов'янськім світі між прихильниками Сходу й Заходу, до немилості або й ненависті, з якою т[ак] зв[ані] слов'янофіли* дивляться на західних слов'ян, а особливо поляків за їх «striktes Ausharren bei Rom und der lateinischen Liturgie»[1], за їх «schroffes Ablehnen jeglicher slavischer Velleitäten»[2]. Проф. Брюкнер не завагався власне в тім добачити джерело ненависті для всіх — навіть більше ніж усіх, бо 20 мільйонів! — поляків. І щоб показати, що й поляки потраплять своїм ненавидникам відплачувати «piękнem za nadobne»[3], він тут же називає всіх слов'ян, що прийняли слов'янську літургію, «knutenliebende Analphabeten»[4], а духову спадщину солунських братів, церковні й інші книги, перекладені з грецького,— «kläglichte Uebersetzungen recht miserabler Schriften»[5]. На його думку, кириломефодіанство було «der Abschluss, die Isolierung von Europa, Kultur und Bildung»[6], слов'янська літургія «hat an der Verbauerung und Knechtlichen Unterwürfigkeit der Geistlichkeit, an der immensen Verdummung ganzen Völker einen Weltrekord schaffen geholfen»[7]. Все те, суб'єктивні погляди можливі в устах публіциста, але дивні в устах ученого історика, який не може ані одного з них у такій формі підписати без дуже поважних застережень.

---

[1] Неодмінну прихильність до Риму і до латинської літургії *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Рішуче заперечення будь-яких слов'янських прагнень *(нім.)*.— *Ред.*

[3] Прекрасним за хороше *(польськ.)*.— *Ред.*

[4] Невігласами, що люблять батоги *(нім.)*.— *Ред.*

[5] Жалюгідними перекладами нікчемних творів *(нім.)*.— *Ред.*

[6] Роз'єднанням, ізоляцією від Європи, культури та освіти *(нім.)*.— *Ред.*

[7] Сприяла змужиченню та холопській покірливості духівництва, побила світовий рекорд задурювання цілих народів *(нім.)*.— *Ред.*

І от як ілюстрація до тих поглядів, немов специфікація їх на однім яркім прикладі, являється розвідка про Константина й Мефодія, великих — не апостолів, не просвітителів, а містифікаторів слов'янщини. Відповідно до сього апріорного погляду — так могло здаватися кожному, хто читав перші статті проф. Брюкнера (німецьку і її популяризацію в «Słowie Polskiem») — автор спрепарував собі метод досліду і поклав для нього мету. Мета була — вичитати з тексту джерел їх інтенції, те, що їх автори хотіли сказати, а ще більше, те, що хотіли промовчати. Метод полягав на апріорнім розумінні джерел. Чотири легенди (дві так звані паннонські, італійська і грецьке житіє Клима Болгарського), на думку проф. Брюкнера, «sind von einem gemeinsamen Geiste getragen, sind nur eine hagiorgraphische Apologie des Thun und Treibens der Brüder; die drei ersten ruhen zudem auf einer gemeinsamen Information, sie stammen nämlich alle von Method her, der auf Kosten der Wahrheit, zur Wahrung seines Standpunktes den Verlauf der Ereignisse fälschte, vieles Erdichtete einschob—nach dem Grundsatze, dass der Zweck die Mittel heilige»[1] (Beilage, стор. 146).

Остро сказано — і безпідставно. Бо коли хто думає, що погляди, висловлені тут проф. Брюкнером на вдачу джерел, стали аксіомою в науці, мають за собою якісь поважні аргументи або що проф. Брюкнер сам знайшов і подав такі аргументи, то дуже помиляється. Правда, різні вчені не раз висловлювали думку, що т[ак] зв[ані] паннонські легенди були написані під свіжим впливом життя й діяльності обох братів, але про те, щоб хтось міг так категорично доказати Мефодієве авторство, не було ані мови. Навпаки, щодо т[ак] зв[аної] італійської легенди знаємо тепер зовсім напевно, що вона не була твором одного чоловіка, але досить механічною компіляцією з різних джерел, зовсім незалежних від впливу Мефодія. Знаючи вже хоч би се одно і присуджуючи, проте, італійську легенду посередньому авторству Мефодія («legendę łacińska, tak zwaną włoską, spisano z ust czy z inicyatywy samego Metodyusza przed jego

[1] Просякнуті спільним духом, вони є агіографічною апологією братів; три перших базуються до того ж на спільній інформації, всі вони походять саме від Мефодія, який за рахунок істини, для виправдання своєї позиції сфальшував перебіг подій, додав багато вигаданого за тим принципом, що мета виправдовує засоби *(нім.)*.— *Ред.*

powtórnym w mieście wiecznem pobytem»[1], — каже проф. Брюкнер, «Przegląd Polski», стор. 430, розуміється, не подаючи знов на се ніякого доказу), автор робить дуже велику методичну помилку, бо ж пізніше з того, що сказано і що ніби навмисно промовчано в тій легенді, він робить дуже тяжкі закиди й докори Мефодієві.

Взагалі треба сказати, що з тими джерелами поводиться проф. Брюкнер не менше свобідно, як і з поданими з них фактами. Житіє Мефодія він уважає пізнішим від житія Константина (Beil., 146), і се дає йому можність признати житіє Константина твором самого Мефодія, хоча й житіє Мефодія писане буцімто відповідно до його інструкцій (пор. «Przegląd Polski», 442) та з включенням до нього листів, сфальшованих самим Мефодієм («Prz.», 432); зрештою й Константин не виходить сухо з того фальшівництва у всім — «sfabrykował takie brzmienie orędzia morawskiego»[2] («Prz.», 434). Одинокою фактичною підставою до критики тексту листів стає лист папи Івана VIII*, що послужив взірцем для сфальшованого листа папи Адріана II*, включеного в житіє Мефодія: се вже було піднесено давніше, головно Гецом*; критика проф. Брюкнера поза сим обмежується на голословні докори в фальшівництві та фабрикації та на крепкі слова вроді łügenhafte Legenden (Beil., 149), prahlerische Legenden (Beil., 164), legendy kłamią umyślnie[3] («Przegl. P.», 437) т. ін. Справи авторства, редакцій, можливих пізніших вставок і поправок автор не доторкається зовсім. Та й пощо, коли, на його думку, все се — діло Мефодія!

Та невважаючи на сей загальний острий суд про легенди, проф. Брюкнер без застережень приймає на віру ті їх деталі, що вкладаються добре в його апріорні погляди. Він не має ані слівця сумніву при оповіданні про побут Константина в Корсуні, про його знахідку «руської Псалтирі», яку він без вагання називає готською; коли йому треба ствердити, що Мефодій при кінці життя любувався в киданні клятви, то тоді й грецька легенда про Клима робиться

---

[1] Легенда латинська, так звана італійська, записана з уст чи з ініціативи самого Мефодія перед його повторним перебуванням у місті вічному *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Сфабрикував такий зміст моравського послання *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Брехливі легенди, пихаті легенди, легенди навмисне брешуть *(нім та польськ.)*.— *Ред.*

вірогідним свідоцтвом («Przegl. P.», 457). Де легенди подають суперечні деталі, там проф. Брюкнер, не згадуючи про ту суперечність (бо вона суперечить його поглядові про одноцільність і плановість композиції всіх трьох легенд), вибирає лише той текст, який для нього відповідний, а промовчує інші. І так про моравську місію оповідає житіє Мефодія, що моравські посли жадали від грецького цісаря «такъ мужь, иже ны исправитъ въсяку правду»; подібно каже італійська легенда: «rogare se, ut talem hominem ad partes illas dirigas, qui pleniter fidem et ordinem divinae legis et viam veritatis populo illi ostendere valeat»[1]; одно тільки житіє Константина каже: «то посъли ны, владыко, єпискупа и учителя такого»; отже, проф. Брюкнер, ігноруючи два перші тексти, всідає на згаданого в житії Константина «єпискупа» і снує на тій підставі догади про політичні плани Ростислава*, хоч зараз же й опрокидає їх своїм дальшим здогадом, що, правдоподібно, не лише текст сеї місії, але й сам факт її був вигадкою Константина («Prz. P.», 443; «Roczn.», 22).

Редукуючи число джерел, проф. Брюкнер упростив собі значно роботу. Дуже то мудро він дійшов, що Константин і Мефодій були ошуканці, денунціанти, фальшівники та амбітні спекулянти на слов'янську глупоту і римську простодушність; але як же се такий зовсім не наївний чоловік, як Анастасій Бібліотекар*, у листі до Кароля Лисого* з р. 875 називає Константина vir magnus et apostolicae vitae praeceptor[2], а в іншім місці, також незалежнім від диктату Мефодія, де підкреслює приязнь Константина з Фотієм*, називає його, проте, vir magnae sanctitatis[3]. Як же се папа Іван VIII у своїх листах називає Мефодія не лише frater noster[4], але пише до нього: «Pro qua scilicet tanta fide ac devotione tua et populi tui apostolatus nostri ulnis extensis te quasi unicum filium amore ingenti amplectimur»[5]. Аби який був хитрий папа, а до чоловіка, підозреного за єресь, без поважних причин так не буде писати. Мусило особисте

---

[1] Просити тебе, щоб таку людину до тієї країни ти прислав, яка могла б у повній мірі віру і порядок божого закону і шлях до істини тому народові вказати *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Муж великий і апостольського життя учитель *(лат.)*. —*Ред.*

[3] Муж великої святості *(лат.)*.— *Ред.*

[4] Брат наш *(лат.)*.— *Ред.*

[5] Отже, заради такої віри і побожності твоєї і твого народу наше апостольство тебе з розпростертими обіймами як свого єдинородного сина з великою любов'ю приймає *(лат.)*.— *Ред.*

поведення і характер Мефодія робити сильне враження на сучасних. Та й які могли б бути мотиви, задля яких солунські брати, а особливо Мефодій, так систематично дурили сучасних, кривили душею на всі боки та в додатку ще так майстерно фальшували писемні пам'ятки про себе аж на трьох язиках? Проф. Брюкнер доказує (своїм методом), що оба вони ненавиділи Рим, що Мефодій перед смертю в душі порвав уже з Римом усі зв'язки і хилився знов до Константинополя,— та в такім разі подвійно незрозуміла тенденція всіх трьох легенд, які нібито силкуються представити обох братів вірними Римові.

Те, що вище названо браком історичної перспективи в працях проф. Брюкнера, розумію так, що він теперішні погляди переносить без вагання в минуле. Рим IX віку у нього такий самий, як нинішній з його окаменілою догматикою і з його непохитним Non possumus![1]; Візантія IX в.— се видовище «wszelkich zbrodni i szałów, uciech i widowisk, postrachów i groz, walk i zdrad, rozpusty i nikczemności»[2] («Prz. Pol.», 429), як коли б тодішній Рим з його антипапами, вириванням очей у церквах та виконуванням суду над трупом папи, витягненим із гробу, був чимось о много кращим. Греки IX в.— се у нього ті самі горді, фанатичні фанаріоти*, нетолерантні до слов'янської мови, якими зробило їх пізніше турецьке правління. Між Римом і Константинополем уже в половині IX в. зіває та велика релігійна і духова прірва, яку автор відчуває в наших днях, приміром, між Польщею і Росією; Схід і Захід IX в.— се так само, як у початку XX в., повні контрасти в тім дусі, що Схід — то темнота, забобон, брехливість та зрада, а Захід — то просвіта, поступ і чиста правовірність. Розуміється, що, стоячи на таких основних поглядах, не тяжко дійти простими дедукціями до таких висновків про солунських братів, до яких дійшов проф. Брюкнер. «Przedstawiłem argumenty,— говорить у закінченні своєї остатньої праці наш автор («Rocz.», 48),— komu one nie w smak, niech mylnosć ich dowiedzie. Samemi «rugatielstwami» sprawa obronić się nie da»[3]. Отже, на жаль, у проф. Брюкнера далеко більше

[1] Не можна! *(лат.).— Ред.*

[2] Різних злочинів і шаленств, утіх і видовищ, жахів і страхіть, війн і зрад, розпусти і нікчемності *(польськ.).— Ред.*

[3] Я представив аргументи, кому вони не до вподоби, нехай доведе їх помилковість. Самими «ругательствами» справи не відстоїш *(польськ.).— Ред.*

«ругательств» і крепких слівець, ніж дійсних аргументів. Що ж до тих аргументів, то більша часть їх — суб'єктивні погляди автора, прибрані в категоричну форму історичних фактів, а тільки мала частина може справді видержати пробу історичної критики.

Візьмімо для прикладу один такий «аргумент» проф. Брюкнера. На його думку, «Cyryl nie zastosował się niczem do narzecza morawskiego, rażąco odmiennego od gwary sołunskiej» («Prz. P.», 444); «musiało razic Morawian, że słyszeli owe w ich uszach nieforemne n o s z t i zamiast n o c y, ż ę ż d ę zamiast ż ę d z y (żądzy) i t. p., że dziwili się, co to za osobliwsza słowiańszczyzna, lecz i na to miały legendy odpowiedź gotową; nie Morawianie, lecz bracia soluńscy tylko mówią czysto po słowiańsku — a dowód? Sam cesarz grecki wyraźnie tę czystość poświadczył: «Sołunianie wszyscy czysto po słowiańsku mówią» — twierdzi niby cesarz w legendzie, lecz Sołunianie byli Grecy i nigdy po słowiańsku nie umieli ani wtedy, ani dzisiaj, a żaden cesarz grecki nigdy o mowę słowiańską się nie troszczył!»[1] («Rocz.», 17—18). Otże, to Мефодій «niezadowolonym Morawianom przedstawiał świadectwo cesarza greckiego (co za znawcy! ślepy o kolorach sądzit!), że gwara sołuńska, to sama «nastojaszczaja» słowiańska, a wszystkie inne to «driań»[2] («Prz. P.», 444—445).

І знов запитаємо: які на се докази? Адже слова про те, що солуняни чисто по-слов'янськи говорять, містяться в житії Мефодія, отже, були записані туди, певно, по смерті Мефодія, значить, у пору, коли морав'ян не треба вже було приєднувати для солунського діалекту в церковних книгах. Адже ж се ще велике питання, чи грецький цісар

---

[1] Кирило зовсім не пристосовувався до моравського наріччя, виразно відмінного від солунського діалекту; мабуть, вражало морав'ян, коли чули вони незугарне п о ѕ z t і замість п о с у, ż ę ż d ę замість żędzy (żądzy) та ін., коли дивувалися, що то за особлива слов'янщина, але і на те легенди мали готову відповідь: не морав'яни, лише солунські брати говорять чисто по-слов'янськи— а доказ? Сам цезар грецький виразно ту чистоту засвідчив: «Солуняни всі чисто по-слов'янськи говорять»,— твердить нібито цезар в легенді, але солуняни були греки і ніколи по-слов'янськи не говорили, ані тоді, ані тепер, а жоден грецький цезар ніколи про слов'янську мову не турбувався! *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Незадоволеним морав'янам представив свідоцтво грецького цезаря (що за знавці! сліпий судить про кольори!), що солунський діалект, то сама «настоящая» слов'янська, а все інше, то «дрянь» *(польськ.)*.— *Ред.*

був для морав'ян таким авторитетом, щоб брати потребували аж фальшувати його слова, аби покликуватися на них. Адже грецький цісар Михайло*, чи сам розумів чи не розумів по-слов'янськи, а все-таки мав при своїм дворі людей, що розуміли ту мову і говорили нею — от хоч би обох солунських братів, і міг по звичайній людській слабості говорити, заключаючи з часті на цілість (ся логічна слабість трапляється й сучасним великим ученим, навіть проф. Брюкнеру!), що всі солуняни вміють добре по-слов'янськи. А нарешті, се ще велике питання, чи той солунський діалект був такий обридливий, чужий і нечуваний морав'янам IX в., як ученому славістові XX в. Адже недалеко устя їм рідної Морави, над Дунаєм, і на схід від них сиділи тоді слов'янські племена, що потім потонули в мадярському потопі, але лишили нам пам'ятки своєї мови в мадярській мові, і між ними, як на злість проф. Брюкнеру, знаходимо і Пешт (пещь — піч), і срęча (стріча — щастя, мадярське szerencse) і навіть Унг (жгъ — південь), і отже, і «niefo-remne» *шт* замість моравського *ц* і носівки.

Ще один аргумент. Не могли морав'яни в р. 863 просити з Константинополя вчителів, бо там «przecież nauki słowiańskiej tak samo nie było, jak i w Rzymie»[1]; натомість «misyonarze niemieccy używali języka słowiańskiego, stworżyli nawet ową nomenklaturę i terminologię, którą i Cyryl później przyjął, owe terminy c e r k w i, p o s t u, m s z y, k m o t r a, p a p i e ż a, m n i c h a»[2] і т. д. («Prz. Pol.», 434—435). Категорично і бездоказно. Ми знаємо, що ще в VI в. в візантійських військах служили слов'яни і дослугувалися вищих військових ступенів; були, певно, слов'яни і в цивільній службі і добивалися певної освіти,— значить, можливість знайти там слов'ян-учителів не була зовсім так рішуче виключена, як би се виходило зі слів проф. Брюкнера. Зрештою факт, той смертельний ворог усяких комбінацій і неможливостей, показав, що навіть між родовитими греками знайшлися такі вчителі. А щодо німецьких місіонерів, то слід би було проф. Брюкнеру подати якийсь факт от хоч би для зрівноваження того, що знаємо про

[1] Науки слов'янської так само не було, як і в Римі *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Німецькі місіонери вживали слов'янську мову, створили навіть ту номенклатуру і термінологію, яку і Кирило пізніше прийняв, от і терміни церкви, посту, меси, кума, папи, монаха *(польськ.)*.— *Ред.*

св. Брунона*, який навчав через товмача. Присуджувати німецьким місіонерам витворення згаданих моравських термінів, на мою думку, нема ніякої підстави; сі терміни витворили самі слов'яни, вихапуючи з латинських та німецьких промов місіонерів слова найчастіше вживані, назви речей, з якими кожному вірному приходилося найчастіше мати діло. Щоб німецький язик і німецьке піднебіння утворили такі звукові комбінації, як церъковь, мьша, папежь, комканіе — се так само неможливе, як сказати, що німецькі урядники утворили тоді ж для слов'ян головні адміністраційні терміни вроді цѣсарь, цѣсарьствіе, краль, бальи і т. ін. Се були витвори нового культурного життя, серед якого опинилися охрещені слов'яни, результати їх асиміляції нових культурних елементів, а таких результатів не могли для слов'ян сфабрикувати чужинці.

Історик, читаючи смілі та резолютні вислови проф. Брюкнера про солунських братів і слов'янський обряд, хоч, може, де-де й буде спонуканий до власних дальших пошукувань, та все-таки пожалкує на вченого берлінського професора, що поквапився всюди дати ясну і категоричну відповідь, готову, хоч би з фантазії викомбінувану, ціліть замість скромного, але в науці більше вартного: non liquet[1].

---

[1] Неясно *(лат.)*.— *Ред.*

KAROL POTKAŃSKI*. KONSTANTYN I METODYUSZ

Краків, 1905, стор. 146

По гіперкритичних, декуди аж надто суб'єктивно забарвлених, та взагалі з історичного погляду невірних нападах проф. Брюкнера* — можна сказати особисто на слов'янських первовчителів Константина і Мефодія — отсе праця історика, що держиться поважного тону, оцінює совісно всякі pro і contra, розважає кожду справу зі становища даного часу і місця і силкується з хаосу полемічних уваг та контроверсій вибрати тільки те, що можна вважати позитивним, провіреним, опертим на джерелах. Стиль д. Потканського майже всюди епічний; усю прелімінарну працю з компонуванням і провірюванням джерельних звісток він лишає на боці, не дає й огляду джерел, не аргументує багато, чому якийсь факт представив так, а не інакше, і тільки декуди (прим., нота на стор. 9) виринає легенька полеміка з гіперкритицизмом проф. Брюкнера. Праця, особливо в другій своїй часті, поставлена на широкім історичнім тлі, робить враження солідної монографії. На жаль, при ближчім вникненні в її тканину те враження де в чому слабне; видно неповне опанування і перетравлення джерел, надто автор не завдав собі праці визискати всі доступні нам джерела, не всюди ясно уявляє собі взаємну залежність джерел одних від других, не підозрівае або обминає суперечності в джерелах і занадто часто, особливо в першій половині праці, штукує фактичне оповідання досить плиткими міркуваннями «от простого разума» вроді: «żaden człowiek nie moze byc niezależnym od społeczeństwa, wśród którego żyć mu dano»[1] (стор. 8), або

[1] Жодна людина не може бути незалежною від суспільства, в якому їй доводиться жити (*польськ.*). — *Ред.*

«udział i wpływ zewnętrznych wypadków w życiu każdego człowieka nie jest łatwym do oznaczenia, szczególniej tam, gdzie wciąż brakuje nam pewniejszych danych, za którymi parróżno się oglądamy»[1] (стор. 14). Замість пускатися на таку дешеву Bauernphilosophie[2] історик звичайно таки шукає тих фактів, а, маючи їх під рукою, вже дає собі якось раду з означенням їх впливу на життя даної людини.

Щодо джерел, якими користується д. Потканський, то крім новіших праць Дімлера, Гаука, Фрідріха*, Геца, Дюшена*, Ягича та Брюкнера (інших слов'янських, а особливо російських, він ніде не згадує) він цитує головно паннонські житія, т[ак] зв[ану] італійську легенду та недавно віднайдений лист Анастасія Бібліотекаря до Гаудерика Веллетрійського*. Поминено слов'янське «Слово на перенесеніе мощей Климента», поминено обі Похвали: Кирилу і Кирилу та Мефодію, поминено писання Клима Велицького та грецький його життепис, поминено, нарешті, важну для християнізації Паннонії* статтю «De conversione Bagoariorum et Carantanorum». Щодо т[ак] зв[аних] паннонських житій, то автор вправді признає щодо історичної стійності вищість Мефодія (стор. 9), яке оправдується нововідшуканими документальними даними, але про композицію обох житій і розмірну віродостойність житія Константина має не зовсім ясні і нетверді погляди. І так він приймає за свій погляд житія Константина про його велику вченість («Konst. odznaczał się wsród współczesnych głęboką i rosległą wiedzą»[3], стр. 9), хоча те саме житіє не дає на те ніякого фактичного доказу і цитовані ним Константинові диспути визначаються радше дотепом та рухливістю ума, ніж дійсним глибоким знанням. Натомість поминає д. Потканський без ніякого оправдання і без ніякої згадки звістку житія Мефодієвого про те, що брати по скінченій місії в Моравії вернули назад до Константинополя, де застав їх лист папи Миколая*; д. Потканський лишив зовсім без уваги сю звістку, яка, скомбінована з іншими тогочасними подіями, в зовсім новім світлі ставить

---

[1] Участь і вплив зовнішніх причин на життя кожної людини нелегко визначити, особливо там, де все ще бракує нам певніших даних, яких ми даремно шукаємо *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Мужицьку філософію *(нім.)*.— *Ред.*

[3] Константин вирізнявся серед сучасників глибокими і широкими знаннями *(польськ.)*.— *Ред.*

подорож обох братів до Рима (пор. про се мою розвідку «Святий Климент у Корсуні»*, гл. X).

Не можна сказати, щоб у спірних питаннях, які насуває історія діяльності солунських братів, д. Потканський займав усюди ясне та консеквентне становище. Візьмім хоч би справу моравської місії з р. 863. Д[обродій] Потканський добре бачить (стор. 17 і д[алі]), що так як справа тої місії представлена в житіях, вона de facto не могла відбутися, що «джерела відбігли тут від дійсності». Яка ж була дійсність, які мотиви моравського посольства? Д. Потканський догадується разом з іншими істориками, що мотиви мусили бути політичні (стор. 19), що Ростислав «musiał starać się o hierarchię kościelną»[1], незалежну від німців (стор. 20). А коли так, то, очевидно, мусив у греків просити єпископа. Тим часом сьому перечить не лише текст житія Мефодія та італійської легенди, але й той факт, що греки післали до Моравії не жодного єпископа, але двох солунян, із яких один, Мефодій, не був навіть священиком. Отже, треба би консеквентно або сказати, що греки не сповнили просьби морав'ян, і пошукати причин, чому вони зробили се, або признати, що морав'яни, мабуть, не того просили, що їм підсувається, і вернути ще раз до екзаменування джерел, які в додатку в однім пункті говорять д у ж е в и р а з н о. Тим часом д. Потканський не зважується ані на одно, ані на друге, тільки викручується неясними фразами, що Ростислав, який на стор. 20 «zdawał sobie zupełnie jasno sprawę z położenia»[2] щодо окремої єрархії, а лише не думав про слов'янську літургію, на стор. 22 вже «tak daleko idących zamiarów nie miał i nie sięgał tak wysoko; wysyłając poselstwo do Konstantynopola chciał on poczynić na razie pierwsze kroki ku temu, a takim pierwszym krokiem było zwrócenie się go Greków»[3] (стор. 22). Отже, намірів не мав, а перші кроки до їх здійснення робив! Само звернення до греків було таким першим кроком, а чим же було покликання Константина і Мефодія? Das kommt von das[4], коли історик силкується багато мудрувати замість докладно придивлятися джерелам. А ті джерела виразнісінько і

[1] Мав домагатися церковної ієрархії *(польськ.).— Ред.*

[2] Мав цілком чітке уявлення про ситуацію *(польськ.).— Ред.*

[3] Таких далеких намірів він не мав і не сягав так високо; висилаючи посольство до Константинополя, хотів він зробити лише перші кроки до цього, а таким першим кроком було звернення до греків *(польськ.).— Ред.*

[4] Це буває тоді *(нім.).— Ред.*

згідно говорять, що морав'яни не просили єрархів, а просили в ч и т е л і в, що коли у Ростислава й була думка про самостійну церков, то хіба в тій формі, щоб нижче й вище, але поперед усього нижче духовенство було у нього крайове, слов'янське, а не зайшле, німецьке, італійське чи навіть грецьке. Хто там буде над ним зверхником — римський папа чи константинопольський патріарх, про се було йому байдуже; ся справа тоді, в 863 році, коли ще не було розриву між церквами, не потребувала турбувати нічийого сумління і могла бути хіба питанням про границі сеї або тої дієцезії. Ростислав просить у греків у ч и т е л і в, які б просто насадили серед його слов'ян шкільництво, якого німці та італійці, мабуть, не хотіли уділювати варварам,— ось, на мій погляд, одинока логічна і згідна з джерелами розв'язка сеї контроверсії. І коли д. Потканський кілька разів по тім, говорячи про діяльність обох братів на Мораві, говорить про «навертання», себто приводження поган до християнства (стор. 27 унизу, стор. 30, 33), то говорить щось таке, про що джерела зовсім не згадують. Ставлячи річ на скромнішім становищі, не силкуючися робити з обох братів місіонерів у краю переважно вже християнськім, що мав зорганізовану церкву, автор оминув би всі труднощі, які сам собі робить, уважаючи їх місію чисто політичною, зв'язаною з наміром заснування окремої єрархії.

Певна річ, ся місія скомплікувалася появою слов'янського богослужіння. Д[обродій] Потканський оминає (навіть умисно, хоч без виразної полеміки) гіпотезу проф. Брюкнера про самолюбні плани солунських братів — утворити собі на слов'янській землі окрему національну церкву, незалежну від Рима і Константинополя, силкується на всі боки виправдувати Константина від Рима і Константинополя, силкується доказати, що, заводячи слов'янське богослужіння, він зробив добре і поступив коректно, але проте сей крок лишається неясним, усі оправдання беруться a posteriori, з оглядом на пізніший розвій діла, якого брати в першій хвилі, певно, не предвиджували і не можуть зробити нам зрозумілими їх перших кроків. Д. Потканський попадає тут у відворотну помилку супроти тої, якої допустився при освітленні моравської місії. Там він, всупереч до джерел, допустив у Ростислава широкі політичні плани, з якими зовсім не згоджувався результат місії,— тут робить заведення слов'янської мови в богослужінні

виключно ділом самого Константина, забуваючи, що власне тут міг моравський князь мати й своє слово і свій шлях, що власне тут виринає політична закраска справи, якої брати-вчителі могли не мати на меті, а яку могли їм накинути силою внутрішньої логіки ті обставини, які вони застали на Мораві. Певна річ, джерела не говорять про се нічого, але вони ж не говорять нічого й про політичний характер місії з 863 р. ані про війну Ростислава з Людвіком Німецьким* у 864 р., вже в присутності солунських братів. Факт принесення Константином Євангелія, толкованого на слов'янську мову, зразу, може, виключно для педагогічної цілі, в зв'язку з наслідками тої війни і вимушеної нею присяги Ростислава Людовікові на вірність, міг у сього енергійного князя зробити думку, що була дальшою консеквенцією його місії з 863 р.,— мати не лише своє, дома вчене духовенство, але також богослужіння на рідній мові, яке б ставило запору припливові духовенства з Німеччини. Що ідеаліст Константин, придивившися до місцевих відносин, пристав до сеї думки і прихилився до неї з властивим йому ентузіазмом, се зовсім зрозуміле; його знайомість з орієнтальними церквами давала йому аргументи за можливістю такої форми, і він пізніше боронить сю думку, пускаючи на противників видуманий ним самим bon mot[1] про «триязичну єресь». Мефодій, мабуть, зразу вагався; на се натякає житіє Мефодія, яке велить Константинові на смертній постелі в Римі упоминати брата, щоб не кидав діла, розпочатого в Слов'ящині.

Справу прибуття обох братів до Рима представляють наші джерела неоднаково та взагалі баламутно, і д. Потканський своїм еклектичним методом не то що не зумів вибратися з тих суперечностей, але попросту навіть не підозріває їх. Як відомо, житіє Мефодія, якому сам д. Потканський признає більшу джерелову вартість від житія Константина, оповідає, що брати, побувши три роки на Мораві, «възвратиста ся из Моравы оученикы наоучьша». Отже, ані про побут у Коцеля, ані про суперечки з латинськими єрархами в Венеції нема згадки; навпаки, ті суперечки виразно перенесено до самого Рима. Житіє Константина представляє річ так, що брати пробули на Мораві 40 місяців, отже 3 роки і 4 місяці, і вибралися невідомо куди «святитъ оученикъ своихъ». По дорозі, одначе, засіли у Коцеля,

[1] Дотеп *(франц.).— Ред.*

де знов відкрили школу, вивчили 50 учеників слов'янського письма, а відси подалися до Венеції. Тут проти них скликано собор, на якім Константин боронить слов'янської літургії. Аж тепер довідується про нього папа і кличе його до Рима. Як бачимо, в тім оповіданні повно або якихось промовчань, або невиразностей. Якби брати вибралися з Морави святити своїх учеників, то не сиділи би у Коцеля і не заводили би там школи, а йшли би просто до цілі. Про те, яка була ся ціль,— не знаємо: чи Константинополь, чи Венеція; в усякім разі не Рим, бо туди попадають брати з Венеції аж на спеціальні запросини папи. Далі:[5] брати, що в Венеції на соборі були оскаржені і чули себе «як соколи серед ворон», в'їздять у Рим як тріумфатори, і папа рішає без ніяких дебатів справу на їх користь. А нарешті, хронологія: супротив категоричних трьох літ у житії Мефодія маємо в житії Константина 3 роки і 4 місяці побуту на Мораві + неозначений час побуту у Коцеля + неозначений час побуту в Венеції. В житії Мефодія брати прибувають до Рима при папі Миколі, який умер восени 876 р., у житії Константина їх зустрічає папа Адріан, що був вибраний при кінці 867 р. Кладучи вирушення братів до Морави на початок 863 р., ми мали би по житію Мефодія їх поворот із Морави в початку р. 866, отже, перед їх прибуттям до Рима щонайменше півтора року, а по житію Константина на побут у Коцеля і в Венеції випадало би трохи більше як півтора року. Отже ж д. Потканський держиться тут епічної канви життя Константина. Брати йдуть із Морави з наміром святити своїх учеників, ідуть тою дорогою, кудою прийшли, значить, правдоподібно до Константинополя, по дорозі заходять до Коцеля, який просить Константина, «aby z sobą wziął i wyświęcił około pięćdziesięciu uczniów, na co się Konstantyn chętnie zgodził»[1], деталі, яких д. Потканський, очевидно, дізнався від св. духа, бо в житії Константина зовсім про се не говориться, а говориться тільки про те, що солунські брати навчили тут 50 учеників слов'янського письма. Про свячення тих паннонських учеників у житії Константина нема ані мови; тільки пізніше по Константиновій смерті, коли вже Мефодій був іменований єпископом на Мораву і Паннонію, оповідає житіє Мефодія про другу місію Мефодія до Рима, при якій Коцель послав для висвячення 25 своїх земляків (про се д. Пот-

[1] Щоб він взяв з собою і висвятив близько п'ятдесяти учнів, на що Константин охоче погодився *(польськ.).— Ред.*

канський промовчує, говорячи про ту другу Мефодієву поїздку до Рима на стор. 68—69). Тільки тут, у Коцеля, брати рішаються їхати не до Константинополя, а десь на захід — по думці д. Потканського, до Аквілеї*, щоб узискати висвячення своїх учеників. Та тут вони попадають на синод, який противиться їх новаторству—заведенню слов'янської мови в богослужінні. Що супроти того Рим ні з сього ні з того нараз кличе до себе обох братів, висвячує їх учеників і самого Мефодія та ще й велично одобрює та освячує слов'янські книги, се пояснює д. Потканський рядом різнорідних психологічних і дуже мало правдоподібних міркувань, які не переконують головно тому, бо всі стоять на хибній підставі буцімто довершеного вже глибокого розлому між східною і західною церквою, тимчасом як в пору приходу братів до Рима перший акт того розриву з упадком Фотія був закінчений і неначе зложений до архіву, а посольство константинопольського імператора, що весною 868 р. прибуло до Рима (по моїй думці, яку я ширше мотивував у X розд. своєї праці про Климента, власне з тим посольством разом прибули до Рима й солунські брати), веліло надіятися усталення гармонії в обох церквах.

Я зупинився детальніше на деяких епізодах, трактованих у книжці д. Потканського; не бажаючи розбирати таким способом усієї його праці, бо се вимагало би багато місця, я бажав тільки схарактеризувати метод його поступування. Хоч і як д. Потканський бережеться, щоб не попасти на слизькі сліди проф. Брюкнера, то все-таки треба сказати, що метод їх обох у головній суті однаковий: замало критики джерел, а забагато суб'єктивно-психологічного міркування. Такими міркуваннями можна «вияснити», а радше втолкувати, що хто хоче; історична наука і розуміння джерел не віднесуть із того ніякої користі. Хоч і як приємно читати працю д. Потканського по сердитих та злобних і позбавлених історичної перспективи нападах проф. Брюкнера, все ж таки треба сказати, що та праця не дає ані пластичного образу обох братів та їх діяльності, образу, який би твердо врізувався в пам'ять і лишався в ній як дійсний здобуток історичного синтезу, ані, з другого боку, не вводить читача в наукову робітню історичного аналітика, не дає йому поняття про ту скомпліковану критичну працю, якої вимагає повне зрозуміння великих дійових моментів, до яких, без сумніву, належить також поява слов'янських первовчителів Константина і Мефодія.

STANISŁAW ZAKRZEWSKI, MALOWIDŁA W PODZIEMNEJ BAZYLICE ŚW. KLEMENSA W RZYMIE

(Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny, seria II, tom XX, 1903, стор. 1—37)

Розбираючи легенди, що протягом століть групувалися довкола особи св. Климента Римського*, я присвятив окремий розділ легенді про Климента й Сісінія* («Записки», т. XLVIII, стор. 108—113) та в зв'язку з сим дав огляд тих малюнків на стінах давньої базиліки св. Климента в Римі, на яких змальовано епізоди сеї легенди (там же, стор. 114—115). З огляду, що історія тих малюнків в'яжеться безпосередньо з пам'яттю про слов'янських первовчителів у Римі (на однім малюнку представлено перенесення мощей св. Климента до церкви його імені, з портретами на них Константина і Мефодія, а на другім — похорон Константина), набирають значення й досліди над тими малюнками та їх фундаторами. Таких фундаторів підписано двоє: на двох малюнках маємо підпис Benno de Rapizza, а на однім, власне тім, що представляє похорон св. Константина, підписана фундаторка Maria Macellaria. Як бачимо, ті фрески набирають немалого значення для всього слов'янського світу, показуючи нам, що в Римі якийсь час по смерті св. Константина держалася в деяких сферах традиція про нього, про доконане ним принесення Климентових мощей — власне в зв'язку з культом Климента. Відгуком тої традиції була, очевидно, також т[ак] зв[ана] італійська легенда про принесення Климентових мощей, зладжена на основі матеріалів, зібраних Анастасієм Бібліотекарем, та паннонського житія Константина. З огляду власне на сю остатню точку, на можність допущення думки про те, що автор Італійської легенди користав також із слов'янських джерел, дуже важно буде дослідити, хто були ті Бенно де Рапіца та Марія Мачеллярія (різничка?) і в якім часі жили вони. Щодо хронології, було відомо

лиш тільки, що стара базиліка св. Климента, до якої належали відкопані 1859 р. згадані фрески, була зруйнована д[ня] 29 мая 1084 р. в часі нападу на Рим норманнів під проводом Роберта Гвіскарда*,— значить, фрески мусили бути дещо давніші. Д[обродій] Закшевський узяв на себе вдячну задачу — вишукати в архівних матеріалах звістки про тих фундаторів і їх суспільну сферу, а надто дослідом самої техніки малюнків дійти до певних хронологічних заключень.

Скажу відразу: щодо сеї другої точки д. Закшевський дійшов до того самого, на чім стояли всі дотеперішні дослідники, що писали про ті фрески, а власне, що вони постали перед кінцем XI в. Чи не ще! Супроти виразної дати зруйнування старої базиліки д. Закшевський міг піти ще далі і сказати докладніше: образи мусили бути мальовані перед 29 мая 1084 р., — але се не завело би нас далі від того місця, на якім стоїмо досі. Щоб посунути діло наперед, д. Закшевський добирає способу досить дивоглядного, який можна схарактеризувати хіба ось яким прикладом. Представте собі, що хтось має занести якийсь пакунок із точки А до точки Б. Замість брати той пакунок на плечі і нести найближчою дорогою, наш роботяга вишукує собі ще другий, значно тяжчий пакунок на друге плече і надто йде до своєї цілі якимись манівцями та обходами, перелізає через паркани, дряпається по якихось стінах, повзе щокрок по хитких кладках, обходить перешкоди, а на кожнім кроці зупиняється і міркує дуже премудро: де я властиво, і що значить отся стежка, і чи тривка отся кладка, і що би було, якби піти ще отсею боковою вуличкою? Отак блукає він сюди й туди, кілька разів наближається до цілі і минає її, нарешті кидає пакунок де-будь на дорозі, а сам, премудро міркуючи в кожній хвилині над чим іншим, іде далі. Так само й д. Закшевський, поклавши собі метою дослід над малюнками в підземній базиліці св. Климента, починає зараз від скомплікування основного питання, бо завваживши, що деякі часті малюнків у базиліці св. Климента подібні до малюнків у церкві св. Олексія та Боніфація на Авентині*, не задовольняється найпростішою відповіддю на питання про джерело тої подібності, а власне, що міг їх малювати той самий маляр або вони могли бути продуктами одної малярської школи, але з видом Колумба, що береться відкривати Америку, запитує себе: «Jaki wogóle mógł zachodzić w dawniejszych czasach związek między samą bazyliką a kościołem św. Aleksego i

Bonifacego na Awentynie?»[1] (стор. 4). Та коли ви думаєте, що се питання поведе автора на якісь відкриття, що вияснять справді щось важне, то помиляєтеся дуже. Ледве поклавши питання про існування якогось зв'язку між тими двома церквами і не давши про той зв'язок ніякого поняття, автор приймає його за факт, на якім можна вже будувати дальші висновки, і швиденько конструює собі ще пару таких же фактів. Бачите, в базиліці св. Климента знайдено фреску матері божої з дитиною на лоні; подібна фреска є також у церкві св. Олексія — то другий факт; третій факт: у базиліці Климента є також останок фрески, де представлена смерть св. Олексія. А що базиліка св. Климента старша від костьолу св. Олексія, то як думаєте, що з того виходить? Виходить «przypuszczenie, że kult św. Aleksego obok kościoła Awentyńskiego był już bardzo żywy w tym wielkim zbiorniku wpływów wschodnich, jakim był w Rzymie kościół św. Klemensa. Zdaje nam się, że kult ten w San Clemente miał źródło najzupełniej niezależne od Awentyny[2] (стор. 10). Ну, а може, культ на Авентині пішов із San Clemente? Сього питання автор навіть не ставить собі, а спішить до іншого. Жив, бачите, в IX віці Йосиф, прозваний Гімнографом. Він був родом із Сіцілії, пробував якийсь час у Солуні, потім у Константинополі, був навіть на вигнанні в Корсуні* і написав між іншим гімн до св. Олексія. Отже, нашого автора «uderza w liniach tego życia dziwna analogia z losami naszych wielkich apostołów słowiańskich, Cyryla i Metodego. Ci pochodzą z Tessaloniki, działają później w Rzymie — i wreszcie z powodu niesnasek z Focyuszem dostają się na wygnanie do Chersonesa»[3] (стор. 11). Читаєш і очам своїм не віриш. Та невже ж можливо, щоб отакі речі пускалися в світ під фірмою Академії наук? Але

---

[1] Який взагалі міг існувати в давні часи зв'язок між самою базилікою і костьолом св Олексія і Боніфація на Авентині? *(польськ.)— Ред.*

[2] Припущення, що культ св. Олексія поряд з Авентинським костьолом був уже дуже розповсюдженим у цьому великому резервуарі східних впливів, яким був у Римі костьол св. Климента. Нам здається, що культ цей у св. Климента мав цілком незалежне від Авентини походження *(польськ.).— Ред.*

[3] Вражає в перебігу цього життя дивна аналогія з долею наших великих слов'янських апостолів — Кирила і Мефодія Ці походять з Фесалонії, пізніше їх діяльність проходить в Римі — і врешті через суперечки з Фотієм вони потрапляють у вигнання до Херсонеса *(польськ.).— Ред.*

д. Закшевському байдуже про се. Він спішить до дальших висновків. «Dla nas ten fakt (!) jest decydujący. Święci Cyryl i Metody obracają się w tych samych okolicach i w tym samym czasie, co Józef Hymnograf, musieli po prostu otrzec się z bliska o kult św. Aleksego. To była by geneza tej niesłychanej i najsilniejszej popularności, jaką sie cieszy kult sw. Aleksego na Rusi. Kultowi św. Klemensa na Rusi towarzyszył więc nieodstępnie kult św. Aleksego — na Ruś one razem zaszły — i dla nas jest bardzo prawdopodobnem przypuszczenie, że tak samo razem zaszły do Rzymu. Jak kult św. Klemensa ożywili w Rzymie sw. Cyryl i Metody, tak samo mniej więcej miała się rzecz z kultem Bożego człowieka»[1] (стор. 11). Тут «mniej więcej» що речення, то недоречність. Ані історія нічогісінько не знає про якийсь «нечуваний» та «найбільший» культ св. Олексія в старій Русі, ані не маємо ніякої підстави до припущення, що Константин і Мефодій були прихильники того культу, ані, нарешті, не правда те, що слов'янські первовчителі чи то принесли, чи оживили культ св. Климента в Римі,— вони застали його тут у повнім розцвіті.

Думаю, що після таких проб науковості з боку д. Закшевського можу звільнити читача від розбирання інших його елюкубрацій. Досить буде зазначити ще одну. На стор. 22, розбираючи зміст фресків у базиліці св. Климента, він, дійшовши до малюнка чуда св. Климента з Сісінієм (пор. «Записки», т. XLVIII, стор. 114—115), пише ось що: «Przedstawia ona scenę restauracji czy też budowy kościoła. Trzech ludzi jest zajętych ciągnieniem na sznurach ogromnego już obrobionego bloku granitu, przeznaczonego na podstawę kolumny. Czwarta postać w ubraniu rycerskiem komenderuje robotnikami. U głowy tego dozorcy czy fundatora prowadzonej budowy jest napis «sisinnium». Inne napisy znajdujące się tutaj pomijamy jako nie przedstawiją,

[1] Для нас цей факт (!) є вирішальним. Святі Кирило і Мефодій діють в тих самих краях і в той самий час, коли діяв Юзеф Гімнограф, вони повинні були близько стикатися з культом св. Олексія. Це був би генезис цієї нечувано великої популярності, якою користувався культ св. Олексія на Русі. Таким чином культ св. Климента на Русі невідступно супроводжувався культом св. Олексія — на Русь вони прийшли разом — і для нас дуже вірогідним здається припущення, що так само разом вони прийшли до Рима. Так само, як культ св. Климента оживили в Римі св. Кирило і Мефодій, більшменш те саме сталося з культом божого чоловіка *(польськ.)*.— *Ред.*

ce dla nas żadnego znaczenia»[1] (стор. 22). Розуміється, що п. З[акшевський] міг спокійно поминути ті написи, бо вже й без того дав класичний доказ, що, беручися пояснити та толкувати фрески, яких темою є легенда про Климента, не прочитав собі навіть тексту тої легенди і наговорив неможливостей. Адже те, що він уважає «сценою реставрації чи будови церкви», се сцена в домі Сісінія, коли сей, прозрівши від свого осліплення за молитвою святого і бачачи його в своїм домі, попадає в лютість і велить слугам в'язати та волочити його, але тут же поражені дивною сліпотою слуги в'яжуть і волочать кам'яний стовп, а св. Климент тим часом виходить свобідно, говорячи їм: Ob duritiam cordis vestri saxa trahere meruistis[2]. Отсе й слова того пропущеного д. Закшевським напису, які для нього не мають ніякого значення, але містять майже дослівну цитату із легенди про св. Климента, отже, відразу роблять неможливим допущене ним толкування цілої сеї сцени. Та д. Закшевському се байдуже; він на тім малюнку знайшов кінчик іншої нитки, за якою і біжить, мов кицька за стеблом. От бачите, над фігурою Сісінія на малюнку маємо напис: Sisinnium — здається, проста річ, Ага, проста, але не для д. Закшевського. На його думку, се «sisinnium» oznaczać może jedynie posiadłość na terytorium albańskim, wiodącą swą nazwę od tego Zyzyniusza»[3]. Вам морочиться в голові при таких словах. Яким способом напис над чоловіком, героєм легенди, може означати маєтність, з якою той чоловік (зрештою зовсім видуманий) не має нічого спільного? Коли ж бо, бачите, д. Закшевський великий майстер від вишукування таємничих зв'язків, а наскочивши в старих монастирських документах на назви поля «zizinnium» або «zizinni» (мабуть, від густого осоту — zizanium, що ріс на ньому), зараз же ідентифікував сю назву з Сісінієм (прозвище, надане, може)

---

[1] Вона зображує сцену реставрації чи будівництва костьолу. Три чоловіки зайняті тим, що тягнуть на канатах величезний, вже оброблений шматок граніту, призначений для фундаменту колони. Четверта постать в лицарській одежі командує робітниками. Над головою цього наглядача чи засновника провадженої будівлі є напис «sisinnium». Інші написи, які тут є, обминаємо, бо вони не мають для нас ніякого значення *(польськ.).— Ред.*

[2] Через жорстокість ваших сердець мусите тягати скелі *(лат.).— Ред.*

[3] Сісіній може означати тільки володіння на албанській території, що веде свою назву від цього Зизиніуша *(польськ.).— Ред.*

б[ути], від якогось шепелявлення чи сюсюкання, пор. наше Шипайло, Сьокало і т. ін.) і побіг шукати властителів тих піль та знов винаходити різні так само фіктивні зв'язки між ними і між базилікою св. Климента. Тим часом показується, що вся та блуканина була зовсім непотрібна, що Rapizzo чи Rapizio фігурує в актах монастиря св. Косми і Даміана з р. 968 як син графа Райнера (стор. 34) і другий Рапіцо — син графа Аттона під р. 1022. Правда, Rapizzo тут являється іменем власним, під час коли на малюнку виступає Benno (Венедикт) de Rapizza — але се вже для д. Закшевського така дрібниця, що він і не пробує застановитися над нею. Що й Maria Macellaria, яка виступає обік Беннона на фресках і правдоподібно була його жінкою, не буде «проста собі різничка», а пані знатного роду, сього можна було догадуватися відразу; д. Закшевський справді віднайшов у актах сліди прозвищ чи придомків a Macello або Macellarius, надаваних деяким визначним людям шляхетського походження, може, від їх посілості в тій части Рима, що здавна називалася «macella». Все се можна було сконстатувати на одній сторінці друку, і така замітка, оперта зрештою не на архівних пошукуваннях, а на давно друкованих актах, була би справді цінною вказівкою для дальших пошукувань. З актів, цитованих д. Закшевським, видно, що Райнери, в яких роді вживалося ім'я Rapizzo, се була могутня римська чи сабінська фамілія лонгобардського походження, яка в IX і X віці піддержувала якісь зносини зі слов'янським світом. Се слід дуже важний, але не більше як слід. Д. Закшевський своїми міркуваннями не то що не вияснив його, але ще обмотав такою павутиною гіпотез та неможливих припущень, що справді тяжко в ній бачити навіть те конкретне, що міститься в цитованих ним актах. В усякім разі скажу, що одиноке цінне в статті д. Закшевського, се власне ті цитати, поміщені в нотках.

В ДЕСЯТІ РОКОВИНИ СМЕРТІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Десять літ минуло від смерті основателя українсько-руського радикального руху Михайла Драгоманова. Багато води уплило за той час і багато дечого змінилося на Україні. Українсько-руська радикальна партія в Галичині, заснована за його почином, по значнім оживленні ослабла, але й досі не спроневірилася його провідним думкам. Натомість так з[вана] національно-демократична партія*, хоч на папері нібито так прийняла його провідні думки до своєї програми, мабуть, ніколи й не думала держатися їх направду і пішла по-давньому блукати та хитатися між «комітетами розпуки» та захвалюванням московського кнута*, що нібито має бути ліпший для нашого народу від австрійської конституції.

Взагалі на теперішніх галицьких русинах скрізь видно вплив драгоманівських думок, хоч переважно частковий. Кожний із нових наших діячів вихопив із багатої китиці драгоманівських думок якусь одну квітку і розвиває та плекає її по-своєму, але з тої частковості виходить звичайно зовсім не те, чого бажав собі Драгоманов. І так, коли редакція «Свободи»*, опираючися на думці Драгоманова, що народ мусить сам собі виборювати поправу своєї долі в своїй «злодійській руці», радила селянам систематично палити панські двори та цісарські магазини, то це вже, певно, не була драгоманівська думка: Драгоманов був би, певно, якнайгостріше виступив проти неї. Або другий випадок. Відомо, як гостро виступав Драгоманов проти забаганок поляків присвоїти собі нашу країну і відбудовувати на ній Польщу і як твердо він стояв за тим, щоб права народу на самостійний розвій були щирі без огляду на те, чи той народ був колись пануючим, чи ні. Але з того ще

таки не виходить те, що тепер говорять деякі завзяті наші газетярі, що нам треба ненавидіти поляків, робити все їм наперекір і добиватися того, щоб тих поляків, які живуть на нашій землі, викинути за Сян або переробити на русинів. Драгоманов усе і всюди стояв за мирне, згідливе життя робочих людей, а тільки противився всякому кривдженню, всякому визискуванню одних другими. Але крім таких чисто політичних думок у заповіті Драгоманова лишилося нам ще багато такого, що має своє значення й нині і буде мати, мабуть, доки світа та сонця. Ніколи не вадить пригадувати ті заповіти, бо вони, як те сонячне проміння, що веде з темряви на ясний, вольний світ, і, держачися їх, люди могли би вже й тепер зробити своє товариське та громадське життя о много кращим, як воно є.

Поперед усього важно згадати те, що Драгоманов був завзятим ворогом усякої брехні та нещирості. Стикаючися з нашими галицькими русинами, він найприкріше відчував у їх словах оту нещирість, удану чемність та солодкість, із якої не раз при першій нагоді вискакувало вроджене грубіянство. Він не міг знести людей, що в розмові все обіцювали, а нічого не додержували, хапалися за всяку піддану їм роботу, а не хотіли признатися, що вони до неї нездібні, і для того й робили її як-будь. Він дуже гостро виступав до легкомисного трактування обов'язків, які чоловік узяв на себе, і сам, не жалуючи ніколи праці й заходу, щоб вив'язатися з даного слова, жадав того й від інших.

Як потомок козацького роду, Драгоманов любив свобідне поводження людей з людьми, смілість і простодушність. Ніщо так не боліло його, як вид наших галицьких селян, що кланяються до самої землі всілякому незнайомому сурдутовцеві і при всякій нагоді хапаються цілувати панів у руку; він уважав це за соромний останок неволі і вважав це за ганьбу інтелігентних людей, поляків і русинів, що піддержують той ганебний звичай і дозволяють людям цілувати себе по руках або навіть домагаються того, як це чинять, на жаль, многі наші священики. Драгоманов усе стояв за тим, аби інтелігенти оберталися з селянами по-братерськи, з пошаною, як з людьми тяжкої і пожиточної праці, а селянам обіцював аж тоді поправу їх долі, коли вони відвикнуть кланятися, будуть держатися просто супроти всіх інтелігентів і виступати сміло зі своїми справами.

Нарешті, треба згадати й те, що Драгоманов лишив нашій інтелігенції заповіт — давати нашому народові повну просвіту, не обкраєну і не фальшовану. Ніщо так не обурювало його, як коли чув з уст інтелігентного чоловіка: «Та я сам у все це не вірю, але у простого народу треба підтримувати віру і релігію». Він усе стояв за тим, що що інтелігентний чоловік уважає правдивим, добрим і відповідним для себе, тим повинен ділитися по всій щирості і зі своїм простим братом.

Драгоманов був не лише великий учений і письменник, але також наскрізь чесний щирий чоловік, у якого слова ніколи не йшли врозріз із ділами. Він дуже не любив самохвальства та щедрих обіцянок, яких чоловік не може дотримати. [...]

Отсе ті головні прикмети думок і характеру Драгоманова, які мені бажалось нагадати руському селянству і руській інтелігенції в десяті роковини його смерті. Своїми писаннями, зарівно як і прикладом свого життя, він дав нам високий взірець неустрашеного і незламного борця поперед усього за свободу думки, досліду, критики та розвою людської одиниці й народів і через те на все буде предметом гордості і честю для народу, що видав такого чоловіка.

[ПЕРЕДМОВА ДО ВИДАННЯ: ГОРДОН БАЙРОН. ЧАЙЛЬД ГАРОЛЬДОВА МАНДРІВКА. ПЕРЕКЛАВ ПАНЬКО КУЛІШ]

Між просторими працями, якими займався Куліш під кінець свого життя, головне місце займають його переклади чужомовних класичних творів на українську мову. Шекспір і Гете, Байрон, Шіллер і Гейне — се були головні автори, які займали його. В його записній книжці, з якої виписку передає його дружина, пані Ганна Барвінок, читаємо: «1894 ледня 15 перечитав і поправив пісню перву. Ледня 18 перечитав до кінця другої пісні і дещо поправив. 1894 лютого 1 скінчив увесь, прочитав і дещо поправив». Мова тут про переклад Байронової «Мандрівки Чайльд Гарольда». Значить, у початках 1894 р. переклад був уже готовий: коли саме Куліш виконав його, не знаю.

Не місце тут говорити про Байрона і про значення його «Чайльд Гарольда» для тогочасної англійської і загалом європейської публіки. Для нас важно, що спонукало Куліша взятися до перекладу сеї поеми. З його передмови, написаної великоруською, чи, як він каже, «новоруською» мовою, яка друкується далі, можна б думати, що ним руководив виключно язиковий інтерес, що, перекладаючи Шекспіра та Байрона, він бажав доказати гнучкість української мови при передачі великих чужомовних письменників. Спеціально Байрон,— ідучи далі за тою ж передмовою,— був цікавий для нього тому, що мав вплив на Пушкіна, який називав його рядом із Наполеоном «властителем наших дум». Усе те можна б уважати мотивами досить формальними, які не можуть запалити в серці перекладача тої гарячої симпатії до перекладного автора, без якої ніякий переклад не вийде дійсно живий та гарний.

Віршована передмова до Василя Білозерського, яка також друкується далі, показує нам, одначе, що у Куліша

була й інша, глибша причина, яка тягла його до Байрона. Байрон, бачите, писав проти англічан, провокував і дразнив їх біготерію та побожну гіпокризію, критикував їх політику й звичаї, чи то, як каже Куліш, «сурово на свою отчизну позирнув», і тут бачить у ньому паралель до себе самого: Байрон критикував Англію, гримав на її хиби так, «як ми на всобиці і ледарства Вкраїни». Не маємо причини сумніватися про правдивість Кулішевого признання, та тим важнішим видається нам вияснити, що дійсної паралелі тут нема ніякісінької і що Куліш зовсім без підстави прикладає свої виступи против нового українського руху до Байронових слідів. Велике, справді революційне значення Байронового життя і Байронової поезії було власне в тім, що в пору важкої реакції та занепаду духу по закінченні наполеонівських війн він із нечуваною елементарною силою виступає як речник свободи особи, як бунтар проти всього усталеного, усвяченого, шаблонового. Він кидає на вагу раз по разу свою репутацію, своє становище, свій домашній спокій, своє здоров'я, свій маєток і своє життя, вмирає вигнанцем і виклятим усею правовірною суспільністю, але рівночасно здобуває собі серця мільйонів сучасних і по смерті вертає тріумфатором до рідного краю. Те, проти чого він боровся, се не якісь моментальні помилки одиниць або хиби характеру національного,— се основні, віковічні устої суспільного ладу, особливо того, який зложився в Англії. Не можна сказати, щоб Байронові виступи були всюди справедливі, щоб його боротьбі присвічував якийсь ясний і високий ідеал; навпаки, се була далеко більша боротьба його необузданого темпераменту та великопанської фантазії, ніж виробленого світогляду. І хоча се вменшує його значення для потомних віків, то для сучасних се мало найбільшу вагу, бо додавало боротьбі гарячого, персонального характеру, виплодило цілу генерацію незадоволених скептиків і рівночасно ентузіастів, що відіграла дуже важну роль в розвої ідей і подій XIX віку.

Натомість в ім'я чого і як виступав Куліш против України і против кого, властиво, на Україні виступав він? Його опозиція корінилася не в житті і не в основних хибах того життя, яких він, скільки можемо зміркувати його діатриб, зовсім не бачив і не розумів. Се була сердитість дилетанта-історика та історіософа на інших істориків за таке чи інше розуміння певних історичних фактів

(козаччини, гайдамаччини), сердитість, переважно основана на апріорних ідеях, що буцімто ті інші історики — вороги культури й культурності та величають варварство та руїнність. Кулішева критика з політичного і національного боку була зовсім безплідна і навіть шкідлива для нього самого, бо, відібравши йому ідейну опору в рідним грунті і в рідній історії, змушувала його, по його власному признанні, раз у раз хитатися між Сціллою і Харібдою, шукати союзів і протекцій там, де їх зовсім не треба було шукати.

Сеї великої помилки своєї старості не окупив Куліш і великою працею своїх перекладів чужих класичних творів на нашу мову. Російська цензура, недивлячися ні на які підходи з його боку, не пускала тих перекладів до друку, хоч залюбки пускала його «Воссоединение»*, «Царя Наливая» і навіть українські вірші-памфлети проти українців, пускала тоді, коли українське слово, пригноблене і виключене від друкарського станка, не могло навіть піднятися до протесту. Та й надто сі переклади, основані на хибнім розумінні української мови (Куліш в остатніх роках свого життя з ненависті до козацтва, гайдамацтва та загалом мужицтва відцурався також живої української людової мови і пробував сконструювати собі, спеціально для перекладів, якусь «стародавню», українську з ніби архаїчним, а направду церковним та московським забарвленням), не можуть задоволити нашого смаку. Навпаки запевненню самого Куліша про гнучкість тої «старомовної» мови, вона виходить у нього неповертлива, дубово-схоластична, наївна і власне мало здібна до вірного передання оригіналу. Добрий показ того, як трактував Куліш сю мову в своїх перекладах остатньої доби, маємо на «Чайльд Гарольді». «Гнучка і багата» Кулішева мова не лише не вистарчила на те, щоб передати Байронову поему римованими строфами і, відкидаючи рими, позбавила Байронів текст половини його краси; їй занадто тісно було і в Байроновім розмірі, і замість 10-стопового вірша маємо тут скрізь тринадцятистоповий, на велику шкоду прецизії та різкості байронівського вислову. Щодо лексики не говоримо нічого — ми лишили її без зміни і думаємо, що тут Куліш довів свою теорію «старомовної» мови до краю. Далі сею дорогою годі вже було йти.

Шануючи працю й ім'я Куліша, ми по деякім ваганні друкуємо сей переклад, важний не так для сучасної нашої

суспільності, якій огнисті Байронові строфи, повні натяків на сучасні йому справи, в значній часті будуть незрозумілі, як для історика літератури і спеціально для того, хто захоче відповідно оцінити перекладову працю Куліша. Будь-що-будь, і в тій праці він дав нам образ своєї енергічної індивідуальності, в тім, може, найподібнішій до Байрона, що де б не був, у якім перевдязі, в якій ролі не виступав би, все і всюди був самим собою і не вмів бути іншим.

ДОДАТКИ

ЛИСТ ПРОФ. В. ЯГИЧА

Проф. Ягич, вибраний в минувшім році ухвалою секцій дійсним членом Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка в філологічній секції, надіслав такий лист товариству: «Беч, 2. I 1904. «Наукове товариство імені Шевченка» почастило ме избором за својега члана у филологичкој секцији. Захвальујући на том незаслуженом одликованьу, желим славному Друштву што већи и што льепши успјех. Вјерујући у болью будућност словенских народа, радо се заносим мислима већ сада у оно срећно вријеме, када ће се сви словенски народи без бојажльиве зависти у благородном натјецаньу узајамно подупирати, када ће из ньихове научне раднье одјекивати дивни акорди међусобног признаваньа и поштованья. Славного Друштва понизно одани *В. Ягић*».

В перекладі на нашу мову се значить: «Відень, д[ня] 2 січня 1904 р. Н[аукове] тов[ариство] ім. Ш[евченка] зробило мені честь, вибираючи мене на свого члена в філологічній секції. Дякуючи за ту незаслужену честь, бажаю славному товариству чимраз більших і кращих успіхів. Вірячи в кращу будущину слов'янських народів, радо забігаю вже тепер думками у той щасливий час, коли всі слов'янські народи без боязливої зависті будуть підпирати одні одних обопільно у благородних змаганнях і коли з їх наукових праць звеніти будуть дивні акорди обопільного признання й пошани. Славного товариства покірний слуга *В. Ягич*».

ДО ЗБИРАЧІВ ЕТНОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Дуже часто звертаються до нас різні люди, особливо молоді, з запитом, як і що належить записувати від народу, аби опісля воно могло бути надруковане. Не маючи спромоги відповідати всім і зокрема, ми подаємо тут короткі вказівки, а коли б хто хотів зайнятися виключно одним відділом записів, просимо звернутися до нас по подрібні інформації, яких ми уділимо радо чи приватно, чи друком.

Перш усього, як належить записувати? Кождий запис мусить бути виразний, чіткий, написаний лише на одній стороні паперу. Довші оповідання найліпше списувати на чвертках звичайного паперу, менші на вісімках; приповідки, загадки, вірування, ліки записувати на маленьких карточках, але все окремо; на одній карточці не можна писати дві приповідки або загадки; карточки по запису зв'язати шнурочками, аби не порозсипалися. При довших оповіданнях належить під кожним ізокрема подати місце запису (село), ім'я оповідача і записувача; під такими короткими, як приповідки, вистане подати місце, а лише раз на одній картці написати своє ім'я і тої особи, що говорила. Призбирані матеріали найліпше пересилати як рекомендовану переписку або як пачку; листами коштує пересилка далеко більше. Довші оповідання належить записувати дослівно від оповідача під диктант, тому й треба його вперед навчити диктувати. Не можна від себе нічого додавати до запису ані викидати з нього. Правопис записів має бути шкільний, але місцеві прикмети говору мають бути задержані. Коли говорять де: *шепка, жеба, сіль, ходит, робет, водов, юж, цимра* і т. ін., то не можна тих форм справляти на: *шапка, жаба, сіль, ходить, роблять, водою, вже, кімната* — але лишити все без зміни. Вірування і ліки можна передавати й своїми словами, але се належить виразно зазначити.

В найближчій будучності будуть друкуватися такі матеріали — тому й їх головно треба записувати:

І. З п і с е н ь: а) Колядки (народні, не церковні коляди) і щедрівки.

2) Козачки (шумки, чабарашки), коротенькі пісні до танцю, яких взірцем може послужити отся:

Ой продала баба вівці
Та й купила бинду дівці.
Бинда ясна, дівка красна,
Нема зубів, лише ясна

Можна буде записувати й коломийки, але хто їх схоче записувати, мусить собі перше набути той том «Етнографічного збірника», у якім вони тепер друкуються (вийдуть десь у лютім), щоб надрукованих уже не записував другий раз.

в) Гагілки (найліпше списати всі, що існують в якімсь селі).

г) При нагоді різдва добре посписувати тексти і подати описи і малюнки вертепу, кози, геродів, уланів і інших останків різдвяних народних ігор, не вважаючи на те, чи їх текст чисто руський, чи мішаний з польським або й зовсім польський, коли лише їх представляють руські колядники руській публіці.

ІІ. П р о з а: а) Найбільшу увагу просимо звернути тут на демонологічні матеріали: оповідання про чортів, різних страхів, хованців (домовиків), блуд, смерть і персоніфіковані хороби, мерців, покутників (душі на покуті), висільників і топельників, упирів, вовкулаків, відьом і чарівниць та знахарів і чарівників, хмарників (градобурів), інклюзників, закопані скарби. Для ліпшої орієнтації найліпше справити собі «Етногр[афічний] збірник», т. XV, де вже такі матеріали надруковані (кошт[ує] 4 кор[они]).

б) Особливу увагу належить звернути теж на місцеві перекази (про гори, ріки, могили, скали, часті села, луки, гаї, урочища і т. ін.), яких є багато в кожнім селі, а яких дотепер у нас майже не записувано.

в) Так само важні оповідання про історичні особи і події (не вигадані), хоч би й дрібні, приміром, про духовних, учителів (давніших), далі про панів, урядників, послів, міністрів, князів і ін. (в нас є багато оповідань про цісаря Йосифа і Марію Терезу, про архікн[язя] Рудольфа), про чумаків, опришків (Довбуш), голод, холеру і інші пошесті,

неврожаї, бунти («ліси і пасовиська»), страйки і інші такі події.

г) Звірячий епос (де виступають звірі як герої) і байки (оповідання з моральною тенденцією).

д) Приповідки (пословиці) і загадки. Для орієнтації, як записувати приповідки, належить собі добути «Етн[ографічний] збірн[ик]», т. X (кошт[уе] 3 кор[они]). Друкується і за два-три місяці вийде й другий том приповідок.

е) Вірування (забобони) і народні ліки (народна медицина). Для орієнтації, як треба записувати вірування, належить справити собі «Етн[ографічний] збір[ник]», т. V (кошт[уе] 4 кор[они]). Народної медицини в нас не друковано ще, а хто хотів би нею зайнятися спеціально, тому поручаємо познайомитися вперед із книжкою д-ра Ю. Талька-Гринцевича («Zarysu lecznictwa ludowego na Rusi południowej»), яку можна у Львові позичити в кожній бібліотеці або дістати в кожній антикварні по невисокій ціні (4—6 кор.). При записуванні народн[ої] медицини треба описувати все дуже докладно; такі загальні записи, як: «На біль голови прикладають бараболі» — нічого не варті, бо ані не знати, в котре місце голови її прикладають, ані в якім виді: чи сиру, чи варену, чи краяну, чи терту і т. д.

ж) Можна також записувати анекдоти, казки, новели, легенди, але для того належить собі справити відповідні томи «Етногр[афічного] збірника», щоби не записувати другий раз того самого (Анекдоти — «Етн. зб.», VI, ціна 4 кор.; казки — «Етн. зб.», VII, ціна 2 кор. (також III—IV, XV т.); новели — «Етн.», VIII, ц[іна] 2 кор.; легенди — «Етн. зб.», XII, ц. 6 кор.).

Ми подаємо тут лише загальнодоступні і недорогі книжки, бо фольклорна література незвичайно широка. Кожному, одначе, що схотів би зайнятися яким спеціальним предметом або студією над якою фольклорною темою, послужимо радо докладнішими вказівками.

На кінці зазначимо, що кожний співробітник дістає безплатно ті томи «Етногр[афічного] збірника», в яких друковані його матеріали. Коли б записаних матеріалів було більше число, тоді може записувач дістати безплатно й інші томи «Етногр[афічного] збірника», а навіть інші етнографічні видання товариства. Всі записки належить пересилати під адресою: Наук[ове] тов[ариство] ім. Шевченка. Львів, ул. Чарнецького, 26. Для етнографічної комісії.

Часописи просимо передрукувати сю відозву.

ВІРША ПРО ТУРЕЦЬКО-РОСІЙСЬКУ ВІЙНУ 1787—91

В рукописній збірці польських та руських пісень* і віршів кінця XVIII в. в моїм посіданні міститься на стор. 385—386 вірша, зложена, очевидно, в Польщі ламаною російсько-українською мовою, де сатирично описуються перші початки турецько-російської війни 1787 р., що закінчилася замиренням у Яссах. Інтересно, що автор вірші, для якого вищі політичні комбінації, причини й значення війни діло темне, головне вістря своєї сатири звертає на непорядки в армії, непідготованість та боязливість офіцерів та недотепність воєнного плану — вічні і невідступні хороби російської армії, направлювані залізною дисципліною, терпеливістю та самовідреченням простих вояків — як у XVIII, так і в XX віці. Подаю тут сю віршу так, як вона написана в рукописі.

Zaczym, zaczym duszko idiesz,
Gołowkoiu swoiu wediesz?
Gołowkoiu i t. d.
Paydiem turka woiowat,
Na plac jego wyzywat.
Kak juże-sz nam dajut znat:
Włotczas do turka stupat!
Kak porucznyk doznał sia,
Wtotczas w grubu schował sia.
Ne choway sia, osuder,
Stupay skoro pod Bender!
Granatyry tam poszły,
Puszku swoi podwezły:
A konnica jak poszła,
Z gaławoiu ne wyszła.
Prozorowski* w porucz stał,
Rotu swoiu wyliczał:
Ah, try dni korniet szukał,
Nim sałdatow pozberał.

Turok puszki pokazał,
Wsioch sałdatow popużał;
Wsiahdy tułub ў barwa,
A gołowa propadła.
Kak caryca doznała,
Wtotczas turku pysała:
«Won ty ham, ty pohan
Ja ty zemlu rozoram,
Ja ty Jassy widberam!»
Kak turoczok wodpysał,
Iz wsioch sałdatow zabrał
I sto gofficerow wział
I wsi puszki widobrał.
Kak caryca doznała,
Wtotczas turku pysała:
«Wot ty ham, ty pohan,
Ja ty zemlu rozoru,
Ja ty Bender widberu».
Kak turoczok wodpysał:
«Kakoy wasza carycia,
Jak u mene łoszycia.
Jak wsiadu na łoszyciu,
Odjadu wsiu stołyciu».
Lulay, lulay luluśki,
Prozorowski maluśki!
Ciłu Polsku pereyszoł,
Z pod Benderu ne wyszoł,
Kak sztol by my szto''t dały,
Satod by w turka ne buły!
Kak ne chocze nykto brat,
Skoro treba nam stupat.

З того, що в вірші нема мови про кінець війни, корисний, як відомо, для Росії, можна догадуватися, що вірша була зложена в часі війни, ще перед її закінченням.

ВІРША ПРО ОТЦЯ НЕГРЕБЕЦЬКОГО

Гумористично-сатиричне віршування на Україні при кінці XVIII в. було значно багатше і ширше своїм об'ємом, як ми досі думаємо. Далеко не всі плоди того віршування, про які до нас дійшли відомості, були опубліковані, хоч їм і пощастило попасти в рукописні записки; інші, ходячи з уст до уст, попали в забуття або ждуть досі щасливої руки принагідного записувача. До числа таких вірш, що хоч давно записані, пізно появляються в друку, належить і отся вірша, яку подаю далі. Публікую її тут із трьох копій, які з різних сторін дійшли до моїх рук. Ті копії також із різних джерел і виявляють деякі відміни в тексті; можна би навіть із деяким правом говорити про дві редакції: вчаснішу, польсько-українську, і пізнішу, чисто українську.

Перша копія міститься в бібліотеці Оссолінських у Львові в рукописі ч. 4017, вписанім у інвентар під титулом «Wiersz pora Nehrebeckiego», в самім тексті титул відмінний «Powieść pora Nehrebeckiego». Рукопис на 10 картках великого 4° (велике листове folio), писаний одною рукою десь у початках XIX в., гарною латинкою, містить саму тільки сю віршу в 202 рядках, без ніякої передмови ані уваги, де, коли й ким вона записана. Перші 20 рядків зложені польською мовою, і се головний знак, який відрізнює сю копію від двох дальших, що записані остатніми роками з усної передачі.

Друга копія зладжена українським артистом-малярем О. Сластіоном і мала бути надрукована в «Киевской старине», та російській цензурі наш старий віршописець видався занадто небезпечним, і вона не допустила його віршу до друку. У мене під рукою щіткова відбитка тексту вірші

під заголовком «Отець Негребецький», до якої д. Сластіон додав ось яку вступну увагу, яку наводжу в перекладі на нашу мову: «Вірша про уніатського попа. Віршу про уніатського попа, отця Негребецького, яку отсе подаю на увагу читачів «Киевской старины», чув я уперве в місточку Копайгороді, Подільської губ., Шаргородського пов. Се було в р. 1876. В Копайгороді я проводив літо у свого товариша по академії і там познайомився з місцевим молодим іще ксьондзом, що дуже гарно грав на гітарі і ще краще співав українських пісень. Він власноручно записував для мене відомі йому пісні, і між усякими жартами та вигадками я почув від нього також відривки про о. Негребецького. Тоді я не надавав сим віршам ніякого значення і не просив записати їх, а пізніше й зовсім забув про них; аж ось три роки тому мені пощастило записати їх уже в Петербурзі, від подолянина, доктора Е. Грибинюка. Сим разом вірша про отця Негребецького записана, здається, в цілості, а про її літературну стійність та значення в ряді інших подібних виплодів української сатири, мабуть, початку минулого віку лишаю судити самим читачам».

Стільки д. Сластіон. З його уваг не видно, чи вірша вийшла в уста простого народу; видно лише, що вона держиться серед інтелігенції, мабуть, залюбки в польсько-католицькій сфері. Польським 20 рядкам першої редакції відповідає тут початкових 60 рядків; зате дальше оповідання числить лише 130 рядків, із яких многі, переходячи з уст до уст, значно попсувалися та повкорочувалися.

Третій варіант прислав нам один непідписаний земляк із Петербурга з увагою, що саму віршу він записав у Полтавщині, але ті, що переказували її, чули її на Поділлі, де вона ходить між народом. Наш дописуватель додає, що вірша сильно розповсюджена в деяких місцях і він чув її від рибалок понад Дніпром. Варіант дуже близький до Сластьонового, декуди дає текст поправніший, та переважно ще більше попсований.

Друкуючи сю віршу, кладемо в основу найстаршу копію з бібліотеки Оссолінських, заступаючи, одначе, її вступних 20 рядків українським вступом варіантів другої редакції (С.—Сластьон і П.—Полт. губ.) і містячи польський текст у нотці. Для дальшого тексту виписуємо варіанти обох пізніших копій та зазначуємо ті місця, що в них пропущені, лишаючи без уваги ті місця, де в копії Оссолінських є

повні вірші, а в обох інших неповні. Правопис і інтерпункцію модернізуємо.

ОТЕЦЬ НЕГРЕБЕЦЬКИЙ

Є село Негребка, воно на Подолі;
Там двір є, церква, парафіян доволі;
Нарід все достатній[1], бідних було мало,
Усі[2] жили як бог казав, що кому ся стало.
А скоро у згоді[3] живуть добрі люде,
То там при них[4] і другим добре буде:
Добре для попа, добре для прислуги,
Котра не знає ні біди ні туги.
Дяк, паламар гладкі, тільки піп бідняка:
Хоч[5] не старий і розумний, трохи був гуляка.
Не душив копійку[6], не міг доробити[ся],
Бо частенько і гульненько любив веселитись[7].
Раз якось[8] захотілось йому погуляти,
А[9] не було за що — де ж тут грошей взяти?
От він у цім горі дав собі таку раду[10]:
Скликав[11] до себе цілую громаду
Та й[12] каже: «Браття, ви знаєте[13] сами,
Що вже літ до[14] двадцять, як тут живу[15] з вами,
А яка з того користь і який пожиток?
Ніби ви[16] не бідні, маєте й добиток,
Поля, ниви, садиби заможні,
Декотрі з вас живуть[17], як вельможні —
А нікому й досі не прийшло[18] згадати,
Що й о спасенії душі треба подумати.
Треба старатись, як і другі[19] люде,
Нехай як у них, так і у нас буде.
Чи ж то[20] конче в Почаїв ходити,
Коли ж такий само празник[21] можна освятити
І у нас в Негребках[22], який там буває?
Нехай же кожен із вас подумає[23],
Щоб і богу було мило і для вас всіх сладко:
Зберімося[24] разом та зробімо складку —
Так, невелику, але і немалу,
Щоб у час добрий, щоб[25] мені ся вдало[26]
З вашими грошима[27], з просьбою[28] моєю
Виробить на празник для вас[29] привілею.
А я з благочинним і з всіма попами

---

[1] С. Людей все достатних. [2] С. Всі. [3] П. У пригоді. [4] П. У них; дальші два рядки vac[at]. [5] С. Хоць. [6] П. Копійки. [7] С. Веселити. [8] П. Як. [9] П. Та й. [10] С. Таку собі в тім горі дав він раду. [11] С. Зібрав. [12] С. І. [13] П. Братія, знаєте вже. [14] П. За. [15] П. Живу я. [16] С. Щосьте. [17] С. vac. [18] П. Пришлось. [19] С. Як другії. [20] П. Чи то ж. [21] С. Коли й в Негребках. [22] С. Такий самий празник. [23] П. Так от подумайте, погадайте. [24] С. Зберітеся. [25] П. vac. [26] С. Удало. [27] С. Грішми. [28] С. А прозьбой. [29] С. Нас.

І з біскупом лучче ще, як з вами,
Знаком і дам раду, а як буде треба,
Я готов зайти аж[30] до неба:
Знаю я і в небі
Таких, що служать в церковній потребі».
Громада се вислухала[31], погадала,
Сто злотих зібрала і попові дала[32].
Піп, палицю в руки взявши[33]
І гроші тії[34] сховавши,
Уставши[35] раненько, помолився богу
Та й[36] рушив в дорогу.
Пройшло[37] дві неділі, громада чекає,
На усі дороги попа[38] виглядає.
Чекають[39], виглядають і думають люде,
Що як ся піп верне[40], в селі празник буде.
А піп за очима добре празникує,
Ані гадки за привілею, так там бенкетує!
По-своєму як знає, гуляє[41],
А[42] скоро складки громадської не стáє[43],
Скоро до копійки з грошей так ізвівся,
Аж четвертої неділі[44] заледве вернувся,
І скликав громаду, а сівши[45] на лаву,
Із свого посольства таку здав [їй] справу[46]:

---

[30] П. То я зайду і. [31] С.дод[ано] Подумала. [32] С. І йому віддала. [33] С. У руки узявши. [34] П. Тії гроші гарненько. [35] С. Встав. [36] С. І. [37] С. Минуло. [38] П. На всі шляхи. [39] П. дод[ано] попа. [40] П. Як піп вернеться. [41]. П. Знай, по-своему гуляє. [42] П. Що. [43] П. Не стане. [44] С. До неділі четвертої. [45] П. Вернувшись, сівши. [46] С. Таку свого посольства здав справу: П. склав справу. Замість сих 60 рядків у Оссол[інських] читаємо:

POWIEŚĆ POPA NEHREBECKIEGO

Jest wieś Nehrebka, gdzie dziedzice sami
Często bywają ruskiemi popami.
Z tych jeden zostawszy w tym stanie,
Miał do gorzałki wielkie przywiązanie,
A zmarnowawszy swój majątek cały,
Gdy się sposoby pijaństwa przerwały,
Przyrzeka, że odtąd pić poprzestanie,
Ale ażeby mu parafijanie
Sto złotych składki dali do koszyka,
A on przywiley na prażnik uzyskać przyrzeka.
Przedkładaiąc im, że funduszu mało,
Wiele byb potrzeb w cerkwi się zdało,
Że się swym trudem do tego przychyli,
Byle pieniądze na expens złożyli.
Gdy parafian swoią mową skruszył,
Zabrał pieniądze i z domu wyruszył,
Wszystkie przepiwszy po niemałym czasie
Wrócił napowrót wymokły iak w kwasie.
Aby przed ludźmi zakrył swoią winę,
Taką za prawdę udaie przyczynę.

«Як тільки-м[47] вийшов, помолившись[48] богу,
В намірену до Рожиськ[49] дорогу,
Зараз мня[50] здибав секретар біскупа
І рече: «Яка то у вас мисль[51] глупа,
Аби сто злотих на привілей[52] стало!
Там сто червоних[53], і то єще мало».
Як мені зачав о всем толкувати,
Скільки-то кому потреба оплати:
«То в консисторії, также до печати,
Канцеляристам также треба дати.
А біскупові? Он не возьме мало.
Также[би] твоїх сто злотих досталo![54]
Я му вклонившись, против його мови
Експлікувався на то тими слови[55]:
«Що народ[56] бідний, ледве що зібрали
І тих сто злотих, котрі мні[57] дали.
Маю я надію, що ми не одкажуть
І милосердность якую покажуть».
Секретар на то: «Добре говорити,
Але кождому треба їсти, жити.
З чого ж би вони в консисторії жили,
Щоб милосердность на вас положили?
Милосердія нема, тільки в небі;

[ОПОВІДАННЯ ПОПА НЕГРЕБЕЦЬКОГО

Є село Негребка, де самі володарі
Часто бувають руськими попами.
Серед них один, маючи цей сан,
Відчував великий потяг до горілки,
А перевівши увесь свій маєток,
Коли вже коштів на пияцтво не стало,
Присягнув, що віднині пити не буде.
Але щоб йому парафіяни
Дали сто злотих пожертвування до кошика.
А він обіцяє дістати на свято привілей.
Доводячи їм, що коштів мало,
А церква багато чого б потребувала,
Запропонував, що сам все те зробить,
Аби лише грошей на витрати назбирали.
Коли він парафіян переконав своїм умовлянням,
Забрав гроші і пішов з дому,
Пропив їх усі через деякий час
І повернувся назад, вимоклий, як у квасі.
Щоб перед людьми згладити свою вину,
Таку за правду він видає причину *(польськ.)*.—*Ред.*]

[47] П. Скоро-м но вийшовши; С. Скоро-м но вийшов. [48] Осс. Помолився. [49] П. В нареченую; П. і С. Дорожеств дорогу. [50] П. Мене. [51] С. і П. Яка в тебе мисля. [52] С. Як же би тобі сто золотих; П. Чи то б тобі. [53] П. Коли сто червінців; С. Таки. [54] Отсих шістьох рядків ані у С., ані у П. нема. [55] С. Я на такі слова і по такій мові відказав йому: «Говоріть здорові. П. Я по такій речі. [56] С. і П. У нас нарід. [57] С. і П. Що мені.

Тут кождий о своєй думає потребі,
Нема тут за чим довго пробувати,
Бо ся не можна чого сподівати».
Думаю собі: «Дурно я трудився
І на дорогу не мало стратився![58]
А знавши добре входи [59] і до раю,
Якось я прецє і там ся запхаю[60].
Відти вже ближче до неба дорога —
Вже аж [я] піду до самого бога»[61].
Пустившись іду[62], а все манівцями,
Проходжу ліси, поля, гори, ями[63],
А все[64], день і ніч через [65] дві неділі,
Праце-м зобачив[66] рай ще о дві[67] милі.
Там чисте поле, окрите цвітами,
І аж до раю нема жадной тами[68].
Прийшовши під рай[69], аж там стоять сходи,
По тих[70] до неба заходять народи.
Не так ми[71] скучно доти було[72] іти,
Але на сходи як прийшло влазнти[73],
Так ми ся здало[74], же їм нема конця:
Вони стояли еще[75] вище слонця.
А що ж робити, коли-м ся затрудив!
Міркую собі: «Я не буду блудив,
Піду з другимн, а в небі знакомі,
Пустять мя, приймуть, не будуть лакомі
Аби що дати, бо вони в розкоші,
Не потребують уже наших грошей»[76].
Передо мною ішов[77] німець з краю;
Запиталися по длуг обичаю[78]:
«Хто входить з світа?»[79] Німець рече: «Ich!»
То святий Петро подумав[80], що мніх,
Та й пустив німця в небо як на сміх[81].
Зараз відчинив для мене ворота,
І мене війти теж взяла охота[82].
Зараз мя пізнав, що не по-німецьки[83]:
«О, як ся маєш, отче Негребецький!»
Реку: «Здоров єм за благословеннєм
І перед богом вашим ся вставленнєм»[84].

---

[58] Отсих 12 рядків у С. і П. нема. [59] С. Знаю я входи аж; П. Знаю я ход. [60] С. Якось я і туди запхаю; П. Допхаю. [61] Сих двох рядків у С. і П. нема. [62] С. і П. Іду я до раю. [63] С. Там такі гори, ліси й ями; П. Бо там такі ліси, гори та ями. [64] С. vac. [65] П. Аж через. [66] С., П. Забачив я. [67] С. П. За дві. [68] Сих двох рядків у С. і П. нема. [69] С. Приходжу я до раю; П. Доходжу до. [70] С. і П. По котрих. [71] С. і П. Мені. [72] С і П. Страшно було на них. [73] С. і П. Як прийшло на них влізати. [74] С. і П. Я думав. [75] С. А вони стоять отак іще; П. Бо вони. [76] Отсих 6 рядків у С. і П. нема. [77] С. Коло мене ішов; П. Зо мною. [78] С. Святий Петро спитав по своєму звичаю. [79] С. П. «Хто там сходе з того світа до неба?» [80] С. і П. Св. П. не дочувши та думав. [81] Осс. Сей рядок vac. [82] С. і П. Сих двох рядків нема. [83] С. А мня як уздрів, та й пізнав: це не по-німецьки; П. А мене.. . бо се. [84] Отсих двох рядків у С. і П. нема.

«Що тя до неба такого загнало?[85]
До нас приходить з того світа мало»[86].
«Велика[87], отче, церковна потреба
Змусила мене прийти[88] аж до неба.
У нас єсть церков, але на публіку[89]
Жадного в року[90] нема в ней празнику.
Люди убогі і я не багатий,—
Щоб який преце з того профіт мати.
Що ж, в консисторії як нема оплати,
Трудно убогим абищо вскурати.
Біскуп без грошей тоже не зарадить,
Также убогий з ними що порадить?
Поміркувавши, що там не до ладу,
Самого бога буду просить взгляду»[91].
«Що ж, ти знакомий, не довго забавиш,—
Рекл мені Петро,— і все діло справиш»[92].
[І] запросив мня до свого фільварку[93],
Казав горілки налляти ми в чарку...
Там-то розкошно всі живуть небяни!
Вони багаті, як на світі пани[94].
Тут ми допізна [собі] учтували,
Аж поки всі в небі спати полягали[95].
По учті Петро казав рано встати,
Аби ще бога без діла застати;
Бо якби-м трафив на другую справу,
То мою просьбу вкинули б під лаву;
Але так треба, аби-м я застав,
Як тільки рано аби господь встав[96].
І я там, доволі наївшись, напившись,
Ліг спати під стропом, в солому зарившись[97].
Аж назавтра будять мене й дають знати,
Що пора вже йти до господньої хати[98].
Там-то весело у небесах[99], браті!
Такі палаци, що хата на хаті!
А так сіяє ясно, бо єсть свічок сила[100],
Як коли б наша [101] корчма загоріла[102],

---

[85] С. і П. замість сього рядка мають два коротші: Що ж це таке там у вас стало. Що тебе аж сюди до неба запхало; П. А що там у вас таке... загнало? [86] П. і С. того рядка не мають. [87] С. дод[ано] перед сим словом: А я реку; П. vac. [88] С. і П. Загнала мене з того світа. [89] С. і П. У нас церква на посміху. [90] С. Ні жодного року. [91] Сих 8 рядків нема ані в С., ані в П. [92] С. Тут довго не забавиш і се діло справиш; П. О, се діло тут не забавиш, скоро справиш. [93] В Осс. і С. сей рядок стоїть на другім місці; П. Та й зазвав мене. [94] Сі два рядки в С. і П. vac. [95] Сі два рядки в Осс. і С. vac. [96] Сих 6 рядків у С. і П. нема. [97] Оссол. Сих двох рядків нема; П. І я теж, наївшись. [98] Сих двох рядків у Осс. нема; П. Що треба йти; С. додає ще: Привелеї зискати. [99] С. От жиють у небесі: П. От живуть небесні браття. [100] С. і П. А свічок сила! [101] П. Тьфу! Коли б наша. [102] Отсі 4 рядки в С. і П. стоять по нашім.

Іду в палаци, где боже мешкання —
Свята Параска просить на снідання,
Свята Кулина табаков[103] частує,—
Аж ми ся серце од всього[104] радує.
Другі знакомі также запрашають,
Що душі мило, всього досить мають[105].
А я ся спішу, щоб ся не спізнити,—
Потому прийду, тепер треба іти[106].
Входжу, пребувши всі небесні чати,
Аж до передові богової кімнати[107]
І виджу дверима, що в великій хаті[108]
Бог отець[109] сидить на злотім варстаті;
Син божий близько сидить[110] на полиці
На дуже прекрасній, багатій[111] столиці;
Дух святий ніби нічого не знає,
Сидить на пєцу[112] і горох дзюбає.
Призвавши мня, бог закричав на слуги:
«Може пождати іще який другий!
Чом Негребецький стоїть за дверима?
Я го доглянув своїми очима[113].
Чом не приступить і не скаже діло?
Я його справу вислухаю мило».
Тут я прескромно через поріг влажу[114],
Як йому тільки діло моє скажу[115],
Що я на празник привілею прошу
І ото[116] просьбу од людей приношу[117].
«А[118] на якого ж ти хочеш святого?
У мене знайдеш для тебе готово!»
Я ся одизвав, що на Михаїла
З сили небесной альбо Гавриїла[119],
Зараз Михаїл, убравшися в шати,
І меч до боку припасав багатий;
На нім холошні[120] тонкі, замшовії,
По всіх швах золотом облямованії[121];
Куртка понсова[122] з золотими гудзами,
Шапка злоціста з білими перами,
В жовтих чоботях[123], крила як у пави,

---

[103] Осс. Табаку; С. і П. Табакою. [104] С. і П. Аж ся дух і серце від того. [105] С. і П. Усього додають. [106] Сих двох рядків у С. і П. нема. [107] Замість сих двох рядків у С. і П. Приходжу я до господньої хати. [108] Сей рядок у С. і П. vac. [109] С. Аж господь бог; П. Коли. [110] С. Сі два слова, а П. перше з них — vac. [111] С. і П. се слово vac. [112] С. Собі на припічку; П. Сидить на припічку. [113] Замість сих 4 рядків у С. читаємо: А я стою за дверима. Аж господь бог доглянув мене своїми очима І каже: Чого ж то Н. стоїть за дверима? П... Забачив... [114] Осс. І запитався од первого разу: П. Смиренко і. [115] С. Паче раб смиренний свое діло кажу; П. Наче раб смиренний. [116] П. Такую. [117] С. Сей рядок vac. [118] П. Добре, а. [119] С. П. А я реку: На Гавриїла, А по силі небесній на Михаїла. [120] С. і П. Холоші. [121] С. і П. Золотом лямованії. [122] С. і П. Злотяна. [123] С. і П. Жовті чоботи.

Став перед богом по длуг свей устави[124]
Я ся здумівши при порозі стою:
А то архангел! Свою красотою
Нас не пошпетить, будеть оборона,
Котрий його возьметь за патрона![125]
«Ото, Михайле[126], Негребецький просить[127]
І ото просьбу[128] од людей приносить [129],
Аби на твоє ім'я написати
І привілеї їм на празник дати[130].
Та,— рече господь,— як же тото[131] буде?
Чи знають тебе тамтейшії[132] люде?»
«Но,— рекл Михаїл[133],— пресвятіший боже,
Негребецький мня[134] познакомить може.
Як тільки зачав правтину (?) учити —
Я його знаю, добре будем жити»[135].
«Пиши, Михайле! — Він зараз за крило
Вхвативши живо, аж мня удивило,
Таке золоте перо витягнувши
І коло стола господня ставши,
Добув чичуги, став темперовати[136],
Взяв лист[137] паперу і зачав писати.
«Поки напишуть,— бог сказав[138] маршалку,—
Негребецького возьміть до фільварку,
Прийміть за гостя, дайте му [139] вигоду,
Бо він струдженій[140] з далекого ходу».
Вивели мене в[141] пекарню, сів я на припічку,
Дали мені їсти пшеничну паляничку,
І схаб свинячий упечений, тлустий[142],
І поставили на мисці капусти[143].
Так заїдаю[144], аж не знаю годі,
Аж мені смалець тече по бороді,
А тії кості[145] на землю скидаю

---

[124] С. і П. По своїй уставі. [125] С. і П. Сі 4 рядки vac. [126] С. Михайло,—крикнув бог,—чуеш; П. Угу, Михайло. [127] С. і П. про се. [128] С. Такую; П. Такеє діло. [129] С. і П. Приносе. [130] Сих двох рядків у С. і П. нема. [131] С. Тільки як воно буде; П. Тільки ж слухай, якже ж се воно так. [132] П. Тамошнії. [133] С. А. Михайло каже; П. vac. [134] С. Таки мене Н.; П. Та мене Н. [135] Замість сих двох рядків у С. і П. стоїть лише: Нехай і так! За сим рядком у С. і П. йдуть рядки (всіх 8), відповідні до наших рядків 154—157.

[136] Замість сих п'ятьох рядків у С. і П. читаємо:

«Пиши!» — крикнув бог. Всі ся здивували,
Коло стола господнього ставали.
Схвативши за крило, таке золоте перо витягнувши,
Зняв ножик з очкура, став темперувати.

[137] С. і П. Аркуш. [138] С. і П. крикнув. [139] С. і П. Дати йому всяку. [140] С. Ся струдив; П. Струдив ся. [141] С. Взяли мене у пекарню; П. На пекарню. [142] С. і П. І схаба свинячого, впеченого тлусто. [143] С. Поставили мені з миской капусту; П. Миску з капустою. [144] С. Я Так їм; П. Їм я. [145] С. і П. А кісточки.

І ангелики ними[146] забавляю.
Тільки поївши дали мені знати,
Аби до бога іти вже до хати,—
Галас зробився, б'ють бубни до тривоги,
І я ся підняв, хтів стати на ноги...[147]
Щось загриміло[148], ударили в дзвони,—
Шум ся, крик зробив: «Ну, до оборони!»[149]
Зараз ся збігли турки і татари,
Калмуки, греки, козаки, райтари[150],
Збройне шаталанство,
Ляхи, жиди і всяке поганство:
«Чорти з Люципером збираються
І вже в небо впираються!»
І я до свого пірвався костура,
Гонив за чортом, не бачив, де дзюра,—
Як на ню трафив, так оба посполу
Аж до земного полетіли долу[151].
А привілеї при такій недолі
Там ся у бога остали на столі...[152]
Шкода, панове громада, того[153] опустити,
Єще би треба до неба раз піти[154];
Як бисте еще ми сто злотих дали,
То би на тую дорогу ми стали[155].
Я вже з дороги не буду звертати,
Просто вже піду до господньої хати,
Щоб таки раз той привілей дістати![156]

Досить глянути на розмір сеї вірші та на її мову й рими, густо пересипані полонізмами, щоб зрозуміти, що автором її був якийсь український поляк, що бажав забавити веселе товариство коштом українського попа. Та й основна тема

---

[146] С. І Тим ангеликів; П. Та й тим. [147] Сих 4 рядків у С. і П. нема. [148] С. Аж чую; П. Коли се чую. [149] С. і П. Крик, галас піднявся з всякої сторони. [150] Сих двох рядків у С. і П. нема. [151] В С. і П. по нашім рядку 233 йдуть рядки 230—231, а далі читаємо:

Тут згори янголи, бояри,
Жиди, ляхи, татари,
Все небесне панство
І всяке поганство
Ну ж на оборону! І я, схвативши палюгу,
Гонився за чортом, не вважав, що дюра
Була в небі глибока,
Що як зиркнеш, не побачиш і оком,
І отак осьмо посполу
Летіли з чортом аж до земського долу.

[152] Сі два рядки в С. і П. vac. [153] С. Аж, миле браття, шкода; П. Але ж, браття. [154] Сей рядок у С. і П. vac. [155] Замість сих двох рядків у С. і П.: Як би це хоць раз сто злотих зложити! [156] Остатніх трьох рядків у Оссол. нема.

вірші — гумористично підмальована мандрівка душпастиря до неба в справі його духовних овець, була розповсюджена на Заході і в літературі, і в устах народу. Полишаючи собі на пізніше детальний досвід про генезу та мандрівку сеї теми, якої коріння треба шукати аж у апокрифічних апокаліпсах із перших віків християнської ери та їх пізніших паростях (вроді візії св. Павла, мандрівки св. Патрикія і т. ін.), пригадую тут прегарне оброблення аналогічної теми в «Листах з мого млина» Альфонса Доде* в відомім нарисі «Видіння пароха з Какуняна». Доде покликається при кінці свого нарису на провансальського поета Руманілю*, від якого він запозичив сю тему,— видно, що в Провансі вона й досі популярна.

Гумористичне оповідання о. Негребецького з російського Поділля перейшло до Галичини, де також держиться в устах інтелігенції. Перед кількома роками в кружках академічної молодежі у Львові дуже інтересно оповідав се прозою д. Гулеюк, тільки тут о. Негребецький перехрещений на о. Здерківського і додано деякі нові комічні риси. За оповіданням д. Гулеюка сей жарт списав д. Д. Сембратович і помістив у календарі «Сокола»* на 1893 р.

КОМЕНТАРІ

До тридцять п'ятого тому Зібрання творів І. Я. Франка у п'ятдесяти томах входять дослідження, статті, огляди та рецензії з питань літератури та мистецтва, написані протягом 1903—1905 рр. і опубліковані здебільшого в журналі «Літературно-науковий вісник» (ЛНВ), у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (ЗНТШ) та інших періодичних і неперіодичних виданнях.

Автографи більшості статей не збереглися.

Матеріали розташовані в хронологічному порядку.

ІВАН ГУШАЛЕВИЧ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1903, т. 23, кн. 8, с. 111—128, кн. 9, с. 163—187; т. 24, кн. 11, с. 92—120.

Збереглися уривки автографа першого й четвертого розділів — один знаходиться на звороті трьох початкових сторінок рукопису статті І. Франка «З історії української молодежі в Галичині 1871—1884» (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 558), другий — на звороті чернетки першої сторінки рецензії І. Франка «Pamiętnik literacki, czasopismo kwartalne, poświęcone historyi i krytyce literatury polskiej, 1902» (ІЛ, ф. 3, № 793).

Подається за першодруком.

«Літературно-науковий вісник» — щомісячний художній, науковий і публіцистичний журнал, який почав видаватися у Львові 1898 р. В період, коли до його редакції входив І. Франко (1898—1906), мав демократичне спрямування.

С. 7. Гушалевич Іван Миколайович (1823—1903) — український письменник і громадський діяч «москвофільського» напряму. Писав переважно так званим «язичієм». Певну цінність мають його ранні поезії «На чужині загибаю», «Де є руська вітчина», «Бурлак» та ін.

Оперету Гушалевича «Підгіряни» переробив і поставив на сцені 1882 р. М. Кропивницький.

«Галичанин» — щоденна суспільно-політична газета «москвофільського» напряму, виходила у Львові (1893—1894).

Ставропігійський інститут у Львові — культурно-освітня установа реакційно-клерикального спрямування

(1788—1939), з 60-х років XIX ст. очолювалась «москвофілами». Утворилась на базі колишнього Ставропігійського (Успенського) братства (національно-релігійної організації українських православних міщан Львова), яке після примусового прийняття унії на початку XVIII ст. втратило своє прогресивне значення.

...був редактором двох руських газет...— тобто редагував і видавав літературно-громадські тижневики «москвофільського» напряму «Новини» та «Пчола», які виходили у Львові (1849).

...у своїй власній партії... — Маються на увазі «москвофіли» — громадсько-політична течія на західноукраїнських землях у другій половині XIX — на початку XX ст., що об'єднувала частину духівництва і буржуазної інтелігенції, яка орієнтувалася на реакційні сили царської Росії. «Москвофіли» намагалися використати прагнення західноукраїнських трудящих до возз'єднання з Росією для прищеплення їм царефільських поглядів з метою боротьби проти революційного руху, виступали за об'єднання всіх слов'янських народів під владою російського самодержавства і не визнавали права на вільний розвиток українського народу і його культури. У часи громадянської війни 1918—1920 рр. стали на шлях антирадянської боротьби, в 20—30-х роках підтримували окупаційні режими на західноукраїнських землях. Реакційну суть «москвофілів» викривали М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко, М. І. Павлик та інші російські й українські прогресивні діячі. В. І. Ленін згодом у статті «Як поєднують прислужництво реакції з грою в демократію» дав нищівну оцінку «москвофілам», вказавши, що вони були підкуплені однією з найреакційніших партій Росії — кадетською партією (В. І. Ленін, Повне зібр. творів, т. 26, с. 257—258).

С. 8. ...похвальний вірш на честь Яна Собеського... — Йдеться про поезію І Гушалевича «Воспоминанье посвященно Іоанну III Собьескому королю польскому, освободителю Вѣдня от турков дня 12 вересня 1663 в день двухсотлѣтнего ювілею празднованного 11 и 12 вересня 1883 во Львове». В цьому творі оспівується Ян Собеський (1629—1696) — польський полководець, король Польщі під ім'ям Яна III (1674—1696), який відіграв велику роль у зміцненні польської держави.

...віденської побіди 1683 р... — Мається на увазі розгром османської армії в битві під Віднем 12 вересня 1683 р., в якому головну роль відіграло польське військо під командуванням Яна Собеського. Історичне значення цієї перемоги полягало в тому, що вона зірвала плани османських феодалів розширити межі свого панування в Європі. В складі війська Собеського, що брало участь у віденській битві, були й українські козаки.

Костецький Платон (1832—1908) — українсько-польський письменник, публіцист і журналіст ліберально-буржуазного напряму. У 1854—1855 рр. був редактором «Зорі галицької», з 1855 р. співробітничав у різних польських періодичних виданнях. Протягом 1869—1908 рр. займав посаду редактора «Gazety narodowej».

Головацький Яків Федорович (1814—1888) — український поет, учений і педагог. Разом з М. Шашкевичем та І. Вагилевичем входив до прогресивного літературного гуртка «Руська трійця». У 50-х роках перейшов у табір реакції, став прихильником слов'янофільських ідей. Найважливішою працею Головацького є збірка

«Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (кн. 1—4, М., 1878).

Наумович Іван (1826—1891) — український клерикальний діяч, «москвофіл», видавець, журналіст.

Шараневич Сидір Іванович (1829—1901) — український буржуазний реакційний історик, «москвофіл», професор Львівського університету.

Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — український історик, археолог, етнограф та філолог ліберально-буржуазного напряму.

С. 9. ... кождого рядка писань М. Шашкевича... — тобто кожного рядка творів Шашкевича Маркіяна Семеновича (1811—1843) — українського письменника і фольклориста, найактивнішого учасника «Руської трійці».

С. 10. ... патентом із 16 н. ст. цвітня... — Йдеться про скасування панщини у Галичині. Цісар Фердінанд підписав патент про скасування панщини 16 квітня 1848 р.

... роздана в Празі... на слов'янський з'їзд... — тобто делегатам І всеслов'янського з'їзду, який відбувався в Празі на початку червня 1848 р. У зв'язку з придушенням австрійськими військами національно-визвольного повстання в Празі з'їзд припинив свою роботу. Керівну роль на цьому з'їзді відіграла реакційна чеська буржуазія. Програмні документи з'їзду — «Звернення до неслов'янських народів Австрії» і «Маніфест до європейських народів» — закликали зберегти вірність Габсбурзькій монархії та цілісність Австрійської імперії.

С. 11. ... нагадує нам ту «весну народів» ...— тобто революційні виступи, що охопили Західну Європу в 1848—1849 рр. В окремих країнах революційні рухи «весни народів» тісно пов'язувались з боротьбою за возз'єднання і незалежність народів.

С. 12. ... майже аж до появи «Який-то вітер шумно грає» та «Не пора...» — тобто пісень на слова творів І. Франка «Не пора, не пора» та «Пісня руських хлопів-радикалів», що починається словами: «Який-то вітер шумно грає».

С. 14. Габсбурги — династія, що правила в Австрії в в 1282—1918 рр., в Чехії та Угорщині 1526—1918 рр. (з 1867 р.— в Австро-Угорщині), в Іспанії та її володіннях 1516—1700 рр.; імператори «Священної Римської імперії» в 1273—1438 рр. з перервами і в 1438—1806 рр. постійно, крім 1742—1745 рр. Габсбурги увійшли в історію як вороги суспільного прогресу, душителі національно-визвольного руху народів Європи. На українських землях, що входили до складу Австрійської імперії, проводили колонізаторську політику.

С. 15. ... лагодячися стати «тірольцями сходу».— Тіроль — австрійська провінція в Альпах — вважалася західною «коронною землею». Галицька реакційна інтелігенція, прагнучи вислужитись перед австрійським троном, намагалася і Галичину зробити опорою австро-угорської корони. Звідси вислів— «тірольці сходу».

С. 18 ... завдяки музиці Лаврівського, Рутковського та Вербицького.— Український композитор, музичний діяч Лаврівський Іван Андрійович (1822—1873) на текст твору І. Гушалевича написав хорову пісню «До зорі» («Красна зоре»). Педагог і композитор М. Рутковський — автор пісні для чоловічого хору «Щасть нам, боже...» на текст однойменного

вірша І. Гушалевича. Один із перших українських композиторів професіоналів у Галичині Вербицький Михайло Михайлович (1815—1870) на тексти І. Гушалевича написав пісні для чоловічого хору «До зорі» («Красна зоре») та «Козак до торбана» («Звени, звени, мій торбане піснесловний»).

С. 19. Фарис Міцкевичів... — Йдеться про героя твору Адама Міцкевича «Фарис».

С. 20. Кобольд, кобольди — в німецькій міфології особливий вид ельфів, духи-домовики, іноді гірські духи. Кобольдам приписується кепкування над людьми, вони постійно вовтузяться і шумлять. Звичайно змальовуються у вигляді потворних карликів.

С. 21. ... пок[ійний] Остап Терлецький у своїй студії про тодішнє письменство... — І. Франко має на увазі працю українського публіциста, літературознавця та громадського діяча революційно-демократичного напряму Терлецького Остапа Степановича (1850—1902) «Галицько-руське письменство (1848—1865 рр.)», яка була опублікована 1903 р. в ЛНВ (т. 24, кн. 10—12).

С. 22. Калінка Валер'ян (1828—1886) — польський буржуазний історик, публіцист, відомий реакційними заходами по заснуванню колегіумів для української молоді в Галичині з метою виховання в неї почуття відданості польській шляхті та навернення до католицької віри. І. Франко гостро критикував ці його заходи.

Головна руська рада — політична організація української буржуазної інтелігенції та верхівки уніатського духівництва Галичини проавстрійського напряму (1848—1851). Головну руську раду називали ще Руською радою головною, Руською народною радою, Народною радою.

... губернатори Залеський, а потім Голуховський... — Йдеться про Залеського Вацлава (1798—1849) — намісника Галичини, відомого польського фольклориста, що виступав під псевдонімом «Вацлав з Олеська», та Голуховського Агенора (1812—1875) — намісника Галичини, австрійського реакційного політичного діяча, який, за словами І. Я. Франка, був «головним стовпом і творцем полонізаційної системи на Галицькій Русі» («Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», Львів, 1910, с. 169).

С. 23. Дідицький Богдан Андрійович (1827—1909) — письменник і видавець у Галичині, один із ідеологів «москвофільства».

... меттерніхівського режиму... — тобто режиму, впровадженого Меттерніхом Клеменсом (1773—1859) — австрійським державним діячем та дипломатом, який відстоював феодально-абсолютистський лад, проводив політику соціального і національного гноблення, зокрема населення Східної Галичини, боровся проти революційного та національно-визвольного руху в Європі.

С. 24. Ануш Ігнатій (1812—1869) — чеський історик, професор Львівського, Оломоуцького та Краківського університетів. Автор численних статей у німецьких та чеських виданнях.

С. 25. Стадіон фон Вартгаузен Франц-Серафім (1803—1853)—австрійський реакційний діяч, який був намісником Галичини (1846—1848), міністром внутрішніх справ Австро-Угорщини.

Гвардія народова — легальна польська військова організація з головним осередком у Львові, заснована під час революції 1848 р.

«Временник Ставропигийского института на 1888 год» — один із випусків календаря, який видавав Ставропігійський інститут (Львів, 1864—1915).

С. 26. Яхимович Григорій (1792—1863)—український реакційний діяч в Галичині, був професором Львівського університету, ректором духовної семінарії у Львові, перемишлянським єпископом, митрополитом львівським; один із засновників Головної руської ради.

«Зоря галицька» — перша українська газета, що виходила в 1848—1857 рр.— спочатку як орган Головної руської ради, а пізніше (з 1852 р.) була трибуною «москвофілів».

С. 29. Борисикевич Іван (1815—1892) — український письменник і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

... на ославленім з'їзді стодвадцятьох руських ученик — Йдеться про з'їзд української інтелігенції, який відбувся у Львові 19 жовтня 1848 р. Цей з'їзд відіграв певну роль у культурно-політичному житті Галичини.

С. 30. ... се відчула поперед усього Ставропігія.— Йдеться про Ставропігійський інститут у Львові.

... в своїх коротеньких споминах, написаних кілька літ перед смертю для Ів. Ом. Левицького ... — Згадані І. Франком спогади-автобіографія І. Гушалевича, написані для українського ліберально-буржуазного журналіста і бібліографа Левицького Івана Омеляновича (1850—1913), зберігаються в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. С. Стефаника АН УРСР (НТШ, словник І. О. Левицького, п. 30, сп. 325).

Павенецький Антін (1818—1889) — український журналіст і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, один із засновників Головної руської ради, редактор «Зорі галицької».

... М. Устиянович виготовив переробку...— Йдеться про переробку українського письменника і громадського діяча Устияновича Миколи Леонтійовича (1811—1885), відому під назвою «Верховинці».

Коженьовський Юзеф (1797—1863) — польський прогресивний письменник, один із зачинателів реалізму в польській літературі.

С. 31. Лука з Ракова — псевдонім Данкевича Луки (1791—1866), українського письменника.

Могильницький Антін Любич (1811—1873) — український поет-романтик.

... членам Матици руської ... — тобто членам Галицько-руської матиці — культурно-освітнього товариства, яке було засноване 1848 р. у Львові Головною руською радою на зразок інших слов'янських матиць.

Савчинський Григорій (1804—1888) — український письменник і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

Гомілетика — дисципліна, яка викладається в духовних навчальних закладах; належить до галузі «практичного» богослов'я і призначена для підготовки священиків до проповідницької діяльності.

Катехізис — церковний посібник, в якому викладено основи християнського віровчення (переважно у формі запитань і відповідей). Спочатку Катехізис являв собою усну настанову, що

передувала хрещенню осіб, навернених у християнство. Переносно— твір, написаний у формі запитань і відповідей.

С. 32. Байст Фредерік-Фердінанд (1806—1886) — міністр австрійського уряду.

Контський Аполінарій (1823—1879) — польський скрипаль.

Липинський Кароль Юзеф (1790—1861) — польський скрипаль та композитор, якому належать записи мелодій українських народних пісень у збірнику Вацлава Залеського «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyiskiego», що вийшли у Львові в 1833 р.

С. 33. Леонтович Богдан (1812—1886) — український письменник і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, співробітник «Зорі галицької». У 1870—1871 рр.— редактор народовського часопису «Основа» (1870—1872).

С. 34. ... у дусі Гоголевого Кіфи Мокійовича... — Франко має на увазі героя твору М. В. Гоголя «Мертві душі».

С. 35. Початковий літопис — тобто Київський літопис, одна з найдавніших історичних і літературних пам'яток Київської Русі. Київський літопис — складова частина Іпатіївського літопису — є продовженням «Повісті временних літ». Охоплює події з 1118 р. до 1199 р. Зведений у Видубицькому монастирі (Київ) з літописів, складених у Києві, Чернігові, Переяславі, в Галицько-Волинській землі та ін.

Володимир Мономах (1053—1125) — великий князь київський (1113—1125).

Унівський монастир — монастир в селі Унів, Перемишлянського повіту. Тепер село Унів належить ПНР.

Чорногора — гірський масив у внутрішній частині Карпат Українських, у межах Закарпатської та Івано-Франківської областей УРСР. Простягається на 40 км між долинами річок Чорної Тиси і Чорного Черемошу.

Нестор (? — після 1113) — давньоруський письменник і літописець XI — початку XII ст.

.. стаття Головацького про Котляревського ... — Йдеться про статтю Я. Головацького «Іван Котляревський», яка була опублікована в журналі «Пчола», 1849, № 3, с. 37—41.

... текстом «Оди до князя Куракіна» ... — текстом твору І. Котляревського, який був опублікований в журналі «Пчола» (1849, № 16, с. 241—247) під назвою «Пѣсня на новый 1805 год пану нашому и батьку князю Олексѣю Борисовичу Куракину».

Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — український вчений-природознавець, історик, фольклорист, мовознавець.

Добровський Йозеф (1753—1829) — чеський філолог, слов'янознавець, діяч національного відродження.

Єремія Галка — літературний псевдонім Костомарова Миколи Івановича (1817—1885) — українського і російського ліберально-буржуазного історика, письменника, етнографа і публіциста. Згадана І. Франком збірка поезій «Вітка» М. Костомарова вийшла в світ 1840 р. під назвою «Ветка, малороссийские стихотворения».

С. 36. «Галичо-руский вестник» — реакційна політична газета, яку видавав з 1849 р. у Львові австрійський уряд. З 1850 р. по 1861 р. виходила у Відні під різними назвами: «Вестник, повременное письмо, посвященное политическому и нравственному образованию русинов австрийской державы» (1850—1851); «Вестник для русинов австрийской державы» (1852); «Вестник, повременное письмо, посвященное политическому и нравственному образованию русинов австрийской державы» (1853—1856) та ін.

Шухевич Осип (1816—1870) — український письменник. Брав участь у літературно-громадському русі, який очолювала «Руська трійця».

Богдан Дзедзіцький — тобто Богдан Андрійович Дідицький.

«Москвитянин» — російський літературно-науковий журнал консервативного спрямування, виходив у Москві в 1841—1856 рр.

С. 38. Кернер Андрій-Юстінус (1786—1862) — німецький поет-містик, один із представників консервативної «швабської школи» романтиків.

С. 40. Шіллер Йоганн-Фрідріх (1759—1805) — німецький поет.

С. 42. ... видання тексту «Слова о полку Игоревѣ» ... — Мається на увазі видання: Слово о полку Ігоря Святославича, пѣснотвор староруский из XII столѣтія, издано Іоанном Гушалевичом, Галицко-руска Матица. Число 9. Во Львовѣ, черенками Института Стауропигіяньского, 1850.

... надто «Руcько-німецьку граматику»... — Мається на увазі видання: Практическая грамматика нѣмецкого языка для другого и третьего отряда городских и головных школ. В Вѣдни, тускопечатано оу Л. Грунда, 1855. Учебник сей готовил Іван Гушалевич.

«Біблійна історія»— мається на увазі видання: Исторія библійна Ветхого и Нового завѣта для народных школ, с 100 изображеніями и землеписы картою, ведля немецкого сочиненія д-ра Шустера. В Львове. В ц[исарско]-к[оролевском] накладѣ школьных книжок Ставропигійского института. В печатанѣ Института Ставропигійського, [Львов], 1865. Перевод Іоанна Гушалевича.

Шашкевич Григорій Семенович (1809—1888) — український ліберально-буржуазний громадський діяч Галичини.

«Записки Наукового товариства ім. Шевченка» — періодичне видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, виходило протягом 1892—1937 рр. (т. I—CLV). З 1897 р.— орган тільки історико-філософської та філологічної секції товариства. В ЗНТШ було надруковано немало цінних праць та матеріалів у галузі літератури, фольклору й етнографії, що належали таким прогресивним діячам культури, як І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк. Разом з тим у 20—30-ті роки XX ст. більшість праць, опублікованих у ЗНТШ, написані в дусі ідеалістичних концепцій М. Грушевського та позначені буржуазно-націоналістичним спрямуванням.

С. 43. Коли в 1859 р. розгорілася пам'ятна війна за азбуку... — Мається на увазі боротьба ретроградної української інтелігенції Галичини за користування кириличною азбукою. Вона була спрямована проти польського панства,

яке намагалось нав'язати українцям Галичини латинську азбуку. Вона висміюється в поемі І. Франка «Ботокуди» та докладно описується в його статті «Азбучна війна в Галичині 1859 р.» (ЗНТШ, 1913, т. 104—106).

Тун-Гогенштейн Лео-Леопольд (1811—1888) — міністр освіти Австро-Угорщини.

С. 44. Павлик Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напряму.

С. 46. Дарвін Чарльз-Роберт (1809—1882) — англійський природодослідник, основоположник наукової теорії про об'єктивні закономірності історичного розвитку органічного світу.

С. 47. Беранже П'єр-Жан (1780—1857) — французький поет-демократ.

Бюргер Готфрід-Август (1747—1794) — німецький поет-демократ.

Гайбль — Гейбель Емануель (1815—1884) — німецький поет і перекладач. У своїй ліриці виступав «ворогом поетично-політичного радикалізму», як сам говорив у вірші «Георгу Гервегу». Після поразки буржуазної революції 1848 р. навколо нього склався гурток поетів-естетів, які пропагували «чисте мистецтво».

Гейне Генріх (1797—1856) — німецький поет, революціонер-демократ.

Залеський Богдан Юзеф (1802—1886) — польський поет, представник так званої української школи в польській літературі.

Кольцов Олексій Васильович (1809—1842) — російський поет-демократ.

С. 49. ... із Шашкевичевого вірша... — із Шашкевичевого фрагмента, що починається рядком «Руська мати нас родила».

С. 51. Езоп (VI ст. до н. е.) — легендарний давньогрецький поет-байкар.

Крилов Іван Андрійович (1769—1844) — російський письменник-байкар.

С. 54. Декарт Рене (1596—1650) — французький філософ, математик, фізик, фізіолог.

Фіхте Йоганн-Готліб (1762—1814) — німецький філософ-ідеаліст. Суспільно-політичні погляди Фіхте зазнали суттєвої еволюції: від захоплення ідеалами Великої французької буржуазної революції в ранній період до розробки ідеї національності як колективної особистості, яка має своє особливе покликання. Ця ідея була розвинута Фіхте в період боротьби з Наполеоном і нашла своє вираження в «Reden an die deutsche Nation» (1808), в яких Фіхте закликав до згуртування німецького народу для опору агресорам, висловив ряд положень про значення національної культури кожного народу, національної незалежності. В нації, за Фіхте, повинна бути вихована свідомість свого призначення і обов'язку. Світогляду Фіхте були притаманні реакційні, націоналістичні риси. Всебічну критику філософії Фіхте дали класики марксизму-ленінізму, зокрема В. І. Ленін в роботі «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

С. 56 ... 1852 р. видано ... антологію російських поезій... — Йдеться про видання: Весна. Сборник различных сочинений стихом и прозою, Львів, 1852.

«Лада — письмо поучительное русским дѣвицам і молодицам в забаву и поученіе» — тижневий журнал «москвофільського» напряму, який видав у Львові (1853) український письменник і журналіст реакційного напряму Шехович Северин (1829—1872).

«Семейная библиотека» — літературно-науковий і політичний журнал «москвофільського» напряму, виходив у Львові (1855—1856).

... або передруковувати російські твори в «Зорі галицькій» (трагедія «Немира», повість «Говор»).— П'єса С. Онуфрієвича «Немира» опублікована в «Зорі галицькій» (1853, № 14, с. 16—21, 23—28) під назвою «Немира. Трагедія в п'яти дѣйствіях (из нѣмецкаго с нѣкоторыми перемѣнами)». Повість «Говор» в «Зорі галицькій» не друкувалась. Авторство її не вдалося встановити.

Лозінський Броніслав (1848—1911) — польський буржуазний історик, автор праць з історії Галичини. І. Франко має на увазі працю Лозінського «Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846—1859)», яка була видана 1901 р. у Львові.

С. 57. Литвинович Спиридон Ілліч (1810—1869) — український церковний діяч, у 1863—1869 рр.— львівський митрополит.

Хоминський Йоахим (1796—1867) — реакційний політичний діяч у Галичині.

... див. «Зоря», 1886, стор. 19... — див. «Зоря», 1886, № 1, с. 19.

«Зоря» — літературно-художній та науково-громадський журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Львові (1880—1897).

... чорно-жовті ... — так в Галичині називали вірнопідданих австрійської корони. Державний прапор Австро-Угорщини був чорно-жовтого кольору.

Черкавський Євзебій (1822—1896) — український філолог та громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, професор Львівського університету.

«Gazeta Lwowska» — польська реакційна газета. Виходила у Львові в 1890—1914, 1918 рр.

«Діло» — газета ліберально-буржуазного напряму, згодом буржуазно-націоналістична. Виходила у Львові в 1880—1939 рр.

С. 58. Куземський Михайло (1809—1879) — громадський діяч, керував українською народною школою в Східній Галичині, один із засновників Головної руської ради у Львові та її відділів на периферії. У 1866—1871 рр.— холмський єпископ.

... з кружком «Погодінської колонії».— Йдеться про «москвофілів» Д. Зубрицького, Б. Дідицького, Я. Головацького, на діяльність яких впливав Погодін Михайло Петрович (1800—1875) — російський історик, журналіст, публіцист офіційно-монархічного напряму, член Петербурзької АН (з 1841 р.); представник найреакційнішої різновидності слов'янофілів, що відстоювали ідею «офіційної народності», стояли на позиціях обскурантизму й обожнення верховної влади, проголошуючи горезвісну уваровську формулу «православ'я, самодержавство і народність».

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український письменник, критик, історик, етнограф. Його політичні погляди еволюціонували від поміщицько-буржуазного лібералізму до

буржуазного націоналізму, реакційного слов'янофільства і вірнопідданського схиляння перед царизмом.

«Слово» — щоденна «москвофільська» газета. Виходила у Львові (1861—1887). Отримувала таємні субсидії від російського самодержавства.

Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — історик української літератури буржуазно-націоналістичного напряму, професор Львівського університету.

С. 61. Натякаючи на еміграитство Драгоманова... — Йдеться про українського публіциста, історика, фольклориста, громадського діяча буржуазно-демократичного, потім — ліберально-буржуазного напряму Драгоманова Михайла Петровича (1841—1895), який 1876 р., переслідуваний царизмом за участь у діяльності київської «Громади», емігрував за кордон, у Женеву, встановив зв'язки з передовою галицькою молоддю, передусім з І. Франком і М. Павликом.

С. 62. Єзекіїль, Іезекіїль — один із чотирьох великих пророків Старого завіту.

«Московские ведомости» — одна з найстаріших російських газет, яка виходила в Москві в 1756—1917 рр. У 1779—1789 рр. фактично редактором її був М. І. Новиков. У 1840-х роках ведуча ліберальна газета. З 1863 р. стала реакційною.

С. 71. Прочитавши Шараневичеву книжку про Гальшку Острозьку... — Мається на увазі видання: Гальшка княгиня Острожска. Оповіданє історичне через д-ра Із[идора] Шараневича, Львів, 1880.

...він перекладає її на свої страховинні вірші... — Йдеться про видання: Гальшка Острожская княжна, историческая повесть из XVI вѣка. Стихотворение Ивана Н. Гушалевича. Галицкая руска матица, Львов. Из типографіи Ставропигійского Института, 1883.

... белетристично-історичним оповіданням поляка Антонія Ролле про Івана Підкову... — Іван Франко має на увазі белетристично-історичне оповідання польського історика ліберально-буржуазного напряму Ролле Йосипа Антонія (псевдонім — Д-р Антоній Й; 1830—1894) «Іван Підкова», яким відкривається книга: Dr Antoni J. Opowiadania historyczne. Serya szósta. Wydanie przerobione i powiększone przez autora. Львів, 1887.

С. 72. Навроцький Володимир Михайлович (1847—1882) — український публіцист, економіст і статистик демократичного напряму. Після закінчення в 1871 р. юридичного факультету Львівського університету до кінця свого життя служив чиновником фінансової дирекції в м. Жешові, що знаходиться в південно-східній Польщі.

Мазури — історична назва території сучасного Ольштинського і північної частини Бячистоцького воєводств ПНР. Термін «мазури» вживається і для визначення етнографічної групи поляків, які населяють північно-східну частину Польщі, Підляшшя та південну частину Ольштинського воєводства. Слово «мазур» вживалося як синонім слова «поляк».

С. 73. ... «Ну, що б, здавалося, слова» — перший рядок вірша Шевченка без назви: «Ну, що б, здавалося, слова» (1848).

В е р г у н Дмитро Миколайович (1871—1951) — реакційний публіцист і поет, видавець «москвофільського» журналу «Славянский век», що виходив у Відні у 1900—1904 рр., співробітник російської реакційної газети «Новое время», яка видавалась у Петербурзі в 1868—1917 рр.

В СПРАВІ ВІРШІ д. ПАВЛИКА НА ЧЕСТЬ ГУШАЛЕВИЧА

Вперше надруковано в ЛНВ, 1903, т. 24, кн. 10, с. 60—61 (Хроніка і бібл.). В заголовок винесено початкові слова статті, набрані жирним шрифтом.

Подається за першодруком.

С. 74. ... н а ч е с т ь Г у ш а л е в и ч а.— Йдеться про вірш М. Павлика «Батьку наш, соколе», надрукований окремим «метеликом» 1874 р. у Львові. М. Павлик, тоді учень восьмого класу гімназії у Львові, у цьому вірші явно переоцінив заслуги Івана Гушалевича.

... у с т а т т і п р о Г у ш а л е в и ч а... — Йдеться про статтю І. Франка «Іван Гушалевич», надруковану 1903 р. в журналі ЛНВ, т. 23, кн. 8, 9; т. 24, кн. 11.

... в р е д а к ц і ї м о с к в о ф і л ь с ь к о г о «Д р у г а».— Йдеться про літературно-науковий двотижневик студентського товариства «Академічний гурток». Виходив у 1874—1877 р. у Львові. До 1876 р. мав «москвофільський» напрям. З приходом у редколегію І. Франка та М. Павлика (липень 1876 р.) журнал набув революційно-демократичного спрямування.

С. 75. ... г р а м а т и к и О с а д ц і... — Йдеться про граматику української мови, написану етимологічним правописом, українського філолога Осадці Михайла (1836—1865).

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ АПОКРИФ ПРО 72 ІМЕНІ БОГА

Вперше надруковано німецькою мовою у журн. «Zeitschrift des Vereins für Volkskunde», 1904, № 4, с. 408—413, під заголовком «Kirchenslavische Apokrypha von den 72 Namen Gottes». Тоді ж виготовлено окремий відбиток статті. В архіві І. Франка (ІЛ, ф. 3, № 579) зберігається чистовий автограф німецькою мовою. В автографі дана дата написання: Lemberg, am 2 November, 1903.

Подається за першодруком у перекладі українською мовою А. О. Білецького.

Текст апокрифа подаємо не в німецькому перекладі Івана Франка, а в церковнослов'янському оригіналі за публікацією М. Тихонравова з рукописного збірника Московської духовної академії XVI—XVII ст., № 181/554, арк. 292—297 (колись цей рукопис належав Йосифовому Волоколамському монастирю), розставляючи розділові знаки згідно з інтерпретацією цього тексту у Франковому перекладі.

Стаття супроводжується такою приміткою І. Франка: «Слова в квадратних дужках означають, що в оригіналі відповідних слів

бракує з огляду на іншу будову речень або з огляду на люки в рукописі. Знаки запитання, які стоять у дужках після деяких слів, вказують, що значення відповідних слів в оригіналі сумнівне або неясне».

«Zeitschrift des Vereins für Volkskunde» — німецький науковий журнал, виходив у Берліні у 1891—1918 рр. Присвячений питанням народознавства (етнографія, фольклор, антропологія та ін.) усіх країн світу і всіх народів.

С. 76. Тихонравов Микола Савич (1832—1893) — російський літературознавець, археограф, академік Петербурзької Академії наук (з 1890 р.).

С. 81. Ганкенштейніанський кодекс — Ганкенштейніанський рукопис — старослов'янська пам'ятка XII—XIII ст. з доповненнями XV ст. Складається з уривків релігійних книг.

Смаль-Стоцький Степан Степанович (1859—1938) — український мовознавець, літературознавець і культурно-освітній діяч буржуазно-націоналістичного спрямування.

С. 83. Кізеветтер Йоганн-Готфрід-Карл (1766—1918) — німецький вчений, популяризатор філософії Канта.

ЛИСЕНКОВЕ СВЯТО В АВСТРІЇ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 25, кн. 1, с. 47—52. Подається за першодруком.

С. 85. Бадені Станіслав (1849—1913) — брат намісника Галичини Бадені Казимира (1846—1909), посол галицького сейму, з 1895 р. крайовий маршалок Галичини.

С. 87. Велика збірка о. Бажанського лишилася й досі не опублікована ... — Упорядкована українським композитором, музикознавцем і фольклористом Бажанським Порфирієм Івановичем (1836—1920) збірка «Русько-народні галицькі мелодії» вийшла кількома випусками в 1905—1912 рр.

С. 88. Колесса Філарет Михайлович (1871—1947) — український радянський фольклорист-музикознавець, композитор, літературознавець, академік АН УРСР (з 1929 р.).

...неопублікована також збірка д. Роздольського... — Упорядкована українським фольклористом Роздольським Осипом Івановичем (1872—1945) збірка «Галицько-руські народні мелодії» була опублікована пізніше — в 1906—1907 рр. (частина перша — «Етнографічний збірник», т. 21, частина друга — «Етнографічний збірник», т. 22).

Бортнянський Дмитро Степанович (1751—1825) — український і російський композитор. Хоровий стиль Бортнянського відзначається урочистою піднесеністю, ліричністю. Творчість Бортнянського мала вплив на розвиток російської і української хорової культури. Традиції Бортнянського широко використовували, зокрема, західноукраїнські композитори (М. Вербицький, І. Лавріський, В. Матюк).

... зложеним із хорів вісьмох галицьких «Бояні в».—«Боян»—назва хорових товариств, які іс-

нували в Галичині та на Буковині з 90-х років минулого століття до 1939 р.

С. 89. ... систематична школа, якої підвалини покладено тільки в минулому році... — Франко мав на увазі Музичний інститут ім. М. Лисенка, середній навчальний музичний заклад у Львові, заснований 1903 р. при «Союзі співацьких і музичних товариств». У 1907 р. цей заклад був перетворений у Вищий музичний інститут при Музичному товаристві ім. М. Лисенка.

С. 90. Видавнича спілка — Українсько-руська видавнича спілка — громадська видавнича організація, заснована 1898 р. у Львові, існувала до 1917 р. Здійснила понад 300 видань белетристичної, наукової і науково-популярної літератури та кількох збірок народної творчості і тим самим зробила значний внесок у справу популяризації кращих творів світової літератури, передових суспільних і наукових поглядів. До 1912 р. головну роль у її діяльності відіграли І. Франко та В. Гнатюк.

Любого гостя привітав кількома словами голова товариства... — тобто М. С. Грушевський (1866—1934) — український буржуазний історик, літератор, один із лідерів та ідеологів української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Головою НТШ М. Грушевський був у 1897—1913 рр.

...вручив йому на пам'ятку... чотиритомовий примірник своєї «Історії України»... — Мова йде про перших чотири томи праці М. Грушевського «Історія України-Русі».

... гарно оправлений екземпляр «Акорд і в».— «Акорди» — «Антологія української лірики од смерті Шевченка». Вийшла 1903 р. у Львові. Упорядник і редактор І. Франко, художнє оформлення Ю. Панькевича. «Акорди» — перша збірка української лірики другої половини XIX ст.

Шухевич Володимир Осипович (1850—1915) — український етнограф, фольклорист, культурно-громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

... орган львівських москвофілів повітав ювілей Лисенка... — Йдеться про редакційну статтю «Николай Лисенко», яка була надрукована в газеті «Галичанин» від 8 грудня 1903 р. (№ 266).

У зв'язку з появою статті Франка «Лисенкове свято в Австрії» М. Лисенко надіслав листа голові товариства «Боян» В. Шухевичу, якого було опубліковано в газеті «Діло» від 29 березня 1904 р. (№ 61). Прагнучи дещо заспокоїти критикованих у статті Франка, Лисенко, зокрема, писав у цьому листі: «Я не зрікаюся, що добр. Франкові, як і о. Нижанківському й іншим, казав і критикував незрозумілі сторони в виконанні деяких уступів, те ж саме зробив я й у Петербурзі, де все ж більше ознайомлені проводирі моєї музики з моїми авторськими вимогами, але все те не шкодить і не заважає в цілості віднестись з повним узнанням і вдячністю до усіх заходів і праці, які вкінці дали задоволяючі результати».

Нижанківський Остап Йосипович (1862—1919) — український композитор і громадський діяч.

СТАРЕ Й НОВЕ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 25, кн. 2, с. 65—84. Подається за першодруком.

С. 91. «Русская мысль» — щомісячний науковий, літературний і політичний журнал, виходив у Москві (1880—1918). До 1885 р. відзначався слов'янофільськими тенденціями, у 1885—1905 рр.— ліберально-буржуазної орієнтації, після 1905 р.— орган правого крила кадетської партії.

Русова Софія Федорівна (1856—1940) — українська культурно-освітня діячка буржуазно-націоналістичного напряму, яка виступала зі статтями з питань педагогіки, мистецтвознавства, літератури. В 1921 р. емігрувала за кордон.

... повість П. Мирного «Пропаща сила», надрукована минулого року в «Киевской старине»... — Йдеться про роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», який 1903 р. був надрукований в журналі «Киевская старина» під назвою «Пропаща сила».

«Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний і белетристичний журнал ліберально-буржуазного напряму, що виходив у Києві в 1882—1907 рр. (останній рік — українською мовою під назвою «Україна»).

... була написана рівно 30 літ тому назад... — Твір «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» був написаний в 1872—1875 рр.

... свого часу дозволена цензурою і не надрукована лише через якесь дивовижне занедбання, а потім завдяки не меншому зрозумілому концептові пок[ійного] М. Драгоманова була надрукована в Женеві окремою книжкою... — Після отримання цензурного дозволу роман було надіслано в Петербург, де він мав видаватися. Довіреною особою авторів був М. В. Лисенко, який тоді перебував у Петербурзі і здійснював нагляд за підготовкою твору до видання. Однак у зв'язку з появою царського указу 1876 р. про заборону українського друкованого слова роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» не вийшов. У 1877 р. автори надсилають його М. Драгоманову в Женеву, де він був виданий 1880 р. («Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман з народного життя П. Мирного та І. Білика»).

С. 92. Стефаник Василь Семенович (1871—1936) — український письменник-демократ.

Свидницький Анатолій Патрикійович (літературний псевдонім — Патриченко; 1834—1871) — український письменник демократичного напряму.

Коховський Всеволод Порфирійович (літературний псевдонім — Данило Медовник, Погонець; 1835—1891) — український письменник і педагог демократичного напряму.

Конисський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, педагог, громадський діяч ліберально-буржуазного напряму. В ряді творів Конисського, переважно у публіцистиці, виявилися буржуазно-націоналістичні погляди.

С. 93. ... під спільним заголовком «Вік»... — Мається на увазі тритомна антологія нової української літератури

«Вік» (К., 1900—1902), присвячена століттю від часу появи «Енеїди» І. Котляревського.

С. 95. ... і його ж побутову «Не так ждалося, як склалося»... — Йдеться про п'єсу М. Старицького «Не судилось», яка мала ще й інші назви — «Панське болото», «Не до пари», «Щербата доля».

С. 96. ... оповідання «Лихо давнє і новочасне».— Йдеться про повість Панаса Мирного «Лихо давнє й сьогочасне».

С. 99. Пантеїзм — філософське вчення, яке ототожнює бога з природою.

С. 100. ... де, по словам поета, «веселії пишались села» ... — слова з твору Т. Г. Шевченка «Невольник» (перша редакція 1845; друга — 1859).

... а по опису іншого «в вишневых рощах тонут хутора» ... — слова з вірша О. К. Толстого «Ты знаешь край, где все обильем дышит».

... втім краю, «где все обильем дышит» ... — слова з поезії О. К. Толстого «Ты знаешь край, где все обильем дышит».

Шекспір Вільям (1564—1616) — англійський поет і драматург.

Жюссеран Жан-Андріан-Антуан-Жюль (1855—?) — французький дипломат, літературознавець.

С. 101. Леже Луї-Поль-Марія (1843—1923) — французький славіст.

Яновська Любов Олександрівна (1861—1933) — українська письменниця демократичного напряму.

Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — український радянський учений-філолог, сходознавець, історик, письменник і перекладач, академік АН УРСР (з 1919 р.).

С. 104. Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951) — письменник і політичний діяч, активний учасник і один із керівників націоналістичної контрреволюції — Центральної ради та Директорії. Після поразки революції 1905—1907 рр. виступав з романами, в яких паплюжив революційну боротьбу. У своїх закордонних писаннях залишався на крайніх позиціях націоналізму.

Грицько Григоренко — літературний псевдонім Олександри Євгеніївни Судовщикової-Косач (1867—1924), української письменниці демократичного напряму.

Чернявський Микола Федорович (1868—1946) — український письменник, автор перекладів з російської та зарубіжних літератур.

С. 104. ... народ, який зложив «Слово о полку Игоревѣ»... — «Слово о полку Ігоревім» — найдавніша літературна пам'ятка Київської Русі, яка була створена у 1185—1187 рр. і належить до спадщини трьох народів: українського, російського та білоруського.

С. 105. Бордуляк Тимофій Гнатович (1863—1936) — український письменник демократичного напряму.

Семанюк Іван Юрійович — справжнє прізвище Марка Черемшини (1874—1927), українського письменника-демократа.

Грінченко Борис Дмитрович (літературний псевдонім — Василь Чайченко та ін.; 1863—1910) — український письменник, учений і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

С. 108. Кобилянська Ольга Юліанівна (1863—1942) — українська письменниця демократичного напряму.

Мартович Лесь (Олекса Семенович; 1871—1916) — український письменник і громадський діяч демократичного напряму.

Лепкий Богдан Сильвестрович (1872—1941) — український письменник буржуазно-націоналістичного напряму.

С. 110. Мілль Джон-Стюарт (1806—1873) — англійський буржуазний філософ, логік і економіст, один із представників позитивізму.

[МИКОЛА КОСТЯНТИНОВИЧ МИХАЙЛОВСЬКИЙ]

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 25, кн. 3, с. 187—188.

Подається за першодруком.

С. 112. Михайловський Микола Костянтинович (1842—1904) — російський соціолог, публіцист і літературний критик, ідеолог ліберального народництва. За своїми філософськими поглядами — позитивіст, як літературний критик виступав проти теорії «мистецтва для мистецтва», стверджував громадянський і демократичний характер літератури.

... подав простору характеристику покійника, пера проф. Кареєва.— Йдеться про статтю М. Кареєва «Мик. Михайловський і його значення в російській літературі», опубліковану в ЛНВ, 1901, т. 13, кн. 3, с. 153—170.

«Отечественные записки» — російський літературно-політичний журнал. Виходив у Петербурзі (1818—1884). Літературно-критичний відділ у 1839—1846 рр. вів В. Белінський. У цей час та після 1868 р., коли журнал очолювали М. Некрасов і М. Салтиков-Щедрін, він мав революційно-демократичний характер.

«Северный вестник» — російський літературно-науковий і політичний журнал, виходив у Петербурзі (1885—1898). До 1891 р. навколо нього об'єднувались письменники і публіцисти ліберально-народницького напряму, серед них колишні співробітники «Отечественных записок». З 1891 р.— трибуна декадентів.

«Русское богатство» — російський щомісячний журнал, виходив у Петербурзі (1876—1918). У 90-ті роки орган ліберальних народників, очолюваних М. К. Михайловським.

«КОРОЛЬ БАЛАГУЛІВ»

Антін Шашкевич і його українські вірші

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1904, т. 57, кн. 1, с. 1—34. В архіві І. Франка (ІЛ, ф. 3, № 588) зберігається автограф. Тексти автографа і першодруку тотожні.

Подається за першодруком.

С. 113. Мальчевський Антон (1793—1826) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі. В поемі «Марія. Українська повість» Мальчевський перший серед польських поетів оспівав Україну, її природу.

Гощинський Северин (1801—1876) — польський поет-романтик, представник «української школи» в польській літературі. В поемі «Канівський замок» (1828) з демократичних позицій висвітлив події Коліївщини.

Чайковський Міхал (1804—1886) — польський письменник, представник «української школи» в польській літературі. Йому належить ряд авантюрно-романтичних повістей з історії України, в яких пропагуються шовіністичні ідеї «великої Польщі». У романі «Вернигора» (1838) Чайковський тенденційно, в дусі шляхетських мемуарів відтворив події Коліївщини.

Олізаровський Томаш Август (1811—1879) — польський поет, публіцист, драматург, представник «української школи» в польській літературі. Його повість у віршах «Топір-гора» (1852) побудована на народних переказах про набіги татар на Волинь. У таких творах, як «Думки», «Завірюха», «Соня» та ін., оспівується Україна, її природа. Учасник польського повстання 1830—1831 рр.

Гроза Александер Кароль (1807—1875) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі. Автор поем з українського життя та обробок українських народних казок. Його твір «Канівський староста» оснований на переказах про жорстокість і свавілля Миколи Потоцького. Українській тематиці присвячена поема «Перша покута Залізняка», де гайдамацький рух висвітлюється переважно з шляхетських позицій.

Крашевський Юзеф Ігнаци (1812—1887) — польський письменник, який мав значний вплив на розвиток реалізму в польській літературі. Автор літературно-критичних, публіцистичних праць, досліджень з теорії й історії літератури, історії та археології. Крашевському належать численні повісті й романи на історичні, суспільно-побутові й політичні теми. І. Франко високо цінив творчість Крашевського.

Грабовський Міхал (1804—1863) — польський критик і письменник, представник «української школи» в польській літературі. Його перу належать статті про українські народні пісні, розвідка «Про школу української поезії», кілька праць з історії України та повісті на українські теми («Коліївщина і степи», «Станиця Гуляйпольська», «Завірюха в степах»), в яких затушковувалась соціальна боротьба українського народу проти шляхти.

Папроцький Бартош (1543—1614) — польський історик-геральдист, поет. У своїх віршах осуджував феодально-шляхетську анархію. Його праця «Герби лицарства польського» містить цінні відомості про побут, звичаї козаків та про військовий устрій Запорізької Січі 80-х років XVI ст., хоч у ній мають місце фантастичні вигадки, зокрема про обрання запорізьким гетьманом магната Самійла Зборовського, який 1581 р. очолював польське посольство на Запоріжжі, підтримується гнобительська політика польської шляхти та паплюжаться запорожці. Збірка «Panosza» вийшла в світ 1575 р.

Кльонович Себастіан (1545—1602) — польський поет. У поемі «Roxolania» (1584) дав поетичний опис Львова, Києва та інших українських міст і сіл, народних звичаїв українського села.

Уривок з поеми (під назвою «Старинний Львів») переклав І. Франко (1896).

Конашевич — йдеться про Сагайдачного (Конашевича-Сагайдачного) Петра Кононовича (помер у 1622 р.), гетьмана українського козацтва.

Потоцький Вацлав (1625—1695) — польський поет. Виступав проти католицького духівництва та єзуїтів. Засуджував соціальну нерівність, визиск селян. Його епічна поема «Хотинська війна» (написана в 1670 р., видана 1850 р.) — про боротьбу Польщі з Туреччиною — пройнята громадянським пафосом і патріотизмом.

... пор. мою збірку польських віршів про Хмельниччину... — «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах» (ЗНТШ, т. 23-24, кн. 3-4, с. 1—114). Окремий відбиток: Львів, 1898 (див. т. 31 даного видання).

Гаватович (Гават) Якуб (1598—1679) — польський письменник. У 1619 р. поставив в Кам'янці-Струмилівській (тепер Кам'янка-Бузька, Львівської області) і того ж року видав у Львові містерію «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Івана Хрестителя, посланця божого», до якої входили й дві найраніші анонімні українські інтермедії. Цими інтермедіями починається історія української комедії.

С. 114. Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — російський та український історик літератури, академік Петербурзької АН (з 1914 р.), академік АН УРСР (з 1919 р.).

... опубліковані мною в «Житі і слові» два вірші про Коліївщину... — «Жите і слово», 1894, т. 2, с. 65—67.

С. 116. Коципінський Антон (1816—1866) — український композитор, фольклорист, етнограф і видавець.

С. 118. ... на розборі Польщі... — Йдеться про три поділи Речі Посполитої, ослабленої довготривалою анархією і сусідніми імперіями — Пруссією, Австрією і Росією. Перший поділ відбувся в 1772 р., другий — 1793 р., третій, останній — в 1795 р. Поділ, здійснений в 1795 р., існував до 1807 р., тобто до часу, коли повстало Варшавське князівство, яке було ліквідовано 1815 р. Границі поділу Польщі на віденському конгресі в 1815 р. тривали з малими змінами (Річ Посполита Краківська) 100 років.

Падура Тимко (1801—1871) — український і польський поет, один із представників «української школи» в польському романтизмі. Писав здебільшого українською мовою, але латинськими літерами. Ідеалізував відносини між польською шляхтою та українським козацтвом.

Пор. Н. П. Дашкевич, Разбор. соч. г. Петрова ... — Мова йде про працю російського та українського літературознавця і фольклориста Дашкевича Миколи Павловича (1852—1908) «Отзыв о сочинении г. Петрова: «Очерки истории украинской литературы XIX столетия», яка була опублікована в книзі «Отчет о двадцать девятом присуждении наград гр. Уварова» (Спб., 1888).

С. 119. Ценглевич Каспер (1807—1886) — польський революційний діяч, писав вірші агітаційного змісту польською і українською мовами. І. Франко провів значну роботу в справі розшуку і публікації творів Ценглевича.

... опублікована мною в «Житі і слові» поема Михайла Попеля... — Попель Михайло — поль-

ський громадський діяч у Галичині, автор пропольської агітаційної поеми українською мовою «Русин на празнику» (40-ві роки), вперше надрукованої І. Франком у «Житі і слові», 1895, т. IV, кн. 5, с. 195—201. Другий список цієї поеми, надісланий Н. Кобринською, Франко також опублікував у «Житі і слові» (1895, т. IV, кн. 6, с. 461—463).

Венглінський Лев — польський літератор, писав польською і українською мовами. 1858 р. у Львові вийшла його тритомна збірка українських віршів «Нові поезії малоруські, то есть пісні, думи, думки, хори, танці, балади і т. п.». 1885 р. були видані у Кракові під псевдонімом «Лірник Наддністрянський» дві його книги під назвою «Звуки од наших сел і нив» та під псевдонімом «Кость Правдолюбець» збірка сатиричних оповідань «Гіркий сміх», у тому ж році вийшло у Кракові шість томів польських віршів Венглінського («Pisma Godziemby»).

Горбковський Петро — автор агітаційної пісні «Разом», що була надрукована в кінці збірки віршів і пісень Антона Шашкевича (Pieśni Antoniego Szaszkiewicza coraz z jego zyciorysem. Wydał Stefan Buszyński, Kraków, 1890). Як вказується в примітці до названої пісні, Горбковський походив з Поділля, загинув під час січневого повстання 1863 р. під Мирополем на Волині.

...а головно польськими повстаннями...— Йдеться про повстання Т. Костюшка (1794), великопольське (1806), листопадове (1830—1831), стихійне антифеодальне повстання 1846 р. в Галичині, великопольське (1848) та січневе (1863).

С. 120. Збаразькі — українські магнати, походили від давньоруських удільних князів, мали великі маєтки на Україні, зокрема і м. Збаражі, звідки походить їхнє прізвище. В XVI ст. Збаразькі покатоличились. Окремі представники цього роду брали активну участь у політичному житті Польщі. Після смерті Юрія (1631) цей рід перестав існувати.

Вишневецькі — насамперед Вишневецький Ярема (1612—1651) — один із найбільших магнатів Лівобережної України. Походив з українського князівського роду. Один із керівників магнатського угруповання, яке боролося проти централізації державної влади в шляхетській Польщі. Брав участь на боці Польщі у російсько-польській війні 1632—1634 рр. у придушенні селянсько-козацьких повстань на Україні у 30-х роках XVII ст. Під час народно-визвольної війни 1648—1654 рр. жорстоко розправлявся з українським населенням. 1649 р. дістав звання коронного гетьмана. Боровся за відновлення польсько-шляхетського панування на Україні. Його син Міхал Фома Корибут (1633—1673) був королем Польщі (1669—1673).

Гедимін (?—1341) — великий князь литовський (1316—1341).

Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист, етнограф, літературознавець, громадський діяч демократичного напряму, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1902 р.), академік АН УРСР (з 1924 р.).

С. 121. Бущинський Стефан (1821—1892) — видавець названої збірки творів А. Шашкевича та автор його житепису. Автор оповідань, драматичних творів та історичних праць.

С. 134. Бібіков Дмитро Гаврилович (1792—1870) — російський генерал від інфантерії. В 1837—1857 рр.— київський вій-

ський губернатор, київський, подільський і волинський генерал-губернатор, у 1852—1855 рр.— міністр внутрішніх справ. Бібіков жорстоко придушував революційний, національно-визвольний і селянський рухи.

С. 136. Відорт Гжегож (справжнє прізвище Григорій Адамович; 1764—1834) — польський та український поет, співак-торбаніст.

С. 137. Яцків Михайло Юрійович (1873—1961) — український письменник, після возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі член СПУ.

С. 140. Паулі Жегота Ігнаци (1814—1895) — польський фольклорист, етнограф та історик,був близький до «Руської трійці». Видав у 1839 р. у Львові два томи «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi», в яких поряд з друкованими раніше записами міститься близько 600 нових текстів українських народних пісень.

Рудченко Іван Якович (літературні псевдоніми — Іван Білик, Іван Кивайголова, Іван Руїна та ін.; 1845—1905) — український фольклорист, перекладач, письменник і літературний критик демократичного напряму. Брат Панаса Мирного. Зробив цінний вклад в українську фольклористику, зібравши й опублікувавши «Народные южнорусские сказки» (1869, 1870), «Чумацкие народные песни» (1874) тощо.

Чубинський Павло Платонович (1839—1884) — український етнограф буржуазно-демократичного напряму. В 1873—1876 рр. керував південно-західним відділом Російського географічного товариства. Основні праці: «Нарис народних юридичних звичаїв і понять з цивільного права в Малоросії» (1869), «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» (т. 1—7, 1872—1879).

С. 141. Новицький Яків Павлович (1847—1925) — український фольклорист, етнограф, педагог. Значну цінність становлять зібрані ним фольклорні матеріали, опубліковані М. Драгомановим у зб. «Малоруські народні перекази»(1876), а також зб. «Малоруська й запорожська старина» (1907), «Малоруські історичні пісні, зібрані в Катеринославщині (з 1874 по 1903 рр.)» тощо.

С. 142. Воробкевич Сидір (Ісидор) Іванович (літературні псевдоніми — Данило Млака та ін.; 1836—1903) — український письменник і композитор.

РУСЬКА САТИРА НА ПОЛЬСЬКУ ЕЛЕКЦІЮ 1696 р.

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1904, т. 57, кн. 1, с. 1—6 (Misc.).

Подається за першодруком.

С. 150. Красіцький Ігнаци (1735—1801) — польський письменник, діяч культури польського просвітительства. В героїко-комічних поемах «Мишоїда», «Монахомахія» критикував феодальний лад і католицьку церкву. В «Сатирах» та «Байках і приповістках» порушував злободенні соціальні питання. Започаткував новий польський роман («Пригоди Міколая Досвядчинського...»), утвердив у польській літературі жанр національної байки.

Трембецький Станіслав (1739—1812) — польський поет, представник класицизму. Творчість Трембецького сповнена су-

перечностей. Він осуджував шляхетсько-магнатське свавілля, критикував релігійний фанатизм, висловлював співчуття до простих людей. Більшість поетичних послань, хвалебних од мала реакційний характер, що знизило суспільне значення його поезії в цілому.

Венгерський Томаш Каетан (1755—1787) — польський поет, один із найбільш радикально настроєних представників літератури польського просвітительства. У своїх віршах, сатирах, байках, епіграмах з великою гостротою викривав моральний розклад шляхти і магнатів, зображав життя Варшави. Його іроїкомічна поема «Органи» — дотепна сатира, пройнята антифеодальними мотивами, в ній висміюється католицьке духовенство.

Фредро Александер (1793—1876) — польський драматург. І. Франко має на увазі, очевидно, його п'єсу «Дівочі обіцянки, або Магнетизм серця».

Ювенал Децім Юній (60-ті роки І ст.— після 127 р.) — римський поет-сатирик, автор 16 сатир. У 1—9 сатирах, написаних у перший період творчості, засуджував розбещеність римської аристократії, соціальну нерівність, захищав бідняків; сатири другого періоду написані в риторичному стилі, присвячені морально-філософським темам.

С. 151. Ян II Казімір (1609—1672) — польський король (1648—1668). Його владарювання було часом глибокої політичної кризи в Речі Посполитій Ця криза була поглиблена реакційною політикою короля. Спроби Яна II Казіміра зміцнити королівську владу викликали рішучу протидію магнатської опозиції, яка спричинилася в 1660 р. до поразки військ короля. У 1668 р. він зрікся престолу і виїхав до Франції.

С. 152. ... саксонця Августа.—Йдеться про Августа II Сильного (1670—1733) — польського короля (1697—1706 і 1709—1733) та курфюрста саксонського (Фрідріх-Август I; 1694—1733). Август II підтримував агресивні плани шляхти.

Бібліотека Оссолінських — бібліотека при культурно-науковій і видавничій установі у Львові, відомій під назвою «Заклад народовий ім. Оссолінських» (або «Оссолінеум»). Бібліотека, як і сама установа, була заснована у 1817 р. польським істориком і бібліографом магнатом Оссолінським Юзефом Максиміліаном (1748—1826).

С. 154. Собеський Вацлав (1872—1935) — польський буржуазний письменник, професор Ягеллонського (Краківського) університету, член Польської Академії наук.

Баторій Стефан (1533—1586) — воєвода семиградський (1571—1576), король Польщі (1576—1586). Як король, Баторій пішов на значні поступки шляхті, підтримував єзуїтів.

... хоча реформаційний рух... — Йдеться про широкий суспільно-політичний рух кінця XIV — початку XVI ст., що набрав форми боротьби проти католицької церкви і мав у цілому антифеодальний характер. Реформація розпочалася в Англії, а на початку XV ст.— в Чехії. В XVI ст. вона охопила Німеччину, Швецію, Швейцарію, Францію, Нідерланди, Австрію, Данію, Норвегію, Угорщину, Польщу.

Реформація мала три основних соціально-політичних напрями: 1) бюргерсько-буржуазний, що ставив за мету пристосування церкви до інтересів молодої буржуазії; 2) селянсько-плебейський, який поєднував вимогу конфіскації церковного землеволодіння з вимо-

гою знищення феодальної експлуатації взагалі, встановлення соціальної рівності і спільності майна; 3) королівсько-князівський, що відбивав прагнення феодальних вельмож захопити земельні багатства католицької церкви, поставити її в залежність від світської влади і тим самим зміцнити своє панування.

MAURYCY MANN.
WINCENTY POL.
STUDIUM BIOGRAFICZNO-KRYTYCZNE.
TOM 1. Z PORTRETEM POETY

Краків, 1904, стор. 402

Вперше надруковано в ЗНТШ,1904, т. 57, кн. 1,с. 26—27 (Бібл.).

Подається за першодруком.

С. 157. Манн Маурици (1880—1932) — польський буржуазний історик і теоретик літератури.

Поль Вінценти (1807—1872) — польський поет-романтик, учений-географ. У творах «Пісня Януша» (1833), «Вій Ствош» (1857), «Пісня про дім наш» (1866) та ін. змалював життя і побут народу, його минуле. Наприкінці 30-х років перейшов на позиції консервативного романтизму.

Естрейхер Кароль (1827—1908) — польський бібліограф і мистецтвознавець.

М. КОМАРОВ.
Т. ШЕВЧЕНКО В ЛИТЕРАТУРЕ И ИСКУССТВЕ

Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко. Одесса, 1903, стор. 140+4 ненум[ерован]

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1904, т. 57, кн. 1, с. 31—42 (Бібл.). У цьому ж році в перекладі на російську мову В. Доманицького стаття надрукована в «Киевской старине» (т. 85, кн. 5, с. 79—90).

Подається за першодруком.

Доманицький Василь Миколайович (1877—1910) — український філолог, історик і фольклорист ліберально-буржуазного напряму.

С. 159. Комаров Михайло Федорович (1844—1913) — український бібліограф, критик, фольклорист і лексикограф.

...автор першої проби української бібліографії (в «Раді» 1883)... — Йдеться про «Бібліографічний покажчик нової української літератури 1798—1883» М. Комарова, котрий вперше на багатому бібліографічному матеріалі показав досягнення української літератури. Цей покажчик був надрукований у першому випуску (К., 1883) літературно-наукового альманаху «Рада», упорядником і видавцем якого був М. Старицький. В ре-

цензії І. Франка допущена помилка — замість 1883 р. вказано 1881 р.

... видав сей спеціальний покажчик у «Киевской старине» 1886 р.— Йдеться про складений М. Комаровим «Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченко» («Киевская старина», 1886, №3, 4).

С. 161. «Народное чтение» — російський журнал ліберального напряму, що виходив 1859—1861 рр. в Петербурзі. У 1859 р. в журналі опубліковано твори Шевченка: «Не вериувся із походу» в перекладі О. Плещеєва (№ 1), «Один у другого питаєм» — в оригіналі разом з перекладом М. Курочкіна (№ 6), «Садок вишневий коло хати» і «Хустина» в перекладі Л. Мея (№ 3). У 1860 р. в першій книжці «Народного чтения» вміщено поезії «І багата я» (переклад О. Плещеєва), у четвертій — «Огні горять, музика грає» (під назвою «Бал»), у п'ятій — «Доля» і «Муза» (переклад М. Курочкіна). На прохання редактора журналу О. Оболонського Шевченко написав автобіографію, яку опубліковано в «Народном чтении» (1860, № 2) під назвою «Письмо Т. Г. Шевченка к редактору «Народного чтения». В журналі надруковано лист Шевченка до В. Фліорковського (від 27.VII 1860 р.).

«Русская беседа» — російський журнал слов'янофільського напряму, виходив у 1856—1860 рр. в Москві. У третьому номері цього журналу за 1859 р. були опубліковані вірші Шевченка «Садок вишневий коло хати» (під назвою «Вечір») і «Сон» («На панщині пшеницю жала»).

«Санкт-Петербургские ведомости» — російська газета. Виходила в 1728—1917 рр. у Петербурзі як продовження першої російської газети «Ведомости», з 1914 р. видавалася під назвою «Петроградские ведомости». В 1863—1874 рр.— один із найбільш ліберальних органів російської преси. З передачею міністерству народної освіти (1875) втратила свою опозиційність.

С. 162. Межов Володимир Ізмайлович (1830—1894) — російський бібліограф.

«Sioło» названо невірно «львовский малорусский журнал» ... — польський журнал «Sioło» з підзаголовком «Pismo zbiorowe, poświęcone rzeczom ludowym ukrainsko-ruskim», три випуски якого вийшли в 1866 р. у Львові.

Грудзинський Станіслав (1825—1884) — польський письменник. Переклав вірш Шевченка «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами!» та баладу «Тополя» й опублікував їх у збірці «Поезії» (Краків, 1873).

Ще більше помилок у чеських титулах... Що се за «Obäsech»? Мабуть, «Ohlasech». Та й ті «Ohlasy života» — не те саме, що «Kvety». І які твори, ким перекладані друкувалися в них? — Очевидно, йдеться про переклади поеми «Іван Підкова», уривків «Перебенді», «До Основ'яненка» в журналі «Obrazy života» (1860, № 7), що належать чеському славісту Йосефу Первольфу (1841—1891); опублікований в журналі «Kvety» (1865—1866, № 35—37) переклад «Тополі», автором якого є чеський літературознавець і перекладач Вавра Емануїл (1839—1891); переклади уривків поем «Єретик» і «Гайдамаки» в непідписаній статті, авторство якої деякі дослідники приписують Е. Ваврі («Kvety», 1865—

1866, № 35—37), та інші чеські переклади творів Т. Шевченка в журналах «Kvety», «Obrazy života».

Харамбашич Август (1861—1911) — хорватський письменник, публіцист і перекладач. Учасник національно-визвольного руху народів Австро-Угорщини проти соціального й національного гніту. Як дослідник, поет і перекладач найбільше цікавився творчістю Шевченка. В 1887 р. в його перекладах видано збірку Шевченкових творів «Поеми», куди ввійшли «Причинна», «Тополя», «Катерина», «Наймичка», «Невольник», «Петрусь», «Неофіти», «Гайдамаки» (з пропусками) та автобіографія. В книжці вміщено статтю Харамбашича про життя і творчість Шевченка. Трохи пізніше в періодичній літературі опублікував переклади ще п'яти Шевченкових творів: «Княжна» — в журналі «Vienac» (1888, № 28-29), «Меж скелями, неначе злодій», «Марина» — в газеті «Hrvatska» (1890, № 79, 121, 125, 134, 135). У 1899 р. в журналі «Nada» (№ 9—12) опубліковано переклади 12 ліричних поезій Шевченка — «Тече вода в синє море», «Вітре буйний, вітре буйний!», «Нащо мені чорні брови», «Тяжко-важко в світі жити», «Чого мені тяжко, чого мені нудно», «Гоголю», «Минають дні, минають ночі», «Не хочу я женитися», «За байраком байрак», «Не кидай матері! — казали», «І досі сниться: під горою» та вступ до поеми «Мар'яна-черниця» («Вітер в гаї нагинає»). Переклав також вірші «Марку Вовчку» і «Сон» («На панщині пшеницю жала»), які навів у вступній статті до своїх перекладів оповідань Марка Вовчка.

С. 163. ... не подано... першого видання «Кобзаря».— Мається на увазі видання: Кобзар Т. Шевченка. Спб., 1840.

С. 164. Шевченків «Буквар» — мається на увазі «Букварь южнорусский 1861 року», який був виданий у Петербурзі.

Шафарик Павел Йосеф (1795—1861) — чеський і словацький філолог, історик, діяч чеського й словацького відродження.

Печатня «Громади» — друкарня київської «Громади», що іменувалася «Старою громадою». «Стара громада», заснована 1859 р.,— найдавніша із «Громад» — організацій української ліберально-буржуазної інтелігенції другої половини XIX — початку XX ст. на Україні. Її діяльність зводилась до просвітительства. В кінці 60—70-х років вона видавала різну літературу українською мовою. В роботі «Старої громади» активну участь брав М. П. Драгоманов. Царський уряд звинуватив громадівців у сепаратизмі і після прийняття Емського акта 1876 р. заборонив діяльність «Громади». Частину громадівців було заарештовано і заслано. У зв'язку з репресіями чимало громадівців емігрували за кордон, де під керівництвом М. Драгоманова в Женеві почали видавничу діяльність. Через кілька років «Громади» таємно відновили свою діяльність. Вони відіграли деяку позитивну роль в національно-визвольному русі, однак були нездатні здійснити будь-які радикальні перетворення в соціальному і національному питаннях. З огляду на це прихильники радикальніших методів боротьби в київській «Громаді» утворили в 70-х роках так звану «Молоду громаду», яка, проте, не мала чіткої програми.

Кузьма — псевдонім українського громадського діяча, друкаря Ляхоцького Антона Григоровича (1847—1919).

Сірко — псевдонім українського буржуазного етнографа, археолога й антрополога Вовка Федора Кіндратовича (1847—1918).

С. 165. ... що про «Sioło» ... докладніше подає бібліографія Левицького... — відсилання на працю: Галицко-русская библиография XIX столетия с увзгляднением изданий, появившихся в Угорщине и Буковине (1801—1886). Составил Иван Ем. Левицкий. Т. I. Львів, 1888, с. 76—77.

«Батьківщина» — політична і наукова газета ліберально-буржуазного напряму, що видавалася «народовцями» в 1879—1896 рр. у Львові.

... (Левицький, ч. 3159) ... — відсилання на позицію бібліографічної праці І. О. Левицького: Галицко-русская библиография XIX столетия... Т. I. Львів, 1888.

«Бібліотека для молодежі» — серія художніх та науково-популярних творів, виходила у 1855—1914 рр., з 1889 р. під назвою «Ілюстрована бібліотека для молодежі, міщан та селян». Книжки цієї серії виходили щомісячно.

«Маяк» — російський щомісячний літературно-художній журнал реакційного напряму, виходив у Петербурзі в 1840—1845 рр. Поема Шевченка «Тризна» була надрукована під назвою «Бесталанный» у четвертому номері «Маяка» за 1844 р.

Залеський Броніслав (1820—1880)—польський історик і художник, діяч польського визвольного руху, друг Т. Г. Шевченка.

... статті «Шестнадцать писем Т. Шевченка В. Г. и Я. Тарновским и к Брониславу Залескому» в «К[иевской] стар[ине] нем а».— Під такою назвою справді не знаходимо публікації листів Шевченка. М. Комаров у даному випадку не тільки подав під довільною назвою дві публікації листів Шевченка в чотирьох перших книгах «Киевской старины» за 1883 р., а й допустився помилок, вказуючи, кому адресовані листи Шевченка, що були надруковані в «Киевской старине» під заголовком «Восемь писем Тараса Григорьевича Шевченко к разным лицам». У другій книзі «Киевской старины» за 1883 р. під назвою «Восемь писем Тараса Григорьевича Шевченко к разным лицам» були опубліковані листи до українських поміщиків Тарновських— Василя Васильовича (молодшого; 1837—1899), Якова Васильовича (1825—1913) та сестри останнього — Надії Василівни (?— 1891).

С. 166. Чалий Михайло Корнійович (1816 - 1907) — український громадсько-культурний діяч ліберально-буржуазного напряму, літературознавець, педагог, перший біограф Шевченка.

Щепкін Михайло Семенович (1788—1863) — російський актор, основоположник критичного реалізму в російському та українському театральному мистецтві, реформатор російської та української сцени.

«Правда» — літературно-науковий і політичний журнал. Виходив у Львові з перервами у 1867—1898 рр. У ранній період—ліберально-буржуазного напряму, з кінця 80-х років став трибуною українського буржуазного націоналізму.

«Товарищ» — літературно-науковий журнал революційно-демократичного напряму. Заснований групою прогресивних львівських студентів 1888 р. (вийшов один номер). До редакції входили І. Франко, М. Павлик та ін.

... зазначу недокладності в ч. 1... — У тексті першодруку помилково: ч. 4.

Переводы из Шевченка Изгоева и Искарского, «Дон», 1870 — чому оба перекладачі

під одним числом? Що перекладено? — У російській газеті «Дон», яка виходила у Воронежі (1868—1915), в 1870 р. були надруковані переклади В. Ізгоєва віршів Шевченка «Вітер в гаї нагинає», «Сонце заходить, гори чорніють», «Ой, гляну я, подивлюся», «Та не дай, господи, нікому», «Заповіт» (№ 3, від 10 січня), «Ой, не п'ються пива-меди», «У тієї Катерини» (№ 4, від 15 січня) та переклади Анатолія Іскарського поезій «Є у мене оченята», «І тут, і всюди — скрізь погано», «О боже, боже мій, як мало», «І день іде, і ніч іде» (№ 17, від 5 березня).

... переклади з Шевченка, ч. 31... — У тексті першодруку помилково: ч. 29, 31.

«Несколько переводов из Т. Шевченка К. М. Станюковича.— «Северный цветок», 1861 г.» Ну, хто його знатиме, де вийшов той «Северный цветок» і що перекладено в ньому з Шевченка? — Російському прогресивному письменнику Станюковичу Костянтину Михайловичу (1843—1903) належить переклад вірша Шевченка «Садок вишневий коло хати», що був опублікований в журналі «Северный цветок» (1860, № 45).

Так само без вартості ч. 8. «Стихотворения М. М-ва, М., 1862 (помещены и переводы из Кобзаря Т. Ш.)».— Йдеться про переклади, здійснені російським поетом, публіцистом, перекладачем, революційним діячем Михайловим Михайлом Іларіоновичем (1829—1865) і надруковані в його збірці поезій, що вийшла 1862 р. в Москві.

... не сказано, які Шевченкові вірші ввійшли в «Поэзию славян»... — тобто не відзначено, що у книзі, яка вийшла 1871 р. в Петербурзі за редакцією російського поета, перекладача і бібліографа Гербеля Миколи Васильовича (1827—1883) під назвою «Поэзия славян. Сборник лучших поэтических произведений славянских народов в переводах русских писателей», були вміщені повністю чи в уривках у перекладі М. Гербеля М. Михайлова, О. Плещеєва та Л. Мея такі твори Т. Шевченка: «Минають дні, минають ночі», «Тече вода в синє море» («Думка»), «Думка» («Нащо мені чорні брови»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Не вернувся із походу», «Утоптала стежечку», «Заповіт», «Не додому вночі йдучи», «Катерина», «Наймичка», «Гайдамаки».

... не подано, що переклав із Шевченка д. Мізко в «Дону» 1871 р...— Український та російський журналіст, критик і перекладач Мізко Микола Дмитрович (1818—1881), живучи у Воронежі, протягом 1869—1871 рр. опублікував у газеті «Дон» переклади 12 творів Шевченка («Неофіти», «І тут, і всюди — скрізь погано», «Минають дні, минають ночі» та ін.).

С. 167. «В ночь на рождество. Переделка и перевод с малороссийского («Назар Стодоля» Т. Шевченка)»... — Йдеться про видання: В ночь на рождество. Переделка и перевод с малороссийского («Назар Стодоля» Т. Шевченко). Комедия в 3 д. М.,1875 г. Дозволена к представлению с исключениями в 1875 г.

«Галя и Назар или добром за зло. Повесть, заимствованная из соч[инения] Т. Шевченка («Назар Стодоля»)»... — Йдеться про видання: Галя и Назар или добром за зло. Повесть, заимствованная из соч. Т. Шевченко

(«Назар Стодоля»). М., 1890 та друге видання цієї переробки, здійснене 1893 р. в Москві.

Дурдік Алоїс (1839—1906) — чеський письменник і перекладач. Першим переклав чеською мовою поему Шевченка «Катерина» (журнал «Světozor», 1874, № 36—38). Публікацію перекладів Дурдіка, вказану в покажчику Комарова, дослідникам не вдалося розшукати, і досі невідомо, які твори Шевченка, крім поеми «Катерина», перекладав Дурдік.

Ч. 72: в «Вилі» 1868 «перевод нескольких пьес» — яких? — Йдеться про неточність інформації щодо публікації творів Шевченка в перекладі на сербську мову в белградському журналі «Вила» (1865—1868), засновником і редактором якого був сербський письменник, учений, державний діяч Новакович Стоян (1842—1915). У журналі друкувалися перші в Сербії переклади творів Шевченка — «Заповіт», «Хустина», «Неофіти». Довільні переклади «Заповіту» і «Хустини», здійснені сербським журналістом Николичем Ладимиром (? —1869), були опубліковані в 12-му і 14-му номерах журналу за 1868 р. Прозовий дуже точний за змістом переклад поеми «Неофіти», виконаний С. Новаковичем, був надрукований в 13-му номері журналу за 1868 р.

Ч. 73 зовсім загадково: «Свобода, болгарский журнал ... чим він принадежний до Шевченковоі бібліографії... — Комаров не мав, очевидно, змоги подати інші відомості про твори Шевченка, що друкувалися в перекладі на болгарську мову в газеті «Свобода», яка видавалась під редакцією болгарського письменника, фольклориста, громадського діяча Каравелова Любена Стойчева (1834—1879). Каравелов — один з перших перекладачів поезії Шевченка болгарською мовою. Переклав уривок із поеми «І мертвим, і живим...» (1869, надруковано в першому томі посмертного двотомного видання його творів. Русе, 1886), поезії Нащо мені чорні брови» та «Породила мене мати» («Свобода», 1870), «Думка» («Тече вода в синє море»), уривок з поеми «Єретик» («Свобода», 1871), поему «Неофіти» (за життя Каравелова не опубліковано).

Стоянов Захарій Джедев (1850 або 1851- 1889) — болгарський письменник і громадський діяч. Редактор першого двотомного видання творів Л. Каравелова (Русе, 1886– 1887).

Про переклад «Катерини»... проф. Енса... — Бельгійський фольклорист і перекладач Енс Ежен (1842 1914) переклав поему Шевченка «Катерина» (прозою), опублікувавши її в травні 1887 р. в брюссельскому часописі «La Societé Nouvelle».

С. 168. Гарний переклад «Кавказу» на німецьку мову уміствив Woldemar Kaweran 1878 р. в липському «Magazin für die Literatur des Auslandes».— Німецький літературознавець Каверау Вольдемар 1878 р. в журналі «Magazin für die Literatur des Auslandes (№ 12) надрукував статтю «Тарас Шевченко». Як перекладач творів Шевченка на німецьку мову не виступав Франко, очевидно, переадресував йому переклад уривка поеми «Кавказ», який був здійснений австрійським перекладачем і культурним діячем Умлафом Вікгором (1836—1887) і надрукований в журналі «Magazin für die Literatur des In- und Auslandes» (1883, № 34). В дореволюційний час поема «Кавказ» не була повністю перекладена на німецьку мову.

«Сын отечества» — російський історичний, політичний і літературний журнал, що виходив у 1812—1852 і 1856—1861 рр. в Петербурзі. До української літератури його видавці ставились з позицій офіційної ідеології. В цьому журналі (1840, № 4) було вміщено негативну рецензію на перше видання «Кобзаря». Відсилання Комарова до 67-го номера журналу за 1869 р. є помилковим.

... про статтю пані E. Durand... — Тут Комаров і Франко допустилися неточності. Стаття «Національний поет України» була надрукована в журналі «Revue des Deux Mondes», 1876, № 15. Автор її — Дюран Еміль-Александр (1838—1903) — французький літературознавець і перекладач. У 60-х роках був викладачем французької мови в Петербурзькому університеті. Статтю про Шевченка написав за пропозицією І. С. Тургенєва.

«Громада» — український громадсько-політичний і науково-літературний збірник. Видавався в Женеві за редакцією М. П. Драгоманова. Протягом 1878—1882 рр. вийшло 5 збірників. У «Передньому слові» до «Громади» Драгоманов висунув утопічно-народницькі й націоналістичні твердження. В збірниках уміщено праці переважно громадсько-політичного і соціально-економічного змісту, насичені злободенним матеріалом з життя в Росії, східних і західних українських землях. Праця М. Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм» вперше була надрукована в збірнику «Громада», 1879, № 4, с. 101—230.

«Світ» — літературно-науковий і політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові (1881—1882). Франко має на увазі свою статтю «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка», яка була опублікована в журналі «Світ» (1881, № 8-9, 10, 11-12; 1882, № 13).

Кокорудз Ілля (1857—1933) — український педагог і літератор ліберально-буржуазного напряму.

... Ч. 310, 468...— У тексті першодруку помилково: ч. 106.

С. 169. ... праці Білозерського... — тобто статті «Значення Т. Шевченка для України», яка була написана Білозерським Василем Михайловичем (1825—1899) — одним із організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, редактором журналу ліберально-буржуазного напряму «Основа» (1861—1862). Стаття Білозерського була опублікована в журналі «Основа», 1861, кн. 6.

С. 170. Маковей Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, критик і громадсько-культурний діяч демократичного напряму.

... друкований у «Літературно-науковім вісникуу».— Йдеться про публікацію «Шевченко про Котляревського (Виривки з повісті Шевченка «Близнюки»)», підписану криптонімом О. В. (ЛНВ, 1898, т. 4, кн. 9, с. 137—145).

Ленартович Теофіл (1822—1893) —польський поет-реаліст.

... звісний анекдот про Шевченка з зернами пшениці.— Йдеться про народний переказ, в якому Т. Шевченко закликає селян до боротьби з своїми гнобителями. Варіанти цього переказу під назвою «Кукіль і пшениця» див. у виданнях: Т. Г. Шевченко в народній творчості. К., 1940, с. 15—16; Народ і Шевченко, К., 1963, с. 42—43. І. Франко розробляв тему походження такого переказу (див. його статтю «Шевченко героєм польської революційної легенди», т. 29 даного видання).

...з приводу видання студії Л. Совінського та перекладу «Гайдамаків».— Йдеться про праці польського письменника-демократа Совінського Леонарда (1831—1887) «Студії над сучасною українською літературою» (Вільно, 1860), «Тарас Шевченко. Студія Леонарда Совінського з додатком перекладу «Гайдамаків» (Вільно, 1861).

... нав'язує полеміка Будеволі... — тобто стаття одного із культурио-громадських діячів клерикально-націоналістичного напряму в Галичині Танячкевича Данила (1842—1906) «Слівце правди», що була надрукована в українському громадсько-літературному щотижневому журналі поміркувано-ліберального, «народовського» напряму «Вечерниці» (1862, № 35—39) під псевдонімом «Будеволя Грицько».

С. 171. ... вірш Конисього... — тобто вірш О. Я. Конисього «На смерть Тараса Шевченка».

Баталья, Баталія Гвідо (бл. 1846— після 1913) — польський журналіст і критик.

Перебендя — псевдонім О. Я. Конисього.

«Русалка» — літературний тижневик, орган галицьких «народовців». Виходив у Львові з 1 січня по 2 квітня 1866 р.

ШЕВЧЕНКО — ЛЯХАМ

Промова на вечорницях у 43 роковини смерті Шевченка у Львові д[ня] 15 марта 1904

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1904, № 53, 6(19) березня, с. 1—2; № 54, 8(21) березня, с. 1—2; № 55, 9(22) березня, с. 1—2, та в ЛНВ, 1904, т. 26, кн. 4. с. I—II.

Подається за ЛНВ.

С. 172. ... пристрасно сердитого вислову Куліша про його п'яну музу... — Насправді П. Куліш назвав музу Шевченка «полуп'яною» за те, що в поемі «Сон» Шевченко без благоговіння й поваги відізвався про Петра I та Катерину II (див. П. А. Кулиш, История воссоединения Руси, т. 2, Спб., 1874, с. 24).

...антикультурне гайдамацтво.— Починаючи з 70-х років П. Куліш засуджував гайдамацький рух, його не вдовольняло те, що в творах Шевченка поетизується героїка визвольної боротьби, підносяться революційні традиції народних рухів. Критичне ставлення до гайдамаччини П. Куліш висловив у працях «История воссоединения Руси» (Спб., 1874), «Казаки по отношению к государству и обществу» («Русский архив», 1877, кн. 1, с. 395—368; кн. 2, с. 113—135) та «Кращанці русинам і полякам на великдень 1882 року» (Львів, 1882).

...і до холоднішого та не менше рішучого вислову Драгоманова... — Маються на увазі оцінки Шевченка, висловлені Драгомановим у ряді його праць. Драгоманов загалом високо оцінював Шевченка. Однак погляди Драгоманова на спадщину Шевченка були суперечливими, а в ряді моментів і помилковими. Найвиразніше це виявилося в оцінці Драгомановим історичного значення Шевченка в праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» (Женева, 1879). Драгоманов різко виступив тут проти буржуазно-націоналістичних, клерикальних та інших фальсифікаторів світогляду поета та його літературної спадщини. Але разом з тим він заперечував революційний характер світогляду

Шевченка, недооцінював його роль у визвольному русі, а також високу художню форму його поезії, зокрема сатири. Він помилково вважав поета малоосвіченою людиною, а його твори «перейденим етапом» («Малоруський інтернаціоналізм», 1880; «Автобиографическая заметка», 1883). Згодом Драгоманов визнав хибність цих тверджень. І. Франко пояснював помилкові твердження Драгоманова незадовільним станом тогочасного шевченкознавства, яке до того ж було засмічене всілякими антинауковими кривотлумаченнями націоналістів і клерикалів.

С. 173 ... поезійці Шевченка «Ляхам».— Мова йде про вірш Т. Шевченка «Ще як були ми козаками» (1847).

С. 175. Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх (1770—1831) — німецький філософ-ідеаліст, представник класичної німецької філософії, який розробив на ідеалістичній основі систему принципів діалектичного способу мислення.

С. 176 .. в вірші «Не знаю, як тепер ляхи живуть з своїми вольними братами» ...— У Шевченка немає вірша під такою назвою. Це друга частина поезії «Буває, в неволі іноді згадаю...», написаної 1850 р. в Оренбурзі. Автограф — у «Малій книжці» (за №7 у захалявній книжечці 1850 р.). Через те що в «Малій книжці» переплутано аркуші захалявних книжечок і рядки 50—134 вірша опинились серед поезій 1848 р., твір вперше надрукований як два різних вірші — «Буває, в неволі іноді згадаю» і «Не знаю, як тепер ляхи живуть» в «Кобзарі» (Спб., 1867). Перша публікація твору суцільним текстом — у «Кобзарі», виданому за редакцією В. Доманицького 1907 р. в Петербурзі.

третій Сигизмунд — тобто Сигизмунд III Ваза (1566—1632) — польський король і великий князь литовський. Сприяв утвердженню в Польщі католицької реакції. В 1592—1599 рр. король шведський. Прагнув добитися полонізації України і Білорусії.

Руссо Жан-Жак (1712—1778) — французький просвітитель і філософ, педагог, письменник.

С. 177. Штурмуючи козацькі Ставищі.— Йдеться про історичні події, пов'язані з Ставищем — нинішнім селищем міського типу Тетіївського району, Київської області. Під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Ставище стало укріпленим містом Білоцерківського полку. В 1664—1665 рр. Ставище — центр селянсько-козацького повстання проти польсько-шляхетського гніту. У 1665 р. після п'ятимісячної героїчної боротьби Ставище було захоплено й зруйновано польським військом.

...бо ж унії ще зовсім не чуть було... — Йдеться про Брестську унію 1596 р.— об'єднання православної церкви з католицькою на території Речі Посполитої, а також більшій частині України та Білорусії. Проголошена в жовтні 1596 р. на церковному соборі у Бресті. Брестська унія була знаряддям зміцнення політики панування шляхетської Польщі й католицької церкви на українських та білоруських землях.

Підкова Іван (? —1578) — молдавський господар (1577—1578), один із керівників боротьби молдавського й українського народів проти турецько-татарських загарбників. У 1578 р. турецьке військо почало наступ на Молдавію. Не маючи сил протистояти ворогові, І. Підкова змушений був відступити на Україну. Захоплений по-зрадницькому у м. Немирові брацлавським воєво-

дою князем Яном Збаразьким, Підкова був з наказу польського уряду страчений у Львові.

Косинський Криштоф (? —1593) — гетьман українського реєстрового козацтва. В 1591—1593 рр. очолював перше велике антифеодальне селянсько-козацьке повстання на Україні проти гніту шляхетської Польщі.

...православний гетьман Острозький...— Острозький Василь (Костянтин) Костянтинович (1526—1608) — князь, український магнат, київський воєвода, культурний діяч. Вороже ставився до антифеодального руху українського народу. Проте для зміцнення свого громадсько-політичного становища шукав підтримки в демократичних колах, виступав на захист православ'я, проти засилля католицтва та уніатів.

Наливайко Северин (? —1597) — керівник антифеодального селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. Служив сотником надвірної хоругви у князів Острозьких. Залишивши службу в Острозьких, 1594 р. зібрав загін нереєстрових козаків і очолив повстання проти польських та українських феодалів. Виданий козацькою старшиною, був страчений у Варшаві.

...з небувалими героїськими вчинками козаків і ляхів під Збаражем... — Б. Залеський намагався протиставити вигадану ним подію відомій історичній події 1649 р.— облозі в м. Збаражі (тепер Тернопільської області) польсько-шляхетського війська селянсько-козацькою армією, очолюваною Б. Хмельницьким.

С. 178. Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788—1850) — український і російський дворянський історик та археограф, автор «Истории Малой России» (М., 1822) та інших праць з історії України. Історичне минуле українського народу висвітлював з монархічних позицій.

Маркевич Микола Андрійович (1804—1860) — український дворянський історик, письменник та етнограф, автор п'ятитомної «Истории Малороссии» (М., 1842—1843).

...знав про козацько-польські відносини в кінці XVI ст. з ...псевдо-Конисько-го... — тобто з «Історії Русів» — історично-публіцистичного твору невідомого автора, який приписувався українському письменникові і церковному діячеві Конисько Георгію (1717—1795) і був виданий 1846 р.в Москві. В творі подаються історичні події на Україні з давніх часів до 1769 р., зокрема визвольна війна 1648—1654 рр., Полтавська битва тощо. Її автор відобразив ідеологію тієї частини козацької старшини й українського дворянства, яка в своїх інтересах домагалася політичної автономії України в складі Російської держави. В «Історії Русів» є чимало неправильних тверджень і перекручень у висвітленні історичного минулого українського народу, ідеалізація деяких гетьманів і козацької старшини. «Історія Русів» певною мірою вплинула на формування ранніх історичних поглядів Шевченка, який прочитав її в рукописі ще в кінці 30-х років і брав з неї теми, сюжети й образи для своїх історичних творів («Тарасова ніч», «Іржавець», «Великий льох» тощо). Легенду про смерть Наливайка та інші сюжети з «Історії Русів» він використав у драмі «Никита Гайдай».

Лобода Григорій (? —1596) — запорізький гетьман у 90-х роках XVI ст., представник заможного козацтва. На чолі

загону запорожців приєднався до селянсько-козацького повстання, очолюваного С. Наливайком. Займав угодовську позицію щодо шляхетської Польщі. У травні 1596 р. під час облоги козацького табору польсько-шляхетським військом в урочищі Солониця (поблизу Лубен) вступив у таємні переговори з польським коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. Запідозрений у зраді, Лобода був страчений козаками.

... Наливайко був не Павло, а Семен... — Справжнє ім'я Наливайка — Северин.

С. 179. Червона Русь — історична назва Галичини, що зустрічається в писемних джерелах, переважно зарубіжних, у XVI—XIX ст.

Жолкевський Станіслав (1547—1620) — польський коронний гетьман і канцлер. Під час селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. очолив військо, яке польський уряд кинув на боротьбу з повстанцями. В 1596 р. обложив козацький табір на річці Солониці (поблизу м. Лубен). Використавши суперечності між реєстровими і нереєстровими козаками, Жолкевський примусив повстанців видати йому С. Наливайка разом з іншими керівниками повстання, підступно оволодів табором і вирізав кілька тисяч повстанців, їхніх жінок та дітей.

В вірші «Не знаю, як тепер ляхи живуть»... — Уривок вірша «Буває, в неволі іноді згадаю...» (1850).

Чарнецький Стефан (1599—1665) — польський військовий діяч, коронний гетьман (1665). У битві під Жовтими Водами 1648 р. був захоплений у полон. Після повернення з полону брав участь у битвах проти селянсько-козацьких військ під Зборовом (1649), Берестечком (1651), Батогом (1652), у війнах проти Швеції, в походах польсько-шляхетського війська 1654 і 1663 рр. на Лівобережну Україну та придушенні антифеодальних повстань на Правобережній Україні 1664—1665 рр. Польсько-шляхетські війська і кримські татари за наказом Чарнецького чинили криваві розправи над мирним населенням України.

С. 180. Фердінанд II (1578—1637) — король Чехії (з 1617 р.) і частини Угорщини (з 1618 р.). У 1619—1637 рр. був імператором так званої Священної Римської імперії. Походив із династії Габсбургів. Проводив політику жорстокого національного і релігійного гноблення. З його ім'ям пов'язані всі основні події чеського, датського і шведського періодів Тридцятилітньої війни (1618—1648).

Фердінанд III (1608—1658) — з 1637 р. імператор австрійського ерцгерцогства. Король частини Угорського і Чеського королівства. Після смерті Валленштейна (1634) і до вступу на імператорський престол був головнокомандуючим імператорськими військами. Походив із династії Габсбургів.

... ані ніякі макіавеллівські штуки... — Мова йде про вчинки, що нагадують діяльність Макіавеллі Нікколо ді Бернардо (1469—1527) — італійського політичного діяча і письменника, ідеолога італійської буржуазії періоду зародження капіталістичних відносин, автора політичного трактату «Монарх» (1513, вид. 1532). Виступав за об'єднання Італії шляхом встановлення влади монарха будь-якими засобами, не зупиняючись перед убивствами, віроломством, лицемірством. Погляди Макіавеллі були дуже поширені серед феодальних і буржуазних правителів. Запозичила

їх і католицька церква в особі єзуїтів. Класики марксизму-ленінізму характеризують макіавеллізм як політику, яка здійснюється підступними методами, не гребує нічим заради досягнення мети — встановлення сильної диктаторської влади.

С. 183. Ікар — за грецькою міфологією син легендарного будівничого і винахідника Дедала. Щоб утекти з о. Кріт від царя Міноса, Дедал зробив собі й синові крила з великих пір'їн, скріплених воском. Але під час польоту Ікар забув батькові поради не підійматися занадто високо, щоб проміння сонця не розтопило воску, і не спускатися занадто низько, щоб бризки води не замочили крил. Сонце розтопило віск, і крила розпались. Ікар впав у море й загинув. Переносно «політ Ікара» — сміливі нездійснені поривання.

ЮВІЛЕЙ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ВЧЕНОГО

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 26, кн. 4, с. 53. Подається за першодруком.

С. 184. Мука Арношт (Ернест) (1854—1932) — серболужицький вчений-славіст, лінгвіст і етнограф.

Горнік Міхаель (1833—1894) — серболужицький громадський діяч, письменник і вчений.

ШЕВЧЕНКО І ЄРЕМІЯ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 26, кн. 6, с. 170—173.

Подається за першодруком.

С. 185. Щурат Василь Григорович (1871—1948) — український літературознавець, фольклорист і поет, академік АН УРСР (з 1929 р.). Шевченкознавчі праці Щурата відзначаються багатством і свіжістю фактів, новизною порушених питань і тем, оригінальністю суджень і висновків. Проте вони не позбавлені певних неточностей і помилок. Більшості праць Щурата властива прогресивна, демократична спрямованість.

«Кружок земляків» — українське культурно-освітнє товариство у Відні.

«Родина» — український робітничий гурток у Відні, заснований членами студентського товариства «Січ». У цьому гуртку студенти вели культурно-освітню роботу.

«Січ» — українське студентське культурно-освітнє товариство у Відні, засноване 1868 р. У 1898—1900 рр. його головою був студент І.Семанюк, який згодом став відомий як талановитий новеліст, письменник-демократ, що ввійшов в історію української літератури під прибраним ім'ям та прізвищем — Марко Черемшина. Пізніше віденська «Січ» зійшла на буржуазно-націоналістичні позиції.

«Руслан» — газета клерикального напряму, виходила у Львові (1897—1914).

... Шевченків «Заповіт», писаний у петербурзькій тюрмі в 1847 році... — «Заповіт» Т. Шевченко написав у Переяславі 25 грудня 1845 р.

С. 187. Галілей Галілео (1564—1642) — італійський астроном, фізик і механік, один із засновників природознавства.

Бруно Джордано (1548—1600) — італійський філософ-матеріаліст епохи Відродження, непримиренний ворог католицизму, схоластики і релігійного мракобісся.

Вавілон — в давнину місто в Месопотамії. Руїни Вавілона — поблизу м. Хілли в Іраку. З XIX ст. до нашої ери — столиця Вавілонії. З 732 р. до нашої ери входив до складу Ассирії. Один із центрів вавілоно-ассирійської культури.

ШЕВЧЕНКО В НІМЕЦЬКІМ ОДЯЗІ

Це, власне, дві рецензії на два випуски, але з однією пагінацією, перекладів творів Т. Г. Шевченка на німецьку мову, здійснених С. Шпойнаровським. Перша була опублікована під заголовком «Шевченко в німецькім одязі» в ЛНВ, 1904, т. 27, кн. 8, с. 118—120; друга під заголовком «Schewtschenko ausgewählte Gedichte. Aus dem Ruthenischen... von Sergius Szpojnarowski... Zweites Heft... Czernowitz, 1906» також у ЛНВ, 1906, т. 35, кн. 9, с. 505—508.

Подаються за першодруками.

Шпойнаровський Сергій (1858—1909) — український педагог і упорядник шкільних читанок, перекладач.

С. 189. «Ruthenische Revue» — український громадсько-культурний і літературний журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив протягом 1903—1905 р. у Відні німецькою мовою. 1906 р. перейменований на «Ukrainische Rundschau».

... чеську збірку Ружени Єсенської.— Йдеться про перекладені чеською письменницею Єсенською Руженою (1863—1940) 28 творів Т. Шевченка, видані нею в Празі 1900 р. в серії «Світова поезія» окремою книжкою під назвою «Вибрані поезії» (з невеликою власною передмовою, написаною на основі спогадів І. Тургенєва та Я. Полонського).

... Драгоманов, що переклав на російську мову «Марію»... — Мається на увазі видання: Мария. Поэма Т. Г. Шевченка с передним словом и замечаниями М. Драгоманова. Перевод с украинского. Женева, 1885.

У прегарній поезії «По вулиці вітер віє» (Огоновський, II, 41)... — Мається на увазі текст названого вірша, надрукований у другій книжці двотомника творів Т. Шевченка, який 1893 р. Товариство ім. Шевченка видало у Львові за редакцією О. М. Огоновського.

С. 191. «На спомин Котляревському» — точна назва цього вірша «На вічну пам'ять Котляревському» (1838).

С. 192. «Не для людей і не для слави» — точна назва цього вірша за першим рядком: «Не для людей, тієї слави» (1848)

«Ой не п'ються меди, пива» — точна назва цього вірша за першим рядком: «Ой не п'ються пива-меди» (1848).

ПЛАТОН КУЛАКОВСКИЙ. НАЧАЛО РУССКОЙ ШКОЛЫ У СЕРБОВ В XVIII в. ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ РУССКОГО ВЛИЯНИЯ НА ЮГОСЛАВЯНСКИЕ ЛИТЕРАТУРЫ

(«Известия Отд[еления] русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук», 1903, кн. 2 и 3, стор. 246—311 і 190—291)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1904, т. 59, кн. 3, с. 20—21.

Подається за першодруком.

С. 197. Кулаковський Платон Андрійович (1848—1913) — російський історик і філолог-славіст.

«Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук» — науковий журнал, що почав виходити у Петербурзі в 1896 р. Припинив своє існування 1927 р.

Суворов Максим Терентійович — учень московської слов'яно-латинської школи. 1824 р. на прохання белградського митрополита Моісея Петровича був відряджений до Сербії для організації народних шкіл.

... вихованці Київської академії... — Мануїл (Михайло) Козачинський (1699—1755) — український письменник, професор і префект Київської академії, автор драм, панегириків, курсів філософії; Петро Казуновський, Трофим Климовський, Георгій Шумиляк, Тимофій Левандовський, Іван Минацький та іеромонах Києво-Печерської лаври Сінезій Залуський, які на запрошення сербського митрополита Вікентія Іовановича 1733 р. поїхали до Сербії вчителями народних шкіл.

... Сербія в XIV в. стратила свою державну самостійність...— 1389 р. Сербія потрапила у васальну залежність від Османської імперії.

С. 198. Віки «агарянського» ярма... — Йдеться про період перебування Сербії під владою Османської імперії.

СХІДНО-ЗАХІДНІ НЕПОРОЗУМІННЯ

(З приводу книжки Підеші «Восток і Запад»)

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 27, кн. 9, с. 144—173.

Подається скорочено за першодруком.

С. 199. Підеша — псевдонім Камінського Андрія (1873—1957), українського письменника ліберально-буржуазного, потім буржуазно-націоналістичного напряму.

С. 202. «Діло» присвятило їй аж два фейлетони... — С. Яричевського «Найновіша українська повість» («Діло», 1904, № 169) і Далекого «З новостей нашей літератури» («Діло», 1904, № 239—240).

Яричевський Сильвестр Гнатович (1871—1918) — український письменник, критик, мистецтвознавець.

С. 203. Апокаліпсис (Одкровення) — остання книга «Нового завіту». Написаний невідомим автором в середині 68 — на початку 69 р. і є найдавнішим твором християнської літератури.

С. 204. Морачевський Вацлав Іполитович (1867—1950) — польський вчений, літературний критик, близький друг В. Стефаника, перекладач його новел польською мовою.

С. 205. «Народ» — український громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові і Коломиї в 1890—1895 рр.

С. 206. ... угнівські чоботи... — чоботи, виготовлені в містечку Угневі (нині Львівська область, Сокальський район), що славилося шевськими виробами.

С. 210. ... у стилі того щедрінського ліберала... — З незакінченого твору М. Є. Салтикова-Щедріна «Культурные люди» (1875), розд. І. «Культурная тоска».

С. 211. Січовик — член студентського товариства «Січ», яке виникло в кінці 60-х років у Відні і складалося з студентів-українців Віденського університету.

С. 219. Єфремов Сергій Олександрович (1876—1937) — український громадсько-політичний діяч, літератор буржуазно-націоналістичного напряму. У 1917—1919 рр.— один із ватажків контрреволюційної Центральної ради і Директорії. В 1926 р. очолив націоналістичну «Спілку визволення України».

М. СПЕРАНСКИЙ. ЮЖНОРУССКАЯ ПЕСНЯ И СОВРЕМЕННЫЕ ЕЕ НОСИТЕЛИ

(По поводу бандуриста Т. М. Пархоменко)

(З «Сборника» историко-филологического общества при Институте кн. Безбородко в Нежине, т. V. Киев, 1904, стор. 52+26+54)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1904, т. 59, кн. 3, с. 26—28.

Подається за першодруком.

С. 224. Сперанський Михайло Несторович (1863—1938) — російський історик літератури, академік АН СРСР (з 1921 р.).

Пархоменко Терентій Макарович (1872—1910) — український кобзар і лірник.

... институт кн. Безбородко в Нежине...— 1810 р. в Ніжині на кошти Безбородька Іллі Андрійовича (1756—

1815) було відкрито гімназію, перейменовану 1834 р. в ліцей князя Безбородька, а потім в історико-філологічний інститут імені Безбородька.

Харківський археологічний з'їзд — тобто XII російський археологічний з'їзд, що відбувся у Харкові влітку 1902 р.

Зі статті д. Хоткевича ... — Йдеться про статтю українського письменника і мистецтвознавця Хоткевича Гната Мартиновича (1877—1938) «Дещо про бандуристів та лірників. (Реферат з демонстрацією кобзарів, читаний на засіданні етнографічної секції XII археологічного з'їзду в Харкові)» — ЛНВ, 1903, т. 21, кн. 2.

С. 225. ... праці Студинського про лірників ... — Студія історика української літератури Студинського Кирила Йосиповича (1868—1941) «Лірники» (Львів, 1894).

... публікації Драгоманова в «Житі і слові» ... — «Розбір думи про бурю на Чорнім морі» («Житє і слово», 1894, т. 1), «Нові варіанти кобзарських співів», «Неповний варіант думи» («Житє і слово», 1895, т. 3, 4).

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Літературний збірник (видавництво «Вік»). У Києві. 1904, стор. 510+XII. З 19 рисунками

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 28, кн. 10, с. 43— 48.

Подається за першодруком.

С. 227. На текст збірника зложилося... Бордуляк, Кобринська, Маковей, Мартович, Стефаник і Франко.— У збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» було вміщено твори Т. Бордуляка «Жура», Н. Кобринської «Дух часу», О. Маковея «Нові часи», Леся Мартовича «Нечитальник», В. Стефаника «Басараби» та І. Франка — сонет «Котляревський» і поему «Іван Вишенський».

Подано дещо з посмертної спадщини письменників уже покійних: Конисього, Грабовського, Доорохольського.— У збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» вміщено оповідання О. Конисього «Вісім день з життя Люлі», вірш П. Грабовського «Не дивуйтесь, що співи мої» та його переклад «Пісні про сорочку Томаса Гуда» і поезії маловідомого українського письменника Осипа Доорохольського (1874—1900) «Не співай нам тепер, бандуристе», «Ніч, ніби день той».

Радний Павло — літературний псевдонім маловідомого українського письменника Радченка Павла.

Смуток Павло — літературний псевдонім Стебницького Петра Януарійовича (1862—1928) — українського письменника і громадського діяча ліберально-буржуазного напряму, одного із провідних діячів української громади в Петербурзі.

Барвінок Ганна (літературний псевдонім Білозерської-Куліш Олександри Михайлівни; 1828—1911) — українська письменниця ліберально-буржуазного напряму. У збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» було надруковано її оповідання «Удовине гучне подвір'я».

Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич (1830—1905) — український і російський письменник, історик ліберально-буржуазного напряму.

Іван Тобілевич — Іван Карпович Тобілевич (літературний псевдонім — І. Карпенко-Карий).

С. 228. Лонгфелло Генрі-Уодсуорт (1807—1882) — американський поет.

«Калевала» — карело-фінський народний епос. Складається з карельських, фінсько-іжорських творів пісенного жанру — рун. У ньому прославляється трудове життя людей казкової країни Калевали. Був зібраний і виданий Е. Ленротом (1835, 1849).

...дав. М. Комар... — тобто Комаров Михайло Федорович.

«Руська бібліотека» — видання, ініціатором якого був український філолог, професор Чернівецького університету Онишкевич Гиат Денисович (1847—1883). Вийшло три томи: т. I — Твори І. П. Котляревського, В. П. Гоголя, П. П. Гулака-Артемовського (Львів, 1877); т. II — Писання Квітки-Основ'яненка (Львів, 1878); т. III — Писання М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького (Львів, 1884).

С. 229. З письменників, що виступили на літературне поле в 80-их роках, маємо в збірнику лише четверо — Бобенка, Грінченка, Лесю Українку і Самійленка. — У збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» були надруковані твори Лесі Українки «На Земмерінгу», «Бранець», Самійленка Володимира Івановича (1864—1925) «Над руїнами», «Te Deum», Б. Грінченка «Вінок», «Лісовий цар. З Гете» та поезії Бобенка Андрія Михайловича (? —1920) «Над могилою І. П. Котляревського», «Обоє ми, серце, з тобою».

Гуд Томас (1799—1845) — англійський поет-лірик. За своїми політичними поглядами стояв на позиціях дрібнобуржуазного філантропізму. Гнівною сатирою пройняті його твори, в яких викриваються пануючі класи. Найкращим зразком соціальної поезії є «Пісня про сорочку» (1843).

Вороний Микола Кіндратович (1871—1942) — український поет, театрознавець, перекладач. Був журналістом, режисером, пропагував реалістичні принципи МХАТу. В 1920—1923 рр. перебував в еміграції.

Павленко Сергій — літературний псевдонім Шелухіна Сергія Павловича (1864—1938) — юриста, журналіста, поета, громадського діяча кадетської, а потім виразно націоналістичної орієнтації. У збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» надрукував поезії «Спочило сонце», «Добро посію я в народі» та переспів вірша під назвою «Агар в пустині», що належить польському прогресивному письменникові Уейському Корнелю (1823—1897).

С.230. Левенко В.— літературний псевдонім українського письменника, політичного діяча буржуазно-націоналістичного напряму Леонтовича Володимира Миколайовича (1866—1933).

...оповідання «Абдул Азіс», що було в ці-

лості надруковане в ЛНВ.— Твір В. Леонтовича «Абдул Азіс» опублікований під псевдонімом «В. Левенко» в ЛНВ, 1903, т. 23, кн. 8, с. 99—125; кн. 9, с. 186—216. Уривок оповідання був надрукований у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» під назвою «З однієї подорожі».

Потапенко Вячеслав Опанасович (1863—1942) — український письменник і актор. Писав українською і російською мовами. Реалістичні оповідання Потапенка присвячені здебільшого показові тяжкого життя селян в умовах капіталістичного суспільства.

С. 231. Левицький Модест Пилипович (1866—1932) — український письменник і публіцист ліберально-буржуазного напряму. У деяких творах 1925—1927 рр. події громадянської війни на Україні висвітлював з буржуазно-націоналістичних позицій.

Білоусенко Олександр — літературний псевдонім Лотоцького Олександра (1870—?) — українського письменника і громадського діяча буржуазно-націоналістичного напряму.

Комарова Галина Михайлівна (1877—1938) — українська поетеса, дочка відомого бібліографа М. Ф. Комарова. У збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» надруковані вірші Г. Комарової «Прийшла весна», «Згадала чомусь я», «Розпустилися пишні гранати», «Вчора я серце своє поховати хотіла», «Коли душа твоя кипить» та поезії в прозі «Дві», «То був сон».

Славинський Максим Антонович (1868—1945) — український поет, публіцист, перекладач. У збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» надрукував вірші «На чужині», «Пісня» та переспів поезії «Виочі», що належить німецькому реакційному філософу-ідеалісту Ніцше Фрідріху (1844—1900).

Дав ще одну віршову переробку Вас. Доманицький... — В. М. Доманицький надрукував у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» переспів вірша невідомого автора під назвою «Живий бог».

С. 232. Красицький Фотій Степанович (1873—1944) — український радянський художник, вчитатий небіж Т. Г. Шевченка, автор численних живописних і графічних портретів Кобзаря.

Сластіон (Сластьон) Опанас Георгійович (1855—1933) — український художник, мистецтвознавець і етнограф.

Корніенко Василь Онисимович (1867—1904) — український художник.

Позен Леонід Володимирович (1849—1921) — український скульптор, дійсний член Петербурзької Академії мистецтв (з 1894 р.), член Товариства передвижників (з 1891 р.).

...в стилі Рєпінових запорожців... — тобто в стилі картини російського художника Рєпіна Іллі Юхимовича (1844—1930) «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», яка була написана в 1880—1891 рр.

ІВАН ТУРГЕНЄВ.
МУМУ

З російського переклав І. Г. (Літературно-наукова бібліотека, ч. 87). У Львові, 1904

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 28, кн. 10, с. 58, за підписом *І.*

Подається за першодруком.

ШЕВЧЕНКО І КРИТИКИ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 28, кн. 2, с. 116—129, під псевдонімом *Non severus*.

Подається за першодруком.

С. 235. Метлинський Амвросій Лук'янович (літературний псевдонім — Амвросій Могила; 1814—1870) — український поет, фольклорист, учений і видавець.

Гребінка Євген Павлович (1812—1848) — український і російський письменник.

Жуковський Василь Андрійович (1783—1852) — російський поет, один із основоположників російського романтизму.

Козлов Іван Іванович (1779—1840) — російський поет і перекладач.

Рилеєв Кіндрат Федорович (1795—1826) — російський поет, декабрист.

Таціт Публій Корнелій (бл. 58 — бл. 117) — римський історик і державний діяч.

Колесса Олександр Михайлович (1867—1945) — український філолог, професор Львівського і Карлового університету в Празі. Окремі праці його позначені буржуазними тенденціями. У дослідженні Колесси «Шевченко і Міцкевич» перебільшено вплив польського поета на автора «Кобзаря».

Здзеховський Маріан (1861—?) — польський літературознавець, слов'янофіл.

Свистун Пилип (1844—1916) — український публіцист і педагог «москвофільського» напряму.

С. 236. «Dziennik Polski» — польська реакційна газета, виходила у Львові (1869—1906).

Мандичевський Євген (1873—?) — український письменник, журналіст.

С. 237. Щипавка Гриць — літературний псевдонім Шпитка Осипа (1869 — друга половина 30-х років) — українського письменника ліберально-буржуазного напряму, журналіста. Емігрувавши в Бразілію, друкував твори португальською мовою.

Ібсен Генрік (1828—1906) — норвезький драматург.

Гауптман Гергарт (1862—1946) — німецький драматург.

Кіплінг Редьярд-Джозеф (1865—1936) — англійський письменник.

Де Амічіс Едмондо (1846—1908) — італійський письменник.

С. 240. Четьї-Мінеї, щомісячні читання — церковно-релігійні збірки, які містили «житія святих», перекази та повчання, складені за порядком днів кожного місяця. Виникли у Візантії бл. VIII ст. У XVI ст. в Москві складено так звані «Великі Мінеї Четьї» у 12-ти томах.

С. 241. Даль Володимир Іванович (1801—1872) — російський лексикограф, письменник, почесний член Петербурзької АН з (1863 р.).

[ВСТУП ДО ПУБЛІКАЦІЇ «НОВОЧАСНА ПОЛЬСЬКА САТИРА»]

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 28, кн 11, с. 145, без підпису.

У публікації подаються такі сатиричні твори: «Наукова програма галицьких гімназій (по проекту гр. Тарновського)», «Про ученика бурлаку», «Два скупарі», «Про злого й доброго залізничого урядника», «Обережно з поезіями», «Новий меценат штуки», «Їжак і голуби», «Пригода в небі», ««Na polu chwały». Найновіша повість Генріка Сенкевича».

Подається за першодруком.

АНДРЮ ДІКСОН УАЙТ. РОЗМОВИ З ЛЬВОМ ТОЛСТИМ

З англійського переклав Іван Петрушевич (Літературно-наукова бібліотека, ч. 93). У Львові, 1904

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 28, кн. 12, с. 224.

Подається за першодруком.

С. 249. Петрушевич Іван (1875—1947) — український громадсько-культурний діяч ліберально-буржуазного напряму, перекладач.

А. И. СОБОЛЕВСКИЙ. ИЗ ОБЛАСТИ ДРЕВНЕЙ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОЙ ПРОПОВЕДИ

(«Изв[естия] Отделения р[усского] языка и слов[есности] Академии наук», 1903, кн. 4, стор. 59—71)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1904, т. 60, кн. 4, с. 10—11.

Подається за першодруком.

С. 250. Соболевський Олексій Іванович (1857—1929) — російський філолог, академік Петербурзької АН (з 1900 р., потім — АН СРСР).

Костянтин (у ченцях Кирило; бл. 827—869) і Мефодій (бл. 815—885) — слов'янські просвітителі, творці слов'янської азбуки, проповідники православної християнської релігії.

С. 251. Пасія — легендарні оповідання про хресні муки («страсті»).

Маріїнське євангеліє — старослов'янська пам'ятка кінця XI ст. Видана В. Ягичем 1883 р. у Петербурзі.

Климент Болгарський (Великий; бл. 840—916) — один із найближчих учнів Кирила і Мефодія, слов'янський письменник і просвітитель. Йому приписується авторство найповніших житій Кирила і Мефодія (так званих паннонських).

Вондрак Вацлав (1859—1925) — чеський філолог-славіст. Йдеться про його працю «Studie z obozu cirkevně-slovanského pisemnictvi» (Прага, 1903).

ЧИ ШАШКЕВИЧЕВІ ВІРШІ?

Вперше надруковано в ЗНТШ, т. 61, кн. 5, с. 4—5.

Подається за першодруком.

С. 252. Левицький Йосиф (1801—1860) — український письменник і культурний діяч реакційно-клерикального напряму. Автор «Граматики руської або малоруської мови у Галичині» (Перемишль, 1834), написаної німецькою мовою. В цій першій друкованій в Галичині граматиці української мови змішані ознаки української, церковнослов'янської та російської мов. Й. Левицький віршував і перекладав макаронічною мовою.

С. 253. ... нашої старої літератури могилянського часу... — тобто періоду, коли провідну роль у культурно-освітньому русі на Україні відігравали діячі Києво-Могилянської академії — першого вищого навчального закладу на Україні, заснованого в 1632 р. і закритого в 1817 р.

Каратаєв Іван Петрович (1817—1886) — російський бібліограф, збирач стародруків. Автор праць: «Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами 1491—1730 гг.» (Спб., 1861), «Библиографические заметки о старопечатанных славянских изданиях» (Спб., 1872), «Осьмогласник 1491 г., напечатан в Кракове» (Спб., 1876), «Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами» (видання 1878 р. доведено до 1600 р., видання 1883 р.— до 1652 р.). І. Франко посилається на останню із названих праць Каратаєва, яка є цінним посібником з історії книгодрукування.

Могила Петро Симеонович (1596—1647) — церковний і освітній діяч України першої половини XVIII ст.

П. В. ВЛАДИМИРОВ. ДРЕВНЯЯ РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА КИЕВСКОГО ПЕРИОДА XI—XIII ВЕКОВ

К., стор. IV + 375 + VIII + 46+2 ненум[еровані]+17 + + 4 + 4 + 10 (покажчик) + 11 (зміст) + 11 (поправки помилок)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1904, т. 61, кн. 5, с. 3—8 (Бібл.).

Подається за першодруком.

С. 255. «Ізмарагди» — літературні збірники релігійно-повчального змісту, пам'ятки давньоруської літератури.

С. 256. Жидята Лука (? —1059) — давньоруський церковний письменник.

Ілія (Іоанн; ?—1186) — давньоруський церковний письменник.

Іларіон — давньоруський церковний письменник XI ст.,

перший митрополит з руських. Був священиком у князівському селі Берестові під Києвом

Серапіон Володимирський (?—1275) — давньоруський церковний письменник, єпископ. Після 1238 р. був архімандритом Києво-Печерського монастиря, з 1274 — єпископом у Володимирі.

С. 257. Агіографія — вид церковно-історичної літератури, який містить життєписи «святих».

«Печерський патерик» — збірник житій «святих» Києво-Печерської лаври, складений при лаврі. Основна редакція XII ст. не дійшла до нас. 1661 р. вийшло перше друковане слов'янське видання «Печерського патерика», яке згодом повторювалось.

«Пролог» (або «Синаксар» чи «Мінологій») — збірник коротких оповідань про життя «святих».

«Паломник» ігумена Данила — паломницькі записи чернігівського ігумена Данила Паломника, відомі під назвою «Житье и хоженье Данила руская земли игумена». В 1106—1108 рр. зробив подорож до Палестини і десь до 1113 р. описав цю мандрівку.

Антоній Новгородський — мова йде про новгородського архієпископа Антонія (?—1233; світське ім'я — Добриня Андрійович). Будучи мирянином, як світський паломник ходив у Царград до так званих святих місць. Записи вражень від цієї подорожі становлять значну вартість як літературна пам'ятка.

...до відповідного розділу в компендіумі Пипіна... — до відповідного розділу в «Истории русской литературы» (тт. 1—4, 1898—1899), написаної Пипіним Олександром Миколайовичем (1833—1904) — російським істориком літератури, фольклористом.

«Повість временних літ» — видатна пам'ятка літописання Київської Русі. Укладення її (на початку XII ст.) пов'язане з іменем печерськогоченця Нестора.

Архангельський Олександр Семенович (1854—1926) — історик давньої російської літератури.

Іконников Володимир Степанович (1841—1923) — російський історик, професор Київського університету, автор дослідження «Опыт русской историографии» (1891—1908).

Полетаєв Микола Іванович (1862—1897) — російський історик.

«Моленіе Данила Заточника» — один із літературних творів Київської Русі, що зберігся в кількох списках XVI—XVII ст. двох основних редакцій XII і XIII ст. і в кількох списках їх переробок. Автор «Моленія» невідомий.

С. 258. «Пчела» — збірник афоризмів, повчальних висловів, невеликих оповідань і притч. Складений у Візантії з матеріалів біблійних книг, писань «отців церкви» та уривків з творів античних письменників і філософів. «Пчелу» перекладено на Русі десь наприкінці XII ст., відома вона в багатьох списках XIV—XV ст., які поповнювались народними прислів'ями та приказками. На Україні «Пчела» була популярною до кінця XVIII ст.

Номоканони — збірники церковного права православної церкви, які містять правила внутрішнього розпорядку церкви, а також положення, які торкаються різних сторін побуту і родинного права. З IX ст., з поширенням християнства серед південних і східних слов'ян, Номоканони почали перекладатись на слов'ян-

ську мову. На Русі Номоканони, перероблені з урахуванням місцевих умов і доповнені нормами давньоруського феодального світського права (зокрема деякими списками «Руської правди»), називались Кормчими книгами. На початку XVIII ст. в зв'язку з тим, що Петро I обмежив компентенцію церковних судів, Кормчі книги втратили своє значення.

Міллер Орест Федорович (1833—1889) — російський історик літератури і фольклорист.

Буслаєв Федір Іванович (1818—1897) — російський філолог, академік Петербурзької АН (з 1860 р.). Автор праць із мовознавства, давньоруської літератури, фольклору і мистецтва.

Галахов Олександр Дмитрович (1807—1892) — історик російської літератури, автор «Истории русской словесности, давней и новой» (тт. 1—2, 1863—1875).

С. 259. ... герой звісного духовного роману... — Мається на увазі повість про Варлаама і Йосафата, що була створена в Індії у VI—VII ст. Десь у XI ст. повість перекладено з грецької мови на Русі, хоча переклади окремих притч були відомими тут раніше. Найраніші із списків перекладу повісті, які дійшли до нас, належать до XII—XIII ст.

Святополк (?—894) — моравський князь в 870—894 рр.

Коцел (?—874) — князь (бл. 861—874) слов'янського Паннонського князівства (на території сучасної Західної Угорщини). Вів боротьбу з франками, активно підтримував просвітительську діяльність Кирила і Мефодія.

... пор. «Conversio Bogoarorum et Carantanorum».— Мається на увазі «De conversione Bogoariorum et Carantanorum libellus» — записка про навернення баварців та хорватів — або Зальцбурзький меморандум 870—873 рр., в якому значаться права німецького духовенства на моравсько-паннонську єпархію. Коли Андріан II висвятив Мефодія на архієпископа моравсько-паннонського, зальцбурзький архієпископ виступив з протестом і направив до Рима посольство, котре й вручило папі згадуваний меморандум. Текст його друковано різними мовами, зокрема польською і російською.

С. 260. ... було 10 літ тому показано мною в болгарській статті «Притчата на еднорога» («Сборн. за нар. умотворения»).— Мова йде про працю Франка «Притчата за еднорога и нейният български вариант», яка була надрукована у болгарському щорічнику «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» за 1896 р.

Туровський Кирило (між 1130—1134 — бл. 1182) — письменник-проповідник і церковно-політичний діяч Київської Русі.

Беринда Памво (між 50—70 рр. XVI ст.— 1632) — діяч української культури й освіти.

А. И. СОБОЛЕВСКИЙ. МУЧЕНИЕ СВ. АПОЛЛИНАРИЯ РАВЕНСКОГО ПО РУССКОМУ СПИСКУ XVI ВЕКА

(«Известия Отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук», 1903, кн. II, стор. 103—120)

МУЧЕНИЕ СВ. АНАСТАСИИ РИМЛЯНКИ И ХРИСОГОНА ПО РУССКОМУ СПИСКУ XVI в.

Там же, 1903, кн. IV, стор. 320—327

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1904, т. 61, кн. 5, с. 13—15 (Бібл.).

Подається за першодруком.

С. 262. Григорій Великий (Двоєслов, 540 або 550—604) — військовий, а згодом церковний діяч, з 590 р.— папа римський. Автор богословських творів.

Усвоїй передмові до апокрифічних апостольських діянь (Пам'ятки, III) ... — І. Франко має на увазі передмову до третього тому видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко, тт. I—V. Львів, 1896—1910 (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка)». Третій том «Пам'яток» («Апокрифи новозавітні. Б. Апокрифічні діяння апостолів») вийшов 1902 р. Передмова, с. I—LXVIII.

Євзебій Кесарійський — Євсевій Памфіл (260 або 265 — 339) — єпископ Цезарії (Кесарії) Палестинської, ранньохристиянський письменник, перший історик християнської церкви.

В своїй розвідці про Климента Римського... — Франко має на увазі свою працю «Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди» (ЗНТШ, 1902—1905, тт. 46, 48, 56, 59, 60, 66, 68), видану у Львові 1906 р. окремою книжкою як відбитка із ЗНТШ (див. 34 том даного видання).

Траян Марк Ульпій (53—117) — римський імператор (98—117).

С. 264. Іллірія — історична область у північно-західній частині Балканського півострова. В давнину була заселена іллірійцями. З I ст. до нашої ери — римська провінція Іллірик. З початку V ст. зазнавала навали вестготів, у кінці V ст. була завойована остготами. З VI ст. Іллірію почали заселяти слов'яни, які згодом утворили на її території ряд держав.

Ф. ПОКРОВСКИЙ.
НОВЫЙ СПИСОК
«СЛОВА ДАНИИЛА ЗАТОЧНИКА»

(«Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», 1903 г., кн. 4, стор. 328—339)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1904, т. 61, кн. 5, с. 15 (Бібл.).

Подається за першодруком.

С. 265. ... погодінської колекції — колекції старовинних рукописів, зібраної М. П. Погодіним. Погодінська колекція старовини (рукописи, книги, монети, зброя і т. д.) в 60-ті роки була придбана Публічною бібліотекою в Петербурзі. Нині вона зберігається в Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна.

Менандр (бл. 343 — бл. 291 до н. е.) — давньогрецький драматург, представник так званої новоаттічної, або побутової, комедії.

ПОЕМА
ПРО СОТВОРЕННЯ СВІТУ

Вперше надруковано у двотижневику «Новий громадський голос», 1904, № 2, 5. I, с. 14—15; № 3, 12. I, с. 20—21; № 4, 19.I, с. 26; № 5, 26.I, с. 36—38; № 6, с 2. II, с. 43—44; № 7, 9.II, с. 50—51; № 9, 23.III, с. 66—67; № 12, 16.III, с. 92—93; № 13, 23.III, с. 100—101; № 14, 30.III, с.108—109; № 19, 27.IV, с. 141.

Видано окремою книжкою: Іван Франко. Поема про сотворення світу. Львів, 1905.

Подається за цим виданням.

«Новий громадський голос» — громадсько-політичний і літературний двотижневик демократичного напряму. Виходив у Львові в 1904—1906 рр.

С. 266. Агностик — представник агностицизму, різновиду ідеалістичної філософії, яка заперечує можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності, обмежує роль науки пізнанням явищ.

С. 271. Грецька книжка... Ксеиофонта.— Йдеться про книжку давньогрецького історика і політичного діяча Ксенофонта (бл. 430—355 або 354 до н. е.) «Анабасис Кіра».

... латинські спомини... Юлія Цезаря... — тобто «Записки про Галльську війну» Юлія Цезаря Гая (100—44 до н. е.), державного діяча, полководця, письменника Стародавнього Риму.

С. 273. ... французький лікар Астрюк... — Йдеться про працю французького лікаря і дослідника Біблії Астрюка Жана (1684—1766) «Предположение о тех самостоятельных источниках, какими, по-видимому, пользовался Моисей для составления книги Бытия».

С. 274. Вельгаузен Юліус (1844—1918) — німецький буржуазний історик, дослідник історії євреїв та історії середніх віків. У праці «Вступ до історії Ізраїлю» (1878) довів, що головна

частина Біблії — «П'ятикнижжя» — є «кодексом жерців», складеним у VI чи V ст. до н. е.

С. 275. Пулюй Іван (1845—1918) — український буржуазний культурно-громадський діяч, учений-фізик, перекладач Біблії на українську мову.

...переклад Біблії на нашу народну мову... виданий торік англійським біблійним товариством.— «Британське та іноземне біблійне товариство» (засноване в Лондоні 1904 р.) видало український переклад Біблії «Святе письмо Старого завіту мовою руcько-українською. Переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького і д-ра І. Пулюя» (1903, Відень).

С. 289. Дамасцій (Дамаскій; бл. 470—?) — римський філософ, письменник, автор праці «Quaestiones de primis principiis».

С. 290. Ніневія — давнє місто на лівому березі ріки Тігру, існувало з V тисячоліття до 612 р. до н. е., столиця Ассирії.

Ассурбаніпал — цар Ассирії (669 — бл. 633 до н. е.).

С. 299. Ур — стародавнє рабовласницьке місто-держава в Західній Азії, існувало з кінця V тисячоліття до кінця IV ст. до н. е.

Ніппур — давнє шумерське місто в Західній Азії.

Еріду — давнє шумерське місто в Західній Азії, проіснувало до середини I тисячоліття до н. е.

Хаммурапі — цар Вавілонії (1792—1750 до н. е.).

ПРИТЧА ПРО СЛІПЦЯ І ХРОМЦЯ

(Причинок до історії літературних взаємин старої Русі)

Вперше надруковано в кн.: Статьи по славяноведению. Вып. 2, Спб., 1906, с. 129—155. Тут дана дата написання: Львів, д. 5 лютого 1904 р. Є окремий відбиток статті (Спб., 1905, 27 с.).

Чистовий автограф статті зберігається: перша половина (від початку до середини розділу II «Джерело Кирилової притчі») в Чернігівському літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського (А-108), друга (від середини розділу II до кінця) — в ІЛ, ф. 3, № 636. В ІЛ зберігається уривок чорнового автографа статті— сторінка з I розділу «Три редакції притчі» (ф. 3, № 708) та коректура цієї статті з Франковою правкою олівцем (ф. 3, № 213).

До матеріалу притчі про сліпця і хромця І. Франко звертався і пізніше. 1912 р. в тижневику «Неділя», № 37, с. 3—5 (від 13.X) опубліковано текст притчі в оригіналі та в перекладі українською мовою разом з невеликим коментарем «Притча про сліпця і хромця. Пам'ятка староруського письменства». Тоді ж ця праця вийшла окремим відбитком (з «Неділі») та в серії «Міжнародної бібліотеки», № 3 (Львів, 1912, 16 с.; див. т. 39 даного видання).

У 1913—1914 рр. Франко здійснив віршовану обробку притчі. Вперше її надруковано за автографом (ІЛ, ф. 3, № 233, арк. 30—34) у виданні: Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. 13. К., Держлітвидав, 1954, с. 376—381 (див. т. 3 даного видання).

Подається за першодруком.

«Неділя» — літературно-науковий та громадський журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові в 1911—1912 рр.

С. 301. Толковая палея — пам'ятка давньоруської літератури, виникла на Русі в XIII ст., полемічно спрямована проти іудейської і магометанської релігій.

С. 302. Медведєв Сильвестр (1641—1691) — російський письменник, громадський та церковний діяч.

Сухомлинов Михайло Іванович (1828—1901) — філолог, історик російської літератури, автор праці «О сочинениях Кирилла Туровского» (1858).

Калайдович Костянтин Федорович (1792—1832) — російський археограф, історик, збирач та видавець церковнослов'янських та давньоруських пам'яток.

Уваров Олексій Сергійович (1825—1884) — російський археолог.

Митрополит Євгеній — Болховитінов Євфимій Олексійович (1767—1837) — російський історик, археограф і бібліограф.

С. 303. Румянцевський музей — зібрання книжок, рукописів та колекцій, укладене графом Румянцевим Миколою Петровичем (1754—1826) і передане після його смерті державі. Стало основою відкритого 1861 р. «Московского публичного музеума и Румянцевского музеума». 1862 р. в складі Румянцевського музею була заснована бібліотека.

Троїце-Сергієва лавра — один із найбільших у Росії православних монастирів. Заснована в першій половині XIV ст.

Митрополит Макарій — Булгаков Михайло Петрович (1816—1882) — російський богослов і церковний історик, автор «Истории русской церкви» в 13-ти томах.

Преосвященний Філарет — Гумілевський Дмитро Григорович (1805—1866) — російський богослов і історик церкви.

Голубинський Євген Євстигнійович (1834—1912) — історик російської церкви, автор «Истории русской церкви» (тт.1—2, М., 1880—1911), доведеної до середини XVI ст.

С. 304. Синаксарії — збірники коротких житій святих.

Болландисти — наукове товариство єзуїтів, що з 1643 р. збирає і видає житія «святих» католицької церкви під загальною назвою «Acta sanctorum». Засноване в Антверпені Ж. Болландом (1569—1665).

С. 310. Теофілакт Болгарський (1075—1110) — церковний письменник.

С. 311. Гоммель Фріц (1854—?) — німецький орієнталіст.

С. 313. Перлєс Іосиф (1835—1894) — німецький учений, гебраїст і археолог.

«Тисячаі одна ніч» — пам'ятка літератури арабського Сходу, збірка казок і новел. Редакція, що дійшла до нас, зроблена в кінці XV—XVI ст.

Гагада — збірник давньоєврейських релігійних легенд і гімнів XII—XIII ст.

«Gesta Romanorum» («Римські діяння») — середньовічний літературний збірник оповідань легендарного характеру про римських полководців і політичних діячів. Виник наприкінці XIII—на початку XIV ст. в Німеччині або Англії.

С. 317. Шеол — царство мертвих за релігійними уявленнями давніх євреїв.

С. 319. ... полеміки між фарисеями й саддукеями... — Йдеться про полеміку в справах віровчення між релігійно-політичними течіями в Іудеї у II ст. до н. е.— I ст. н. е. фарисеями, що виражали інтереси торговельно-ремісницьких прошарків населення, і саддукеями, які опиралися на жерців, землевласників, воєнну верхівку, купецтво.

С. 320. Домініканці — ченці войовничого католицького ордену, заснованого 1215 р. іспанським ченцем Домініком з метою боротьби проти єретиків.

С. 321. Бенфей Теодор (1809—1881) — німецький філолог, спеціаліст з індійської філології.

Лібрехт Фелікс (1812—1890) — німецький літературознавець, історик і фольклорист.

Клоустон В. А.— англійський етнограф та історик літератури, автор двотомної праці «Popular tales and fictions, their migrationis and transformationis» (1887). Розділи з цієї праці вийшли у Львові 1896 р. у перекладі А. Кримського під заголовком «Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни».

Коскен Емануїл — французький фольклорист. І. Франко переклав статтю Е. Коскена «Уваги до казки про двох братів» (у кн. «Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни», Львів, 1896).

... праці... Веселовського.— Маються на увазі праці російського історика і теоретика літератури, фольклориста і етнографа, літературознавця Веселовського Олександра Миколайовича (1838—1906) «Из истории литературного общения Востока и Запада. Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольфе и Мерлине» (1872) та «Опыты по истории развития христианской легенды» (1875—1877).

«Панчатантра» — пам'ятка санскритської літератури (бл. III—IV ст.), що складається з фольклорних байок і новел.

С. 326. Геллерт Хрістіан-Фюрхтенготт (1715—1769) — німецький письменник.

С. 327. Делавінь Казимир-Жан-Франсуа (1793—1843) — французький поет і драматург.

Лукіан (бл. 125 — після 180) — давньогрецький письменник-сатирик.

С. 328. Аполлодор Афінський (II ст. до н. е.) — грецький граматик, автор «Хроніки» (хронологічний нарис у віршованій формі, що охоплює події від Троянської війни до сучасних автору подій).

Гесіод (VIII—VII ст. до н. е.) — давньогрецький поет.

Овідій у своїх «Fasti»... — Йдеться про незавершену поему римського поета Публія Овідія Назона (43 до н. е.— 17 н. е.) «Фасти», в якій у хронологічній послідовності (за місяцями і днями) розповідається про виникнення свят, історичні події, походження культів і обрядів та ін.

С. 329. Сатурналії — свята на честь бога Сатурна, покровителя землеробства, у Стародавньому Римі.

ПЕРЕДМОВА

[до роману Еміля Золя «Жерміналь»]

Вперше надруковано в кн.: Емі ль Зо ля. Жерміналь. З французького переклав Олександр Пашкевич. Видано під редакцією Івана Франка. Львів. Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1904, с. I—II.

Подається за першодруком.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ. ЖЕРМІНАЛЬ

З французького переклав Олександр Пашкевич. Видано під редакцією Івана Франка (Белетристична бібліотека. Ч. 69—70). Львів, 1904

Вперше надруковано в ЛНВ, 1905, т. 29, кн. 2, с. 143. Подається за першодруком.

«АРТИСТИЧНИЙ ВІСНИК, МІСЯЧНИК, ПОСВЯЧЕНИЙ МУЗИЦІ І ШТУЦІ»

Видає «Союз співацьких і музичних товариств у Львові». За редакцію відповідає Олександр Бережницький. Редактор для музики Станіслав Людкевич, для штук пластичних Іван Труш

Вперше надруковано в ЛНВ, 1905, т. 29, кн. 2, с. 151—152.

Подається за першодруком.

С. 335. «Артистичний вісник» — український літературно-мистецький журнал. Виходив у Львові у 1905—1907 рр.

Людкевич Станіслав Пилипович (1879—1979) — український радянський композитор і музикознавець.

Труш Іван Іванович (1869—1941) — український художник і літературний критик.

С. 336. Палестріна Джованні (1524—1594) — італійський композитор епохи Відродження, реформатор церковної музики.

Вахнянин Анатоль (Наталь) Климентович (1841—1908) — український композитор, перекладач, громадський діяч «народовського» напряму.

Вавель — комплекс архітектурних пам'ятників X—XVII ст. у Кракові (королівський замок, кафедральний костьол та ін.).

ЛЬВІВСЬКИЙ ТЕАТР І НАРОДНА ЧЕСТЬ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1905, т. 29, кн. 2, с. 122—132.

Цією статтею І. Франко взяв участь у дискусії, що розгорнулася в галицькій пресі навколо питання про будівництво приміщен-

ня українського театру у Львові. Є. Олесницький відповів Франкові статтею «Кілька слів фактичного спростування» (ЛНВ, 1905, т. 30, кн. 4, с. 76—80), а В. Шухевич статтею «300 000 крон!» («Діло», 1905, № 67, від 5 квітня). Обом їм І. Франко відповів у ЛНВ, 1905, т. 30, кн. 4, с. 80—86 («До сього фактичного спростування д-ра Олесницького кілька слів фактичних пояснень»).

Подається за першодруком.

С. 337. .. відозва чи то «Заява», надрукована в ч. 7 «Діла» ...—Див. «Діло», 1905, № 7, від 11 січня, с.1. ... порушеної в попередній книжці ЛНВ... справи закладання приватних гімназій...— Йдеться про статтю М. Грушевського «Що ж далі? (В справі руських гімназій)» (ЛНВ, 1905,т. 29, кн. 1), в якій автор пропонував кошти, зібрані на будівництво українського театру, «обернути на справу приватних гімназій».

С. 338. Романчук Юліан (1842—1932) — громадсько-політичний діяч буржуазно-націоналістичного напряму, один із лідерів «народовців».

«Народна рада» — перша політична організація галицьких «народовців», заснована у Львові 1885 р. Юліаном Романчуком.

Левицький Кость (1859—1941) — один з ватажків і ідеологів українського буржуазного націоналізму та організаторів націоналістичної української націонал-демократичної партії в Галичині.

Руське товариство педагогічне — громадська культурно-освітня організація ліберально-буржуазного, згодом буржуазно-націоналістичного спрямування, заснована у Львові 1881 р.

«Дністер» — українське товариство взаємодопомоги. Засноване у Львові 1892 р.

С. 340. «Нова ера» — політична угода,укладена на початку 90-х років найреакційнішою групою галицьких «народовців» на чолі з Ю. Романчуком, О. Барвінським та іншими з австрійським намісником у Галичині графом Бадені. За дрібні подачки верховоди «народовців» зобов'язалися підтримувати у всьому політику австрійського уряду в Галичині. Угода була спрямована проти визвольних устремлінь трудового народу.

Ільницький Василь (1823—1895) — український письменник і публіцист «народовського» напряму.

С. 341. Олесницький Євген (1860—1917) — український громадський діяч, перекладач, журналіст ліберально-буржуазного напряму.

«Руська бесіда» — культурно-просвітницьке товариство дрібнобуржуазної інтелігенції в Галичині. Засноване у Львові 1861 р. З 1864 по 1923 р. у віданні «Руської бесіди» перебував український галицький театр.

С. 342. Гриневецький Іван (1850—1889) — український актор і режисер. У 1881—1882 рр. очолював український театр товариства «Руська бесіда».

С. 346. Бйорнсон Бйорнстьерне Мартиніус (1832—1910) — норвезький письменник.

Зудерман Герман (1857—1928) — німецький письменник, драматург.

Шніцлер Артур (1862—1931) — австрійський письменник, драматург.

Залеський Антоні (1858—1895) — польський письменник і публіцист.

Виспянський Станіслав (1869—1907) — польський драматург, поет, художник, театральний діяч.

С. 347. Мейнінгенці — німецький театр, створений в Мейнінгені, столиці Саксен-Мейнінгенського герцогства (тепер НДР). В 1860 р. став придворним, у 1871 р. міським театром. У 1885 і 1890 р. гастролював у Росії, зокрема на Україні.

В[ЕЛЬМИ]П[ОВАЖАНОМУ] ВАСИЛЕВІ ЛЕВИЦЬКОМУ В ВІДНІ

Вперше надруковано в ЛНВ, 1905, т.29, кн. 2, с. 152, без підпису.

Подається за першодруком.

ALEKSANDER BRÜCKNER. DZIEJE LITERATURY POLSKIEJ W ZARYSIE. I—II. Варшава, 1902

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1905, т. 63, кн. 1, с. 27—29.

Подається за першодруком.

С. 350. Брюкнер Александер (1856—1939) — польський мовознавець та історик літератури, професор Берлінського університету.

Длугош Ян (1415—1480) — польський історик, автор хроніки «Annales seu cronicae incluti regis Poloniae opera» в 12-ти книжках.

С. 351. Вишенський Іван (бл. 1545—1550—після 1620)— український письменник-полеміст.

Смотрицький-батько — тобто Смотрицький Герасим Данилович (?—1594) — український письменник і педагог.

Копистенський Захарія (?—1627) — український письменник, культурний і церковний діяч.

Рогатинець Юрій (?— бл. 1608) — український церковний діяч.

Потій Іпатій (1541—1613) — уніатський митрополит, один із засновників уніатської церкви на Україні.

Бронський — Броневський Мартин (друга половина XVI — початок XVII ст.) — український церковний діяч.

Сакович Касіян (бл. 1578—1647) — український церковний діяч, письменник.

Н. ПЕТРОВ.
ВОСПИТАННИКИ КИЕВСКОЙ АКАДЕМИИ ИЗ СЕРБОВ С НАЧАЛА СИНОДАЛЬНОГО ПЕРИОДА ДО ЦАРСТВОВАНИЯ ЕКАТЕРИНЫ II (1721—1762)

(«Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», 1904, кн. 4, с.1—16)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1905,т. 64, кн. 2, с. 33—34.

Подається за першодруком.

С. 352. Петров Микола Іванович (1840—1921) — український літературознавець, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1916 р.), академік АН УРСР (з 1919 р.).

... доповнення до розібраної нами недавно... — Йдеться про рецензію І. Франка на працю П. Кулаковського «Начало русской школы у сербов в XVIII в.», що друкується на с. 197—198 даного тому.

С. 353. Раїч Йован (1726—1801) — сербський історик, автор праці «Історія різних слов'янських народів, найбільше ж болгарів, хорватів і сербів, з темряви забуття вилучена і в світ історичний виведена» (ч. 1—5, 1795).

Хорват Іван Самійлович (?—1780) — правитель Нової Сербії — адміністративно-територіальної одиниці, створеної 1752 р. царським урядом у зв'язку з організацією військових поселень для оборони Південної України від нападу турків і татар, що заселялась придунайськими переселенцями — сербами, угорцями, болгарами, греками.

ALEKSANDER BRÜCKNER.
APOKRYFY ŚREDNIOWIECZNE, CZĘŚĆ DRUGA

(Rozprawy akademii umiejętności, wydział filologiczny, seria II, tom XXV, стор. 239—323)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1905, т. 65, кн. 3, с. 5—7.

Подається за першодруком.

С. 354. Рецензуючи першу частину праці проф. Брюкнера... — Йдеться про рецензію І. Франка на працю Брюкнера «Apokryfy średniowieczne. Część pierwsza» (Краків, 1900), надруковану в ЗНТШ, 1902, т. 45, кн. І (див. т. 33 даного видання).

С. 355. «Historia trium regum» («Повість про трьох королів») — написана латинською мовою у XIV ст. німецьким монахом Йоганном Гільденсгеймським.

... про його старий переклад на білоруську мову, опублікований В. Перетцом, була у нас мова... — Йдеться про рецензію І. Франка на

публікацію В.М. Перетца «Повесть о трех королях-волхвах» в западнорусском списке XV века», надруковану в ЗНТШ, 1903, т. 56, кн. 6 (див. т. 34 даного видання).

Ансельм Кентерберійський (1033—1109) — середньовічний богослов і філософ, представник ранньої схоластики.

Опец Балтазар — польський релігійний письменник, перекладач XVI ст.

св. Бонавентура (Джованні Фіданца; 1221—1274) — італійський філософ і католицький церковний діяч, представник пізньої схоластики.

IGNACY RADLIŃSKI. APOKRYFY JUDAISTYCZNO-CHREŚCIJAŃSKIE

Księga wstępna do literatury apokryficznej w Polsce, 1905, Львів, стор. 219+4

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1905, т. 65, кн. 3, с. 7—8. Подається за першодруком.

С. 357 «Сибіллініи», «Сибілли» — збірки язичеськохристиянських «пророцтв», що приписувались «пророчиці» Кумській Сивіллі.

С. 358. Богомили — учасники антифеодального селянського руху в Болгарії та інших південнослов'янських країнах (X—XIV ст.), що набрав форми релігійної єресі.

«Книга Єноха» — одна з поширених іудейських апокрифічних книг, авторство якої приписується біблійному пророку Єноху. У XVIII ст. в м. Акмімі (Верхній Єгипет) знайдено її повний текст ефіопською мовою.

ПАМЯТНИКИ СЛАВЯНО-РУССКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ, ИЗДАННЫЕ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЮ КОМИССИЕЮ. I. «ВЕЛИКИЕ МИНЕИ-ЧЕТИИ».

Декабрь, дни 1—5
Москва, 1901, велика 4⁰, стор. 290

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1905, т. 65, кн. 3, с. 9—10.

Подається за першодруком.

С. 359. «Великие Минеи-Четии» — найбільше зібрання агіографічної літератури східних слов'ян, складене за ініціативою й участю московського митрополита Макарія (1481—1563).

С. 360. Дамаскін Іоанн (бл. 675 — бл. 754) — візантійський церковний письменник, богослов.

Козьма Майюмський (Єрусалимський) — візантійський поет VIII ст., з 743 р.— єпископ Майюми (Фінікія).

Сергій Радонезький (бл. 1321—1391) — російський церковний і політичний діяч, у 1353—1391 рр. ігумен Троїцького монастиря. Канонізований російською церквою.

Димитрій Іванович — великий князь володимирський і московський Дмитрій Донськой (1350—1389), що перший очолив збройну боротьбу проти монголо-татарського іга на Русі.

... тим самим автором Кирилом... — тобто Кирилом Скіфопольським (514 — бл. 557), візантійським церковним письменником, автором агіографічних творів.

ЖИТИЕ И ЧУДЕСА СВЯТИТЕЛЯ И ЧУДОТВОРЦА НИКОЛАЯ, ПО РУКОПИСИ МАКАРИЕВСКИХ «ЧЕТЬИХ-МИНЕЙ»

Издание Археографической комиссии. Москва, 1901, 8-ка, стор. 168+23

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1905, т. 65, кн. 3, с. 10—11.

Подається за першодруком.

С. 361. Отсе немов продовження попередньої книжки... — тобто видання «Великие Минеи-Четии». Декабрь, дни 1—5» (М., 1901), про яку йдеться у попередній рецензії І. Франка (див. с. 359 даного тому).

... у відомій київській збірці, присвяченій життю, чудам і відправам до св. Николая... — Йдеться про збірку «Служба с житием Николаю Чудотворцу», що неодноразово видавалася в Києві в друкарні Києво-Печерської лаври протягом XVII—XVIII ст.

Архімандрит Леонід (Кавелін Лев Олександрович; 1822—1891) — російський церковний діяч, письменник, бібліограф і археолог. Йдеться про його працю «Систематическое описание славяноруссийских рукописей собрания графа А. С. Уварова» (М., 1893—1894).

НАША ТЕАТРАЛЬНА МІЗЕРІЯ

Вперше надруковано в журн. «Артистичний вісник», 1905, № 7-8, с. 90—91.

Подається за першодруком.

С. 363. Бачинський Омелян Васильович (1833—1906) — актор і режисер мандрівних польських і українських труп, перший директор українського професіонального театру в Галичині.

... перекладав для нього між іншим «Прекрасну Єлену» ... — тобто оперету французького композитора Ж. Оффенбаха (1819—1880) на лібретто Галеві і Мейяка. Про цей самий факт І. Франко згадує і в статті 1885 р. «Руський театр в Галичині» (див. т. 26 даного видання).

Губчак Михайло (1866—1926) — український журналіст, у 1901—1905 рр. — директор театру товариства «Руська бесіда».

С. 364. Гуляй І. — адміністратор театру товариства «Руська бесіда» у 1893 р.

... двоє Підвисоцьких... — тобто Підвисоцький Кость Осипович (1856—1904) — український актор, режисер і драматург

і його дружина Підвисоцька Емілія (1856— ?) — українська драматична актриса.

Винницький Ю.— адміністратор театру товариства «Руська бесіда» у 1893 р.

Касиненко Ю.— режисер і актор, запрошений з Наддніпрянської України. Управитель театру товариства «Руська бесіда» з травня до жовтня 1896 р.

Лопатинський Лев Васильович (1868—1914) — український актор і письменник, з 1892 р. був актором театру товариства «Руська бесіда», а в 1896 р.— його директором.

С. 365. ... за статтю С. Чарнецького...— Йдеться про статтю Степана Чарнецького «Дещо про теперішній стан галицько-руського театру» (ЛНВ, 1905, т. 30, кн. 4).

МАКСИМ ГОРЬКИЙ

Вперше надруковано в газ. «Новий громадський голос», 1905, № 9, 23.II, с. 68—69.

Подається за першодруком.

С. 367. Тут у 1847 р. покутували й апостоли кращої долі України: Шевченко, Костомаров, Куліш...— І. Франко повторює помилкове твердження тогочасних біографів Т. Г. Шевченка. Насправді після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства Т. Г. Шевченко був ув'язнений в казематі III відділу. У даному випадку І. Франко також не робить різниці між Т. Г. Шевченком, який був натхненником революційно-демократичного напряму у Кирило-Мефодіївському товаристві, та М. І. Костомаровим і П. О. Кулішем, що належали до ліберально-реформістського напряму в товаристві.

Бакунін Михайло Олександрович (1814—1876) — російський дрібнобуржуазний революціонер, ідеолог анархізму.

Михайлов Олександр Дмитрович (1855—1884) — російський революціонер-народник.

С. 368. ... сидить і мучиться... Максим Горький.— О. М. Горький був заарештований 11 січня 1905 р. 12 січня 1905 р. він був ув'язнений у Петропавловській фортеці в окремій камері Трубецького бастіону.

Властива назва його Олексій... — У першодруку помилково надруковано Олександр.

С. 369. ... перед різнею д[н я] 22 січня...— Йдеться про розстріл робітничої демонстрації 9 січня 1905 р., в якій О. М. Горький брав участь разом із групою більшовиків.

ЮВІЛЕЙ ІВАНА ЛЕВИЦЬКОГО (НЕЧУЯ)

Вперше надруковано в ЛНВ, 1905, т. 29, кн. 1 с. 36—42.

Подається за першодруком.

С. 372. Всі ми тямимо докори, які підносив проти Левицького Драгоманов... — Йдеть-

ся про оцінку М. Драгомановим творів Нечуя-Левицького з життя української інтелігенції («Хмари», «Над Чорним морем») в статтях «Листи на Наддніпрянську Україну», «Українське письменство 1866—1873 років».

... Лемішки в «Хмарах»... — Це описка. Йдеться про повість І. С. Нечуя-Левицького «Причепа» (1869), героєм якої є Лемішка.

... вибір тез і матеріалів із «Поэтических воззрений» Афанасьева...— тобто з тритомної праці російського фольклориста Афанасьєва Олександра Миколайовича (1826—1871) «Поэтические воззрения славян на природу» (1866—1869).

С. 373. Матейко Ян Алоїз (1838—1893)— польський живописець-реаліст. Йдеться про його історичне полотно «Грюнвальдська битва» (1878).

... сецесійної малярської школи...— Йдеться про сецесіон — художні об'єднання кінця XIX — початку XX ст. в Німеччині та Австрії. Художники, що входили до цих об'єднань, виступали проти офіційного академічного мистецтва.

ALEKSANDER BRÜCKNER.
MYSTIFIKATIONEN. I.
DIE WAHRHEIT ÜBER
DIE «SLAVENAPOSTEL»
UND IHR WIRKEN

(Beilage zu «Allgemeinen Zeitung», 1903, 22—23 липня, стор. 145—149, 164—169)

CYRYL I METODY

(«Przegląd Polski», 1903, IX, стор. 427—474)

LEGENDY O CYRYLU
I METODYM WOBEC PRAWDY
DZIEJOWEJ.
SZKIC Z
DZIEJÓW CHREŚCIJÁNSTWA
U SŁOWIAN

(«Roczniki Towarzystwa nauk Poznańskiego», 1904, стор. 1—49)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1905, т. 66, кн. 4, с. 1—9. Передруковано без змін у кн.: Іван Франко. Нові польські Cirillo-Methodiana. Львів, 1905, с. 3—11.

Подається за першодруком.

С. 377. Лессінг Готгольд-Єфраїм (1729—1781) — німецький письменник, філософ, критик і просвітитель.

Вольфенбюттель — місто в герцогстві Брауншвейг (Нижня Саксонія), де знаходилась знаменита Вольфенбюттельська бібліотека, в якій зберігалась велика кількість стародруків та рукописів.

С. 378. ... критична кампанія против Геце... — Йдеться про полеміку Лессінга з німецьким богословом і бібліографом Геце Йоганном-Мельхіором (1717—1786). Геце виступив проти Лессінга у зв'язку з публікацією «Wolfenbütteler Fragmente», за що й був висміяний Лессінгом в його памфлеті «Anti-Goeze».

Фр. Штраус... виказав... суперечності евангельських оповідань... — Мається на увазі праця німецького богослова і філософа-ідеаліста Штрауса Давида-Фрідріха (1808—1874) «Життя Ісуса» (тт. 1—2, 1835—1836).

С. 379. «Allgemeine Zeitung» — німецька громадсько-політична газета, виходила у Мюнхені протягом 1798—1914 рр.

«Słowo Polskie» — польська газета демократичного напряму, видавалася у Львові в 1895—1934 рр.

«Przegląd Polski» — польський журнал ліберально-буржуазного напряму, видавався у Кракові в 1866—1914 рр.

С. 380. Горський Олександр Васильович (1812—1875) — російський церковний історик і археограф, автор численних праць про Кирила та Мефодія.

Лавровський Петро Олексійович (1827—1886) — російський славіст, автор праці «Кирилл и Мефодий как православные проповедники у западных славян в связи с современной им историей церковных несогласий между Востоком и Западом» (1863) та ряду інших.

Воронов Олександр Дмитрович (1838—1883) — російський історик церкви, автор праці «Кирилл и Мефодий. Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия» (1877).

Рачкі Франьо (1828—1894) — хорватський політичний діяч, історик, фольклорист, видавець історичних документів, автор праці «Viek i djelovanje sv. Cyryla i Methoda slovenskich apostolow» (2 ч., 1857, 1859).

Міклошич Франтишек (1813—1891) — австрійський філолог, словенець за походженням, основоположник порівняльної граматики слов'янських мов.

Ягич Ватрослав (Гнат Вікентійович; 1838—1923) — хорватський філолог-славіст, дослідник і видавець пам'яток старослов'янської писемності.

Ляпотр А.— французький історик церкви.

Геце Леопольд-Карл — німецький богослов і теолог.

Гаук Альберт (1845—1918) — німецький теолог.

С. 381. Слов'янофіли — представники реакційного напряму російської суспільної думки середини XIX ст. Заперечували закономірність історичного розвитку, протиставляли Росію Західній Європі, відкидаючи класову боротьбу і можливість революції в Росії. Фактично представляли інтереси обуржуазнених поміщиків.

С. 383. Іван VIII—Іоанн VIII, папа римський в 872—882 рр.

Адріан II — папа римський в 867—872 рр.

... піднесено давніше, головно Гецом... — Йдеться про працю Л. К. Геца «Geschichte der slovenapostol Konstan-

tinus und Methodius Quellen mässig untersucht und dargesstellt» (1897).

С. 384. Ростислав — великоморавський князь (846—869), який запросив з Візантії до Моравії братів Кирила та Мефодія.

Анастасій Бібліотекар (пом. 886 р.) — римський вчений, абат і бібліотекар при папах Миколі I, Адріані II та Іоанні VIII, церковний письменник.

Кароль Лисий — тобто Карл II Лисий (823—877), у 840—877 рр. король Західнофранкського королівства, згодом франкський імператор.

Фотій (бл. 820 — між 891 і 898) — візантійський церковний діяч і письменник, патріарх константинопольський.

С. 385. Фанаріоти — в Османській імперії представники грецького духівництва, а також взагалі багаті і знатні греки, здебільшого нащадки аристократичних візантійських родів.

С. 387. ... грецький цісар Михайло ... — тобто візантійський імператор Михайло III (838—867). На прохання Ростислава Моравського послав 862 р. до Моравії братів Костянтина (Кирила) і Мефодія.

С. 388. св. Брунон — Бруно (бл. 970—1009), апостол Пруссії, навертав до християнства пруссів.

KAROL POTKAŃSKI. KONSTANTYN I METODYUSZ

Краків, 1905, стор. 146

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1905, т. 66, кн. 4, с. 9—14. Передруковано без змін у кн.: Іван Франко. Нові польські Cyrylło-Methodiana, с. 11—16.

Подається за першодруком.

С. 389. Потканський Кароль (1862—1907) — польський буржуазний історик, автор ряду праць з давньої історії Польщі.

... невірних нападах проф. Брюкнера... — Йдеться про праці А. Брюкнера, які І. Франко розглядав у попередній рецензії (див. с. 377—388 даного тому).

С. 390. Фрідріх Іоганн (1836—1917) — німецький богослов, автор праці «Ein Brief des Anastasus Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletri über die Abfassug der Vita cum translatione s. Clementis Papae. Eine neue Quelle zur Kyrillus und Methodius — Frage» (1892).

Дюшен Луї (1843—?) — французький дослідник історії церкви і церковної літератури.

Гаудерик Веллетрійський — веллетрійський єпископ у другій половині IX ст. Веллетрі — місто недалеко від Рима.

Паннонія — римська провінція на Дунаї у I—VIII ст. н. е., що займала західну частину сучасної Угорщини, північну частину сучасної Югославії і східну частину сучасної Австрії.

Папа Миколай — Микола I — римський папа в 858—867 рр.

С. 391. ..пор. про се мою розвідку «Святий

Климент у Корсуні...» — праця І. Франка, опублікована в ЗНТШ протягом 1902—1905 рр. (див. т. 34 даного видання).

С. 393. Людвік Німецький (бл. 804—876) — у 843—876 рр. король Східнофранкського королівства, намагався завоювати землі західних слов'ян, зокрема Моравське князівство.

С. 395. Аквілея — місто на півночі Італії, засноване римлянами у II ст. до н. е.

STANISLAW ZAKRZEWSKI. MALOWIDŁA W PODZIEMNEJ BAZYLICE ŚW. KLEMENSA W RZYMIE

(Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny, seria II, tom XX, 1903, стор.1—37)

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1905, т. 66, кн. 4, с. 15—16. Передруковано без змін у кн.: Іван Франко. Нові польські Cyrillo-Methodiana, с. 17—21.

Подається за першодруком.

С. 396. Климент Римський (?— бл. 103) — єпископ римський. Помер у Херсонесі Таврійському, куди був засланий імператором Траяном. Його мощі взяті звідти Кирилом і Мефодієм під час їх подорожі до хозарів і перенесені до Рима.

... я присвятив окремий розділ легенді про Климента й Сісінія... — І. Франко має на увазі працю «Святий Климент у Корсуні» (див. т. 34 даного видання).

С. 397. Роберт Гюіскар (Гвіскард; 1015—1086) — норманський завойовник, що заснував свою державу в Південній Італії та Сіцілії.

Авентин — один із семи пагорбів, на яких був розташований Стародавній Рим.

С. 398. Корсунь — давньоруська назва грецького міста Херсонеса Таврійського, заснованого в Криму в кінці V ст. до н. е., тепер руїни біля міста Севастополя.

В ДЕСЯТІ РОКОВИНИ СМЕРТІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Вперше надруковано в газ. «Новий громадський голос», 1905, № 22, від 22 червня, с. 173—174.

Подається за першодруком.

С. 402. ... так зв[ана] національно-демократична партія... — У 1899 р. частина членів Руського-української радикальної партії разом з «народовцями» об'єдналася в «національно-демократичну партію» проавстрійського напряму. На початку XX ст. у зв'язку з проникненням у ряди Руського-української радикальної партії сільської буржуазії вона перетворилась в буржуазно-націоналістичну партію.

... хитатися між «комітетами розпуки»

та захвалюванням московського кнута...— Під явно іронічною назвою «комітетів розпуки» І. Франко, очевидно, мав на увазі комітети грамотності, що виникли в Росії як своєрідний відгомін комітетів порятунку епохи французької революції XVIII ст. Метафоричний образ «московського кнута» був популярний у вільній російській пресі на означення погромницької політики російського самодержавства.

«Свобода» — українська газета, орган української національно-демократичної партії, що мала буржуазно-націоналістичний характер; виходила у Львові у 1897—1916 рр.

[ПЕРЕДМОВА ДО ВИДАННЯ: ГОРДОН БАЙРОН. ЧАЙЛЬД ГАРОЛЬДОВА МАНДРІВКА. ПЕРЕКЛАВ ПАНЬКО КУЛІШ]

Вперше надруковано у кн.: Гордон Байрон. Чайльд Гарольдова мандрівка. Переклав Панько Куліш. Львів, 1905, с. III—VII.

Подається за першодруком.

С. 407. «Воссоединение» — тобто праця П. Куліша «История воссоединения Руси» (1874—1877), в якій з царефільських позицій висвітлюється історія України.

ДОДАТКИ

ЛИСТ ПРОФ. В. ЯГИЧА

Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 25, кн. 3, с. 186 (Хроніка і бібл.).

Подається за першодруком.

ДО ЗБИРАЧІВ ЕТНОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Вперше надруковано в Хроніці НТШ, 1904, № 20, вип. 4, с. 14—17, за підписом *д-р І. Франко, Вол. Гнатюк*. Передруковано: ЛНВ, 1904, т. 28, кн. 12, с. 214—217; газ. «Діло», 1904, № 267, 9.XII, с. 3; газ. «Руслан», 1904, № 269, 11.XII, с. 2.

Подається за текстом ЛНВ, 1904, т. 28, кн. 12, с. 214—217.

ВІРША ПРО ТУРЕЦЬКО-РОСІЙСЬКУ ВІЙНУ 1787—91

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1905, т. 64, кн. 2, с. 8—9. Подається за першодруком.

С. 415. В рукописній збірці польських та руських пісень... — Збірка зберігається в ІЛ під назвою «Польсько-руський співаник Валашкевича» (ІЛ, ф. 3, № 4097).

Прозоровський Олександр Олександрович (1732—1809) — російський генерал-фельдмаршал.

ВІРША ПРО ОТЦЯ НЕГРЕБЕЦЬКОГО

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1905, т. 65, кн. 3, с. 4—15.

Подається за першодруком.

С. 427. Доде Альфонс (1840—1897) — французький письменник-реаліст.

Руманіль Жозеф (1818—1891) — провансальський письменник, автор буколічних віршів, легенд, фабліо.

«Сокіл» — українське спортивне товариство у Львові, організоване 1894 р.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б н е г а́ ц і я — самозречення, самопожертва
А́ п е л ь, а п е л я́ ц і я — звернення, оскарження ухвали, постанова нижчої інстанції (звичайно судової) перед вищою, звернення до кого-небудь за підтримкою, порадою
А р а н ж е́ р — розпорядник, керівник

Б а́ х м а т — бойовий верховий кінь
Б е з х о с е́ н н о — безкорисно
Б і г о т е р і я — святенництво, фальшива набожність
Б л я́ г а — брехня
Б р у л ь й о́ н — чорновик
Б у р д а́ — каламутна рідка страва або напій
Б у́ р ш і в с ь к и й — студентський

В е́ р в а — запал, піднесення
В і т р и т и — винюхувати повітря, вивідувати щось

Г а з а́ р д о в и й — азартний
Г а л а б у́ р д а — бешкет
Г а л а п а́ с — дармоїд
Г а р а́ ч — данина, податок
Г і п о к р и́ з і я — лицемірство
Г у́ м б у г — брехня, ошуканство

Д е н у н ц і а́ т — доносчик
Д и г р е́ с і я — відступ, відхилення
Д і а т р и́ б а — сувора, різка критика, памфлет
Д і є ц е́ з і я — церковний округ, що підлягав єпископському управлінню
Д р а с т и́ ч н и й — дратуючий, той, що сильно діє

Е д у к а́ ц і я — виховання
Е к з е р ц и́ ц і я — тренування, вправа
Е к с к л ю з и́ в н и й — винятковий, виключний
Е л е́ к ц і я — обирання (короля)
Е м у л я́ ц і я — змагання, конкуренція
Е м ф а́ з а — виразність, в поетиці і риториці — напруження мови, посилення її емоціональної виразності

З а т а р а с о́ в а н и й — перегороджений, загрузлий
З а ц у́ к а т и с я — завагатися, упертися, затятися на слові
З р е д у к у в а́ т и — змінювати в бік зменшення, послаблення

І н а в г у р о́ в у в а т и — посвячувати
І н г р е д і є́ н ц і я — складова частина якого-небудь складного з'єднання чи суміші
І н к л ю́ з н и к — затвірник
І н с т а л я́ ц і я — обладнання, впорядкування

І н т е́ н ц і я — мета, намір

К а́ в ц і я — грошова застава
К а́ д о в б — велика діжка, колодязний зруб
К а л ю́ м н і я — наклеп, поговір
К н а́ й п — шинок
К о м п е́ н д і у м — короткий, стислий виклад основних положень
К о́ н в а — відро
К о н в е н ц і о н а́ л ь н и й — умовний

Л и́ л и к — кажан
Л і б е́ р і я — ліврея
Л о к а́ л і — приміщення
Л у к р е́ ц і я — солодкавість
Л у п а н а́ р — дім розпусти
Л ю н е́ т а — арковий проріз у склепінні або стіні над дверима, вікном

М а р г і н е́ с — поля рукопису, книги
М о́ н с т р-к о н ц е р т — концерт-дивовижа

Н о́ т а — тут: пояснення, зауваження, посторінкові примітки

О б с е р в а́ ц і я — спостереження
О п і н і я — точка зору, загальна думка, громадська думка

П а р ц е́ л а — земельний наділ
П а т е́ л ь н я — сковорода
П р е л і м і н а́ р н и й — попередній
П р е́ м і с — твердження, посилання, передумова
П р е н у м е р а́ н т — передплатник
П р е ц и́ з і я — точність
П р о з е л і́ т — людина, що прийняла інше вчення, неофіт
П р о м о́ ц і я — присудження вищого (порівняно з попереднім) вченого ступеня, почесного звання
П р о́ ф і т — користь

Р а н т і е́ р и — особи, що живуть за рахунок доходів від цінних паперів, на проценти від капіталів, які передають у позичку
Р а́ т а — прибуток
Р е в е р е́ н д а — ряса
Р е з и г н а́ ц і я — зречення
Р е ц и т у в а́ т и — декламувати
Р и́ з н и ч и й — хранитель ризниці
Р у д и м е́ н т — залишок

С к о м п л і к о́ в а н и й — складний, важкий для розуміння, вивчення і т. ін.
С т р и́ й к о — дядько, батьків брат
С у г е́ с т і я — вплив на волю і почуття людини, навіювання
С у п л е́ н т — кандидат
С х а́ б — шматок м'яса з ребрами, бік

Т е о р б а́ н — музичний інструмент на зразок лютні

Ф а н т о́ м — привід, примара, ілюзія
Ф е́ р і ї — канікули
Ф р у к т и ф і к у в а́ т и — тут: робити прибутковим

Х о л о́ ш н і к у р т к и — куртки з товстого білого сукна

Ц і х а — риса
Ц ю́ п а — тісна комірчина

Ш а м б е л я́ н — таємний радник
Ш л е н д р і я́ н — недбала, повільна людина

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Август II Сильний 152, *451*
Авзоній 325, 326, 327
Адріан II 383, 394, *474*, *488*, *489*
Амеланг 350
Анастасій Бібліотекар 384, 390, 396, *489*
Андрій Володимирович (князь) 257
Ансельм Кентерберійський 355, *484*
Антоній Новгородський 257, *473*
Аполлодор Афінський 328, *479*
«Артистичний вісник» 335, *480*
Архангельський О. С. 257, *473*
Ассурбаніпал 290, *477*
Астрюк Жан 273, *476*
Аттон (граф) 401
Афанасьєв О. М. 372, *487*

Бадені Казимир *442*, *481*
Бадені Станіслав 85, *442*
Бажанський П. І. 87, *442*
Байрон Джордж-Ноель-Гордон 186, 405—408, *491*
Байст Фредерік-Фердінанд 32, *436*
Бакунін М. О. 367, *486*
Бантиш-Каменський Д. М. 178, 235, *461*
Барвінок Ганна (Білозерська-Куліш О. М.) 405, *468*
Баревич 44
Баторій Стефан 154, *451*
Батталія (Батталья) Гвідо 171, *459*
«Батьківщина» 165, *455*
Бачинський Іван 57
Бачинський О. В. 363, *485*
Безбородько І. А. 204, *466*, *467*
Бенфей Теодор 321—323, *479*
Беранже П'єр-Жан 47, *438*
Бережницький Олександр 335
Беринда Памво 260, *474*
Бероз (Берозос) 289
Бєлінський В. Г. *446*
Бібіков Д. Г. 134, 135, *449*
«Бібліотека для молодежі» 165, *455*
Білецький А. О. *441*
Білик Іван (Рудченко І. Я.) 140, 444, *450*
Білозерський В. М. 169, 405, *458*
Білоусенко Олександр (Лотоцький Олександр) 231, *469*
Бйорнсон Бйорнстьерне Мартиніус 346, *481*
Бляткевич Ф. 119
Бобенко А. М. 229, *468*
Бобровський Тадеуш 120—122, 130—134, 136
Болланд Ж. *478*

Болховітінов Є. О. (митрополит Євгеній) 302, 303, 309, 318, 319, *478*
Больте Й. 76, 80
Бонавентура (Джованні Фіданца) 355, *484*
Бондар 44
Бордуляк Т. Г. 105, *445*, *467*
Борнсикевич Іван 29, *435*
Бортнянський Д. С. 88, 336, *442*
Бронський (Броневський Мартин) 351, *482*
Бруно Джордано 187, 388, *464*
Брюкнер Александер 350, 351, 354—356, 377, 379—390, *482*, *487*, *489*
Будеволя (Танячкевич Данило) 170, *459*
Букар Вікентій 130
Булгаков М. П. (митрополит Макарій) 251, 303, 359—361, *478*
Буслаев Ф. І. 258, *474*
Бушинський Стефан 121, 122, 127—131, 133—139, 142, 149, *449*
Бюргер Готфрід-Август 47, *438*

Ваврa Емануїл *453*
Вагнлевич І. М. *432*, *468*
Вайсловіц Натан 311, 312
Валленштейн *462*
Василій (ігумен) 311
Вахнянин Анатоль (Наталь) 336, *480*
Вельгаузен Юліус 274, *476*
Венгерський Тмаш Каетан 150, *451*
Венглінський Лев 119, *449*
Вербицький М. М. 18, 48, 69, *434*, *442*
Вергун Д. М. 73, *441*
Веселовський О. М. 321, *479*
«Вестник Европы» 128
«Вечерниці» *459*
«Внла» *457*
Вилежинський Адам 133, 134
Винницький Ю. 364, *486*
Винниченко В. К. 104, *445*
Виржиковський Петро 130
Виспянський Станіслав 346, *482*
Вишенський Іван 351, *482*
Вишневецький Ярема *449*
Відорт Гжегож (Григорій Адамович) 136, *450*
«Вік» 93, *444*, *445*
Владимиров П. В. 255—258, *472*
Вовк Ф. К. (Сірко) 164, *454*
Вовчок Марко 376, *454*
Володимир (князь) 65, 257
Володимир Мономах 257, *436*
Вондрак Вацлав 251, *472*
Воробкевич С. І. (Данило Млака) 142, *450*
Вороний М. К. 229, *468*
Воронов О. Д. 380, *488*
«Временник Ставропигийского института на 1888 год» 25 26, 43, *435*
Вячеслав (князь) 304

Г. Катруся 335
Габсбурги 14, *433*, *462*
Гаватович (Гават) Якуб 113, 114, *432*, *448*
Гайбль (Гейбель) Емануель 47, *438*
Галахов О. Д. 258, *474*
Галеві Жак-Фроманталь *485*
«Галичанин» 7, *431*, *443*
«Галичо-руский вестник» 36, *437*
Галілей Галілео 187, *464*
Гальшка Острозька 71, *440*
Гануш Ігнатій 24, *434*

Гаудерик Веллетрійський 390, *489*
Гаук Альберт 380, 390, *499*
Гауптман Гергарт 237, 346, *470*
Гевес 122
Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх 240, *460*
Гедимін 120, *449*
Гейне Генріх 47, 405, *438*
Геллерт Хрістіан-Фюрхтенготт 326, 327, *479*
Гельмер 341, 342
Гербель М. В. *456*
Герольт 320, 321
Герцен О. І. 166
Гесіод 328, *479*
Гец Леопольд-Карл 380, 383, 390, *488*
Геце Йоганн-Мельхіор 378, *488*
Гижицький Ян 136
Гінцель 380
Гліка Михайло 258
Гнатюк В. М. 120, 365, 366, *437, 443, 449, 491*
Гоголь В. П. *468*
Гоголь М. В. 34, 209, 235, 373, *436*
Головацький Я. Ф. 8, 35, 36, 56, 72, 140, *436, 439, 468*
«Голос» 168
Голубинський Є. Є. 303, 304, 306, 319, 380, *478*
Голуховський Агенор 22, 42, 56, *434*
Гоммель Фріц 311, *478*
Горбковський Петро 119, 138, *449*
Горнік Михайло 184, *463*
Горошкевич Юліан 119
Горський О. В. 380, *488*
Горький Максим 367—369, *486*
Гощинський Северин 113, 235, *447*
Грабовський Міхал 113, *447*
Грабовський П. А. 229
Гребінка Є. П. 235, *470*
Грибинюк Е. 418
Григорій Великий *475*
Гриневецький Іван 342, 363, *481*
Грицько Григоренко (Судовщикова-Косач О. Є.) 104, 105, *445*
Гріллєр 313, 329
Грінченко Б. Д. 105, 106, *446, 468*
Гроза Александер Кароль 113, *447*
«Громада» 168, *458*
Грудзинський Станіслав 162, *453*
Грушевськнй М. С. 258, 337, 338, *437, 443, 481*
Губчак Михайло 363, 365, 366, *485*
Гуд Томас *468*
Гулак-Артемовський П. П. *468*
Гулеюк *426*
Гуляй І. 364, *485*
Гумілевський Д. Г. (митрополит Філарет) 303, *478*
Гушалевич І. М. 7—13, 16—17, 20—45, 47—50, 54, 55, 58, 59, 61—65, 69—75, *431—434, 437, 440, 441*
Гюго Віктор 186
Гюіскар Роберт 397, *490*

Даль В. І. 241, 242, *470*
Дамаскін Іоанн 360, *484*
Данило Паломник 257, *473*
Даніїл Романович (князь) 66
Данте Аліг'єрі 186
Дамасцій 289—291, *477*
Дарвін Чарльз-Роберт 46, 61, 187, 266, *438*

Дашкевич М. П. 118, *448*
Дашкевич Остафій 177
Двоєслов Григорій 262
Де Амічіс Едмондо 237, *470*
Дедал *463*
Декарт Рене 54, *438*
Делавінь Казимир-Жан-Франсуа 327, *479*
Делегей Іполит 304
Децель Генріх 330
Димитрій Іванович (Дмитрій Донськой) 360, *485*
Дідицький Б. А. 23, 31, 36, 47, 50—52, 55, 58, 59, *434*, *437*, *439*
«Діло» 202, 337, *439*, *443*, *459*, *466*, *481*, *491*
Дімлер 380, 390
Длугош Ян 350, *482*
«Дністер» 338, 341, *481*
Добриня Андрійович — див.: Антоній Новгородський
Добровський Йозеф 35, 380, *436*
Довбуш Олекса 413
Доде Альфонс 427, *492*
Долгов С. О. 361
Доманицький В. М. *452*, *460*, *469*
Домінік 320, *479*
«Дон» 166, 168, *455*, *456*
Доорохольський Осип 227, *467*
Достоєвський Ф. М. 367, 373
Драгоманов М. П. 61, 74, 89, 91, 113, 162, 165—170, 172, 190, 201, 204, 207, 212, 225, 240, 371, 372, 402—404, *440*, *444*, *450*, *454*, *458—460*, *464*, *467*, *486*, *487*, *490*
«Друг» 74, *441*
Дурдік Алоїс 167, *457*
Дюран Еміль-Александр 168, *458*
Дюшен Луї 390, *489*

Евзебій Кесарійський 263, *475*
Егде Станіслав 84
Езоп 51, 52, *438*
Енс Ежен 190, *457*
Еразм Й. 84
Естерлай Герман 316, 321, 324, 326, 327
Естрейхер Кароль 157, *452*
«Етнографічнй збірник» *442*

Євзебій Кесарійський (Євсевій Памфіл) 262, *475*

Єзекіїл 185, 186
Єремія 185—188, *463*
Єсенська Ружена 189, *464*
Єфремов С. О. 219, *466*

Желіговський Едвард 169
Жендзяновський 119
Жидята Лука 256, *472*
«Житє і слово» 25, *448*, *449*, *467*
Жолкевський Станіслав 179, *462*
Жуковський В. А. 235, 239, *470*
Жюссеран Жан-Андріан-Антуан-Жюль 100, *445*

Закшевський Станіслав 396—401, *490*
Залеський Антоні 346, *482*
Залеський Богдан Юзеф 47, 113, 119, 174, 176, 180, 181, *438*
Залеський Броніслав 165, 169, 171, 174, 175, 177, 178, 180, 181, 235, *455*
Залеський Вацлав (Вацлав з Олеська) 22, 31, 32, 116, 139—141, *434*, *436*
Залуський Сінезій 197, *465*
«Записки Наукового товариства ім. Шевченка» 42, 114, 151, 235, 352, 355, 396, 398, *431*,

437, *446*, *450*, *452*, *465*, *466*, *471*, *472*, *476*, *482—485*, *487*, *489*, *490*, *492*
Заточник Данило 257
Збаразький Юрій *449*
Збаразький Ян *461*
«Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка» 113
Здзеховський Маріан *470*
Золя Еміль 333, 334, *480*
«Зоря» 57, 90, 166, *439*
«Зоря галицька» 26, 27, 29, 30, 33, *432*, *435*, *436*, *439*
Зубрицький Д. І. *439*
Зудерман Герман 346, *481*

«Известия Отделения русского языка и словесности» 197, 198, 250, 262, 265, 352, *467*, *471*, *475*, *476*, *483*

Ібн-Хісдай 311, 312, 313
Ібсен Генрік 237, 346, *470*
Іван VIII (Іоанн VIII) 383, *488*, *489*
Іван (патріарх) 360
Ізгоєв В. 166, *455*
Іконников В. С. 257, *472*
Іларіон 256, *472*
Ілія 256, *472*
Ільницький Василь 340, 363, *481*
Іованович Вікентій *465*
Ісаія 185, 186
Іскарський 166, *455*, *456*

Йосиф Гімнограф 398
Йосиф (цісар) 413

Кавелін Л. О. (архімандрит Леонід) 361, *485*
Каверау Вольдемар 168, 189, *457*
Казуновський Петро 197, *465*
Калайдович К. Ф. 302, 305, *478*
Калінка Валеріан 22, 123—125, 127—133, *434*
Камінський Андрій (Підеша) 199, 202—204, 219, 221—223, *465*, *466*
Каньовський 121
Каравелов Любен Стойчев 167, *457*
Каратаєв І. П. 253, *472*
Карвицький 123, 126, 128, 130, 131, 133, 134
Кареєв М. 112, *446*
Кароль Лисий (Карл II Лисий) 384, *489*
Карпенко-Карий (Тобілевич І. К.) 91—95, 99, 100, 105—107, *468*
Касиненко Ю. 364, *486*
Катерина II 352, *459*
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 92, 95, *468*
Кернер Андрій Юстінус 98, *437*
«Киевская старина» 91, 97, 104, 106, 159, 165, 202, 417, 418, *444*, *452*, *453*, *455*, *466*
Кирило Скифопольський 360, *485*
Кізеветтер Йоганн-Готфрід-Карл 83, *442*
Кіплінг Редьярд-Джозеф 237, *470*
Кірхгоф Ганс-Вільгельм 154, 326, 327
Кірхгоф Генріх 325, 326
Клемертович М. М. 43
Климент Болгарський (Великий) 251, 382, *471*
Климент Римський 263, 395, 396—401, 490
Климовський Трофим 197, *465*
Клоустон В. А. 321, *479*
Кльонович Себастіан 113, *447*

Кобилянська О. Ю. 108, *446*
Кобринська Н. І. *449*, *467*
Ковалевський 35
Коженьовський Юзеф 30, *435*
Козанович 58
Козачинський Мануїл (Михайло) 197, *465*
Козлов І. І. 235, 239, *470*
Козьма Майюмський 360, *484*
Кокорудз Ілля 168, *458*
Колесса Ф. М. 88, 235, *442*
Колесса О. М. 235, *470*
Колумб Христофор 397
Кольцов О. В. 47, 235, *438*
Комар М. (Комаров М. Ф.) 159—166, 168—171, 234, *452*, *455*, *457*, *458*, *468*, *469*
Комарова Г. М. 231, *469*
Коместор Петро 354, 355
Конарський 127, 128
Конашевич (Сагайдачний) П. К. 113, *448*
Канибір 260
Кониський О. Я. 92, 171, *444*, *458*, *459*, *467*
Кониський Георгій 178, 235, *461*
Константин (Кирило) 250, 251, 256, 259, 260, 377, 380, 382—384, 386, 389, 390—396, 398, 399, *471*, *474*, *487—490*
Контський Аполінарій 32, *436*
Копистенський Захарія 351, *482*
Корибут Міхал Фома *449*
Корніенко В. О. 232, *469*
Короленко В. Г. 112
Косинський Криштоф 177, *461*
Коскен Емануїл 321, *479*
Костецький Платон 7, 119, *432*
Костич М. 352
Костомров М. І. (Єремія Галка) 35, 235, 241, 367, 371, 372, *436*, *486*
Костюшко Тадеуш 120, *449*
Котляревський І. П. 35, 36, 86, 92, 95, 170, 191, 227, 235, *436*, *445*, *458*, *464*, *467*, *468*
Коховський В. П. 92, *444*
Коцел 393—395, *474*
Коціпінський Антон 116, *448*
Коцюбинський М. М. 91, 92, 102—104, 105, 107, 108
«Крайовий союз кредитовий» 338, 341
Красицькнй Ф. С. 327, *469*
Красіцький Ігнаци 160, *450*
Крашевський Юзеф Ігнаци 113, 136, *447*
Крент Т. 321
Крилов І. А. 51, 52, *438*
Кримський А. Ю. 101, 104, 105, 321, *445*, *479*
Кропивницький М. Л. 95, *431*
Ксенофонт 271, *476*
Куземський Михайло 58, *439*
Кузьма (Ляхоцький А. Г.) 164, *454*
Кулаковський П. А. 197, 352, *465*, *483*
Кулачковський Ярослав 338
Куліш П. О. 58, 92, 172, 235, 241, 242, 275, 276, 278—281, 289, *439*, *459*, *477*, *486*
Курочкін М. С. *453*
Кшемендра 323

Лаврівський І. А. 18, *433*, *442*
Лавровський П. О. 380, *488*
«Лада» 56, *439*
Левандовський Тимофій 197, *465*
Левенко В. (Леонтович В. М.) 230, *468*, *469*
Левенклав 154
Левицький Василь 349, *482*
Левицький Ю. О. 30, 165, *435*, *455*

Левицький Йосиф 252, *471*
Левицький Кость 338, *481*
Левицький М. П. 231, *468*
Левінський 341
Леже Луї-Поль-Марія 101, *445*
Лекуа де ля Марш А. 321
Ленартович Теофіл 170, *458*
Ленін В. І. *432*, *438*
Ленрот Е. *468*
Леонідон 325
Леонтович Богдан 33, 34, *436*
Леонтович Павло 29
Лепкий Б. С. 108, 236, *446*
Лермонтов М. Ю. 235
Лессінг Готгольд-Ефраїм 377, 378, *487*, *488*
Литвинович С. І. 57, *439*
Липинський Кароль Юзеф 32, 35, *436*
Лисенко М. В. 85—89, *443*, *444*
Лібрехт Фелікс 321, *479*
Лісинецький 252
«Литературно-науковий вісник» 112, 170, 224, 236, 337, 338, 365, *431*, *434*, *441*, *444*, *446*, *458*, *459*, *463—465*, *467—471*, *480—482*, *486*, *491*
Лобода Григорій 178, *461*, *462*
Лобода Іван 178, 179
Лозінський Броніслав 56, 58, *439*
Ломачевський 128
Лонгфелло Генрі-Уодсуорт 228, *468*
Лопатинський Лев 364, 365, *486*
Лука з Рахова (Данкевич Лука) 31, *435*
Лукіан 327, *479*
Людвік Німецький 393, *490*
Людкевич С. П. 335, *480*
Люсціній 327
Ляпорт А. 380, *488*
Макаревич Ю. 336
Макіавеллі Нікколо ді Бернардо *462*
Маковей О. С. 170, *458*, *467*
Максимович О. Б. 35, *436*
Мальчевський Антон 113, *447*
Мандичевський Євген 236, *470*
Манн Маурици 157, *452*
Марія Тереза 413
Маркевич М. А. 178, 235, *461*
Марко Черемшина (Семашюк І. Ю.) 105, 445, 463
Маркс Карл 371
Мартович Лесь (Олекса Семенович) 108, *446*, *467*
Матейко Ян Алоіз 373, *487*
Матюк В. *442*
Мячеллярія Марія 396, 401
«Маяк» *455*
Медведев Сильвестр 302, *478*
Межов В. І. 162, 453
Мей Л. *453*, *456*
Мейяк *485*
Менандр 265, *476*
Метлинський А. Л. 235, *470*
Меттерніх Клеменс *434*
Мефодій 250, 251, 256, 259, 260, 377, 380, 382—386, 389—391, 393—396, 398, 399, *471*, *474*, *487—490*
Микола I *489*
Миколай (папа) 390, 394
Мирний Панас 91—99, 105—107, *444*, *445*, *450*
Михайло (цісар) 387, *489*
Михайлов М. І. *456*
Михайлов О. Д. 367, *486*
Михайлов Ф. 236
Михайловський М. К. 112, *446*
Михайло з Ценева 36
Мізко М. Д. 166, *456*
Міклошич Франтишек 380, *488*
Міллер О. Ф. 258, *474*

Мілль Джон-Стюарт 110, *446*
Міцкевич Адам 19, 38, 235, 239, 240, *434*
Мйончинська 341
Могила П. С. 253, 351, *472*
Могильницький А. Л. 31, 35, 36, 58, *435*
Мольер Жан-Батіст 36
Монастирський 44
Морачевський В. І. 204, *466*
Мордовець (Мордовцев) Д. Л. 227, *468*
«Москвитянин» 36, *437*
«Московские ведомости» 62, 440
Мука Ернест (Арношт) 184, *463*

Навроцький В. М. 72, *440*
Наливайко Северин 177—179, *461*, *462*
Наполеон І, Наполеон Бонапарт 405, *438*
«Народ» 205, 340, *466*
«Народна рада» 338, *481*
«Народное чтение» 166, *453*
Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка (НТШ) 84, 338, 339, 411, 414
Наумович Іван — 8, 23, 35, 36, 222, *432*
«Неділя» *477*, *478*
Ненадович Павло 352
Нестор-літописець 257, *436*, *473*
Нечуй-Левицький І. С. 92—94, 99, 107, 275, 370—376, *477*, *486*, *487*
Нижанківський О. И. *443*
Никодим 356
Николич Ладимир *457*
Ніцше Фрідріх *469*
Новакович Стоян *457*
«Новий громадський голос» *476*, *486*, *490*
Новиков М. І. *440*
«Новины» 29, 30, 33—37, 41, *432*
Новицький Я. П. *450*
«Новое время» *441*

Оболонський О. *453*
Огоновський О. М. 190, 191, *440*, *464*
Олег (князь) 65
Олесницький Євген 341, 342, 343 345, *481*
Олізаровський Томаш Август 113, *447*
Онишкевич Г. Д. *468*
Онуфрієвич С. *439*
Опец Балтазар 355, *484*
Осадця Михайло 75, *441*
«Основа» *436*, *458*
Оссолінський Юзеф Максиміліан *451*
Оссолінські 417
Острозький Василь (Костянтин) Костянтинович 46, 177, *461*
Острозькі *461*
«Отечественные запински» 112, 168, *446*
Оффенбах Жак (Якоб) *485*

Павенецький Антін 30, *435*
Павленко Сергій (Шелухін С. П.) 229, *468*
Павлик М. І. 44, 47, 74, 75, 114, *432*, *437*, *438*, *440*, *441*, *455*
Падлеський Владислав 133
Падура Тимко 118, 136, 141, 143, 351, *448*
Палестріна Джованні 336, *480*
Панькевич Ю. *443*
Панько 158
Папроцький Бартош 113, *447*
Пархоменко Т. М. 224, 225, *466*

Паулі Жегота Ігнаци 140, *450*
Пашкевич Олександр 334, *480*
Пельбарт Темешварський 321
Первольф Йосеф *453*
Перетц В. М. 114, 355, *448*, *483*, *484*
Перлєс Іосиф 313, 314, *478*
Петро I *459*
Петров М. І. 352, 353, *483*
Петрович Моісей *465*
Петрушевич А. С. 8, 35, 354, *433*
Петрушевич Іван 249, *471*
Пипін О. М. 257, *473*
Підвисоцька Емілія 364, *486*
Підвисоцький К. О. 364, *485*
Підкова Іван 65, 177, *460*
Пільховський Адольф 121
Плещеєв О. М. *453*, *456*
Погодін М. П. *439*, *476*
Позен Л. В. *469*
Покровський Ф. 265, *476*
Полетаєв М. І. 257, *473*
Полонський Я. *464*
Полянський 44
Поль Вінценти 157, 158, *452*
Пономарьов О. І. 304
Пономарьов С. 165, 166
Попель Михайло 119, *448*
Поремба М. 30
Потапенко В. О. *469*
Потій Іпатій 351, *482*
Потканський Кароль 389, 395, *489*
Потоцький Вацлав 113, *448*
Потоцький Микола *447*
«Правда» 166, *455*
Приходько 225
Прозоровський О. О. 415, *492*
Прокопчиць 31
«Просвіта» 338, 339, *340*, *341*
Публій Овідій Назон 328, *479*
Пулюй Іван 274, *477*
Пушкін О. С. 163, 164, 235, 239, 373, 405
«Пчола» 33—36, 39—41, *432*, *436*

Равенський Аполінарій 263, 264
«Рада» *452*
Радонезький Сергій 360, *484*
Радлінський Ігнатій 357, 358, *484*
Радченко Павло (Радний Павло) 227, *467*
Раїч Іван 353, *483*
Райнер (граф) 401
Рапіца Бенно де 396, 401
Рачкі Франьо 380, *488*
Репін І. Ю. *469*
Ржевуський Генрік 123, 126, 128, 134, 135, 137
Рилєєв К. Ф. 235, *470*
Рогатинець Юрій 351, *482*
Роздольський О. І. *442*
Ролле Йосип Антоній 71, *440*
Роман (князь) 66
Романчук Юліан 338, *481*
Ростислав (князь) 384, 391—393, *489*
Рудницький Домінік 114
Рудольф (архікнязь) 413
Ружицький Едмунд 135
Ружицький Кароль 121, 122
Румянцев М. П. *478*
«Русалка» 171, *459*
Русинка Захар 158
«Руслан» 185, *463*, *491*
Русова С. Ф. 91, 104—107, 109, *444*
«Русская беседа» *453*
«Русская мысль» 91, *444*
«Русское богатство» 112, *446*
Руссо Жан-Жак 176, 177, 240, *460*

«Руська бесіда» 341, 362—366, *481*
Руське товариство педагогічне 338, 339. *481*
Рутковський М. 18, *433*
Руманіль Жозеф 427, *492*

Сава Освященний 360
Сава Сторожевський 360
Савчинський Григорій 30, 36, *435*
Савчинський Жигмонт 44, 56
Савчинський Яків 57
Сакович Касіян 351, *482*
Саксаганський П. К. 93
Салтиков-Щедрін М. Є. *466*
«Саикт-Петербургские ведомости» *453*
Свидницький А. П. (Патриченко) 92, 107, 444
Свистун П. І. 235, 238, 239, *470*
Свідзінський Константин 169
«Світ» 168, *458*
«Свобода» *491*
Святополк (князь) 259, *474*
«Северный вестник» 112, *446*
«Северный цветок» 166, *456*
Семашко 252
Сембратович Д. 426
«Семейная библиотека» 56, *439*
Серапіон Володимирський 256
Сигизмунд III Ваза 176, *460*
«Сын отечества» 168, *458*
Сироткін С. М. 359
Славинецький Єпіфаній 302
Славинський М. А. 231, *469*
«Славянский век» *440*
Сластіон (Сластьон) О. Г. 417, 418, *469*
«Слово» 58, *440*
Смаль-Стоцький С. С. 81, *442*
Смотрицький Г. Д. 351, *482*
Смуток Павло (Стебницький П. Я.) 227, *467*
Собеський Вацлав 154, *451*
Собеський Ян 7, 71, 151, 152, *432*
Соболевський О. І. 250, 251, 262—264, *471*, *475*
Совінський Леонард 162, 170, 351, *459*
Созанський Василь 31
«Сокіл» 427, *492*
Солецький Л. 162
Сперанський М. Н. 224—226, *466*
Стадіон фон Вартгаузен Франц-Серафім 25, 26, *434*
Станюкович К. М. 166, *456*
Старицький М. П. 92, 95, 141, 142, *445*, *452*
Стефаник В. С. 91, 92, 103, 105, 107—109, 204, *444*, *446*, *467*
Стоянов Захарій Джедев 167, *457*
Студинський К. Й. 225, 338, 339, *467*
Суворов М. Т. 197, *465*
Сулима 170.
Сухомлинов М. І. 302—306, 311—314, 316, *478*

Талько-Гринцевич Ю. 414
Тарновська Н. В. *455*
Тарновський В. В. 165, *455*
Тарновський Я. В. 165, *455*
Таціт Публій Корнелій 235, 238, 239, *470*
Теофілакт Болгарський 310, 316, *478*
Терлецький О. С. 21, *434*
Тершаковець М. 252, 253
Тимковський 261
Тихонравов М. С. 76, 224, *441*

Товариство ім. Котляревського 341
«Товариш» 166
Толстой Л. М. 237, 249, *471*
Толстой О. К. *445*
Торонський 340
Траян Марк Ульпій 263, *475*, *490*
Трембецький Станіслав 150, *450*
Труш І. І. 335, 336, *480*
Тун-Гогенштейн Лео-Леопольд 43, *438*
Тургенєв І. С. 33, *458*, *464*, *469*
Туровський Кирило 260, 302—319, *474*

Уайт Андрю Діксон 249, *471*
Уваров О. С. 302, 312, 316, 361, *478*
Уейський Корнель *468*
Українка Леся 229, *468*
Устиянович М. Л. 30, 36, *435*
Умлаф Віктор *457*

Федькович Осип 170
Фельнер 341, 342
Фердінанд II 180, *462*
Фердінанд III 180, 462
Фердінанд (цісар) 10, 14, 24, 26, *433*
Філіп (Ізідор) 324
Фіхте Йоганн-Готліб 54, *438*
Фліорковський В. *453*
Фотій (київський митрополит) 359

Фотій (патріарх константинопольський) 384, 395, *489*
Франко І. Я. 74, 114, *431—437*, *439—441*, *443*, *446—449*, *452*, *453*, *455*, *458*, *460*, *467*, *472*, *474*, *475*, *477*, *479*, *480*, *481*, *483*, *485—487*, *489—491*
Фредро Александер 150, *451*
Фрідріх Іоганн 390, *489*

Хаммурапі 299, *477*
Харамбашич Август 162, *454*
Хмельницький Зиновій Богдан 351, *461*
Хоминський Йоахим 57, *439*
Хорват І. С. 353, *483*
Хоткевич Г. М. 224, *467*
Хшановський 122

Цезарь Юлій 271, *476*
Ценглевич Каспер 119, *448*

Чайковський Міхал 113, 235, *447*
Чалий М. К. 166, *455*
Чапельський Іван 338
Чарнецький Стефан 179, 365, *462*, *486*
Черкавський Євзебій 57, *439*

Чернишевський М. Г. 367, *432*
Чернявський М. Ф. 104, *445*
Чубинський П. П. 140, 141, *450*

Шараневич Ізидор 8, *433*, *440*
Шафарик Павел Йосеф 164, *454*
Шашкевич Антін 113, 119—123, 127, 133—145, 147, 149, *446*
Шашкевич Граціан 120
Шашкевич Г. С. 42, *437*
Шашкевич М. С. 9, 18, 49, 252—254, *432*, *433*, *438*, *468*, *471*
Шашкевич Медард 137, 138
Шевченко Т. Г. 58, 73, 84, 90, 92, 99, 100, 137 138, 159—180, 183, 185—196, 234—247, 338, 339, 351, 367, 411, 414, *440*, *445*, *452—460*, *463*, *464*, *469*, *470*, *486*
Шекспір Вільям 100, 236, 405, *445*

Шехович Северин 56, *439*
Шіллер Йоганн-Фрідріх 36, 37, 40, 235, 363, 405, *437*
Шніцлер Артур 346, *482*
Шпойнаровський Сергій 190—196, *464*
Штраус Давид-Фрідріх 378, *488*
Шумиляк Георгій 197, *465*
Шухевич В. О. 90, 341, 342, 364, *443*, *481*
Шухевич Осип 36, *437*

Щепкін М. С. 166, *455*
Щипавка Гриць (Шпитко Осип) 237, *470*
Щурат В. Г. 185, 187, 188, 235, 237, 240—243, 246, 258, *463*
Щуцький Бальтазар 119

Ювенал Децім Юній 150, *451*

Ягич Ватрослав 380, 390, 411, *471*, *488*, *491*
Яков з Вітрі 320
Ян II Казімір 151, 179, *451*
Ян з Шаможул 356
Яновська Л. О. 101, 104, 105, *445*
Яричевський С. Г. *466*
Ярослав Осмомисл (князь) 65
Яхимович Григорій 56, *435*
Яцків М. Ю. 137, *450*

Abciatus 326
„Allgemeine Zeitung" 31, 32, 377, 379, *487*, *488*
Andrian F. 76
Bejła Jarosz 123
Bellovacensis Vincentius 321
Bey Souby 323
„Biblioteka Warszawska" 170
Borbone Stephanus de 321
Bromiard J. 321
Grane T. F. 320
Desbillons 326
„Die Dioskuren, Jahrbuch des österreichischen Beamtenvereins" 168
„Dodatek tygodniowy przy „Gazecie Lwowskiej" 57
Durand E. 168, *458*
Düntzer H. 328
„Dziennik Literacki" 170, *470*
„Dziennik Polski" 236
„Dziennik Poznański" 170
„Dzwonek" 170
Jacobs Fr. 324
Junior Johannes 321
„Gazeta Lwowska" 57, *439*
„Gazeta Naddniestrzańska" 162
„Gazeta narodowa" *432*
Giesebrecht F. 76
Gritsch Johannes 321
Gruber Erschund 318
„Hrvatska" *454*
Karpeles Gustav 162
Kawerau Woldemar 168, 189, *457*
Kirchoofs Wendunmuth 327
„Kvety" 162, *453*, *454*
„La Societè Nouvelle" 167, *457*
„Le Nord" 170
Linde 155
„Magazin für die Literatur des Auslandes" 168, *457*
Mańkowski Leo von 323
Maury Al. 330
Melander 326
Nabielak L. 128
„Nada" *454*
„Obrazy života" 162, *453*, *454*
Pelbartus de Temesvar 321
Polonus Martinus 321
„Polska" 31

Preller L. 328
„Przegląd Polski" 377, 379, 383—387, *488*
„Revue des Deux Mondes" *458*
„Rocznik Towarzystwa Historyczno-literackiego w Paryżu" 171
Romanis Hubertus de 321
„Ruthenische Revue" 189, 192, *464*
Sala M. 128
Schimon Jalkut 317
Schürer Emil 317
Schwally 317
„Sioło" 162, 165, *453*
„Słowo Polskie" 379, 382, *488*
Smiles Sam. 168
Steinschneider 76
„Světozor" *457*
„Tygodnik ilustrowany" 154
„Tygodnik naukowy" 171
„Tygodnik poznański" 170
„Ukrainische Rundschau" („Ruthenische Revue") *464*
Waldis Burkhard 326
Warnekros Heinrich Ehrenfried 329
Weber Ferdinand 317
„Wiadomości Polskie" 170
Wiedemann A. 331
„Vienac" *454*
Volz Paul 318
Zdziechowski M. 235
„Zeitschrift des Vereins für Volkskunde" *441*, *442*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. «Поема про сотворення світу», Львів, 1905. Обкладинка . . . . . 224—225
2. «Притча про сліпця і хромця». Сторінка автографа . . . . . 224—225
3. «Притча про сліпця і хромця». Окремий відбиток із зб. «Статьи по славяноведению», вип. 2, Спб., 1906. Обкладинка . . . . . 256—257
4. «Король балагулів». Антін Шашкевич і його українські вірші. Сторінка автографа . . . . . 256—257

У підготовці до видання 35-го тому брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д. (голова), Білявська О. О., Вишневська Н. О., Гончарук М. Л., Полотай А. М., Секарева К. М.*

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ. СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ

Іван Гушалевич 7
В справі вірші д. Павлика на честь Гушалевича 74
Церковнослов'янський апокриф про 72 імені бога 76
Лисенкове свято в Австрії 85
Старе й нове в сучасній українській літературі 91
[Микола Костянтинович Михайловський] 112
«Король балагулів». Антін Шашкевич і його українські вірші. 113
Руська сатира на польську елекцію 1696 р. 150
Maurycy Mann. Wincenty Pol. Studium biograficzno-krytyczne. Tom 1. Z portretem poety 157
М. Комаров. Т. Шевченко в литературе и искусстве . . . 159
Шевченко — ляхам. Промова на вечорницях у 43 роковини смерті Шевченка у Львові д[ня] 15 марта 1904 172
Ювілей слов'янського вченого 184
Шевченко і Єремія 185
Шевченко в німецькім одязі 189
Платон Кулаковский. Начало русской школы у сербов в XVIII в. Очерки по истории русского влияния на югославянские литературы 197
Східно-західні непорозуміння. *(З приводу книжки Підеші «Восток і Запад»)* 199
М. Сперанский. Южнорусская песня и современные ее носители. *(По поводу бандуриста Т. М. Пархоменко)* . . . 224
На вічну пам'ять Котляревському 227
Іван Тургенев. Муму 233
Шевченко і критики 234
[Вступ до публікації «Новочасна польська сатира»] 248
Андрю Діксон Уайт. Розмови з Львом Толстим . . 249
А. И. Соболевский. Из области древней церковнославянской проповеди 250

Чи Шашкевичеві вірші? 252
П. В. Владимиров. Древняя русская литература киевского периода XI—XIII веков 255
А. И. Соболевский. Мучение св. Аполлинария Равенского по русскому списку XVI века; Мучение св. Анастасии Римлянки и Хрисогона по русскому списку XVI в. . . . 262
Ф. Покровский. Новый список «Слова Даниила Заточника» 265
Поема про сотворення світу 266
Притча про сліпця і хромця (*Причинок до історії літературних взаємин старої Русі*) 301
Передмова [*до роману Еміля Золя «Жерміналь»*] 333
Еміль Золя. «Жерміналь» 334
«Артистичний вісник, місячник, посвячений музиці і штуці» . 335
Львівський театр і народна честь 337
В[ельми] п[оважаному] Василеві Левицькому в Відні 349
Aleksander Brückner. Dzieje literatury polskiej w zarysie, I—II 350
Н. Петров. Воспитанники Киевской академии из сербов с начала синодального периода до царствования Екатерины II (1721—1762) 352
Aleksander Brückner. Apokryfy średniowieczne, część druga. 354
Ignacy Radliński. Apokryfy judaistyczno-chrześciańskie 357
Памятники славяно-русской письменности, изданные Археографическою комиссиею. I. «Великие Минеи-Четии». Декабрь, дни 1—5 359
Житие и чудеса святителя и чудотворца Николая, по рукописи Макариевских «Четых-Миней» 361
Наша театральна мізерія 362
Максим Горький 367
Ювілей Івана Левицького (Нечуя) 370
Aleksander Brückner. Mystifikationen. I. Die Wahrheit über die «Slavenapostel» und ihr Wirken; Cyryl i Metody; Legendy o Cyrylu i Metodym wobec prawdy dziejowej. Szkic z dziejów chrześcijaństwa u słowian 377
Karol Potkański. Konstantyn i Metodyusz 389
Stanisław Zakrzewski. Malowidła w podziemnej bazylice św. Klemensa w Rzymie 396
В десяті роковини смерті Михайла Драгоманова 402
[Передмова до видання: Гордон Байрон. Чайльд Гарольдова мандрівка. Переклав Панько Куліш] 405

ДОДАТКИ

Лист проф. В. Ягича 411
До збирачів етнографічних матеріалів 412
Вірша про турецько-російську війну 1787—91 415
Вірша про отця Негребецького 417

КОМЕНТАРІ 429
Пояснення слів 493
Покажчик імен і назв 495
Список ілюстрацій 508

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН
ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Литература и искусство

Тома 26—43

Том 35

Литературно-критические
произведения
(1903—1905)

(На украинском языке)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. А. Зіна
Художній редактор
С. П. Квітка
Оформлення художника
О. Г. Комяхова
Технічні редактори
М. А. Притихіна,
Г. Р. Боднер
Коректори
О. С. Улезко,
В. М. Семенюк

Інформ. бланк № 3961

Здано до набору 04.01.81. Підп. до друку 13.07.82.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 1.
Літ. гарн. Вис. друк.
Фіз.-друк. арк. 16,0+2 вкл. Ум. друк. арк. 27,09.
Ум. фарбо-відб. 27,09. Обл.-вид. арк. 28,14.
Тираж 6750 прим. Зам. 547. Ціна 3 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601.
Київ, МСП, Репіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе 310057,
Харків-57, Донець-Захаржевська, 6/8.